

О. Звичайна та М. Млаковий

БОРОГ НАРОДУ

ПОВІСТЬ
У ДВОХ
ТОМАХ

2

ПЛЯНЕТА
РАБІВ

М. М.

ОЛЕНА ЗВИЧАЙНА
ТА
МИХАЙЛО МЛАКОВИЙ

ВОРОГ НАРОДУ

ТОМ ДРУГИЙ

ПЛЯНЕТА РАБІВ

УВС-ЛОНДОН
1966

»ВОРОГ НАРОДУ«

Мине ще років 20, і зникнуть з обличчя землі всі живі свідки Єжовщини, а крилата назва »ворог народу« вкриється порохом забуття. Наші недавно народжені або й ненароджені ще внуки навряд чи знайдуть відповіді щодо Єжовщини: чому це нараз мільйони людей з народу опинилися на становищі »ворогів народу«, і чому їх усіх тортуровано, декого розстріляно, але основну масу (мільйони людей!) систематично перетворювано на рабів для виконання якнайтяжчих робіт у районах лютого холоду та на військових, затаємничених об'єктах (шифровані табори)? Чому? Чому?

Чи ж подбали ми (українська політеміграція) про те, щоб залишити по собі хоча б пару правдивих кінофільмів, які, виявляючи суть Єжовщини, спонукували б до думання? І чи спроможуться ці кінофільми розвіяти густий туман совпропаганди настільки, щоб... на показниках, що ними так пишається СРСР перед вільним світом, заіскрилася так ретельно замовчувана *уасть рабської праці мільйонів?*

Обличчя Єжовщини не випадково залишається сфінксом, але... воно, як і кожне обличчя, має *два профілі*: одним Єжовщина обернена в бік неарештованих покищо людей, які вдень і вночі очікують того тавра ганебного (»ворог народу«), що зробить їх завтра *рабами*; другим профілем Єжовщина обернена в бік уже затаврованих і саме тому від людського ока захиєваних.

З нагоди ХХХ-річчя Єжовщини УВС випускає двотомову повість О. Звичайної та М. Млакового під назвою »ВОРОГ НАРОДУ«. Заслугою і відмінною рисою цієї повісти є те, що вона показує *обидва профілі* Єжовщини в їх постійній взаємодії. До того ж побудовано цей твір за принципом кінофільму: читач то знаходить себе незримо присутнім у кабінеті слідчого НКВД під час допиту, то їде етапним потягом через увесь Сибір неісходимий, то знову в УССР вертається, щоб у чергах під в'язницею постояти і... на Далеку Північ летіти, аби хоч в одному з відлюдних закутків СРСР модерне рабство на власні очі побачити!

Зміст цього твору не з веселих, але читається він без втоми. Постаті його живі й переконливі, матеріял документальний, мова легка. Почніть читати, і... Ви не покинете цієї повісти недочитаною!

MRS. D. MOROZEWYCH
659 AMHERST STREET
BUFFALO, N.Y.
14207

ОЛЕНА ЗВИЧАЙНА
та
МИХАЙЛО МЛАКОВИЙ
ВОРОГ НАРОДУ
ТОМ ДРУГИЙ
ПЛЯНЕТА РАБІВ

Книжка — це скарб . . .

Д. В. Джерролд

ПАМ'ЯТІ МІЛЬЙОНІВ ВІЛИХ
РАБІВ, ЩО ЗАГИНУЛИ У ТАБОРАХ
НЕВІЛЬНИЧОЇ ПРАЦІ ССРСР,

присвячують цей том повісти

Автори

ОЛЕНА ЗВИЧАЙНА
та
МИХАЙЛО МЛАКОВИЙ

ВОРОГ НАРОДУ

ПОВІСТЬ У ДВОХ ТОМАХ

ТОМ ДРУГИЙ

ПЛАНЕТА РАБІВ

diasporiana.org.ua

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА
ЛОНДОН — 1966

»ВОРОГ НАРОДУ«

“THE ENEMY OF THE PEOPLE”

COPYRIGHT

UKRAINIAN PUBLISHERS LIMITED, 1966

200 Liverpool Road,

London, N.1.

Авторські права застережено.

Мовна редакція: О. Звичайна

Обкладинка роботи мистця Михайла Дмитренка

Тираж обох томів 2 500 примірників

*З друкарні Української Видавничої Спілки в Лондоні
Printed in the United Kingdom by Ukrainian Publishers Ltd.
200 Liverpool Road, London, N.1.*

По році рік минав,
в калюжах крові смачно хлюпав.
Земля угноїлася трупом...

Юрій Клен
»Попіл Імперій«

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ.

НЕМА ІМ МІСЦЯ ПІД СОНЦЕМ

Ще зовсім недавно, лише пару місяців тому Наталя Гринь щодня у восьмій діловито поспішала на службу... Верталася додому здебільшого аж увечері, бо завжди брала надурочну працю, щоб сяк-так бюджетові дірки латати... А все ж таки вечір її майже щодня належав родині й у першу чергу Славкові...

Тепер звільнена з роботи »за зв'язок із ворогом народу« Наталя Гринь вже не працює, а все ходить... День і ніч ходить... І нема її дома, і не бачить її ні Славко, ні стара мати ні вдень, ні вночі. Приблизить на хвилинку і знову йде ходити...

— Куди? — питає мати.

— По інших в'язницях, мамо! Як нема його в І-ій, то, мабуть, піду я сьогодні до II-ої в'язниці, спитаю, чи нема його там... І вона йшла, а Славко раз-у-раз супроводжував її довгим-довгим поглядом своїх широко розплющених, глибоко засумованих і промовистих, як у мами, карих оченят...

Довідкові бюро інших в'язниць відповідали, що Гриня Михайла там не було й нема. Боже мій, де ж він?!? Куди ж тепер іти і де шукати? Вже більше двох місяців минуло з часу Михайлового

арешту, а Наталя його не знайшла і чистої білизни не спромоглася передати... Щоправда, було чимало таких жінок, які, як і Наталя, пропадали під I-ою Холодногірською цілими добами, зовсім надаремне крутячись у тому зачарованому колі, що мало форму здовженої літери »О« з хвостиком... Здавалося, що якась темна сила навмисне »годує« цих жінок фальшивими довідками про місцеперебування їхніх чоловіків, батьків, братів і синів... А можливо, що, маючи тисячі ув'язнених, управління НКВД не дбало про запровадження точного обліку їх або й не цікавилось такий облік мати. Хто зна?

При думці, що Михайло вже розстріляний, несказаний жах електричним струмом пронизував наскрізь знеможене тіло Наталі, і вона з новою, несподіваною для себе самої енергією знову бігла кудись, щоб іще шукати: то до центрального довідкового бюро на Чернишевській, то на Пост Сортувальний, де навантажують у скотські вагони »ворогів народу«, щоб везти їх довжелезними етапними потягами на Далеку Північ або Північний Схід, і де можна в'язнів бачити...

Від колишньої Наталки Гринь лишилася тепер тільки сама тінь. Її обличчя почорніло, зменшилось і дивно загострилось, а колись іскристі й блискучі очі з кожним днем западали все глибше, прагнучи досягнути самого дна призначених для них ямок, довкола яких лягли виразні синьо-чорні смуги, неначе навмисне нафарбовані. І щодня треба було кудись бігти: якщо не до в'язниці, то на базар, щоб продати Михайлів костюм або власну сукню; якщо не по установах праці шукати, то до Поста Сортувального або до житловідділу Міського Совету з заявою про неможливі житлові умови... або до ОблНКВД з заявою, щоб віддали їй назад

неправильно запечатану кімнату. Заяви від неї приймалися, але наслідків не було жодних...

А тим часом... таяв, як віск, занедбаний, зажурений і самотній Славко... Якось увечері, зненацька зауважила Наталя, що звичайно бліде й змарніле личко сина горить-палає рум'янцями. Зміряла температуру: майже 38°! »Бережи сина, Наталочко!« — такі були останні слова Михайла... А як його вбережеш, коли нема жодної надії на одержання праці?!? Уже, мабуть, і нема в місті такої установи, до дверей якої вона не стукала б... Вакансій було багато в зв'язку з арештом співробітників, але жоден керівник установи не відважувався взяти на роботу дружину арештанта... Вже продано було все, що можна було хоч за якусь ціну збути на базарі; вже закладено всі облігації, і вже став на черзі батьків золотий годинник... Справжнього голоду ще не було, але Наталя й мама вже ось другий місяць їли лише непоживне й найдешевше. Для Славка в окремії посудинці варилося щовечора щось краще й смачніше, але він чомусь частенько залишав свої ласощі неспожитими.

— Ти знову не з'їв свого обіду? — докоряла йому раз-у-раз Наталя: — Чому не їси?

— Нне знаю, мамо... Я не голодний.

Коли в яблучку оселиться черв'як, то зверху його, здебільшого, зовсім не видно, але він точить-з'їдає те яблучко непомітно, зсередини. Трудно було визначити, що саме було тим черв'яком, що нищив маленький Славків організм: житлові умовини, недостатність харчування, а чи, може, самотність і журба за любим татком. А чи, вірніше, все це разом узятє?

У перший же день по »виїзді татка до Москви« з тими застрашливими дядями в уніформах старші

сусідські діти розказали Славкові про те, що то зовсім не у відрядження поїхав його татко, а до... в'язниці, де його битимуть, а може, ще й розстріляють...

— Ти, дураку, не чекай татка, бо він уже ніколи додому не вернеться! Він — «ворог народу»! Розумієш? А ви всі троє — і мамка твоя, і бабка, і ти — «родина ворога народу»! Тому у вас і кімнату опечатали, тому твою мамку й з роботи прогнали!

Ледве стримуючи сльози, Славко побіг до своїх сіней, несучи в грудях щойно покладену туди пекучу отруту усвідомлення... »Плакати чоловікові не вільно навіть і тоді, коли щось дуже болить«, такий був татків заповіт, і Славко почав учитися здушувати власний біль і носити його в собі без крику й без сліз. Це було, ой як трудно, але він це робив, щоб таким способом догодити відсутньому таткові. Він мовчки, але вперто стежив за мамою і бабцею, за їх короткими, здебільшого, урваними й свідомо незакінченими реченнями... А Наталя, при всьому бажанні, не завжди спроможна була сховати від спостережливого, розумного хлопчика свій біль, свої турботи й своє горе, яке водночас було чейже і його горем...

О, малий Славко знав і розумів усе! Він багато думав, розцінюючи окремі факти і дуже гостро на них реагуючи. Одного грудневого вечора, коли всі троє були дома, Славко приголомшив бабусю й маму заявою:

— Не піду більше до школи!

— Чому?!?

Славко мовчав, уп'явшись нерухомо широко розплющеними оченятами в кут сіней, що служили тепер і за спальню, і за їдальню, і за кухню, і за пральню...

— Ти ж був і є першим учнем; бабуся все тобі

вперед роз'яснює... — обережно озвалася Наталя.

— То не важить, що я все краще всіх знаю...

— А що ж важить, хлопчику?

— Важить те, що я... — тут губенята йому враз затремтіли, і він замовк, щоб подолати сльози... — Що я — син арештанта... Досі мене тільки били й щипали в перервах, і це нічого... Бо я давав їм здачі або тікав... А тепер Колька Заяць порадив усім мене колективно обпльовувати, і... вони... це... роблять...

— А комсорт на це що?

— Нічого! Сміється!

— Я піду до завідувача школи, до Райнаросвіти, до...

— Ти, мамо, можеш іти, куди хочеш, але я до школи більше не піду! — сказав Славко і замовк, зціпивши зуби: зовсім, як татко!

Отак сталося, що Славко Гринь покинув школу, і Наталя не силувала його ходити...

* *
*

Якось увечері, повернувшись зі своїх »ходжень по м'юках« (так бабуся прозвала доччині щоденні подорожування), Наталя спитала:

— А де ж Славко?

— Грається в дворі з сусідськими дітьми. Не можна, Наталочко, йому цього забороняти, бо тоді ці прокляті вологі сні обернуться для нього у в'язницю! Він же до школи не ходить!

— Це правда, — погодилась Наталя, але, коли Славка півгодини пізніше все ж таки не було, вона, накинувши мамину велику хустку собі на плечі, тихенько вийшла в подвір'я. Не кликала, не гукала, а причаївшись за рогом будинку, нишпорила очима

по досить широкому подвір'ю, чи не побачить, бува, дітей сусідських; чуйним вухом ловила кожен звук... Звуків не бракувало, але все це було не те, щб ї цікавило... Тоді вона тихцем пробігла простір, що відокремлював її від дворового кльозета — невеличкого будиночку з мурованими стінами... Пробігла і... раптом спинилася, остовпівши: за суцільною стіною, що мала вгорі лише два малесеньких віконця, побачила вона шістьох хлопчиків у віці від восьми до дванадцяти років; четверо з дитячими наганами наготові оточували Славка, рученята якого було скручено назад — на спину і зв'язано грубим, міцним шнуром. Шостий хлопець — з усіх найстарший — мав на грудях блискучу бляшку, що відрізняла його від усіх інших, а в руках тримав якісь папери...

— К стенке! — скомандував він робленим тенорком, а коли Славка поставили спиною до стіни, а обличчям до нього, додав: — На основанії рішення тройкі НКВД за контр-революцію р-р-раз-стрелять!

Четверо з наганами зайняли позицію готових до виконання наказу стрільців у кількох кроках від припертого до стіни Славка.

— Раз, два, трі! По врагу революції плі!

Але не встиг пролунати постріл із чотирьох дитячих наганів, як Наталя стрімголов вискочила зі своєї схованки, схопила Славка і так зі зв'язаними руками й поволочила його додому... Усе це мовчки, без жодної лайки на адресу дітей...

Коли мотузяні кайдани з рук було знято, Славко крізь зціплені зуби процідив ледь чутно:

— Навіщо забрала мене? Хіба ж я плакав? Ми... граємось.

— І часто ви **отак** граєтесь?

— Щодня!

— І ти завжди погоджуєшся грати ролю арештанта, розстрілюваного за...

— Я граю ролю мого татка. А яку ж іншу ролю я мав би грати? Може, слідчого? Чи того енкаведиста, що розстрілює?!

Наталя й мама переглянулися мовчки: справді, **яку іншу ролю міг би грати Славко Гринь?!**

— Чи граєте ви ще в будь-які інші гри, окрім цієї? — після тривалої павзи спитала Наталя.

— Інколи ми граємо в фараона*).

— А це що за гра?

— Це... один або два фараони полкують за безпритульними... Хлопці, що грають безпритульних, ховаються будь-де, а як фараон котрогось зловить, то вся решта хлопців того зловленого рятує, як може... Я завжди грав безпритульного...

— Гм... А як енкаведисти арештують когось і навіть на розстріл ведуть, то такого арештанта вже ніхто не рятує? — спитала раптом бабуся...

— Ні, арештанта вже ніхто не рятує, — дуже поважно, як старший молодшому, роз'яснив Славко.

— Ну, а ще які гри у вас є?

— Ще... у робінзона, в піжмурки, .. але ми вже ці гри закинули... Тепер ми граємо частіше в арешти та розстріли...

— А не знаєш, чи й по інших дворах у ці гри грають? — спитала бабуся.

— Так! І сини арештантів скрізь грають арештантів... — пояснив Славко.

— Але ж твій татко ось-ось повернеться додому, і ти вже не будеш сином арештанта! — щосили вигукнула Наталя, стискаючи тендітне тільце сина в своїх обіймах і вкладаючи в цей вигук усю ту крихту надії, яку ще й досі в глибині душі плекала сама...

*) На вуличнім совдіядекті фараоном звичайно «величали» міліціонера.

— І тебе знову на роботу візьмуть? — недовіжливо спитав Славко, але в оченятах його вже майнула іскра надії...

— Певно!

— І запечатану кімнату повернуть нам назад?

— Певно, мій хлопчику, певно! І ми знову житимемо так, як колись жили...

— З татком?

— ... т-так! — ледве спромоглася видавити з глибин свого ества Наталя, по-геройськи витримуючи зустріч зі Славковими питальними очима, в глибинах яких кинута іскра надії вже розгорялася в полум'я.

* *
*

— Мені здається, Наталочко, — пошепки гомоніла стара вчителька, звертаючись до Наталі, коли Славко вже, напевно, заснув, — що ти надаремне посіяла сьогодні зерно надії в душі Славка. **Дітей не слід обманювати!** Вони виявляють людський обман шляхом перших, найтяжчих і найболючіших дотиків із дійсністю... І Славко за якийсь час спитає тебе, навіщо ти його обманювала. Що ти тоді йому скажеш?

— А я його не обманювала, мамо! Я й справді вірю в те, що Михайло повернеться...

— Гм... Гм... — буркнула старенька собі під ніс: — Добраніч, моя дитино!

— Добраніч, мамо!

* *
*

Не минуло й тижня, як Славко перестав гратися з сусідськими дітьми і ввесь час сидів, як те хворе

найжучене й осамітнене курятко, в своїх вологих і холодних сінях... Ні кроку за межі їх!

— Ну, що ж ти до хлопців не йдеш? — обережно спитала бабуся.

— Не піду більше! — відрізав Славко: — Не хочу!

— Чому?

— Бо татко мій ось-ось додому повернеться, і я не хочу більше ролі арештанта грати...

— А хлопці ж на це що?

— Сміються з мене, обзивають не інакше, як арештантом... І... б'ють! Їх багато, а я один...

Коли наступного дня Наталя повела Славка до лазні, щоб там його як слід помити (дома це було неможливе), то... зауважила на його тілі десятки синців і припухлин... Деякі з них були ще зовсім свіжі й такі болючі при дотику, що унеможливлували процес обмивання Славкового тендітного тіла.

— Від чого це в тебе, хлопчику?

— Від того, що перестав арештанта грати...

Наталя миттю збагнула всю глибіню тієї прірви, в яку вона сама Славкову душу штовхнула, давши йому надію на таткове звільнення й поворот додому. Необережність, непродуманість цього вчинку стала тепер очевидною. Так! Її матуся — старий досвідчений педагог мала рацію, твердячи, що дітей обманювати не вільно... І що ж тепер?

Так думала Наталя, ідучи мовчки зі своїм сином мовчазним із гарячої лазні в холодні сні: кожен із них ніс свою власну терпку й гірку, як полин, думку, якої не смів одягнути в слова...

Ще з гімназійних часів несла Наталя в душі своїй глибоку віру в те, що їй, як здібній людині, належить певне місце під сонцем. Якщо б навіть якісь ворожі сили оте її право на місце під сонцем

оспорювали, то вона завжди почувала в собі досить завзяття, щоб його всупереч усім ворожим силам здобути і... мати! Але тепер отут, в Україні, під пекучим промінням Сталінської конституції не ма йї місця під сонцем! Ні йї, ні йї синкові — дуже здібному хлопчикові, ні йї матусі — вчительці й народниці, ні тим більше закутому в кайдани Михайлові!

Сталось! Славко зовсім перестав гратися з сусідськими дітьми, і холодні сіни, згідно з непомильним пророкуванням бабусі, справді обернулися для нього у в'язницю... Славко Гринь, як і його улюблений татко, сидів тепер у в'язниці.

О, кляті сіни! Як ненавидить їх Наталя! Здається, спалила б їх, то, може, тоді погас би в глибинах йї ества отой нестерпний вогонь ненависти до сіней, що обернулися тепер у постійне й застрашливо-холодне місце під сонцем для неї, йї синка й матері! Коли надворі відлига, стіни сіней рясно-рясно вкриваються плямами, що здаються на перший погляд брудними. Фактично ж то вибагливі візерунки, мальовані вологістю, що з особливим завзяттям дає про себе знати по кутках... А коли надворі мороз, то всі стіни з внутрішнього боку вкриваються інеєм, а інколи й суцільним снігом... А піч, що опалюється з коридора, всім своїм масивом виходить у запечатану кімнату, в якій ніхто не живе! Яка безглузда жорстокість!

— Мамо!

— Що, Наталочко?

— Я завтра знову піду до ОблНКВД... Подам їм іще одну заяву про повернення нам неправильно запечатаної кімнати.

— Гм... Гм...

— І нема тут жодного »гм«, бо в мене нова блискуча ідея!

— Яка?

— Я в кінці заяви намалюю їм плян помешкання, з якого вони мусять, нарешті, зрозуміти, що я опалюю порожню кімнату під печатками НКВД, а сама з хворою дитиною і хворою матір'ю, яка ввесь свій вік була трудовим елементом, живу зимою в неогрітих сінях з інеєм на стінах. Я ось зараз, як сяду, то таку »заявочку« вшкварю, що й енкаведисти, читаючи її, заплачуть! Я їм згадаю і сталінське піклування про живу людину, і... і... про »щасливих« дітей під сонцем Сталінської конституції! — І Наталя справді сіла й ушкварила таку заяву, яка зворушила б і камінь, а наступного дня занесла її за призначенням, а другу подібну подала ще раз до житловідділу Райсовету.

Минали жорстокі дні без змін і порятунку... У Райсоветі спочатку, нібито, обіцяли прислати комісію для обслідування, але, коли виявилось, що ті троє, що живуть у сінях, носять на собі тавро »родини ворога народу«, то потреба в будь-якім обслідуванні миттю відпала, неначе те сухе листя пізньої осені з дерев, яке ще зовсім недавно було зеленим... Усе має залишатися та к, я к е! Усе... в порядку! Але навіть і така констатація не випекла решток надії в душі Наталі. Аж так міцно вросла їй у душу ще з гімназійних часів засвоєна свідомість свого права на власне місце під сонцем! У Сталінській конституції чейже чорним по білому записано, що кожна (»неарештована й небожевільна«) людина має право на освіту, на помешкання, на працю й на відпочинок. Так у чому ж річ?! Її ж покищо не арештовано, і вона покищо не збожеволіла, а тому...

— Чи ти знаєш, мамо, що незабаром уже настане

той день, коли я матиму право розмовляти з самим облпрокурором, товаришем Дьоміним?

— Знаю, Наталочко, бо я, як і ти, рахую дні. Я навіть зрозуміла вже, чому це треба аж так довго чекати від дня запису до дня прийому...

— Чому? Скажи! Бо я не мала часу над цим задуматися. Я знаю лише, що я записалася 25 грудня 1937 р., а чергу на прийом матиму 25 січня 1938 р.

— Уяви собі, дитинко, чергу на передачу під Першою Холодногірською! Що сталося б, якби однієї чудової ночі стали в чергу не лише на певні літери за абеткою і не лише до одного котрогось корпусу, а на всі літери від А до Я включно й до всіх, без винятку, корпусів?

— Ну, то базарного майдану було б замало, щоб увесь той люд умістився, стоячи так щільно, як у церквах колись Великодньої ночі стояли.

— Добре! — снувала далі нитку своїх силогізмів старенька: — А тепер помнож ту кількість людей на кількість в'язниць на терені області, і тоді ти матимеш приблизне уявлення про кількість народу, що прагне записатися на авдієнцію до товариша Дьоміна.

— Так, так! — в глибокій задумі погодилася Наталя: — Я вже, бачиш, трохи очманіла й не здібна до логічного думання... Але я пам'ятаю, що, коли після цілої ночі чергувань під Облпрократурою і після пересиджування найглибших нічних годин під сходами одного великого будинку я здобула, нарешті, число 785, то... я була дуже неприємно заскочена тим, що це зовсім не до товариша Дьоміна число черги, а лише до його секретарки, старої нафарбованої відьми...

— Пам'ятаю! А якже! — упевнено притакнула старенька: — Після тієї ночі чергувань ти додому

вернулася десь, мабуть, у п'ятій, надвечір, бо з отим числом 785 до секретарки теж треба було кілька годин вистояти, аж поки вона призначила тобі чергу до товариша Дьоміна на 25 січня. Таким чином функція тієї секретарки полягала в тому, щоб усю ту навалю народу розподіляти для Дьоміна можливими денними порціями. Думаю, що 25 січня тобі вже не доведеться стояти ніч, бо, очевидно, матимуть право на авдієнцію лише ті, що здобули собі це право т а к , як ти ще місяць тому.

— Секретарка наказувала всім з'явитися рівно в дев'ятій. Ти знаєш, матусе, я покладаю деякі надії на цю авдієнцію. Поперше, я дізнаюся про вирок у справі Михайла: а може, його виправдано? — при цім питанні глибоко запалі Наталині очі заіскрилися таким каскадом блискотливих промінчиків, як колись, бувало, іскрилися: — Подруге, я покажу йому мою стаханівську довідку, диплом і дані про стаж та спитаю його, чи не маю я, бува, проституцією собі на хліб заробляти...

— Оцього вже не питай! — гостро й імперативно озвалася стара вчителька: — Таким питанням ти ще й на свою голову обвинувачення в контрреволюції стягнеш! І що тоді?

— Ну, добре! Я ще подумаю над словесним одягом моїх питань. У всякім разі відповіді прокурора мусять же стояти в згоді зі Сталінською конституцією, що дає мені всі права — і на працю, і на мешкання, і...

Славко заворушився під цілою навалою коців і плащів, що мали на меті рятувати його від холоду й вологости, і бабуся вмить поклала собі пальця на уста, а Наталя засоромлено замовкла.

— Ш-ш-ш! Чого це ти так голосно розкудахталася? Нумо говорити пошепки! Присунь свого стільця до мого ліжка! Отак!

Мовчанка, протягом якої обидві чуйно прислухуються...

— А щó я тобі скажу, Наталочко! То добре, що ти тепер щоранку, збираючись у... ходження по мўках, даєш Славкові певні завдання: купити хліба, молока, тощо або навіть і на базар по картоплю збігати.

— Добре, кажеш? — задоволено перепитала Наталя.

Добре, бо твої доручення виймають Славка з його в'язниці... Та й тобі ж трохи легше!

— Не в мені тут справа! А як він із тими дорученнями справляється?

— Знаменито! Не дає себе обдурити: рахує швидко й без помилок та й за вагою навчився вже стежити. Ти, Наталочко, похвали його принагідно і тоді побачиш, як він усміхнеться: зовсім так, як Михайло!

І знову павза, протягом якої обидві дивляться в Славків бік, а його й не видно зовсім під навалою коців і плащів...

— До речі, про сміх, Наталочко! Це добре, що Славко пам'ятає татків заповіт про те, що чоловікам плакати не вільно, але зле те, що він перестав сміятися, ба навіть і усміхається рідко. Ти це зауважила?

— Так.

— У цих проклятих сінях, де живе й росте дитина, не чути дитячого сміху. Це дуже промовистий показник!

— Знаю, мамо!

— Щоб не залишати Славка на самоті з його думками, я щодня чотири години вчу його, додержуючись, розуміється, тих советських підручників, які він має, хоч вони мені й не до вподоби. Наслідки блискучі: він знаменито здасть іспит за цей

рік, що до школи не ходить. Ми з ним удвох тут самі собі школу робимо і... їсти разом варимо, і книжки вдвох читаємо, і зміст їх переповідаємо, ще й аналізуємо... Він бігає тепер до сусідньої бібліотеки, де бере книжки для читання. Розуміється, підбором книжок керую я.

Наталя з вдячністю поцілувала вкриту сіткою дрібненьких зморщок руку досвідченої вчительки, що так мудро вела Славка крізь непроглядно-чорну хмару загрозливих для його життя ежовських буднів.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТИЙ.

Л И Х О В П А Р І Х О Д И Т Ь

Нарешті! Місяць очікування проминув, і настало 25 січня 1938 року. Наталя стоїть у натовпі, що виповнює собою береги коридора, в якому міститься кабінет облпрокурора Харківщини, товариша Дьоміна. Сісти, розуміється, ніде: про це й мови не може бути! Невеликі цяці, оті члени родин «ворогів народу», — можуть і постояти! І вони стоять...

До кабінету викликає молоденька й гарненька, як порцелянова лялька, комсомолка з пискливим, як у дитини, голосом. Викликана особа перебуває в застрашливім кабінеті 2-3 хвилини, не більше, і, випускаючи її в коридор, гарненька секретарка в ту ж таки мить ви-писк-у-е і н ш е прізвище. Ті, що очікують, пажерливо охоплюють цупким перстеном ту людину, яка щойно вийшла з прокурорського кабінету.

— Ну, що? Скільки?

— 54-ий артикул карного кодексу, — на 10 років!

І так відповідає кожен і кожна, без винятку; лише з гоним хвилин ці стандартні відповіді набувають певного, дуже промовистого лаконізму:

— 54 — 10!

»Чому ж усім по десять років? Чому нема менше?! Щоправда, ось щойно сказала одна старенька, що її син одержав двадцять років, але ж це виняток, і саме тому формула »54 — 10« виглядає, як загально-обов'язковий ежовський мінімум, і... мріяти про меншу кількість років не доводиться! Невже проступки тисяч людей супроти советської держави абсолютно однакові?! Хіба ж це можливе?« — такі питання ставить собі Наталя, готуючись до так довго очікуваної авдієнції, і їй стає млісно перед невблаганним обличчям тієї монументальної кари — десять років! Менше нема нікому! Згинаються й тремтять її коліна, до болю, до крику хочеться сісти, але... нема де! Наталя робить кілька кроків, щоб досягнути стіни й обіпертися плечима, бо їй здається, що вона ось-ось упаде...

— Гринь!

Мов залізякою по голові, вдарило її власне прізвище, кинуте в натовп пискливим голосом молоденької секретарки.

— Гринь! Швидше! Вам же не сто років! Ну, що ж ви чергу затримуєте?!

Не своїми, а позиченими в сторічної людини ногами переступила Наталя поріг кабінету й спинилася... Напружуючи всі сили свого організму, спроможна була лише дуже повільним кроком наблизитися до великого, критого червоним сукном стола...

За тим столом урочистим сидів по-цивільному вдягнений чоловік років сорока п'яти з рідким

рудуватим волоссям і незначним женоподібним обличчям. Перед ним, на столі лежали, очевидно, заздалегідь приготовані й надруковані на машинці списки тих репресованих, родичам яких призначено було з'явитися на прийом саме сьогодні. Наталя мимоволі прикипіла очима до тих списків: проти кожного прізвища стояли дві цифри: »54« і »10«. Одноманітність ряду десятків подекуди порушувалась то »15«, то »20«, але »25« Наталині очі не схопили... Одноманітність ряду »54« не порушувалась нічим.

— Гринь Міхаїл — ворог народу, засланий на 10 років примусових робіт до далеких таборів НКВД за артикулом 54 кримінального кодексу УССР, — не стримуючи позіхання, промовив Дьомін: йому, як видно, смертельно надокучило повторювати ту самісіньку фразу... котрий це вже за рахунком раз?

— Куди?

— Ми, згідно з порадами наших »лікарів«, на південні курорти не посилаємо, — грайливо усмінувся власному дотепові товариш Дьомін і додав недбало: — Розуміється, на Північ або на Далекий Схід.

— Мене цікавить його адреса.

— Не можу задовольнити вашої цікавості.

— Товаришу прокуроре! — дзвінким, піднесеним голосом почала Наталя: — Я маю закінчену вищу освіту й чималий виробничий стаж... Ось довідка про те, що до арешту чоловіка я була стажанівкою... У мене на утриманні... восьмирічний син і стара хвора мати — колишня вчителька... На роботу мене тепер ніде не беруть, як дружину »ворога народу«. Щоб ж я маю робити?! Втопитися? Красти? Чи, може... — довідка безпотрібно тремтить в її простягненій до товариша Дьоміна руці...

Півхвилинна мовчанка, протягом якої Наталя чекає відповіді Дьоміна, а не одержавши її, поспішає розказати ще й про запечатану кімнату, що стоїть порожньою ось уже понад два місяці, ще й про холодні сіни, в яких...

— Підшукувати громадянам працю та давати їм помешкання — в коло обов'язків прокуратури не входить! — холодно й владно обірвав її Дьомін і зробив рукою якийсь знак секретарці, а та слухняно відчинила двері в коридор і пискнула якесь прізвище...

Не минуло й півхвилини, як поруч із Наталею виросла постать дуже високої старої вже жінки, якій було сказано точнісінько те саме: «як ворога народу, заслано... на 10 років... за артикулом 54...»

Разом із цією старою жінкою вийшла Наталя з кабінету Дьоміна якимись дивними, нібито, гумовими ногами, мовчки пройшла крізь жадібний до всяких інформацій натовп і, опинившись на вулиці, попрямувала додому...

Січневе сонце вже усміхалося по-весняному, і під впливом тих його усмішок учорашній сніг, що так міцно скрипів під ногами, знеможено обертався в калюжі, до яких раз-у-раз потрапляли Наталині неслухняні ноги, взуті в зношені вже півчеревики... Крізь дірочки в отих півчеревиках крижано-холодна водичка відсвіжувала Наталину пам'ять, нагадуючи їй про те, звідки й куди вона йде, та ЩО саме сьогодні сталося... А сталося справді таке лихо велетенське, яке перевершувало всі попередні й належним способом їх підсумовало: десять років в!!! Чи ж може бути ще якесь лихо, окрім того, що сталося сьогодні?! Напевно, ні! Гм... гм... А її ж бабуся незабутня (вже покійниця) часто-густо твердила, що «лихо в парі

ходить!« Гм... гм... Але ж її бабуся в останніх роках свого життя була песимісткою і саме тому не у всьому мала рацію...

Тут Наталині думки урвалися, бо шлях її пере-різувала величезна калюжа: її треба було обійти довкола або перескочити. Несподівано для себе самої Наталя по-молодецьки перескочила, раптом і радісно відчуваючи, що ноги її вже втратили попере-редню зв'язаність і гумовість.

»Славко й мама чекають на мене... Вони обоє вмить усе зрозуміють, лише глянувши на мое обличчя... А в Славка ж температура 38° зроби-лася вже щоденним явищем! Вирок на десять ро-ків — це те, що знаю я, а вони обоє не сміють про це знати! Я буду бадьорою в їх присутності. Я скажу їм, що... що вироку в справі Гриня ще нема... Ми пообідаємо, і я зараз же піду по лікаря. »Збережи сина, Наталочко!« — такі були останні Михайлові слова«.

Отак думала Наталя Гринь, бадьорим кроком наближаючись до свого »помешкання«.

* *
*

Стукати у вхідні двері, щоб Славко відчинив, не було потреби: обидві їх половинки стояли гостинно нарозтіж. »Що це значить?« — подумала Наталя, минаючи спільну кухню. Так само нароз-тіж стояли двері, що вели з внутрішнього коридор-чика до Наталиних сіней. Одним скоком опинилася вона в своїм »помешканні« і остовпіла: п'яніно з поламанною верхньою покришкою, Михайлове ліж-ко, матрац і подушки, крісло, книжки й папери, — одним словом усе те, що стояло запечатане в теплій кімнаті, лежало тепер безладними купами в сінях, а письмовий стіл був, очевидно, кинутий

навмисне на хвору матір, бо лежав на ній демонстративно догори ногами. Ледве чутно стогнала під тягарем стола мати, але на весь голос плакав Славко, забувши вдруге таткову настанову про те, що чоловікам плакати не вільно навіть і тоді, коли щось дуже болить...

Скинувши стола з матері, Наталя почала обмивати їй обличчя, а Славко тим часом, раз-у-раз захлинаючись і ковтаючи надмір сліз, розказував уривчасто про те, як зайшли до них несподівано аж п'ять чужих дядів, а двірник шостий, як один із них (той, що в уніформі) зірвав печатку з дверей теплої кімнати, як повикидали звідтам усі речі Гринів, а натомість занесли туди дуже гарні меблі: новісіньку дзеркальну шафу, ліжко, софку, крісла й письмовий стіл...

— А тепер у нашій теплій кімнаті житиме чорнявий і дуже чубатий дядя! — так закінчив Славко свою розповідь про події дня: — І тепер тепла кімната вже не наша, а ти, мамо, чому казала мені, що... кімнату віддадуть, і ти знову працюватимеш, і... татко повернеться?!

Уникаючи зустрічі з очима сина, Наталя допомогала щойно звільненій з-під тягара стола матері, прислухуючись водночас до метушні в спільнім коридорчику. Там Наталина сусідка Охліна, старших літ жінка без певної праці, послужливо допомогала щойно вселеному влаштуватися, і раз-у-раз чувся її дзвінкий маслянисто-улесливий голос...

— Може, вам чайку загри́ти або кавці? Ви тільки скажіть, коли захочете, а я миттю все для вас зроблю. У мене є і примус, і нафта!

— Дякую, я не голоден, — відповів їй чоловічий голос із колишньої кімнати Гринів.

— Знаю, що не голодні, але ж утомлені! — і

Охліна знову розсипалася в рясних запевненнях, що бути корисною для такого чудового сусіда робить їй приємність і честь...

Колишня кімната Гринів мала двоє дверей: одні еднали її з сіньми і були вже, як запевняв Славко, не тільки замкнені, а ще й забиті цвяшками, а другі еднали її з отим спільним коридорчиком, у якому метушилася тепер Охліна, і до якого рішучим кроком попрямувала Наталя... Спинившись перед зачиненими дверима колишньої своєї кімнати, постукала, а зацікавлена такою незвичайною подією сусідка враз спинила свій метушливий хід до кухні, щоб подивитися й на власні вуха почути, що ж тут далі буде...

Двері з розмахом відчинилися, і на порозі з'явився невеличкого росту молодий чоловік років тридцяти, не більше, з неприродно високою чуприною чорного розпатланого волосся. Мабуть, ця надто висока шевелюра мала надлатувати його недостатній, як для чоловіка, ріст. Якусь хвилинку обоє стояли мовчки й нерухомо, пильно вдивляючись одне одному в обличчя. Наталя перша порушила мовчанку:

— У день арешту чоловіка співробітник НКВД здав мені особисто цю запечатану кімнату під розписку, в якій було чорним по білому зазначено, що саме я несу всю відповідальність за цілість і недоторканість печаток НКВД. Яким же правом ви зірвали ці печатки в той час, коли мене не було дома?! Прошу пред'явити мені документ, на підставі якого ви діяли! Таку вашу поведінку я розцінюю, як самоуправство. Я буду скаржитись на...

— Що-о?! Скаржитись?! — перепитав щойно вселений і розреготався. Він реготав загонисто, щиро й довго, а товаришка Охліна йому в супровід

розсипалася цілим каскадом дрібненького й дуже улесливого підхихикування...

Коли цей сміх дуєтом, нарешті, вичерпався, власник надто високої шевелюри продовжував зневажливо-підвищеним тоном:

— Хто ви така, — мені аж надто добре відомо! Але вам, можливо, ще невідомо, хто я такий... Я — член партії та співробітник НКВД. Зрозуміло? Я зовсім не збираюся показувати вам будь-яких документів. Сидіть тихо! І будьте вдячні мені за те, що я ще не викинув вас із моїх сіней на вулицю! Бо ви всі троє живете тепер у моїм помешканні! Зрозуміло? Ну, а тепер ви можете на мене скаржитись!

З цими словами він розгонистим жестом зачинив двері й замкнув їх ізсередини на ключ, а товаришка Охліна підсумувала подію чималою порцією свого дрібненького й улесливого підхихикування.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

ЗАПИСКА

Наталія не тільки Славкові казала, що теплу кімнату їм назад повернуть, але й сама в це вірила... Вона не тільки Славкові вклала в душу, що татко повернеться додому, але в тайниках душі й сама в це вірила... Вона не тільки Славка переконувала в тому, що вона знову працюватиме, але й сама плекала в собі цю надію... Бо... чому б і ні?! Адже вона покищо не арештована, покищо не збожеволіла, а згідно зі Сталінською конституцією, кожна неарештована

й небожевільна людина має право на працю, освіту, відпочинок і помешкання!

Так спрагло очікуваний день побачення з облпрокурором мав оті її надії саме Сталінською конституцією підперти, але сталося якраз навпаки. Не повернеться Михайло додому, бо ж його заслано на десять років до таборів примусової праці на Далекій Півночі. Жодної уваги з боку товариша Дьоміна до її стаханівської довідки, а це ж був її найбільший атут у боротьбі за своє право на працю! Але й цього мало! Не повернеться назад тепла кімната, бо в ній оселився товариш Найдіс — комуніст і співробітник НКВД — всемогутня людина під совєтським небом!

Наталя подала скаргу на самоуправство Найдіса до прокурора свого району, але... як тільки райпрокурор почув, що вона дружина засудженого на 10 років «ворога народу», і що в помешканні її оселився співробітник НКВД і комуніст, йому раптом усе стало ясно, і, на його думку, жодного самоуправства тут не було... Знову й знову оббивала пороги до житловідділу*) свого району, благаючи, щоб таки прислали комісію для обслідування її житлових умовин та щоб таки дали їй та її двом утриманцям бодай хоч малюсіньку, але теплу кімнатку. Там її вже знали з вигляду; усі її заяви залишалися без відповіді, а на чотири очі їй сказано було: «Не приходьте більше!» Саме таку відповідь одержувала вона й по всіх тих установах і підприємствах, до яких зверталася в розшуках за працею.

Прокинувшись одного нестерпно-холодного ранку, коли на стінах її сіней лежав уже не іній, а

*) Житлоплощею міста розпоряджався житловідділ Міського Совету, і лише його ордер давав право на одержання кімнати чи помешкання. При наявності житлової кризи безпартійному одержати такий ордер було дуже трудно, а родині «ворога народу» неможливо.

справжній сніг, Наталя, що так звикла щоранку кудись для порятунку родини йти (чи вірніше — бігти!), раптом і всім своїм еством до болю чітко відчула, що їй вже нікуди більше йти! Усі двері замкнено!

Чи доводилося Вам, Шановний Читачу, хоч будь-коли у Вашому житті опинитися в становищі, коли всі двері перед Вами замкнено, і йти вже справді нікуди?

* *
*

А тим часом товариш Найдіс непогано влаштувався в колишній кімнаті Гринів: до привезених іще в день в'їзду розкішних меблів він додав килими, картини та портрети й бюсти «вождів революції» зі Сталіном на чолі. Щодня він з'являвся в іншому вбранні: мав, напевно, кільканадцять верхніх плащів, кільканадцять костюмів і стільки ж, якщо не більше, пар взуття, — усе це, очевидно, з фонду цінностей, конфіскованих органами НКВД у численних «ворогів народу»... Маючи таку пишну гардеробу, Рафа Найдіс дбайливо стежив за своєю зовнішністю і, напевно, вважав себе за красуня, але... незвичайно малий ріст стояв йому на перешкоді... Щоб цьому лихові запобігти, носив він чобітки й черевики на подвійній підшві й дуже високих, як для чоловіка, підборах та плекав неприродно високу шевелюру густого й чорного, мабуть, навмисне розпатланого волосся. Під такою копицею його самовпевнене обличчя виглядало аж надто незначним і маленьким...

Це, очевидно, не заваджало йому користуватись успіхом у дам, бо їх ходило до нього чимало... Гостив їх вином, ковбасою та шинкою, здобним печивом і тістечками... Часто-густо до самого ранку не могла заснути Наталя з матір'ю та сином,

бо Найдісові гості співали й танцювали, а інколи й кричали так несамовито, що все довкілля чуло... Але не протестував ніхто, дарма що кожному зранку треба було бігти після ночі без сну на роботу...

Особливо вчащала до нього гладка й випечена, але надмірно носата молода жінка Іда Кац; тоді вони, замкнувшись удвох, теж їли й пили, танцювали й співали, а потім... вовтузились, голосно вигукуючи безсоромні фрази... Тоді Наталя шукала, чим би позатикати Славкові вуха, а бабуся плювалась і лаяла їх розпусниками...

Отак у колишній квартирі Гринів жило тепер, як і колись, четверо, лише замість Михайла опинився в ній Рафа Найдіс, що поводив себе неприродно шумно... А поруч із ним у холодних і вологих сінях, коштом продажу решток власних речей, жило трое аж надто мовчазно й тихо...

У тій же квартирі була ще одна кімната з окремим входом, і третім мешканцем була підстаркувата й нафарбована Охліна, яка на кожному кроці догоджала всемогутньому Найдісові: прибирала після нього, гріла йому чайок, коли він повертався вночі додому, і так улесливо кадила, що, здається, навіть і Рафі було того забагато... Недивно, що після в'їзду Найдіса між ним і Охліною утворився ворожий бльок супроти Наталі. Навіть і в найменших дрібницях щоденного домашнього життя вони унеможлилювали існування родини «ворога народу»: забороняли користуватися спільною кухнею, раз-у-раз брутально кричали на дитину, одверто наказуючи Наталі сидіти тихо, якщо вона не хоче помандрувати на «північні курорти» за чоловіком слідом... Такий бльок Найдіса з Охліною аж ніяк не дивував Наталю, бо вона знала, що один із синів Охліної був колись чекістом, а пізніше слідчим НКВД і не так давно виїхав до Києва. Цього мало: і Наталя, і її мати мали певні підстави дога-

дуватися про те, що Охліна й сама була таємним співробітником НКВД.

Але все це було ніщо в порівнянні з тим, що Славко таяв, як той віск під гарячим сонцем: личко його зробилось гостреньким і витягненим, а на тлі того личка неприродно збільшені очі горіли пожежею тих питань, яких він (розумненький!) уже не ставив більше... Лікар Сукачівський таки прийшов до Наталі, щоб оглянути і бабусю, і внука, хоч і знав, що її чоловіка арештовано. Особливо довго й уважно оглядав Славка: вистукував і вислухував, наказував дихати й не дихати, кашляти й не кашляти... Опинившись на чотири очі з Наталею, в обережній формі заявив, що стан здоров'я хлопчини загрозливий: якщо не вжити негайних заходів порятунку, то є підстави припускати, що в нього... відкриється сухітний процес, і тоді...

— Треба негайно змінити помешкання, дати високоякісне харчування й здорове моральне оточення, — карбуючи слова й уникаючи зустрічі з Наталиними очима, говорив доктор: — А найкраще було б повезти хлопчика на пару місяців на курорт, утворити йому зовсім відмінні умовини життя, усунути журбу з його серця...

Ця розмова відбувалася на вулиці, коли Наталя супроводила доброго лікаря після оглядин двох її утриманців. Вона слухала мовчки... І добрий доктор, усвідомлюючи зміст неказаних його клієнткою слів, поспішив попрощатися на розі двох вулиць, не взявши за візиту до двох хворих нічого...

* * *

*

Дізнавшись, що Михайла засуджено вже на десять років примусових робіт у таборах Далекої Півночі, Наталя незабаром зробила собі логічний

висновок, що його, очевидно, мають ось-ось вивозити етапом, якщо, розуміється, ще не вивезли досі. І вмить на тлі непроглядної темряви її існування самотнім маяком засвітилася надія на побачення, з'явилося раптом місце, куди треба було негайно ж таки йти, чи вірніше — бігти... Побачитися з Михайлом іще раз — востаннє! Ця надія негайно ж таки погнала Наталю під добре знайомі мури Першої Холодногірської, де щодня від світанку до пізнього вечора стояв великий натовп осамітнених. Серед них Нагалья почувала себе рівною серед рівних, і та крига, що нею було скуте її духове ество, дещо розмерзалася... Ті, що стояли під мурами Першої Холодногірської, завжди були в курсі всіх новин арештантських, і від них можна було дізнатися, чи не везуть, бува, в'язнів у черговий етап...

Коли з головних воріт Першої Холодногірської починали виїздити одне за одним вантажні авта з озброєними енкаведистами на бортах, то це було незаперечною ознакою, що черговий етап уже почався і триватиме днів два, а може, й три. Мабуть, небагато було в Харкові таких наївних людей, які б не догадувалися, ЩО то за крам везуть під такою посиленою охороною НКВД. Більшість населення була в курсі подій, бо... відсоток усунених з життя «ворогів народу» був надто великий, а відсоток осамітнених членів родин іще більший! Ці останні дуже добре знали, КОГО у вантажних енкаведівських автах за дебелими спинами енкаведистів заховано. Вони знали також, ЧОМУ той живий вантаж так ретельно від людського ока ховали...

Цей ребус розв'язувався дуже просто: мешканці советських в'язниць після всіх зв'язаних із допитами тортур набували аж такого застрашливого вигляду, що НКВД не відважувалося показувати їх тим мешканцям міста, які покищо ходили вули-

цями «вільно», очікуючи своєї черги на звільнене місце у в'язниці. А серед звичайних міських пішоходців міг чейже і співробітник консульату чужої держави трапитись, або навіть і член якоїнебудь чужоземної делегації... І... ЩО тоді?!? Отож, треба було від цікавого людського ока той живий вантаж заховати, і робилося це за Єжовщини ось як: під час транспортування від Холодної Гори до Поста Сортувального, де формувалися етапні потяги, всі в'язні му сіли стояти на колінах, а від людського ока їх закривали широкі борти авт та широкі дебели спина енкаведистів, які зовсім не випадково на тих бортах сиділи.

Як тільки отакі-от авта з таємним вантажем починали виїздити з головних воріт Першої Холодногірської, вістка про черговий етап чорними птахами кружляла вулицями міста, досягаючи вух і сердець людських без допомоги старенької бабусі-пошти. Неначе по команді, потоки осиротілих починали плисти до Поста Сортувального, де відбувалася процедура навантажування в'язнів до так званих скотських вагонів, і де в'язнів ніяк не можна було заховати від людських очей...

»Можна побачити!« — така перспектива магнетом притягала до Поста Сортувального не лише Наталку Гринь, а тисячі таких, як вона... І саме тому в дні формування етапу трамваї з числом «16», що з'єднували центр міста з Іванівкою,*) неспроможні були вмістити всіх тих, які за всяку ціну прагнули їхати. Ті нещасливі шістнадцятки готові були ось-ось луснути з натуги і мчали щодуху, пообвішувані людьми, як бубликами, і супроводжувані довгими й промовистими поглядами пішоходців, — мчали, не спиняючись на жодній зупинці... Бо всі пасажери, неначе домовившись, прагнули досягнути тієї останньої зупин-

*) Передмістя Харкова коло Поста Сортувального.

ки на Іванівці, від якої вже й до Поста Сортувального було недалеко...

За кілька років життя в Харкові Наталі не довелося побувати на Іванівці, аж оце в лютому 1938 року вперше опинилася вона на цьому передмісті. Стрімголов вилетівши з шістнадцятки під тиском спресованих у ній людських тіл на втоптанний тисячами людей сніг, вона враз побачила потік народу, що плив від цієї останньої зупинки кудись... Наталя не розпитувала, куди цей народ пливе, і як їй до Поста Сортувального дістатись, а просто влилася живою краплиною в потік, приєднавши себе до народу, що плив мовчазно, суворо й урочисто, неначе якась численна похоронна процесія на кладовище. Наталя не помилилася: її горе було горем народу, і незабаром потік народу привів її до мети подорожі, влившись у великий натовп, що стояв коло вантажного потяга на віддалі яких тридцяти метрів. На цю полосу між потягом і натовпом, охоронювану енкаведистами, щойно підїхало вантажне авто. Заворушився натовп і завмер, неначе неживий... Ось зіскачили на землю молодцюваті енкаведисти, що сиділи на бортах, ось уже й відкинута один борт авта, і дано наказ: »Схаді!« І тоді Наталя, що спромоглася опинитися в передніх рядах натовпу, побачила зо три десятки в'язнів, що стояли в авті на колінах... Вони не вийшли, а висипалися на білий сніг, неначе ті сірники з коробочки. А висипавшись, безсило борсалися на білій землі, — мовчазні й неспроможні підвестися... Ось залунала в чистім морознім повітрі грубіянська російська лайка, і... дехто, хитаючись і шкутильгаючи, підвівся, а решті допомогли підвестися вдари крісів...

І тоді натовп побачив їх, а побачивши, зойкнув, як одна людина, і стихійно рушив до групи ближче, але енкаведисти криками, лайкою і пострілами примусили натовп влитися в попередні береги...

Глянула й Наталя на тих нещасливих, щойно поставлених на рівні ноги, і повітря їй забракло, а пальці на власних ногах і руках отерпли... Більшість була вдягнена по-літньому: в колісь білі, а тепер чорні від бруду полотняні костюми, вишивані українські сорочки й сандалі або літні півчеревики на босу ногу. Не минуло й хвилини, як усі вони (без жодної команди з боку енкаведистів!) пустилися танцювати: дрібно-дрібно тремтіли їх тіла й синюваті-жовті обличчя з очевидними ознаками биття на них, з загостреними носами й обтягненими скивицями; дрібно-дрібно витоптували вони сніг по-літньому взутими ногами. Це був справді дуже дивний танок, якому ніхто ще не придумав назви, і який, напевно, був останнім у житті кожного з цих нещасливих, бо ж везли їх на ті північні «курорти», де морози досягають не 35 ступенів Цельсія, як у Харкові, а 70!

О, з якою ж несказанною жадобою прикипіли очі натовпу до цих бородатих і неймовірно виснажених танцюристів! Кожна пара очей спрагло бігла з обличчя на обличчя, шукаючи за своїм рідним і... не знаходила! Бо пізнати справді було нелегко. Усі ж бо були однаково застрашливі, знищені й старі. Тут сиву бороду й відсутність зубів ніяк не можна було розцінювати, як незаперечну ознаку старости. Ще з більшою жадобою вдивлялися ці бородаті танцюристи в натовп, з'їдаючи його захланними очима. О, якби можна було потужність тих взаємних оглядин передати звуками та ще й покласти ті звуки на платівку! Це був би суцільний рев пекельної розпуки, до якого не зашкодило б прислухатися всім тим симпатикам комунізму, що живуть за кордонами ССРСР.

Якийсь бородатий дядько раптом вигукнув на все горло «Мамо!» і в момент цього вигуку продемонстрував відсутність деяких передніх зубів. А вигукнувши, їв своїми напружено розплющеними

очима обличчя тієї жінки, що стояла в тісно скупченім натовпі з Наталею поруч. Штурхнувши свою сусідку легенько ліктем у бік, Наталя глянула в її нестаре ще обличчя: на нім ніяк не відбився той крик бородатого! Ця мати не могла визнати того застрашливого бородатого й беззубого мерця своїм сином, якому ще й 25 не минуло! Але це був він — її одинак, її надія і щастя! Признала, коли він ще раз вигукнув:

— Не пізнаєш? Це ж я — Василь!

Залементувала й кинулася до сина, але хижі руки вартових із силою відкинули її геть, на сніг...

Розглядати довго не довелося, бо всіх привезених «ворогів народу» під командою енкаведистів швидко виструнчували в один ряд так, щоб кожний задній дивився в потилицю переднього. По обох боках миттю стали вартові з крісами наготові, і так виструнчені три ряди людей попрямували до гостинно відчинених дверей найближчого вагона з того потяга, що стояв на рейках Поста Сортувального...

Під'їхало друге авто з в'язнями на колінах, третє, четверте... І знову живі мерці, одягнені здебільшого по-літньому, і знову зойки тих, що пізнавали своїх рідних у натовпі, обмін короткими реченнями та лайка й постріли з боку енкаведистів... І знову виструнчування живих мерців «у потилицю» та коротке крокування їх під охороною обабіч виструнченої варти до... тих скотських вагонів, що стояли наготові з гостинно відчиненими дверима.

До кожного такого вагона запихали 50 в'язнів, а в етапнім потязі звичайно було не менше, як 50 вагонів. Після відвідин оболпрокурора Дьоміна Наталя жодного етапу не пропустила і тих дватри дні, поки тривало навантажування, вистоювала на Пості Сортувальнім від ранку й до вечора, шукаючи серед живих мерців Михайла. З ціка-

вості вона завжди завдавала собі труду рахувати кількість вагонів у кожному етапнім потязі. Отже, кожен такий потяг забирав не менше, як дві й пів тисячі «ворогів народу», а що було таких потягів при кожному етапі три або й чотири, то... етап дорівнював евакуації на Далеку Північ від сімох із половиною до десяти тисяч в'язнів.

Наталя мала нагоду бачити сцени, насичені таким драматизмом, якого ще жоден театр не показував, а хтось невідомий фотографував і записував їх на чистих сторінках її пам'яті... Особливу увагу звернула Наталя на те, що деякі арештанти використовували операцію перевантажування їх з авт до вагонів, щоб кинути в натовп заздалегідь приготовані записочки з проханням до родини прийти на Пост Сортувальний, щоб востаннє побачитися й попрощатися, та адресою на звороті. Горе в'язало членів натовпу в одну велику родину осиротілих, в якій панували свої власні, хоч і неписані, моральні закони.

— Адреса цієї записки на Іскринській, говорила та, що піднесла її з землі: — Хто живе на Іскринській або в сусідстві?

— Я!

— І я!

Записку передавали тим двом, що озвалися, а вони вже між собою рішали, хто живе ближче, і кому зручніше занести, але, як правило, записка завжди попадала за адресою. Узяти записку й не занести її негайно за адресою було б **гріхом** супроти того кодексу неписаних законів, якими регулювалися в той час стосунки між родинами «ворогів народу». Процес навантажування етапних потягів в'язнями тривав 2-3, а інколи й 4 дні, і тому всі ті, що одержували записки, мали змогу прийти наступного дня на Пост Сортувальний; а оскільки вагони вдень інколи стояли відкриті, то дехто мав щастя востаннє побачитись і попрощатись... А

коли вартовий коло вагона траплявся добрий, то декому щастило кількома реченнями перекинутись або навіть і передати дещо з їдження чи одягу...

— »Ну, і чому ж Михайло мені записки не кинув?« — раз-у-раз сама себе питала Наталя, і цей факт здавався їй неймовірним, бо, якщо могли інші арештанти використовувати процес перевантажування, то, очевидно, міг і Михайло... Сама Наталя вже двічі подібні записки заносила, і в душі її була глибока віра в те, що знайшлася б людина, яка б і їй Михайлову записку принесла...

Але минав уже й лютий з морозами лютими, а не було ні Михайла в тих етапних потягах, за якими спостерігала Наталя, ні так спрагло очікуваної записки від нього.

* *
*

Якось раз, стоячи в кінці лютого 1938 р. в натовпі жінок під І-ою Холодногірською, почувла Наталя заду себе такі слова:

— Отакі бувають жінки-негідниці, що записку від вас візьме і вийти пообіцяє, а не вийде! — говорив жіночий дзвінкий голос...

— Ну, це якби не ви казали, то й не повірила б! — відповів інший голос, — мабуть, старечий і трохи перестуджений...

При цих словах Наталя рвучко оглянулася і побачила двох селянок: одна стара слухала, а друга середніх років, замотана великою хусткою по самі очі, оповідала з обуренням і гнівом:

— Вона записку від мене взяла, при мені ж прочитала й сказала, що завтра до чоловіка на Пост Сортувальний вийде... І, вірите, не вийшла падлюка!

— Молода? — діловито спитала стара.

— Та де там! Стара! Мабуть, від нього років на

п'ятнадцять старша, але фарбована, як дзига. Тьфу! Не жінка, а падло! А чоловік її, знаєте, був у тому ж таки вагоні, що й мій, і вагтовий коло того вагону був добрячий: дозволяв розмовляти й харчі навіть крадькома передавав. Я, знаєте, на другий день з самого ранку понесла моему хліба, тютюну й цукру, а той, що кинув мені записку, питає: — »Чи ж однесли ви, тітко, моїй жінці записку?« А я йому на це: — Щоб мені з цього місця не зійти живою, як я однесла й у власні руки вашій жінці оддала...« І так я з моїм розмовляла цілий день, а на того раз-у-раз поглядала, як він (бідний!) свою фарбовану кралю марно виглядав...

— І так вона й не вийшла до нього? — знову питає стара.

— Так і не вийшла клята душа, дарма що потяг той цілий день на Сортувальному простояв!

Обличчя Наталі полотніло, широко розплющені очі напнулися й стали зовсім круглими, а голос чомусь не виконав наказу волі й урвався саме в ту мить, коли вона, наблизившись до двох жінок, заговорила:

— А... А...

Обидві жінки дивилися на неї здивовано.

— А скажіть мені, будьте... так ласкаві, чи не пам'ятаєте ви точніше адреси на Великій Гончарівці, куди ви... записку... заносили?

— Чому не пам'ятаю? Пам'ятаю! — і селянка точно назвала число будинку й квартири, ще й прізвище Наталине додала...

Земля пливла з-під ніг, і в очах потемніло, а в горлі вмить стало до болю сухо, коли Наталя після тривалої павзи спромоглася на запитання:

— Кому ви записку дали?

— Жінці того Гриня Михайла, — упевнено відповіла селянка.

— Я — жінка Гриня — Наталка Гринь! — без-

звучно шепотіла Наталя: — Але я вас уперше бачу! А ви мене?

— Теж уперше бачу! — спантеличено озвалася селянка.

Довкола них тим часом зібралися цікаві до всяких новин жінки і, охопивши дієвих осіб цупким перстенем, прислухувались...

Балакуча селянка, щоб довести численним слухачам свою правдомовність, пустилася в описування подвір'я, де живе Наталка Гринь, будинку, входу в помешкання й навіть самого помешкання... Не було жодних сумнівів: ця селянка таки була в помешканні Наталі з запискою від Михайла!

— Коли це було? — вже дещо твердішим голосом спитала Наталя.

— 12 грудня — саме в день виборів...

— Як виглядала та жінка, якій ви записку віддали?

— Непогана собою, але вже пристаркувата: років 50 або й більше! Фарбована... Я ще й подумала, що той Гринь старшу від себе жінку має...

— Це вона вам і відчинила, коли ви постукали...

— Так, вона!

— А чи ж ви питали її, як її прізвище?

— Питала! Лише не зразу...

— А коли ж? — смолою причепилася Наталя.

— Спочатку я, бачите, сказала їй, що я з Поста Сортувального і принесла записку для громадянки Гринь, а вона тоді зразу каже: »Це я — Наталка Гринь! Давайте записку!« Ну, я й оддала... А тепер виходить...

Велика чорна хустка, що закривала обличчя селянки по самі очі, повільно зсунулася на самі плечі, показуючи дуже збідоване й виснажене, але молоде ще й вродливе обличчя з великими карими очима під дугами чорних брів. Тепер це обличчя було в полоні думок: воно прагнуло щось дуже дивне й незрозуміле збагнути...

— Як вас звать? — раптом спитала Наталя.

— Тетяною! А хіба що?

— Слухайте, Тетяно! — голос Наталі бринів дзвінко й так урочисто, неначебно вона на зборах промовляла: — Чоловіки наші в однім вагоні кудись у невідому далечинь поїхали, а нас обох недоля ось тут докупи звела... Будьмо ж, як сестри! Зробіть для мене те, про що я вас попрошу! Не відмовте!

Довкола зібрався вже чималий натовп, цупко тримаючи цих двох у полоні перстень з людських тіл: задні потиху розпитували передніх, у чому тут справа, а дізнавшись, прислухувалися до розмови двох із не абияким зацікавленням...

— Не відмовите?

— Чому ж би я вам відмовила? Кажіть, що я маю для вас зробити!

— Поїдьте зі мною трамваем, зайдемо вдвох до мого мешкання, і ви покажете мені ту жінку, яка назвалася моїм ім'ям та прізвиськом і записку від вас собі забрала!

— Добре!

Вони обидві попрямували діловим кроком до зупинки дванадцятки, а перстень із людських, щойно скупчених тіл розколовся, щоб їх обох випустити... А розколовшись, вмить розпорошився, бо обміну думками не було... Але кожне обличчя було перейняте щойно почутою, вирваною з життя історією, в якій було щось поважне й загрозливе, над чим не шкодило задуматися...

* * *

*

— Ах ти ж, падлюко! — закричала на весь голос Тетяна, як тільки Охліна показала своє продовгасте нафарбоване обличчя в отворі дверей: — То ти, виходить, навмисне Наталкою Гринь назвалася, щоб від мене тую записку забрати?! Щоб

нешасну жінку на останнє »прощавай!« до чоловіка не пустити?! А чи знаєш ти, що за такий гріх великий тебе тяжко Бог покарає?!

Охліна кліпала своїми цибулястими ніякого кольору очима і, очевидно, обдумувала становище, в якому опинилася: наявність Наталі з селянкою поруч, як видно, спантеличувала її.

— Щоб тебе земля не прийняла! Щоб ти, проклята, в найтяжчих муках сконала! — вела далі Тетяна, увійшовши в раж і проклинаючи так, як уміють проклинати в наших селах того, хто вчинив щось дуже ганебне.

— Та я тебе вперше бачу, брехухо! — озвалася, нарешті, Охліна, але в голосі її не було переконливості, і вона це, мабуть, сама відчула, бо зробила спробу зачинити двері...

— Ви, громадянко Охліна, дверей не зачиняйте! — спинила її Наталка: — Це вам не допоможе, бо ж я маю від них ключа, як вам відомо!

— Це вона, клята душа, втекти від мене хоче! — вигукнула Тетяна, і не встигла Наталя схаменутися, як Тетяна вже тягла Охліну своїми сильними руками у двір, де вже стояв приваблений криком натовп жінок-сусідок: — Ні, не втечеш! Ходи сюди, паскудо, нехай я всім твоїм сусідам про твої чорні діла розкажу!

Охліна спочатку огидалася, а потім почала пручатися так в'юнко, як та кицька, але з рук Тетяни не так то й легко було вирватися... Не минуло й хвилини, як вони обидві були вже центром чималого натовпу, і Тетяна, цупко тримаючи Охліну обома руками, розказувала »від самого початку«, як і що сталося...

Ураховуючи, що це справа не на десять хвилин, Наталя попросила Тетяну зайти до себе, коли звільниться, а сама покинула натовп і крізь відчинені двері прожогом влетіла до своїх двох найрідніших. Довго стримуваний біль душі таким шаленим гу-

раганом рвався назовні, що стримати його було годі... З божевільними очима й відчайдушними уривчастими зойками схопила вона Славка на руки і, посадивши його собі на коліна, почала оповідати:

— Дитинко! Чи знаєш ти, що татка нашого нема вже в Харкові?! Його вивезено в краї пекучих морозів 12 грудня минулого року. Чи пам'ятаєш ти цей день, хлопчику?

— Пам'ятаю! — дуже поважно відповів Славко: — Це було всенародне свято й неділя, а бабуся зранку розказувала тобі, що їй снилося, як наш татко кричав до неї »Мамо, сигнал!« Тоді я не знав, що то таке сигнал, і спитав... І бабуся пояснила мені, і тепер я знаю...

— Так? — перепитала його Наталя і, зустрівшись очима зі своєю старенькою, вела далі: — Саме в цей день всенародного свята на рейках Посто Сортувального закінчувалося навантажування трьох довгих-довгих потягів арештованими, серед яких був і наш татко! Чи знаєш ти, дитинко, що наш татко післав нам того дня сигнал-записочку, в якій просив, щоб ми прийшли попрощатися? І записочку ту принесла сюди селянка Тетяна (ось зараз вона сюди прийде), але Охліна ту записочку обманом собі забрала й заховала, а нам не сказала нічого. Розумієш?

— Розумію! — зойкнув Славко.

— А я ж після 12 грудня простоювала цілі ночі на морозі в чергах по довідку та з передачами... Я покинула вас обох (тебе й бабуся) самих отут, у сінях навіть і Різдвяної Ночі, аби лиш... таткові передачу занести, а його вже не було тоді в Першій Холодногірській! Мені чомусь увесь час давали брехливі довідки, ніби він тут... Фактично ж нашого татка вивезено з Харкова вже більше, як два місяці тому... Розумієш?

Славкове загострено-худеньке личко пополотніло й стало ще гострішим. Він слухав свою (останнім

часом надто мовчазну) маму так спрагло, немов би пив не лише її слова, але й ті сльози рясні й гарячі, що вмивали її обличчя... Вони обоє з бабусею чули крик якоїсь незнайомої жінки при вхідних дверях, і голос Охліної, і голос Славкової мами: йшлося там про якусь записку, і Славко вже казав бабусі, що то, мабуть, від татка була записка, але бабуся на це не відповіла нічого, лише прислухувалася до розмови при вхідних дверях дуже уважно, а що розмова була дуже голосна, то й чути її було виразно, дарма що їх розділяла спільна кухня.

— Наш татко поїхав, думаючи, що ми його записку одержали, а прийти попроситися не схотіли... Розумієш?

— Розумію!

— Наш татко подумав, що я зреклася його, бо так тепер жінки арештованих роблять. Але ж ми з тобою не зреклися нашого татка і не зречемося його ніколи! О, якби ми ту записочку одержали 12 грудня! Ми побігли б до нашого татка вдвох, ми понесли б йому грошей, і хліба білого, і цукру! Правда ж?

— Правда!

— Тетяна казала, що вартовий біля таткового вагона був добрий і дозволяв розмовляти й харчі передавати... Розумієш?

На цей раз Славко не відповів нічого. Він справді збагнув уже все і враз почав несамовито кричати й плакати... Наталя не спиняла його: їй здавалося, що вона п'є Славків плач, як якесь солодке, хоч і отруйне вино... Їй навіть хотілося, щоб він кричав і плакав іще дужче, іще голосніше! Щоб чули той несамовитий плач осиротілої дитини всі ті, що носять іще в грудях живе людське серце! А Славко й справді кричав і плакав іще голосніше, утрете забувши таткову настанову про те, що чоловікам плакати не вільно навіть і тоді, коли щось дуже болить...

Тихо плакала в кутку стара мати, колишня народна вчителька й народниця, і на цей раз Наталя дала волю й своїм власним, так довго стримуваним сльозам . . .

А в той же час у колишній кімнаті Гринів голосно вигравав модного фокстрота щойно привезений патефон, і Рафаїл Найдіс танцював із пишною Ідою Кац.

— У самавара я і мая Маша, — визготливо виспівувала Іда, відстукуючи такт високими підборами своїх черевичків: — А на дваре савсем-савсем темно . . . Как в самаваре, страсть кіпіт так наша...

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ДРУГИЙ

Е Т А П

Михайло Гринь просидів у шостій камері II-го корпусу Першої Холодногірської лише три дні, дарма що Наталі Гринь протягом трьох місяців раз-у-раз давали офіційно довідку про те, що він сидить саме в шостій камері II-го корпусу. Уже на четвертий день його викликали з речами разом із кількома «співмешканцями» по камері Ч. 6.

На щастя, протягом попередніх трьох днів Михайло встиг пошити собі мішок із широкого рушника та пристосувати його до ношення на спині на зразок рюкзака. Цю роботу він виконав за допомогою великої дорожочінности-голки, що знайшлася у в'язнів, та ниток, винахідливо розмотаних із куска полотна. У щойно пошитий з рушника мішок Михайло зложив усе «майно», яке він досі дуже нещасливо носив у простиралі. Узята з дому білизна, ложка, пара рушників і саме простирало, —

усе це сховалося й зручно лягло на спину, коли на четвертий день Михайлового перебування в камері Ч. 6 раптом почувся вигук:

— Гринь Михайл с вещами!

У коридорі корпусу зібрано було з різних камер до сотні в'язнів, яких крізь тюремне подвір'я повели до лазні. Це ще більше скріпило імовірність Михайлових здогадів про те, що його разом з іншими, очевидно, вже готують в етап. Тих в'язнів, які навіть і по півроку годували вошей в Першій Холодногірській, до лазні не водили: можливість хоч сяк-так обмити власне тіло була своєрідною розкішшю тих, кого вже призначили в етап.

Лазня Першої Холодногірської справді заслуговує на Вашу увагу, Шановний Читачу!

У холодній, зовсім неотепленій роздягальні в'язням наказано було скинути свій одяг і білизну. Після виконання цього наказу кожен голий в'язень мусів перев'язати все йому належне шнурком або нанизати на спеціальне дротяне кільце. У такому вигляді всі речі здавалися дежурному, а голий в'язень ішов митися, одержавши кусочок мила та коло одного відра води у великій мисці: більше води не дозволялося, хоч із милом на тілі вдягайся!

Поки в'язні милися, відбувалася «дезинфекція» їхнього одягу та білизни. Теоретично та дезинфекція мала на меті очищувати арештантське лахміття від блощиць та вошей, а фактично те лахміття дуже дбайливо очищували від... грошей та кращик і дорожчих речей, якщо такі в когось виявилися. Цю функцію виконували в'язничні дезинфектори.

»Очищений« таким способом одяг скидали купою на брудну й мокру долівку, а сто голих арештантів товклися над цією купою, толочили її ногами й розкидали на всі боки. Кожен бо шукав свого одягу, а наглядач іще й підганяв:

— Скарей! Скарей! А то голий надвор пайдьош!

Кримінальники, які звичайно були в дружній змові з вартовими, спритно використовували метушню, привласнюючи собі все те, що їм подобалось або здавалося крацим. Якщо ж хтось із покривджених скаржився на злодія, то, крім втрати своєї речі, діставав ще й доброго стусана на додачу.

Після лазні всіх щойно помитих і як слід уже «очищених» арештантів пропустили через лікарську комісію, яка теж цілком заслуговує на кілька, їй присвячених рядків. Уся «праця» лікарської комісії була дуже нескладна й жодних знань із галузі медицини не вимагала: лікар записував прізвище, ім'я та по-батькові кожного арештанта і без будь-яких оглядин ставив на картці дві однаковісіньких літери »т. т.«... Ці літери важили дуже багато в майбутній долі арештанта, бо визначали, що він (ім'я рек) придатний до тяжкої праці.*) Жодні скарги хворих і старих арештантів до уваги не приймалися.

Тієї ночі Михайло, як і його товариші по біді, не спав зовсім: їх кілька разів переводили з камери до камери, раз-у-раз долучаючи нові групи в'язнів. Аж нарешті, завели всіх до якогось спеціального (мабуть, етапного) корпусу, камери якого були або зовсім порожні, або заселені виключно етапниками,

Протягом тієї ночі наявність в'язнів перевіряли кільканадцять разів. Для цього виводили до довгого й широкого коридора, наказували всім стати навколішки або сісти на підлогу, викликали по одному за списком до стола, на якому лежала купа течок (справ), обшукували ще раз його й речі... Після цього відводили геть до камери, одночасно відкладаючи набік одну справу з великої купи справ — справу даного арештанта. Тепер уже не

*) По-російськи »тяжелый труд«.

могло бути жодного сумніву в тому, що це готувався етап. Поміж в'язнями глухо кружляла чутка, ніби всіх етапників уже засуджено трійками НКВД на термін не менше 10 років, а хто був джерелом тих відомостей, невідомо...

Хоч Михайло й не спав, але й спати йому не хотілось: усе гризла думка, що ось-ось його повезуть у якусь застрашливу далечінь, і він, можливо, назавжди покине дружину й сінка, не дізнавшись про їх долю і не повідомивши їх про свій виїзд. Яким же чином подати їм хоч найкоротшу вістку про себе? На чому написати? Чим написати? Як післати? Ця думка заволоділа його еством, він жив лише нею, і все, що відбувалося довкола, цікавило його лише з точки погляду здійснення цього пекучого задуму. Винахідливість його не знала меж, бо крізь усі перевірки й контролю НКВД проніс він недоторканими огризок олівця й листочок чистого зім'ятого паперу. Яким чином? Нехай це вже лишиться Михайловою таємницею навіть і від Вас, Шановний Читачу! Або, може, Ви, уявно поставивши себе на його місце, додумаєтесь, як міг він такий скарб крізь усі контролю НКВД пронести недоторканим. З того листочка паперу він зробив кілька маленьких записочок, написаних до Наталі тим огризком олівця, що був ціннішим від найбільших скарбів всесвіту. Писав, розуміється, лаконічно про те, що його вивозять етапом, а на звороті кожної записки точно й чітко зазначав Наталину адресу. Приготовивши цю «пошту», трохи заспокоївся й рішив чекати переїзду від в'язниці до залізниці для здійснення свого задуму.

Ранок 11 грудня 1937 року застав Михайла разом з іншими товаришами недолі в коридорі Першої Холодногірської на остаточній перевірці: їх приймав тепер старшина конвою НКВД. Знову обшукували, переглядали й перетрушували всі речі арештантів, але записки Михайло зберіг,

пронісши їх недоторканими ще й крізь цю остаточну контролю.

Усіх перевірених і остаточно «очищених» вивели, нарешті, на широке в'язничне подвір'я, де вже стояли наготові відкриті вантажні авта. Свіжий, недоторканий ще сніг укривав дахи будинків, і міцне морозне повітря п'янило, як вино...

О, яке ж справді несказанне щастя дихати таким-от свіжим повітрям! Яка насолода ковтати його в необмеженій кількості! І Михайло дихав так жадібно й радісно, як ніколи раніш, а дихаючи, думав: чи справді треба людині просидіти якийсь час у советській в'язниці, у переповнених людськими тілами камерах, щоб як слід зрозуміти, що то за щастя дихати нормальним повітрям?! Чи й справді треба людині осліпнути, щоб як слід зрозуміти, що то за щастя дивитися й бачити? Чи й справді треба втратити власні ноги, щоб як слід зрозуміти, що то за щастя мати обидві ноги й вільно ними користуватись? Вища Сила веде нас крізь ворота терпінь, навчаючи розуміти ті дуже нескладні істини, яких без терпінь не розуміє ніхто або майже ніхто...

Отак думаючи, Михайло з цікавістю розглядав арештантів, щойно виведених на світло денне, яке з суворою неблаганністю справедливого судді показувало й підкреслювало все те, що заслуговувало на увагу: і бородаті кольору глини обличчя живих мерців, і їх уже півроку непратий, здебільшого літній одяг, в якому везли їх, очевидно, на Північ, і красномовні наслідки «праці» енкаведівських слідчих... Брудними шматками перев'язані голови, подекуди зовсім заплющене око в синяках, недавно вибиті зуби, що кривавлять, звернені в інший бік щелепи, нога, що її з трудом волочить за собою власник, рука, що вже не діє, і хто зна, чи діятиме будь-коли... Михайлові глибоко запалі зеленкувато-сірі очі під дугами

чітко окреслених брів перебігають з арештанта на арештанта і, нарешті, спиняються на собі: він має ще обидва ока, має зуби, руки й ноги. Виходить, отже, що він іще порівняно щасливо вислизнув із цупких і нищівних обіймів советського слідства! Це, певно, тому, що стахановець-слідчий Міхалевіч, поспішаючи з перевиконанням пляну, не встиг поламати йому ребра й кості, а натомість рішив розколоти його загрозою розстрілу, але... не розколов! Михайло далі критичним оком оглядає себе і зауважує сякий-такий плац на собі, вовняну кепку й черевики... »А все це тому, що арештували мене, дякувати Богові, не літом, а в листопаді,« — думає він і хоче тішитися й дихати ще глибше цим чудовим міцним повітрям, але... при глибшій диханні він раптом відчуває, що йому коле в грудях і гупає в голові... Він уважніше прислухується сам до себе і тоді з разючою переконливістю відчуває нестерпний тягар власного, недавно так нещадно побитого тіла, яке ние, плаче й стогне кожною своєю клітиною...

У в'язничім подвір'ї рух: арештантів розбивають на групи (по 25 у кожній) для їзди вантажними автами, і це повертає Михайла до дійсності: їдучи автом, треба записку кинути, — ось проблема, ось мета!

В авті всім арештантам наказано стати навколішки, а вісім кремезних вартових сідають на бортах обличчям до арештантів. Михайлові щастить стати навколішки крайнім біля правого борта, тримаючи записку наготові... Ось відчиняються одні, а потім другі, а за ними й треті ворота Першої Холодногірської, і... за хвилину вантажні авта з ретельно охоронюваним вантажем уже мчать вулицями міста. Люди спиняються і довго-довго дивляться тим автам услід... З Катеринославської вулиці авта звертають ліворуч і мчать

Цвинтарною швидко-швидко, немов з украденим, яке хтось може ось-ось вирвати...

Михайлові зеленкувато-сірі очі напружено вдивляються в обличчя пішоходців, — ану ж, може, побачить когось знайомого і тоді вигукне щосили: »Перекажіть, що поїхав!« І тоді спаде з грудей тяжкий камінь: Наталя вже знатиме, що його нема в Харкові, не шукатиме по в'язницях, не стоятиме ночами з передачами. Але... не видно знайомого обличчя! Ось авто повертає з Кузінського моста, і Михайло, висунувши праву руку за борт, опускає якійсь жінці записку. За висунену за борт руку Михайло вмить дістає прикладом кріса по тій руці, що завинила, але записки вартовий не бачив. Чи ж ця незнайома жінка піднесла з землі його записочку? А якщо й піднесла, то чи захоче вона потрудитися й занести, згідно з адресою?

Авта мчать щодуху на Іванівку, а звідтам до Поста Сортувального, де вже стоять наповнені вантажні (так звані »скотські«) вагони під охороною вартових. Старшина варту НКВД дає наказ розвантажуватися, і це забирає кілька трудних і довгих хвилин, бо в арештантів позаклякали ноги від довгої їзди навколішках. Їх підбадьорюють російською лайкою та прикладами крісів і... знову ставлять навколішки: це — щоб зручніше було підраховувати... А підраховували й переконавшись, що ніхто не втік, ставлять усіх в один ряд »у потилицю« і ведуть до вагона під вартою, що тримає рушниці наготові...

А в кроках двадцяти стоїть натовп, що їсть очима щойно прибулих, шукаючи серед них своїх синів, братів, батьків, чоловіків і наречених... Мабуть, іще з пекучішою жадобою вдивляються щойно прибулі живі мерці в переважно жіночий натовп, шукаючи матерів, сестер, дочок, дружин або бодай хоч когось знайомого... Живі мерці раз-

у-раз вигукують натовпові свої адреси з проханням повідомити рідню, а інколи летить у натовп відчайдушно кинута записочка, раз-у-раз розрізує морозне повітря ганебна російська лайка, а декого тут же б'ють нещадно... А в щойно побитого очі проміняться — сяють: нехай б'ють, аби лиш адресу його хтось почув і записав, аби лиш записочка щасливо досягнула натовпу!

Лунають вигуки, які хвилюють увесь натовп:

— Мамо, це я — Іван! Марусе, це я! Не пізнаєш?

А ось крізь лінію сторожі прорвалася молода, дуже вбого вдягнена жінка: на лівій руці вона тримає маленьку, мабуть, недавно народжену дитинку, а в правій буханку круглого житнього хліба...

— Прийми, Васильку, на прощання хоч хліба шматок та глянь на нашого синочка! — кричить жінка, біжучи, а рясні сльози вмивають її сине, задубіле від довгого стояння на морозі обличчя.

Молодий, нещадно побитий в'язень рвучко кинувся дружині назустріч, але вірні сталінські охоронці не допустили прощання: покотився по землі хліб, а на сусідній купі снігу лежала відкинута енкаведівською рукою мати, притискаючи собі до грудей ще те найдорожче, що їй лишилося, — синка, що зайшовся плачем. На якусь мить затихло й спинилося все: навіть і ота винахідлива лайка, що є безспірною монополією російського »генія«, завмерла. Увесь натовп мовчав, як загіпнотизований, фіксуючи численними очима тих трьох, що в сумі творили родину... Але це була лише коротка, як блискавка, мить бездіяльності ретельних енкаведистів! Зойкнувши від удару прикладом кріса, поплівся до вагона батько, назад оглядаючись...

Живі мерці були здебільшого не в силі підтягнути своє тіло вгору настільки, щоб стати коліном на поріг вагона, і безсило падали вниз, на землю

під акомпаньямент відомої російської лайки вартових, які мусіли власними силами запихати всіх слабших до вагона... А запихаючи, штовхали й били, куди попало...

Процес навантажування чергового вагона, нарешті, закінчився... Загуркотіли двері, грюкнув, а потім іще й клацнув замок, і «пакунок» із живим вантажем на далеку Північ виглядав зовні готовим. Та не був він готовим у середині! В'язні метушились, лаялись, штовхались і навіть бились, розподіляючи між собою місця на нарах, яких було замало для п'ятидесяти. У Першій Холодногірській вже звикли лежати боком один біля одного, а тут загрожувала така тіснота, що навіть і боком лягти буде неможливо. Крізь маленьке загразоване віконце вгорі падав промінчик світла в темряву скотського вагона, де метушились п'ятдесят, розв'язуючи проблему мешканевої кризи. Проблема теплі мала, очевидно, розв'язуватися самоогріванням, бо печі не було...

— А що ж із нами далі буде? — спитав хтось і зразу ж одержав відповідь...

— Якщо тебе не замордували у в'язниці, то заморозять в етапі. Зрозумів?

Михайлові доля судила мати місце на нарах біля стіни з віконцем, і саме тому не мав він спокою до кінця дня: жінки підійшли до вагона ближче і раз-у-раз просили дізнатися, чи нема, бува, в цьому вагоні такого-то (ім'я рек). Арештанти вигукували крізь віконце свої адреси і просили повідомити родину. Прокричав і Михайло кілька разів свою адресу... Вартовий був надиво добрий: він покрикував для ока то на арештантів, то на жінок, але натовпу не розганяв, і розмова крізь віконце тривала далі.

— Ех, якби м'якоть хліба була! — вигукнув хтось із глибини вагона: — Я вложив би записку в м'якоть, зробив би з неї «шарік» і кинув би в натовп!

А в Михайла якраз шматочок хлібної м'якоті був: він мав звичку залишати собі на чорну годину. Тремтячими руками швидко дістав він ту дорогоцінну грудочку хліба, зложив останню прощальну записку в кілька разів, запечатав її дбайливо в хлібну м'якоть, як у коверт, і, коли вартовий повернувся до вікна спиною, кинув ту грудочку селянці, дружині арештанта з цього ж таки вагона. Вона піднесла з землі, розгорнула й обіцяла занести, згідно з адресою. Михайло тішився-радів: тяжкий камінь з його грудей вмиєть щез, неначе й не було його ніколи! Не пізніше, як завтра зранку, а може, ще й сьогодні Наталя вже одержить записку і прийде попрощатися... Хліба й цукру принесе, а може... А може, Славка з собою приведе?! При думці про Славка в Михайловім горлі щось забулькотіло, і він мусів зробити над собою не абияке зусилля, щоб те »щось« проковтнути...

Короткий грудневий день сполохано тікав під тиском приспіваних кроків ночі. Вартовий став рішучим і наказав жінкам негайно ж забратися геть. Мороз жартував сміливіше, і арештанти тулилися один до одного, використовуючи скупчення власних тіл, як джерело загіткву.

Уночі Михайло прокинувся від сильного стукоту в стіну вагона. Цей дивний стукіт повільно пересувався з одного краю стіни до другого, а після того згори вниз... Прокинулися й інші в'язні, почали висловлювати різні припущення й здогади, та раптом один, що прокинувся пізніше інших, авторитетно заявив:

— Це для вас — новаків, що вперше етапом їдуть, дивниця, а я вже їздив етапом і знаю, в чому тут справа...

Дивний стукіт, що вражав своєю методичністю, продовжувався, інтригуючи все населення вагона, і всі голови враз обернулися в бік того »бувалого«, що вже етапом їздив...

— Ну, то кажи вже, у чому тут справа!

— А ось у чому: це, бачите, є такі молотки на довгих держаках, і вартові перестукують ними дошки стін, щоб перевірити «на звук», чи не пробують, бува, арештанти відірвати котрусь дошку з метою втечі.

Таке перестукування повторювалося декілька разів за ніч, а вагони пересувалися з місця на місце, даючи підставу припускати, що це вже, можливо, від'їзд...

Саме так думав і Михайло, але на ранок утішився, побачивши себе майже на тому ж самому місці, що й учора. Отже, він іще побачиться з Наталею, і їй нетрудно буде його відшукати. Це був не якийнебудь день, а 12 грудня 1937 року, день перших виборів до Верховного Совету ССРСР на підставі «найдемократичнішої в світі» Сталінської конституції. Згідно з наказом влади, цей день мав увійти в історію ССРСР під назвою «всенародного свята». Влада, розуміється, подбала про те, щоб ілюмінований Харків був прикрашений портретами вождів пролетарської революції, прапорами, гаслами й плякатами, що вихваляли «щасливе життя під сонцем Сталінської конституції». Але влада подбала також і про те, щоб саме в день «всенародного свята» на Пості Сортувальному стояли майже готові до подорожі на далеку Північ три довжелезні потяги, вщерть заповнені «ворогами народу». І саме тому з самого ранку цього справді незабутнього дня до Поста Сортувального плили потоки осиротілих харків'ян: чутка про формування великого етапу чорною вороною облетіла місто! Одні йшли з надією відшукати свого рідного, а другі йшли з певністю, бо одержали записки або словесні повідомлення. Несли хлібини й ковбаси, цукор, цукерки й цигарки, а також і гроші... Подекуди (і зокрема біля Михайлового вагона) траплявся добрий, людяний вартовий, що

дозволяв розмови й передачу, але здебільшого вартіві були злі, як ті пси...

Крізь маленьке заґратоване віконце вгорі Михайло жадібно вдивлявся в жінок, що наближалися до вагона, намагаючись пізнати Наталю вже здалеку. Але її не було, і він закликав себе до терпеливості: може, селянка тільки сьогодні зранку записку занесла, і Наталя побігла купити хліба... Вона ось-ось буде тут! Так думав Михайло, невинно розглядаючи натовп. Децю дивувало його, що й селянки, яка пообіцяла його записку занести, теж не було...

— Щось не видно вашої жінки! — сказав він її чоловікові.

— А ондечки у великому платку йде!

Так! Це й справді була вона, і Михайло відразу ж пізнав її. Вона несла чималий кошик із харчами і впевнено спинилася біля їхнього вагона.

— Тітко! — гукнув Михайло: — Чи ж занесли ви мою записку моїй дружині?

— А якже! Занесла! Де ж би я вас у такій біді одурила? Мене б Бог покарав!

— А чи ви їй у власні руки ту записку віддали?

— От який Хома невірний! — усміхнулася селянка: — Щоб мені з цього місця живою не зійти, як я однесла й у власні руки вашій жінці оддала!

— А вона ж ЩО вам сказала?

— Сказала, що прийде...

— Дякую.

Михайло більше не розпитував, щоб не заваджати останній розмові селянки з її чоловіком. Михайлові зеленкувато-сірі очі під дугами чітко окреслених брів ще пильніше вдивлялися в обличчя кожної людини, що наближалася до їхнього вагона, але Наталки не було...

На обід арештантам дали по чашці гарячої води та грамів 200 хліба з остюками: це на весь той день, що мав увійти в історію ССРСР під назвою «всенародного свята»! Сяк-так загамувавши пеку-

чий голод, Михайло знову почав вдивлятися в людські обличчя... Коли ж вартові почали розганяти людей, бо вже стемніло, він усе ще дивився у вікно, думаючи, що Наталя ще, може, прибіжить...

Настала ніч. Михайлові не спалось: »Чому не прийшла? Може, арештована вже після одержання записки? А може, зреклася мене?« Лишилася тільки іскра тієї надії безнадійної, що ще десь тліла, погасаючи в глибинах його ества і нашіптуючи ледве чутно, що, може, Наталя прийде ще завтра зранку...

Нараз уночі вагона штурхнуто з такою силою, що всі 50 вмиль прокинулись.

— Це нас причеплено! — проголосив хтось, і Михайло раптом відчув, що в глибині його ества щось обірвалося...

У цю ж таки мить машиніст дав довгий-довгий від'їзний свисток, і довжелезний потяг, вщерт навантажений »ворогами народу« повним ходом пішов у напрямку головного вокзалу... На великому вокзальному годиннику було рівно »12«, коли Михайло повз нього проїхав... Історичний день »всенародного свята« в цій хвилині закінчився! Прощай, Харків! Прощайте, моя дружино, синочок, мати, родину й друзі!

Михайло схвильовано глянув довкола: в'язні не спали! Їх уста шепотіли останні прощальні слова, і несказаний тягар тихо й упевнено лягав на груди кожному. Скупі й гарячі сльози стискали горло й опікали очі...

Крізь загразоване віконце Михайло бачив, як потяг минув міст на Холодну Гору і другий міст на Усівську вулицю... Якби так удень, то міг би хоч на мить одну зиркнути на дах того будинку, де жив із родиною, і де тепер спала (чи спала?) його дружина Наталочка... Перемагаючи темряву, вдивлявся щосили, коли раптом... Боже мій, що

це? Переїхавши міст через Велику Гончарівську вулицю, потяг зупинився в 300 (приблизно) кроках від мешкання Михайла... Як крикнути їй, що він тут — зовсім близько? Може, хтось почує і їй перекаже? І Михайло, вдивляючись у темряву широко розплющеними очима, готовий був уже крикнути... Але довкола потяга були тільки ніч і тиша, і ні душі живої... Невже Наталя спить, і не турбують її Михайлові переживання? Існує чи не існує ота інтуїтивна зв'язаність двох істот на віддалі?

Години дві простояв там потяг, і здалися вони Михайлові довшими, ніж усе його попереднє життя, яке, неначе на кіноекрані, промайнуло перед його внутрішнім зором і вичерпалось... А потяг усе ще стояв у кроках 300 від його мешкання... Раптом рвучко рушив і пішов повним ходом у невідому далечінь. Куди Михайло їхав? Про це знав Бог і... НКВД!

* *
*

Етапний потяг, що мчав на схід, інколи стояв на станціях по 1-2 дні. Тоді виснажені довготривалим голодом арештанти дозволяли собі розкіш їсти харчі очима: їх видно було з вітрин стаційних кіосків, і хліб та цукор в очах численних глядачів-арештантів здавалися вартими, щоб за них заплатити життям! Що там життя та ще й арештантське в порівнянні з насолодою, що її дає розжовування підсмаженої скориночки добре випеченого хліба?! Мабуть, кожен віддав би рештки свого життя за буханку хліба, але... Двері вагона відчинялися двічі на день: зранку, коли при зміні варті перераховували наявність «ворогів народу», і дещо пізніше, коли приносили хліб і баланду. Хліб ділили поміж собою самі арештанти по 200-250 грамів «на рило», а баланду теж розміряли самі — кожному по кружці.

Коли минули Куп'янку та Валуйки, мороз почав іще гостріше озиватися, і стіни вагона вкрилися льодом. На нарах було так тісно, що правила лягання спати й поведінки під час сну зобов'язували так само, як у в'язниці: всі мусіли лягати на один (певний) бік і перевертатися на інший тільки одночасово — по команді... До цього вже звикли й спали дисципліновано, але якось раз уночі Михайла розбудив сусід Петренко:

— Перевернись на лівий бік! Чуєш, Гринь? Уже всі на лівому боці лежать, а ти ще й досі на правому... Заваджаєш мені спати!

Це була правда: Михайло спав на правому боці плечима до зовнішньої стіни... Прокинувшись, почав слухняно повертатися на лівий бік і... не міг: плечі його примерзли до стіни... Спав він, розуміється, в плащі... Довелося розбудити сусідів, щоб вилізти з плаща та відірвати його від стіни, і лише тоді, знову вдягнувши плаща, лягти на лівий бік... Іншої ночі примерзла шапка й коліна... Такі »вигоди« мусіли зносити всі ті, що мали місця біля стіни.

За кілька днів досягнули Самари... По дорозі вже бачили арештантські табори зі сторожовими баштами і тому почали висловлювати припущення, що, може, ось-ось подорожування вже скінчиться... У Самарі дозволено було трьом арештантам від кожного вагону піти в супроводі посиленого конвою до вокзальної крамниці, щоб купити харчів та курива на весь вагон. Михайло був одним із тих трьох, кому довірили свої гроші співмешканці вагона... Для себе особисто Михайло купив харчів на 8 карбованців і при цій нагоді розміняв свою сотку. Трьохденна стоянка в Самарі не принесла жодних подій, і потяг помчав на Урал... Перед самим виїздом кожному арештантові дали по одному оселедцю, і, хоч ці оселедці й були дуже підозрілої якості, кожен накинувся на них

із такою жадобою, що забув навіть обчистити від луски, шкури та требухи: цю функцію мав виконати шлунок арештанта, — адже йому все одно нічого було робити! Для декого наслідки були досить таки сумні, а всіх, без винятку, після тих клятих оселедців почала мучити спрага... — «Води!» — ревли арештанти, але, згідно з правилами НКВД, кожен одержував одну кружку води зранку, і більше пити було невільно... Даремні були всі благання: вартові не звертали на них жодної уваги. І тоді хтось один почав відбивати від стіни кавальчики льоду і ковтати їх... За його прикладом пішли інші, а дехто просто облизував стіну... Почали хворіти на шлунок, і двох хворих забрали з вагона...

А потяг тим часом чesав усе вперед і вперед: переїхав через Урал, минув місто Златоуст і відкрив перед очима «ворогів народу» Сибір... Тут сталася не абияка подія, що ошчасливила всіх: кожен вагон одержав чавунну піч і трошки дров. Затопили, загрілись, і стало трохи легше на душі в арештанта... Загріті теплом людські істоти ожили, заворушилися, неначе та комашня на сонці, пішли розмови, розваги... У вагоні були фахівці всіх можливих галузей науки й життя, від академіків почавши і злодіями та вбивниками кінчаючи. Цікаві оповідання, анекдоти, а навіть справжні лекції відбувалися по окремих групах, а інколи й для всього населення вагона. Найбільшим успіхом користувались авантурні оповідання в стилі «Графа Монте-Крісто», а зокрема й особливо оповідання з арештантського життя... Такими оповіданнями розважали всіх кримінальники, що встигли вже в різних в'язницях побувати і навіть на Далекому Сході... Той шлях сибірський, яким мчав тепер потяг, був уже для них не першиною і навівав спогади...

На четвертий тиждень подорожі досягнули Но-

восибірська... Ішла чутка, ніби в Новосибірську оголосять, нарешті, куди везуть, і хто на скільки років засуджений... Очікування вироку напинало нерви кожного арештанта до стану, коли кожна наступна година здавалася вагітною тим вироком, і саме тому чотири дні стояння потяга в Новосибірську перетворилися в якусь застрашливу безодню, над якою кожен стояв, щоб упасти і... так і не впав, бо вироку не проголосили... У кінці четвертої доби счікування стало відомо лише те, що цей потяг етапний поїде далі в розпорядження Бамлагу*), що містився десь далеко — за Байкальським озером, до якого треба було їхати ще... цілий місяць!

— Ще місяць їзди етапом! — чорним хижим круком неслася ця чутка з вагона до вагона, убиваючи й добиваючи тих, які ще не вмирили... А вмирало вже чимало! У Новосибірську з вагона, де був Михайло, винесли покійника, а з сусіднього вагона двох... Коли потяг проїхав ще кілька станцій після Новосибірська, знову почали волочити покійників майже з кожного вагона... Це було на світанку, і це видовище на тлі сибірської снігової примусило Михайла задуматись над власною долею і... рішитись... Усім еством своїм відчував, що місяця в етапі він не витримає, і незабаром викинуть у сибірські сніги його труп... Отож і рішився симулювати приступ хвороби печінки, ознаки й симптоми якої були йому добре відомі. Симуляція вдалася знаменито: його переведено до іншого, теплішого й менш заселеного вагона, а в Маріїнську зовсім забрано з потяга й відвезено вночі до табору.

*) Байкало-Амурський Лагер.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

ЦЕНТР ТАБОРІВ СИБІРУ

Невеличке місто Маріїнськ було центром «Сіб-лагу», себто всіх таборів Сибіру по Байкал. Єдиним великим і високим будинком цього міста була в'язниця, розташована на краю міста, за вокзалом. Кажуть, що саме в цій в'язниці сиділи противники Сталіна, члени першого ЦК російської комуністичної партії: Риков, Бухарін, Зінов'єв, Радек, Раковський та інші. Біля цієї в'язниці на терені біля двох квадратних кілометрів був розташований арештантський табір, обведений де високим парканом, а де колючим дротом. Більша частина цього терену була забудована дерев'яними бараками, що мали в середині трьох або чотирьохповерхові нари, заповнені арештантами. Кримінальні й політичні в'язні жили разом, але чоловічі бараки відокремлювалися від жіночих парканом і колючим дротом.

Саме до цього табору завіз Михайла енкаведист звичайними саньми, запряженими одним конем: завіз і здав у якомусь невеличкому дерев'яному будинку, відмінному від бараків, що мав лише метрів 12 завширшки та метрів 20 завдовжки і виявився таборним стаціонаром (лікарнею). Два ряди трьохповерхових дерев'яних нар попід стінами та два суцільні ряди посередині були вщерть заповнені хворими арештантами, але староста стаціонару знайшов для Михайла одне вільне місце в кутку на третьому поверсі. На всякий випадок продовжуючи симулювати Михайло тяжко стогнав, скидаючи плаща, і попросив старосту кинути плаща й клунок на призначене місце вгорі, а після цього з «труднощами» й при допомозі того ж таки старости поліз нагору і ляг на своє місце «трупом»...

Йому було байдужісінько до того, хто саме був його сусідом на нарах: лежав із заплющеними очима, насолоджуючись теплим (нехай і задушливим) повітрям стаціонару і відчуваючи, що тіло його мліє, розпливається в теплі й розпорощується на окремі молекули, яких він не в силі зібрати до купи... І... нехай! Зникнути! Забутись!

Він прокинувся лише наступного ранку від легкого й неначебно навіть і дружнього штовхання в плече й ласкавим тоном сказаних слів:

— Слиш, дружек! А дружек! Ти случайно кушать не хош? Прізнайся!

Усе це разом узяте, — і дружня ласкавість дотику й тону, і милий натяк на можливість щось перекусити — було до такої міри неспівзвучне з дійсністю, що Михайло прийняв це все за сон і навіть і очей не розплющив: йому хотілось, щоб той чарівний сон тривав далі... Але... штовхання в плече повторилось, і пропозиція «покушать» теж...

Над Михайловим обличчям нахилилася неймовірно кудлата, мабуть, ніколи нечесана голова з брудним, Бог зна, чи будь-коли митим обличчям хлопця років п'ятнадцяти. Увесь він і все, що на нім, було до такої міри неохайне, брудне й вонюче, що в Михайловій пам'яті миттю воскрес спогад про тих безпритульних, що в 20-х роках тисячами сновигали по базарах і вулицях більших міст України, спритно грабуючи пішоходців серед білого дня... Підвівшись на ліктях, Михайло здивовано розглядав кудлатого замурзанця, а той тим часом із таємничим виглядом сягнув рукою до купи шмаття, що було йому за подушку, і витягнув звідти невеличкий клунок, загорнений у брудну шматку... Усміхаючись і показуючи при цьому білі гарні зуби, замурзанець розгорнув шматку, в обіймах якої виявилися такі ласощі, що їх і на волі советський громадянин УСССР не часто споживав... Там були сухарі з білого й чорного хліба, печення,

кусок ковбаси, з півфунта повидла в папері та приблизно стільки ж кускового цукру...

— Кушай! Ето мне ребята із города принесли!

Михайло дивився то на кудлатого замурзанця, то на його чудо-ласощі, не розуміючи, що це все значить.

— Ну, што смотриш? Давай кушать будем! — гостинно запрошував хлопець: — Ти, віжу, бальной! Аткуда приехал-то?

— З Харкова.

— Знаю Харьков, а как же! — з виглядом досвідченого й скрізь бувалого поважно відповів хлопець: — Еті сволочі-енкаведісти, небось, голодом тебя морили? Знаю, всьо знаю! Я і сам би тут здох давно, еслі б не своя братва... У нас все за одного і одін за всех. Понял? Ну, кушай же! Што смотриш?

Михайло усвідомив, нарешті, що має справу з хворим кримінальником, якого підтримують друзі з волі. І дарма що всі запропоновані ласощі лежали на брудній шматці, дарма що все це було, напевно, крадене, Михайло радо взяв участь у споживанні пишної трапези, щосили стримуючи свою, голодом спричинену пажерливість і примушуючи себе спочатку розжовувати, а потім уже ковтати. А якби дав собі волю, то похапцем поковтав би те все нерозжованим і симпатичному хлопцеві не лишив би нічого!

У процесі їди Михайло залюбки спостерігав свого несподіваного друга, дивуючись, звідки в цій заскорузлій душі юного кримінальника могло знайтися стільки людяности, тепла й ширости до свого хворого сусіда на нарах. А найбільше був він захоплений організованістю й справжньою, непідкупною дружністю, що панувала скрізь серед кримінальників. А от політичні в'язні, дарма що були освіченіші, чомусь не могли чи не вміли з'єднатися для захисту своїх, на кожному кроці покривджуваних інтересів. Слово за словом,

поступово втягаючи хлопця в розмову, дізнався Михайло про те, що в Маріїнському таборі кримінальників значно менше, ніж політичних, і що, не зважаючи на свою очевидну меншість, саме вони верховодять тут арештантським життям. Дізнався також і про те, що група кримінальників-битовиків (так їх називали, щоб відрізнити від політичних-контриків) складається тут переважно з молодих в'язнів і хлопців-підлітків, що тримаються дуже організовано за принципом: усі за одного і один за всіх! Прикрі були ці відомості! Вони свідчили про те, що доля кожного окремого контрика є і мусить бути тяжкою ще й з причини неорганізованості політичних в'язнів, які не вміли себе захистити, а тому завжди були, є й будуть об'єктом знущань з боку карного елемента. Що це саме так, а не інакше, Михайло незабаром переконався на власній шкірі, діставши перше бойове »хрещення« від битовиків Маріїнського табору.

* *
*

Відлежавшись у теплі й сусідстві з милим замурзанцем, Михайло дещо відпочив і »видужав«. Симулювати далі було вже годі, і таборовий лікар наказав Михайлові забратися зі стаціонару геть...

— Куди ж мені тепер? — спитав Михайло в старости стаціонару.

— А просто піди по бараках і питай у старост, чи є вільне місце. А якщо є, то проси, щоб тебе прийняли.

Сказано-зроблено! Залишивши плаща й клунок у стаціонарі, Михайло вийшов надвір і, спинившись біля першого-ліпшого бараку, спитав, хто тут староста. Йому показали на досить молодого ще чоловіка, що лежав на третьому поверсі нар.

— Чи знайдеться у вас вільне місце для мене?
— спитав Михайло.

Оглянувши критичним оком новака, староста кликнув якогось Кольку і наказав йому вказати Михайлові вільне місце. На якусь коротку, як блискавка, мить на обличчі старости з'явилося дивне підморгування оком, але Михайло не взяв собі цього під увагу і відважно пішов туди, куди повів його Колька... А повів він новака досить таки далеко: аж у самий кінець довгого (метрів на сорок) бараку, вщерть заповненого арештантським молодняком: не бракувало серед них і хлопців-підлітків, дуже подібних до безпритульних. Не встигли Михайло й Колька досягнути призначеного старостою місця, як раптом натовп молодих хлопців оточив Михайла цупким перстенем...

— Давай деньгі, контра!

— Нема в мене грошей! — відповів Михайло, усвідомлюючи, що попався.

Як на біду, на нім був піджак із жилеткою, в підшивку якої він старанно зашив 42 карбованці після розміну сотки в Самарі. На щастя, 50 карб. однією купурою було зашито в підшивку плаща, якого він залишив у стаціонарі. Усе це миттю промайнуло крізь Михайлів мозок...

— Вр'юш (московська лайка)! Дайош деньгі, а еслі нет, так ми тебя тут прікончим!

Молоді бандити з усіх боків накиннулися на Михайла: одні схопили за горло, другі за руки, треті стягли з нього піджак і... почали вже стягати жилетку... Колись викладав Михайло фізкультуру школярам та й сам був гімнастом не останнім. Отож і пручнувся він щосили, скоком вирвався з лап бандитів і помчав до виходу. Тоді в бараці вмить зчинився неймовірний галас і кавардак: мабуть, кричали й повискакували зі своїх нор на нарах геть чисто всі; загородили

Михайлові дорого, повалили його, ще й придавили обличчям до землі так, що він уже й дихати не міг, а тоді вивернули обидві руки назад і... стягнули жилетку... Як фахівці своєї справи, вони непомильною інтуїцією збагнули, що гроші в цього новака є, і що вони якраз у жилетці, а не в піджаку. Заволодівши жилеткою, вони випустили Михайла зі своїх »братських« обіймів і були так великодушні в ролі переможців, що навіть накинули йому піджака на плечі...

Вибігши надвір, Михайло розказав про своє горе зустрічним арештантам, а вони спрямували його до контори, де містилася адміністрація даної дільниці табору. Вони рівно ж пояснили Михайлові, що він мав нещастя потрапити до бараку, заселеного виключно самими битовиками. Хоч битовики й контрики справді жили тут укупі, але були бараки, де кількісно переважали контрики, і саме до одного з таких бараків слід було Михайлові проситися. Вилаявши себе в душі за необачність, Михайло пішов до коменданта дільниці: 42 карбованці це був маєток в очах кожного арештанта, і по гарячих слідах, мабуть, іще можливо було їх назад повернути!

Хоч адміністрація НКВД, як правило, потурала карному елементові, але такий зухвалий напад багатьох битовиків на одного контрика, мабуть, виходив уже поза межі дозволених знущань, і комендант, вислухавши Михайла, дав йому двох вартових. У їх супроводі Михайло знову пішов до бараку битовиків і вказав на старосту... Саме в цій хвилині з подивугідною ясністю пригадалося Михайлові оте підморгування оком на обличчі старости, яке, очевидно, було зрозумілим сигналом для Кольки, що повів Михайла вглиб бараку... Тепер уже не могло бути жодних сумнівів у тому, що ограбовано Михайла під командою старости,

який лежав тепер на тому ж самому місці й у тій же самій позі, ніби нічого й не сталося...

Старості наказано було злізти з нар і піти до коменданта. У Михайловій присутності його було допитувано, йому було дано кілька стусанів так, що поллялася кров носом, але він твердо заявив, що ніколи Михайла не бачив. З цього твердження він не зійшов навіть і тоді, коли його в самій білизні посаджено було до холодної, що містилася тут же при комендатурі. І хоч ці операції повторювано було над ним протягом двох чи трьох днів, хоч на додачу його ще й морено було голодом, він усе ж таки не признався і вперто твердив, що Михайло до нього ніколи за місцем не звертався.

Розуміється, гроші разом із тією жилеткою пропали безслідно, але вони, напевно, не лишилися у виконавців, а пішли на гурт. Коли журба за недосяжними в його становищі 42-ма карбованцями з гоним днів дещо втратила свою гострість, Михайло з подивом і навіть із деякою пошаною згадував того старосту і часто задумувався над згуртованістю й дисциплінованістю, що характеризують кожний гурт кримінальників. «Чому ж цих самих якостей не може мати гурт політичних в'язнів — товаришів недолі?» — не раз питав Михайло сам себе в хвилинах роздумувань на цю цікаву тему: — «Адже ми-контрики освіченіші й розумніші за битовиків!»

* * *

*

Комендант сам призначив Михайлові барак для політичних, де йому було відведено місце на третьому поверсі нар. Отак почалося його життя в Маріїнському таборі. Харчі тут були погані якістю і явно недостатні кількістю. Усі бараки були брудні, холодні й перенаселені, а все ж таки... Усе на цім дивнім світі відносне, і після тих

терпінь, що їх зазнав Михайло у в'язниці під час слідства та в потязі під час етапного подорожування, у Маріїнську він зідхнув з полегшенням. Це не був табір примусової праці, бо на роботу ходити не примушували. Це був табір концентрації великої кількості арештантів, яких влада мала кудись післати для використання цієї «рабсила»^{*)}. Але покищо двері бараків стояли цілий день відчинені, і можна було вийти на подвір'я та дихати міцним, свіжим сибірським повітрям. Хто сам з власної волі зголошувався до праці, той одержував додатковий шматок хліба, а ідучи на роботу або з роботи містом міг собі купити, за дозволом конвою, дещо з харчів за власні гроші. Така перспектива Михайла приваблювала, але... він почував себе майже трупом і тому рішив спочатку відпочити, — нехай і на голодних таборових харчах! Відпочиваючи, приглядався до взаємин між битовиками і контриками: на його очах битовики дуже часто зовсім безкарно знущалися з контриків, обкрадали або й просто ограбовували їх, спритно використовуючи і свою подивугідну організованість, і очевидну прихильність до них з боку адміністрації. Часто летів Михайло думкою додому, і той лет його завжди спиняло припущення, що Наталя, мабуть, теж арештована. Бо, якби не була арештована, то прийшла б 12 грудня на Пост Сортувальний: записку ж від симпатичної селянки одержала! Далі його думки снувалися й намотувалися в клубок логічно одна по одній: якщо Наталя вже арештантка, то... як же їй поводитись в товаристві жіночого кримінального елемента?! З неї знущаються, її обкрадають і б'ють повії, злодійки, вбивниці... А вона? Вона інтелігентна, розумна й освічена, але ж усе це разом

^{*)} «Рабсила» — сполучення двох рос. слів «рабочая сила».

узяті не представляє жодної цінності в таборах НКВД, це — нуль!

Самі ноги несли Михайла до жіночої частини Маріїнського табору: чи не побачить він її там? А може, поговорить із нею? Жіночий терен був передбачливо відгороджений парканом і кількома рядами колючого дроту з усіх боків. Перемогти всі ці загороди було неможливо для людського тіла в цілому, але людські очі й голос дуже легко все те перемагали. Саме цими двома засобами й користувався кримінальний елемент з обох боків. Жінки-кримінальниці були здебільшого молоді і, не зважаючи на люті сибірські морози, стояли, одна одну змінюючи («дежурили») біля невеличких вікон угорі бараків, відчиняли їх навстіж і... демонстрували перед натовпом чоловіків-арештантів свої принади, показуючи різні частини свого тіла голими...

— Ей! Ванька! Колька! Люблю тебе до безумія! Іді ка мне! Я хачу тебя!

Усі ваньки й кольки, стоячи за колючою загородю, залюбки спостерігали ці дарові спектаклі, а на вигуки жінок відповідали таким амурним перцем, що від нього червонів паркан, але не жінки... Ні, ні! На перець вони відповідали винахідливим каскадом непристойностей в словах і рухах, намагаючись перевершити чоловіків у цинізмі й брутальності. І тоді чоловіки ржали хором, як ті коні, вимагаючи продовження спектаклю, дарма що «артистки» були застрашливо брудні, а лахміття на них було, мабуть, роками непраце, і давно немите й нечесане волосся росло на їх головах дикими пасмами, як у справжніх відьом...

— Як можуть жити інтелігентні жінки-політв'язні з оцим жіночим багном укупі?! — спитав якось Михайла політв'язень-старий уже чоловік: — А живуть же! Вони є там, у глибині жіночих

бараків, і ми їх ніколи не побачимо, бо... вони ж не »дежурять« біля вікон.

Михайло не відповів нічого. Він божеволів від самого лише припущення, що арештована Наталя десь (тут чи в іншому таборі?) живе тепер саме з отаким-от багном укупі. Цього мало: вона не тільки живе вкупі з жіночим кримінальним елементом, а вона ще й мусить зносити щодня всякі знущання гірші й тяжчі від тих, що їх терплять чоловіки-політ'язні. Гірші й тяжчі поперше тому, що інтелігентна жінка завжди діткливіша, ніж інтелігентний чоловік, а подруге тому, що в безодні людського падіння жінка падає глибше, ніж чоловік, доказом чого могли служити ті промовисті »спектаклі«, що відбувалися щодня у »вітринах« жіночих бараків. Жінки, що досягнули вже дна, як правило, усім еством своїм ненавидять жінок, які, хоч і живуть із ними вкупі, але суттєво від них відрізняються. Саме за це з них знущаються, їх грабують і б'ють, а можливо, що й калічать з помсти за ту різницю. Усе це Михайло дуже добре усвідомлював, а коли глибше над цим задумувався, то картини знущань з Наталі, одна одну змінюючи, одна одну перевершуючи, з кінофільмовою швидкістю пробігали перед його внутрішнім зором. Від Наталі сполохана уявними видовищами думка мчала природно до Славка: бабуся його, мабуть, уже вмерла або збожеволіла після арешту її одиначки, а він же маленький ЩО тепер робить? Хто захистить його?! Хто нагодує?! Боже Всесильний, зглянься над ним! Врятуй його!

* *

*

Не тому, що очунав і сили набрався, а тому, що думки про долю родини краjali серце й топтали стежку впрост до божевілля, зголосився Михайло одного морозного ранку до роботи. Його разом із

іншими добровільцями призначили прочищувати сніг на вулицях Маріїнську. Намерзся й утомився до трупного стану, але повернувся до свого бараку з буханкою хліба й цукерками. Тим і другим наділив кількох хворих співмешканців, а решту старанно заховав, але... на ранок не знайшов захованого: хтось украв! Порівняно з утратою 42 карбованців горе було невелике, бо Михайло став часто ходити на роботу на тартак, де діставав харчі і за роботу, і за власні гроші з отих останніх 50 карбованців, глибоко захованих у надрах зимового плаща. Це ходження щодня на тартак мало ще одну, глибоко заховану від людського ока мету, якої (о, щастя!) одного незабутнього дня Михайло досягнув: його листа до Наталі було вкинено до поштової скриньки, і в цьому він був певний!

Незабаром після цієї знаменної в житті Михайла події ходження арештантів на роботу обірвалося, бо грізна гостя завітала до табору непрохано й оселилася надовго: це була пошесть сипного й черевного тифів! В'язні хворіли й умирали такими стаханівськими темпами, що живі не встигали закопувати мертвих! Оголошено було карантин, а табір закрито. Навіть виходити з бараків було невільно, і так минули березень і половина квітня. Лише в другій половині квітня пошесть почала, нарешті, погасати: грізна непрохана гостя, наївшись донесхочу, залишила табір, але минув іще якийсь час, поки карантин було, нарешті, знято і знову дозволено в'язням ходити на роботу за межі табору.

Та не лише пошесть, не лише голод, холод, бруд і гірші, ніж для скота, житлові умовини винищували в'язнів на провесні 1938 року в таборах Маріїнську! Десь у середині лютого над усіма розірвалася чорна завіса дотеперішньої затаємничености вироків, яка в глибинних надрах духового ества кожного залишала ще крихітку надії безнадійної:

а ось, може, вирок той не буде аж таким надмірно жорстоким! І раптом . . . почали виклика́ти до канцелярії за прізвищами і там кожному зокрема давали прочитати вирок у його справі під розписку. Викликали, розуміється, і Михайла. Вирок Харківської трійки НКВД у справі Михайла був короткий: за артикулом 54 Кримінального Кодексу УСРС засудити на 10 років примусових робіт у далеких таборах НКВД. І це все! Коротко й дуже переконливо!

В'язнів найбільше дивувало те, що майже всі вони одержали однаковий і однаково сформульований вирок, дарма що засуджено їх у різних містах Советського Союзу різними трійками НКВД. Вирок був для всіх стандартним, як стандартними були й обвинувачення, і стандарт цей, очевидно, був планоно спущений згори вниз, з прикрашених червоними зорями башт Московського Кремлю до всіх братніх республік, «добровільно» об'єднаних в СРСР. Вироку менше, як на 10 років, Михайло не чув: це був ежовський мінімум!!! Порівняно невелика кількість в'язнів одержала вирок на 15-20, а дехто на 25 років.

Мимоволі виникало питання: невже непораховані тисячі людей завинили перед советською державою всі в однаковій мірі? Хіба ж це можливо?! Майже всі арештанти були тієї думки, що справа тут зовсім не в доконаних ними злочинах супроти держави, а лише в тому, що в СРСР під проводом Сталіна провадиться якась незрозуміла політика, що вимагає усунення з волі мільйонів людей, які думають (або здогадно можуть думати) НЕ ТАК, як наказує думати Центральний Комітет компартії на чолі зі Сталіном. Роздумуючи на цю тему, Михайло пригадав собі одну з настанов другої Сталінської п'ятирічки, що закінчувалася 1937 роком: **»ЗНИЩИТИ РЕШТКИ КАПІТАЛІЗМУ В СВІДОМОСТІ ЛЮДЕЙ.»** Можливо, що Єжова як-

раз і покликано на пост наркома внутрішніх справ для остаточного виконання цієї настанови. Усуваючи з волі мільйони тих, що евентуально думають інакше, Єжов робить цим відповідне враження на всіх тих, які покищо залишаються на волі, виховуючи таким чином маси в бажаному для червоного Кремлю дусі. Чи ж дивно буде, якщо підсоветська людина, пройшовши в другій п'ятирічці курс єжовського виховання, почне думати саме ТАК, як велить Йосип Вісаріонович Сталін?! Підсумовуючи »досягнення« країни »переможно« будованоого соціалізму на одній шостій кулі земної протягом другої Сталінської п'ятирічки, советський уряд буде пишатися ще однією перемогою, а саме — знищенням тих решток капіталізму, які ще залишалися в свідомості людей.

Глибше вдумуючись у цю проблему, Михайло схоплював іще й інший бік акції масових арештів: мільйони людей, позбавлених громадянських прав, будуть, напевно, використані на різних роботах, що провадяться в тяжких для людського організму природних і кліматичних умовах Далекої Півночі та Північного Сходу. Цими думками Михайло, з мотивів обережності, не ділився, а якщо була нагода, то з цікавістю прислухувався до того, що гомонів на цю тему широкий арештантський загал.

Більшість в'язнів уперто пов'язувала масові арешти 1937 року з »найдемократичнішими в історії людства« виборами до советського парламента, що відбулися в грудні 1937 року вперше за Сталінською конституцією. Примусити »вільного« советського виборця тремтіти за свою »щасливу жінку« аж до такої міри, щоб він слухняно віддавав свій голос за кандидатів, запропонованих так званим »бльоком комуністів і безпартійних«, а фактично продиктованих згори, з Кремлю, — ось мета! Усунути з цією метою всіх тих, які згодом могли б

проголосувати НЕ ЗА кандидатів компартії! Усунути їх саме шляхом арештів, бо ж в одному з найважливіших пунктів Сталінської конституції передбачливо сказано, що »БОЖЕВІЛЬНІ Й АРЕШТАНТИ ПРАВА ГОЛОСУ НЕ МАЮТЬ.«

Саме так думали ті непораховані тисячі людей, яких шляхом арештів усунено від участі в голосуванні. Таким чином ці тисячі усунених продовжували думати НЕ ТАК, як наказують Сталін і ЦК всесоюзної компартії, і їх за таке невідповідне думання винищено різними способами: і відомими методами слідства, і в'язничним режимом, і всіми »гараздами« етапного подорожжання. Зокрема, носії сипного тифу — воші були значимими спільниками совлади, сумлінно допомагаючи їй винищувати рештки капіталізму в свідомості людей. Так, наприклад, на провесні 1938 року ті, що думали не за кремлівським стандартом, при ласкавій допомозі вошей вмирали в таборах Марійську такими стаханівськими темпами, що живі не встигали закопувати мертвих. І хіба ж це не показник сумлінності вошей, як вірних соратників НКВД в боротьбі за виконання однієї з найважливіших настанов другої Сталінської п'ятирічки?!

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

З Р Е К Т И С Я ?

У пишнім букеті тих терпінь, що впали на долю Наталі зимою 1937-38 р., було одно, про яке навіть і найвірнішому другові-матері не признавалася...

Від дня свого звільнення з тресту почавши, Наталя невпинно дбала про підшукування собі праці: кожен вільний від стояння під в'язницею день використовувала для бігання по різних установах та підприємствах, і не було вже в Харкові таких

дверей, до яких вона не стукала б... Але для дружини ув'язненого «ворога народу» всі двері були замкнені! Скінчена вища освіта, диплом і чималий стаж за фахом — усе це зводилося нанівець і не мало жодної вартості після того, як на запитання адміністратора, чи нема, бува, в її родині репресованого, вона відповідала: «так, мій чоловік репресований.»

Якось раз, десь у другій половині грудня вона наважилася збрехати й відповіла «ні, нема!», сама з себе дивуючись. Адміністратор вмить став чемним і ще раз уважно переглянув усі її документи.

— Приходьте завтра в дев'ятій з трудовим списком! Нам такого працівника потрібно. А зараз ходіть зі мною до відділу кадрів!

Начальник відділу кадрів — молода жінка зразу ж таки спитала, чи нема в родині репресованого, і, одержавши негативну відповідь, видала Наталі бланк анкети.

— Приходьте завтра в дев'ятій з трудовим списком і виповненою анкетною! Лише глядіть, щоб усі питання анкети дістали від вас правдиву відповідь!

— Добре! Дякую. До побачення!

Опинившись на вулиці, зайшла до парку і сіла на лавочці, змахнувши з неї сніг. Розгорнула анкету й почала читати: стандартні анкетні питання пропливали перед її очима одне за одним, не спиняючись... Раптом Наталіні (ще недавно іскристі) карі очі спинилися й заклакли в нерухомості: ось воно! У самому кінці другої сторінки стояв н а к а з, а не питання: перерахувати всіх своїх рідних, які ще живуть, — чоловіка (жінку), батьків, братів, сестер, зазначивши повністю їх імена, по-батькові, прізвища й псевдоніми, якщо такі були, місце праці кожного та докладну адресу. Для виконання цього наказу було відведено більше десятка порожніх рядків. А далі йшли питання: чи були ви

будь-коли за кордоном, де саме, коли та як довго; хто з вашої рідні живе тепер за кордоном, де саме (докладна адреса)?

Що могла Наталя написати про Михайла? Яке місце його праці подати в анкеті? І з якими очима могла вона завтра з'явитися до відділу кадрів цієї симпатичної установи з виповненою анкеткою і тривалим списком, у якому чорним по білому стояло, що її «звільнено за зв'язок із ворогами народу»?!

Сидячи самотньо в парку, думала, і були її думки кристально-ясні й логічно пов'язані: вони ненавчисто самі нанизувалися, без участі волі, як те перлисте намисто на нитку:

— «Пора, нарешті, припинити це ходження по установах, де мене ніхто не знає, і де тавро «жінки ворога народу» одним махом вирішує справу негативно! Треба йти туди, де люди мене знають, як працівника й людину, себто до тресту, де я працювала! Але... до кого там звернутися? Адже тепер кожен боїтиметься скомпромітувати себе висловленням доброї думки про мене! Гм...»

На вулиці вона вже не раз зустрічала своїх колишніх співробітників: кожен і кожна з них, побачивши її, вмить тікає сполоханими очима геть, щоб не вітатися й не розмовляти. Боже, до кого ж звернутися?! Колишня її установа з численним штатом співробітників обернулася тепер у пустелю, де не було душі живої!

Прірва безнадії ковтає Наталину думку, як та гадюка крілика... Але думка ще живе! Опинившись на дні прірви, вона ще борсається, вовтузиться, дряпається вгору, падає назад і знову дряпається в потугах гарячого шукання порятунку.

Тільки до Івана Павловича! Як секретар парт-організації тресту, він усе тримає в своїх руках, і від нього єдиного залежить тепер доля Наталі, Славка, матусі старенької та... Михайла! Але... якщо піти до нього, то він може не захотіти розмов-

ляти з... І що тоді? Гм... Найкращий вихід — зателефонувати до нього!

Вирвавшись із прірви, Наталина думка орлицею мчить нагору й штовхає до чину. Схопившись на рівні ноги, Наталя щодуху біжить до найближчої аптеки. Так, тут є телефон-автомат! Вийнявши з торбинки срібну монетку, рвучко знімає рурку й набирає потрібне число... У просторій аптеці повітря для Наталі замало: рвучко відстебнувши хутро коміра, дихає уривчасто й жадібно... А ось, нарешті, і його голос у рурці — густий, соковитий, упевнений...

— Добридень, Іване Павловичу! Говорить ваша колишня співробітниця Наталя Гринь.

— Хто-о? — перепитує Іван Павлович так здивовано, ніби й справді вперше це прізвище чує...

— Наталя Іванівна Гринь! — виразно повторює Наталя.

— Що вам потрібно?

— Мені... потрібна... праця! Я прошу вас прийняти мене назад. Я тяжко бідую з малим синком та хворою матір'ю. Якщо певні міркування... заваджають вам допустити мене до виконання моєї попередньої праці, то я погоджуюсь на будь-яку іншу роботу...

У рурці мовчанка...

— Іване Павловичу! Ви мене чуєте?

У рурці мовчанка, що здається Наталі прірвою, в яку ось-ось полетить не тільки думка її, а й уся вона, а слідом за нею Славко, мама й Михайло...

— Так, я слухаю.

— То я ще раз повторюю, що погоджуюсь на будь-яку працю: навіть і на фізичну роботу до наших майстерень піду... Навіть і прибиральницею...

— Гм... Це цікаво! А що чути про вашого чоловіка?

— Нічого. Не маю про нього відомостей.

І знову мовчанка, що здається прірвою... До болю притиснувши собі до вуха рурку, Наталя вслухувалася і... (о, щастя!) чує, як Іван Павлович прокашлявся.

— Можете зайти сьогодні рівно в шостій годині вечора до мене в установу. Я поговорю з вами. Рівно в шостій, не раніше! Чуєте?

— Чую і дякую.

Годинник в аптеці показував сорок хвилин на четверту. Додому йти вже нема сенсу, а треба почекаати тут, поблизу установи. Хіба ж їй уперше чекати? Пішла ходити засніженими вулицями міста, перемагаючи голодні благання шлунку. Нарешті, втомилася й знову сіла на лавці в парку... Час ліз черепахою, і, щоб крок тієї черепахи прискорити, Наталя зайшла до церобкоопу й купила соли... Нарешті! Годинник у церобкоопі обома руками сигналізував, що до шостої залишається вже небагато: якихнебудь 15 хвилин! Отож, підтюпцем побігла до тресту... О, яке ж тут усе до болю знайомиє! І вхід, і вестибюль, і черговий швайцар!

— Ви, властиво, в якій справі? — спитав він: — Уже шоста година, і в установі порожньо. Хіба ж ви не знаєте, що ми працюємо до четвертої?

— Знаю, але я... до Івана Павловича. Спитайте його телефоном, а я почекаю...

Швайцар зняв рурку й набрав число...

— Тут звільнена з роботи Гринь до вас проситься... Що? Добре, я зараз! — запобігливим тоном гомонів він у рурку, а звертаючись до Наталі, додав із почуттям своєї власної над нею зверхності: — Проходьте! Вони в парткабінеті.

Пішла швиденько порожніми, так добре знайомими коридорами і спинилася біля дверей кабінету, в якому 17 листопада призналася, що чоловіка її арештовано, де просила-благала залишити її на роботі, бо вона »та ж сама, що й завжди була«... Її права рука, що мала вже постукати в двері,

безсило повисла вздовж тіла. »Що за слабодухість? Та ж він с а м сказав прийти рівно в шостій! Ні, ні! На цей раз розмова матиме, напевно, і н ш и й х а - р а к т е р ! « — і вона постукала.

— Можна!

Увійшовши до кабінету, привіталася.

— Сідайте! — буркнув собі під ніс Іван Павлович, а сам продовжував щось писати, навіть і не глянувши на неї, навіть і не відповівши на її привітання.

Сиділа мовчки й нерухомо, спостерігаючи за цим випещеним, бездоганно-свіжим обличчям, яке під снопом світла з-під зеленого абажура здавалося викресаним із блідо-рожевого мармуру. Минали хвилини, а Іван Павлович усе ще писав... Може, він і справді забув про її присутність, захопившись своєю працею? Наталя легесенько кашлянула. Не допомогло: писав далі... І знову тихесенько відпливали у вічність хвилини, яких не рахував ніхто... Раптом підвівся рвучко, пройшовся вздовж кабінету й знову сів... І лише тоді глянув на неї... З одвертою, безцеремонною цікавістю розглядав її пронизливими зеленкуватими очима: так розглядає природник якусь чудернацьку, дуже відмінну від інших комаху.

— Ви дуже змінилися, і на вулиці я не пізнав би вас! — повільно процідив крізь зуби Іван Павлович: — Що ви робили після... звільнення?

— Я... чергувала за довідками на Чернишевській, а пізніше на Холодній Горі... Носила передачі, але чомусь не прийняли. Шукала й шукаю праці по всіх...

— Так, так... — перервав її Іван Павлович: — Ви, мабуть, іще довгенько чергуватимете за довідками та носитимете передачі... А коли ваш чоловік опиниться на одному з північних курортів, то ви, чого доброго, ще й пакунки йому посилати-

мете, листи писатимете, а може, й рятувати його захочете! Так чи ні?

Павза... Тверда лінія щільно стулених уст і хижий відблиск невеличких зеленкуватих очей... Холодне й бездоганно поголене обличчя кольору блідо-рожевого мармуру, яке в процесі щойно початої розмови встигло придбати відчужену й застиглу нерухомість справжнього мармуру...

— Що ж ви замовкли? Так чи ні?

— Ну, розуміється, що так! Я покищо позбавлена можливості допомагати йому, бо не знаю, де він... Але, коли знатиму його адресу, то помагатиму...

— Так, так... А я про вас був дещо кращої думки: я навіть цілком щиро вважав вас за непересічно-розумну жінку! — пронизливі зеленкуваті очі, здавалося, готові були просвердлити Наталин мозок наскрізь, щоб запровадити там нові, відмінні від теперішніх порядки: — Ви молода й приваблива жінка... А гляньте, будь ласка, на себе в дзеркало, до якого стану ви себе доправили! І це ж лише за кілька тижнів! А що ж далі буде?

Наталя мовчала, дивлячись кудись у порожнечу і вперто обминаючи привабливе обличчя свого співрозмовника...

— Чи дивитесь ви будь-коли в дзеркало?

— Іване Павловичу! Залишмо мою зовнішність у спокої, бо вона до справи відношення не має, а мої стосунки з дзеркалом тим більше!

— Гм... Хай буде по-вашому! Але щиро раджу вам частіше заглядати в дзеркало, і тоді воно само скаже вам те, чого ви не бажаєте чути від мене. На цьому крапка. А тепер станьмо до суті справи щільніше!

При цих словах Наталя повільно пересунула свої промовисті карі очі з тієї порожнечі, що містилася десь праворуч від вуха Івана Павловича, і твердо зустріла гострі свердлики спрямованих

на неї невеличких зеленкуватих очей. Її обличчя в рамці чорної, без жодних прикрас шапочки під пасмом світла з-під зеленого абажура виглядало відчуженим, врочистим і таким упевненим, як у тих перейнятих своїм покликанням черниць, яких Іванові Павловичу доводилося колісь, ще за царя бачити... І він, раптом утративши нитку розмови, мимоволі прикипів до цього обличчя своїми зеленкуватими очима, в глибинах яких зникли оті свердлики, що так ретельно нищпорили за змістом неказаних слів...

— Усміхніться! Так іскристо, як колісь, бувало, усміхалися!

— Не вмію. Ви, здається, мали намір підійти до справи щільніше...

— Так! — і свердлики знову з'явилися в очах Івана Павловича, але тон його голосу все ж таки став дещо теплішим, людянішим: — Ви навіть уявити собі не можете, до якої глибокої ями ви самі себе закопуюте! Невже ви справді аж так наївні, що не розумієте тієї компромітації в очах відповідних чинників, яку ви самі собі спричиняєте? Ваша поведінка межує з божевільям: ви продовжуєте підтримувати зв'язок із ворогом народу і накликаєте на себе цілком підставне підозріння з боку влади. Невже ви не чули, що є випадки, коли слідом за чоловіком арештовують жінку? Чули чи ні? Кажіть!

— Чула! — тихо відповіла Наталя: — Є чимало таких випадків.

— Он як! Цікаво знати, звідки у вас така поінформованість? — людяний тон зник, його як не бувало, а зеленкуваті очі відкрилися кригою льоду: — Звідки ви знаєте, питаю я вас, що «є чимало таких випадків»?

— І чого ви, властиво, гніваєтесь, Іване Павловичу? Хіба не знаєте, що злість красі шкодить?

Якби ви глянули на себе ось зараз у дзеркало, то самі в цьому переконалися б!

Іван Павлович хотів щось заперечити, але так і зачкяк із роззявленим ротом, а Наталя уперто вела далі:

— Як бачите, вам теж не зашкодило б частіше на себе в дзеркало дивитися! Зокрема в хвилини злоти! Не нервуйтеся, якщо бажаєте виглядати привабливим! Але це між іншим!

— Мені ваших порад не потрібно!

— Мені ваших щодо дзеркала теж не потрібно! Прощу вас узяти це до уваги, і повернімось до вашого мені питання! Я ж вам уже казала, що чергую під мурами в'язниць, а там я не раз про такі випадки чула, коли слідом за чоловіком арештовують і жінку. Інколи раптом зникала жінка, яку ви вже знали з вигляду, а замість неї починала приходити по довідку чи з передачею дитина, яка й оповідала, плачучи, що маму також забрали... Я не можу позатикати собі вуха, щоб не чути. Я рівно ж не можу спричинити собі штучної сліпоти, щоб не бачити!

— Так, так! Оці ваші чергування під в'язничними мурами з торбою на плечах свідчать про те, що ви не тільки зв'язані з одним ворогом народу (вашим чоловіком), а ще й заводите собі нові зв'язки з родинами ворогів народу, берете участь у контрреволюційних розмовах, а ще, може, й додому до деяких ворогів народу заходите! Так чи ні? Ну, що ж ви мовчите і в очі мені не дивитесь? Я вас наскрізь бачу. І після таких-от ваших підв'язничних «подвигов» ви насмільюетесь телефонувати до мене та ще й проситесь, щоб я вас назад до тресту прийняв!

Він замовк, устроївши в Наталине воскове обличчя до болю гострі свердлики своїх зеленкуватих очей. Але й Наталині широко розплющені й перейняті внутрішнім горінням карі очі не втекли

з поля бою. Ні, ні! Вони, налявшись завзяттям, відповіли таким несамовитим викликом, якого Іван Павлович ніяк не сподівався, і саме тому ще пильніше, ще глибше в'їдався пронизливим зором у це дивне жіноче обличчя. Хто зна, як довго тривав би цей поєдинок очима, якби дзеленькотіння телефона не примусило Івана Павловича зняти рурку і...

— Так, це я! Що? (Павза) Добре! Я ось за пару хвилин вийду з установи, а за чверть години вже буду у вас.

Підвівшись, швиденько схопив папери, замкнув шухляду стола і почав одягатися. Усе це робив мовчки, а Наталя мовчки стежила за кожним його рухом широко розплющеними очима, що здавалися такими ж іскристими, як колись. Лише іскри були інакші... Вже зовсім готовий до виходу Іван Павлович спинився напроти Наталі, натягаючи на свою ліву руку новесеньку шкіряну, підбиту хутром рукавичку.

— Ви повинні негайно ж таки припинити всі ваші екскурсії за довідками про чоловіка, всякі ношення передач, всякі знайомства й розмови з родинами ворогів народу і таке інше! Зрозуміло? — він говорив тихо, але грізно, з притиском на окремих словах: — Ви повинні негайно зректися вашого чоловіка, оформивши це зречення офіційним порядком, а саме: ви повинні виступити на загальних зборах нашого колективу і в коротких, але рішучих словах засудити контрреволюційну діяльність вашого чоловіка і заявити привселюдно, що ви його зрікаєтесь і зобов'язуєтесь жодних стосунків із ним не мати. Зрозуміло? Лише після цього я зможу прийняти вас назад до тресту і навіть на ту саму посаду без зниження платні. Розуміється, після такого вашого виступу ви мусите й справді урвати назавжди зв'язок із вашим чоловіком: не писати до нього, не посилати йому гро-

шей та пакунків і... оформити офіційну розлуку через ЗАГС.*) Зрозуміло? У протизному разі...

Він не сказав, що станеться в протизному разі, але про це сказали його холодні, як крига, очі...

— Я дуже поспішаю! — додав він і рішуче попрямував до дверей, а Наталя за ним слідом.

— Мені не все зрозуміло: яким це чином маю я зрікатися мого чоловіка, коли вироку ще нема? Я сподіваюся, що чоловіка мого виправдають, бо він не злочинець.

Обое вже стояли в яскраво освітленому коридорі біля незамкнених іще дверей парткабінету.

— Що?! Ви сподіваєтеся, що його виправдають?! Ха-ха-ха-! Ха-ха-ха-! — Іван Павлович розреготався так голосно й щиро, що йому аж сльози на очах виступили, а вдягнена в чорну шкіряну рукавичку рука неспроможна була повернути ключа в дверях: — Ха-ха-ха! Давно вже я так не сміявся!

Наталя дивилася, вслухувалася, і регіт Івана Павловича здавався їй ганебним, як сміх Мефістофеля. Під акомпаньямент власного реготу Іван Павлович таки спромігся, нарешті, повернути ключа в дверях і, глянувши в Наталині промовисті очі, щось, очевидно, збагнув, бо... миттю зробив своє вродливе обличчя цілком серйозним, ба навіть дещо співчутливим.

— Вірте мені: я в цих справах орієнтуюся дещо краще, ніж ви! В и р о к у ж е е! Послухайтеся моєї поради: підіть до облпрокурора по спецсправах на Кінну вулицю, — там дізнаєтеся про вирок і мені зателефонуйте. Добре?

У цьому останньому слові бриніла нотка щирої, а якщо не щирої, то дуже добре удаваної людяности.

— Добре! — відповіла Наталя, прямуючи поруч

*) ЗАГС — запис актів громадянського стану, — установа, що реєструє народження, шлюби, розлуки й смерть.

із Іваном Павловичем довгим, добре знайомим коридором до виходу.

Раптом на закруті коридора Іван Павлович різко спинився і, карбуючи слова. притишеним голосом промовив:

— Ви виявляєте майже дитячу наївність у деяких питаннях сучасного життя, але це нічого... Мине! Обдумайте як слід вашим ясним розумом мою пропозицію: якщо буде ваша згода на те, щоб зректися офіційно чоловіка, повідоміть мене телефоном. Я все влаштую, і ви незабаром знову працюватимете на вашій попередній посаді. Пам'ятайте лише одно, — тут голос Івана Павловича, не втрачаючи властивої йому владности й виразности, став іще тихшим: — Про нашу сьогоднішню розмову ніхто не повинен знати! Зрозуміло? Я не випадково призначив вам годину, коли в установі нема нікого.

— Але ж мене бачив і зі мною розмовляв швайцар!

— Це все одно, що вас ніхто не бачив! Це мій швайцар.

Наталя миттю пригадала собі одну давно вже забуту подію з життя їхньої установи, яка давала підставу догадуватися, що саме цей швайцар був таємним агентом НКВД.

— Ну, до швидкого побачення! Слово тепер за вами, і ваше майбутнє у ваших руках. — З цими словами Іван Павлович міцно стиснув Наталіні пальці своєю широкою м'ясистою, в шкіру одягнуеною правицею і зник за поворотом коридора.

* * *

Ця незабутня розмова відбулася 24 грудня 1937 р. Наступного вечора Наталя побігла на Кінну вулицю, до будинку Облпрокуратури, щоб зайняти собі чергу на прийом до товариша Дьоміна, облпрокурора Харківщини по спецсправах, від якого

сподівалася почути вирок у справі Михайла. Та таких, як вона, були нераховані тисячі, і під тремтливим блідим промінням грудневого світанку Наталя з жахом вдивлялася в будинок Облпрокуратури, що виглядав, як та фортеця в стані облоги. Простоявши в черзі ніч і день до четвертої години, вона досягнула лише секретарки товариша Дьоміна, яка й призначила їй прийти на прийом аж за місяць, себто 25 січня 1938 року.

Іван Павлович порадив їй змінити поведінку, недвозначно натякнувши на можливість її арешту. Така його порада дорівнювала наказові, але Наталя поведінки своєї не змінила і тому цілком підставно почала очікувати стукоту в свої двері вночі, а ще певніше на світанку. Продавала рештки власних речей на базарі, шукала праці, чергувала за довідками та з горбом-передачею під Першою Холодногірською, розмовляла з друзинами й дітьми арештованих, — щоправда, дуже стримано й обережно, але... з точки погляду Івана Павловича і це був злочин! З особливою, загостреною увагою стежила за тим, як зникали інші жінки, а до Івана Павловича не поспішала телефонувати.

Саме тієї зими на власнім досвіді пізнала Наталя, ЩО то значить не спати. Якщо наступної ночі не треба було чергувати під в'язницею, то Наталя всім еством своїм спрагло мріяла протягом цілого дня про те, щоб... заснути, щоб утекти від ненависної дійсності, щоб хоч трохи від неї відпочити, але... Лежачи в ліжку поруч із синком і загриваючи його теплом власного тіла, Наталя дивилася в темряву широко розплющеними очима і думала, чуйним вухом схоплюючи кожний найменший шерех: чи не по неї, бува, прийшли?

З моменту вселення в її помешкання співробітника НКВД, товариша Найдіса, очікування арешту стало ще більш напруженим, бо більш підставним.

Щоночі очікуючи »гостей«, нікому, навіть і своїй старенькій, про це не казала. Навіщо класти на ці похилені вже плечі зовсім уже нестерпний тягар?! Ану ж, може, якимось промине лихо, і її не арештують?! Виходячи з цих міркувань, несла тягар страху самотньо, навіть і про зміст своєї розмови з Іваном Павловичем нічого старенькій не розказувала.

Безконечно-довгими зимовими ночами, лежачи горілиць без сну, думала, і думки її були кристально-ясні й логічно побудовані:

»Що станеться з мамою і Славком після мого арешту? За допомогою домоуправителя й міліції товариш Найдіс негайно викине їх обох на сніг, щоб не заваждали йому в »його передпокої«. І ніхто з так званих »добрих« сусідів навіть і не спитає, чому вони на снігу сидять, ніхто до себе в хату не пустить! Мама помре, можливо, саме під час »операції« виселення, і в цьому буде її щастя. А Славко?»

Намацавши поруч із собою просякнуте сном тепле тільце сина, Наталя ніжно-ніжно пестила його, горнула до себе, а думка-свавільна птиця, розгорнувши крила на всю широчінь, мчала далі, і годі було її спинити...

»Михайло наказав зберегти сина. А я чейже маю повну можливість виконати його заповіт! Досить мені завтра зранку зателефонувати до всемогутнього Івана Павловича, і позавтра я вже матиму працю в тресті (навіть без зниження платні!) і перестану очікувати арешту щоночі... І засну! І Славко матиме якнайкраще їдження, а весною я куплю йому місце в дитячій санаторії, на березі Чорного моря. А все це разом узятє треба купити ціною зречення Михайла: треба залишити його без моральної і матеріальної підтримки в найтяжчу годину! Ні, ні! Цього я не можу!»

Та незабаром грянув грім, і розірвалася блискавка

над головою Наталі: це був вирок лікаря про стан здоров'я Славка! Загроза сухот!

»Збережи сина!« — сказав Михайло в хвилину прощання. Тоді він не знав та, мабуть, і ніколи не знатиме про те, що врятувати Славка можна лише ціною... Михайло й Славко! Славко й Михайло! Життя їх обох на вазі її сумління і залежить від її наступного кроку: зректися чи не зректися? Рятувати Михайла ціною Славка чи... навпаки? Знайти шлях для врятування обох — ось проблема!

В наслідок нічних самотніх роздумувань на цю пекучу тему Наталя вирішила негайно ж таки продати останню родинну цінність — золотого годинника, якого купив їй покійний татко з нагоди закінчення гімназії з золотою медалею. Це зразу ж таки дасть можливість організувати для Славка краще харчування і протриматися ще якийсь час, не телефонуючи до Івана Павловича. А далі, може, Бог покаже їй ту стежку, що виведе її з цих цупких кліщів безвихідності!

У лютому стежила за етапами і не пропустила жодного: цілими днями простоювала на рейках Поста Сортувального, сподіваючись побачити там Михайла серед арештантів-етапників. Але в інтервалах між етапами весь свій час віддавала Славкові: розважала його, бавилася з ним і годувала якнайкраще... За гарної, невологої погоди ходила з ним до парку і з невимовною радістю спостерігала за тим, як відсвіжувалося його худеньке, з загостреними рисами личко.

Раптом несподівана зустріч із селянкою Тетяною, що віддала 12 грудня Михайлову записку Охліній, громом-блискавкою вдарила по маленькій родині: того жорстокого дня їм з болем розплющено очі, і потворна дійсність раптом з'явилася перед їх внутрішнім зором на весь її, дотепер незбагнений ще ріст! Татка вже нема в Харкові! Нема! Його вивезли вкупі з іншими в краї лютого холоду са-

ме в день »всенародного свята«, коли в місті так гучно гриміли оркестри, так мерехтливо іскрилися штучними огнями ілюміновані плякати й гасла, що вихваляли »щасливу життя«, і так слухняно віддавалися голоси за продиктованих згори кандидатів до Верховного Совету СРСР! А вирок на 10 років став Наталі відомий ще 25 січня з уст прокурора Дьоміна: отже, надія побачитися востаннє... погасла. О, з якою ж пекучою ненавистю пригадувала собі Наталя непідроблено-щирий регіт Івана Павловича в яскраво-освітленім коридорі їхньої установи, цей справді нестримний сміх з наївності її сподівань! Це було 24 грудня 1937 року. І як точно був він поінформований у же т о д і — і про те, що вирок у же є, і, напевно, про його зміст! Не випадково ж бо в такій рішучій формі наказував (чи »радив«?) якнайшвидше надуматися, рішитися зректися та... зателефонувати до нього-всемогутнього! А він уже все швиденько влаштує: за зречення заплатить поверненням на попередню посаду і навіть без зниження платні! З того часу минуло вже майже два місяці, але вона ще не телефонувала і... не телефонуватиме! Нехай Іван Павлович почекає!

* *
*

Чи ж дивно, що Наталя захворіла сама? Вона лежала під навалою всіх теплих речей, які лиш були в хаті, а все ж таки їй було нестерпно холодно. Обличчя її вогнем пашіло, а зуби, помимо її волі, відстукували дрібні куплети якоїсь остогидлої советської частушки з одноманітним, як зозульчине »ку-ку«, мотивом. Під досвідченим керівництвом бабусі Славко зворушливо опікувався хворою мамою: він збігав по лікаря, до аптеки й на базар, помагав варити на примусі куліш і подав мамі їдження в ліжку... Усе це робив дуже по-

важно, і його скупчене й загострене обличчя в профіль до болю чітко нагадувало Михайла.

— Чи не написала б ти, Наталочко, хоч пару рядків, до котроїсь із твоїх товаришок?

— А я б у скриньку кинув! — поважно підсумував бабусину пропозицію Славко.

— Про ЩО... на листівці писати? — спитала Наталя, жадібно ковтаючи гарячу страву.

— Та про твою ж хворобу! Може, котрась і прийшла б допомогти тобі в біді!

— Ех, матусе моя, народнице! Непоправна ідеалістко! Ти ще й досі живеш і думаєш народницькими категоріями! Час, коли люди рятували своїх друзів у біді, пішов у небуття разом із «проклятим» царським режимом. Усі мої добрі знайомі, товаришки й друзі після Михайлового арешту не признають мене на вулиці. Нема й не може бути мови про те, щоб якась добра душа переступила поріг нашої хати! Зрештою, не я, а факти самі за себе промовляють: ось уже понад три місяці ніхто, крім лікаря, до нас не заходить! І... не зайде!

— Так, це правда! — озвалася стара вчителька, а її ще й досі чорні дуги брів зійшлися суворо до купи суцільним шнурком...

* * *

Десь, мабуть, за тиждень стало Наталі легше... Напівсидячи в ліжку, вона латала Славкові сорочечку, і робота ця здавалася їй нелегкою: трудно було втягнути нитку в голку, а ще трудніше було припасувати латку до дірки, а коли вже й це було зроблено, то шити вже й сили не було... Вона поклала сорочечку з припасованою вже латкою набік, і голова її знеможено впала на подушку. Отак і лежала мовчазна, нерухома й врочиста, як покійниця. Загострені риси воскового обличчя, гли-

бокі тьмаво-сині западини під очима та безкровні паперові уста...

Бабуся засигналізувала Славкові, щоб припинив рух, бо мама, здається, заснула, і розумненький хлопчина миттю принишк. У хаті стало так тихо, що стукотіння годинника здавалося чиеюсь одноманітною, настирливою розмовою... Коли раптом хтось постукав у двері, і Славко побіг відчиняти. Хто ж бо це?

Не минуло й хвилини, як почулося тупотіння двох пар ніг у спільній кухні, а потім і в спільнім коридорчику... На порозі, в супроводі Славка, з'явилася зігнута дугою старенька бабуся, запорошена свіжим снігом. Вона була б якраз до пари Святому Миколаєві, якби він схотів собі пари шукати! Її неначебно вийнято з давно вже забутої казки або, може, зі сну чарівного...

— Здорові були! Наталочко! Що це ти лежиш? Бить тебе нікому! А це твій парубок? Гарний з лиця, але ж який худенький!

Це була давня знайома родини Гринів, старенька вдова років, мабуть, 80-ти або й більше. Вона жила самотньо на Основі,*) кілька років уже нікуди не виходила, і тому дуже дивно було бачити її тут.

»Мабуть, вона про Михайлів арешт нічого ще не чула«, — подумала собі Наталя, запрошуючи стареньку сісти. Та сіла, скинула велику чорну хустку і, нічого не кажучи, полізла за пазуху... Дуже заклопотано порпалася, щось із надр своєї пазухи добуваючи, а здобувши, почала те «щось» розмотувати, розв'язувати й знову розмотувати... Аж нарешті, оглядаючись на всі боки, спитала пошепки:

— Як тут у вас? Можна розмовляти чи ні? Хто тепер у твоїй кімнаті живе?

— У моїй кімнаті живе тепер комуніст-енкаведист, а поруч — відома вам Охліна — таємний агент

*) Передмістя Харкова

НКВД. Розмовляти треба пошепки й дуже обережно.

У старечій тремтливій руці біліло щось, замотане в хустинку. Почувши, ХТО живе в кімнаті Гринів, стара присунула свого стільця до Наталиного ліжка зовсім щільно і прошепотіла майже беззвучно:

— Я, Наталочко, принесла тобі листа від Михайла! Ось маєш його! Читай! — у старечій, помережаній синіми жилками руці дрібно-дрібно тремтів коверт, заповнений паперами...

Наталя в ту ж таки мить подумала, що старенька, напевно, рехнулась, але... в цій хвилині не старенька, а сама Наталя мала вигляд божевільної: з пополотнілим обличчям і широко розплющеними благальними очима, вона безпорадно обертала листа на всі боки, оглядаючи його то зблизька, то здалеку та пильно вдивляючись у кожну літеру адреси...

— Мені... лист?! Мені від... Михайла? Звідки він у вас, Ганно Петрівно? Кажіть!

— Ну, як же так »звідки«, моя голубонько? З пошти. Учора прийшов! А як я розпечатала, то знайшла в коверті другий коверт, до тебе адресований, та ще й записочку до мене... Чи розумієш? У тій записочці Михайло коротко пише, що його вже вислано етапом з Харкова, і що він перебуває у... (забула назву того міста), в таборі для арештантів, а куди повезуть далі, не знає... І пише він мені, голубонько моя, що покладається на мою релігійність і старість... Чи розумієш? Ну, і просить-благає, щоб я за всяку ціну віддала тобі його листа у твої власні руки, нікому іншому не довіряючи... І я, ось бачиш, помолившись, зробила все так, як він просив. Ох, і втомилася ж! Дай мені, хлопчику, води напитися!

Неслухняними пальцями розриває Наталя коверт, і... на її постіль падають три окремі листки паперу...

— Автобіографія, — читає Наталя пошепки наголовок першого листка паперу; жадібно схопивши другий листок, знову читає наголовок »Заява«... Відкинувши обидва ті листки набік, ще жадібніше схоплює третій і... »Мої рідні, любі, єдині!« Оце Михайлів лист до нас! Оце він!

З тієї хвилини, як ця чужа бабуся подала мамі листа, Славко заляк біля маминого ліжка нерухомий, стрункий і поважний: мовчки усім еством своїм слухав, не відриваючи своїх оченят від того коверта, що тримав у своїм нутрі не щонебудь, а листа від... Так, так, листа від Татка! О, малий Славко розумів поважність хвилини і поведився так, як личить дорослому.

— Наталочко! Іди сюди! Сядь біля мене та читай так, щоб і я чула!

Похапцем одягнувшись, Наталя сідає на ліжку своєї матері, а Ганна Петрівна й собі присувається до гурту. Ще мить і... почнеться читання листа від того, хто жив отут лише пару місяців тому, і кого чорний хижий ворон вихопив одного незабутнього світанку і поніс сибірським снігам назустріч... Ще мить, і писані його власною рукою слова бринітимуть тут, у цих сінях, де стіни так рясно вкриває іній... Ще мить, і... але:

— Біжи, мій хлопчику, до кухні, каже Наталя, — ніби по картоплю, і подивись...

— Чи дома Найдіс та Охліна! — схоплює мамину думку Славко.

— Так, мій синочку!

Славко побіг, відчуваючи всю відповідальність дорученої йому справи, а за хвилину повернувся.

— Ні Найдіса, ні Охліної! На їхніх дверях замки висять! — і з цими словами Славко вмовився в ногах ліжка і весь перетворився в слух.

— »Мої рідні, любі, єдині! Багато терпінь упало на ваші плечі в наслідок мого арешту, і я вдень і вночі душею коло вас... Жодного суду наді мною

не було, але мене вивезли з Харкова вночі з 12 на 13 грудня 1937 р. Цілих два дні простояв наш етапний потяг на Пості Сортувальнім: 11 і 12 грудня. Ще одинадцятого пощастило мені викинути з вікна вагона записочку з проханням до тебе, Наталочко, щоб ти прийшла попрощатися, і з точним зазначенням нашої адреси на звороті. Сам власними очима бачив, як одна селянка (дружина арештанта з мого ж таки вагона) піднесла мою записочку з землі. Наступного дня зранку вона доповіла мені, що була в нашій помешканні, бачила тебе, Наталочко, і віддала тобі записку в твої власні руки. 12 грудня була неділя, а до того ще й день виборів до Верховного Совету. Отже, ти не могла бути в цей день на роботі, і я був глибоко переконаний в тому, що ти прийдеш і Славка приведеш. Я цілісінький день дивився крізь заґратоване віконце, виглядаючи вас обох, мої єдині! Я мав конечну потребу востаннє побачитися й попрощатися з тобою, мій єдиний Друже, Наталочко, і з тобою, мій єдиний синочку! Але сталося щось неймовірне: ви не прийшли до мене, дарма що записку одержали! Пережити це було тяжче, ніж усі ті тортури, яких я зазнав під час слідства, і про які скажу кілька слів нижче. Чому ж не прийшли? Це питання ще й досі пече мене огнем. Що сталося? Одно з двох: або ти, Наталочко, арештована якраз 12 грудня, або ти зреклася мене, як роблять тепер дружини багатьох репресованих...»

Тут голос Наталин урвався... Тяжко зідхаючи й жадібно схоплюючи повітря, вона вже неспроможна була стримати сліз, що прорвали греблю її аж надто тривалої терпеливості. Плачучи, шепотіла уривчасто:

— Ні! Ні! Я ще... не зреклася і... не зречуся ніколи! Ніколи! Чи чуєш мене? — Тихо схлипували обидві старенькі, але Славко не плакав. Він, мабуть, своєчасно пригадав собі про те, що чоловікам

плакати не вільно навіть і тоді, коли щось дуже болить. Підвівшись на колінах у ногах бабусиного ліжка, він заклопотано висушував мамині сльози якоюсь хусточкою, що потрапила йому в руки.

— Ну, годі! Годі! Не плач, мамо! Бо... я... я теж не зречуся нашого татка ніколи! Чуеш? Не плач!

* *
*

Трохи заспокоївшись, почала читати далі...

З властивою йому докладністю Михайло описував, які обвинувачення поставив йому під час допитів слідчий: 1) шпигунство на користь Польщі, 2) вихвалання троцькістів у 1936 році, у день річниці смерті Кірова, 3) агітація проти советської влади і 4) участь у контрреволюційній організації та друкуванні на склографі антисоветських листівок у себе в помешканні.

Звідки слідчий роздобув матеріяли для першого обвинувачення, Михайло не знає. Щодо другого обвинувачення, то матеріялом для нього послужив наклепницький донос комсомолки, що працювала комсоргом у тій школі, де вчителював Михайло. Автором іще одного доносу, що дав слідчому «підстави» для двох останніх обвинувачень, була сусідка Охліна.

У листі Михайло наводив докази й аргументи, якими він доводив брехливість і безпідставність виставлених проти нього обвинувачень. Він заявив своїм мучителям, що обвинувального акту не підпише, і він справді не підписав його, не зважаючи на застосовані до нього тортури. Його вивезено етапом без жодного суду над ним і без оголошення будь-якого вироку. Під час писання цього листа Михайло був у Маріїнському збірному таборі НКВД, звідки його разом з іншими товаришами недолі мають везти етапом ще кудись

далі, а куди, — невідомо... Саме в цьому таборі оголошено, нарешті, вироки трійок НКВД: Михайло дістав 10 років примусових робіт у далеких таборах НКВД за артикулом 54 Кримінального Кодексу УССР. Менше десяти років вироків не було!

Оскільки обвинувальний акт лишився непідписаним, і арештований жодної вини за собою не визнав, не було юридичних підстав для винесення подібного, та ще й заочного вироку. Беручи це до уваги, Михайло закінчував свого довгого листа проханням до Наталі, як свого єдиного на всім світі друга, використати весь присланий матеріал, а зокрема факт непідписання протоколу обвинувачення, для порушення питання про перегляд його справи. Він додавав свою власноручну заяву (прохання) про перегляд справи з доказом своєї непричетності до поставлених обвинувачень і просив Наталю якнайшвидше звернутися до доброго адвоката. Додавав також і автобіографію, як матеріал для ведення справи.

Михайло просив також прислати йому хоч трошки грошей та пакунок із деякими харчами, подавав свою докладну адресу та обіцяв писати ще, бо, нібито, є надія, що арештантам після оголошення вироків дозволять писати раз на місяць під цензурою НКВД. Щождо цього листа з автобіографією та заявою, то Михайлові пощастило написати й післати його таємно через руки однієї доброї людини на адресу Ганни Петрівни, як людини аполітичної, старої, непомітної, за листуванням якої влада не стежить...

Ще раз і ще раз читала Наталя цього дорогоцінного листа, відчуваючи, що нова хвиля якоїсь дивної енергії вливається потужним потоком у її виснажене тіло, в її спустошену душу. Який же він молодець, що не підписав протоколу! Отепер уже є надія на порятунок! Навіть і гроші в неї е!

Бо саме напередодні своєї хвороби вона продала золотого годинника!

— Завтра з самого ранку йду шукати відповідного адвоката!

— Але ж ти хвора! Почекай пару днів, поки...

— Я почуваю себе якнайкраще! Я, матусенько рідна, не зречуся! А Іван Павлович нехай почекає ще трошки, поки я йому зателефоную!

— Котрий це Іван Павлович? Чи, бува, не секретар парторганізації тресту?

Наталя вмить збагнула, що сказала на radoщах забагато і, прикусивши собі язичка, влучно спрямувала розмову на інші рейки...

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ П'ЯТИЙ

СОЛОМОН І МУХА

Ще хвора, але сильна якоюсь дивною рішучістю, Наталя вийшла наступного ранку на вулицю, взявши з собою 300 карбованців та надіслані Михайлом папери. Сліпуче сонце ранньої провесни утворювало то тут, то там перші дошкульні плямки на білім тілі зими, пестячи водночас і Наталине воскове обличчя та обіцяючи їй щось невиразногарне в майбутньому... Під впливом тих пестоців ласкавих хотілося йти вулицями міста, нічого не думаючи, нікуди не поспішаючи, а просто так, навмання, куди ноги понесуть... Зусиллям волі примусила себе думати на тему дня: легко сказати — «іти до адвоката»! Але ж до якого? У Києві був Семен Гаврилович, зобов'язаний їй покійному татові, а в Харкові вона не мала стосунків із юридичним світом, — тому й попрямувала до най-

ближчої юридичної консультації. У секретарки дізналася, що з такою справою, як у неї, не до кожного адвоката можна звернутися, бо лише декому з адвокатської братії вільно подібні справи провадити. Балакуча секретарка запропонувала Наталі почекати, бо ось-ось має прийти їхній адвокат по спецсправах, товариш Йоделевич, і тоді... Сіла, почекала... Не минуло й десятих хвилин, як на порозі вхідних дверей консультації з'явився гарно вдягнений, свіжо поголений чоловік років тридцяти з відгодованим, як у кабана на заріз, тілом: його біла, як вата, шия неспроможна була вміститися в цупких берегах накрохмаленого комірця, а черево так промовисто випиналося назовні, як у вагітної на дев'ятому місяці жінки.

— На вас чекає клієнтка, — сказала йому секретарка, метнувши очима в бік Наталі.

Опинившись із відгодованим Йоделевичем на чотири очі в кабіні, Наталя почала розповідати йому про справу Михайла...

— Ша! — спинив її Йоделевич владним жестом білої з короткими пальцями руки: — Не забирайте мого часу розповіддю про обставини справи, коли ви ще не знаєте, чи я візьмуся за неї! Тепер є багато подібних справ, але не за кожна з них я візьмуся!

Наталя хотіла, було, сказати йому про те, що Михайло не підписав протоколу обвинувачення, і саме тому справа його не є безнадійною, але... спинилася й мовчки очікувала, щоб ж скаже товариш Йоделевич далі...

— Якщо ви бажаєте, щоб саме я взявся за справу вашого чоловіка, то ви мусите ще до початку ведення справи внести мені особисто аванс у сумі 2000 карб., а до консультації, ясна річ, будете платити окремо за тарифом. Зрозуміло?

— Так, зрозуміло! Дякую за в'яснення, але я таких грошей не маю і тому не забиратиму вашого доро-

гоцінного часу! — сказала Наталя і, прожогом вискочивши з кабіни до почекальні, де вже сиділо кілька осіб, стрілою помчала до вихідних дверей: вони ж бо мали допомогти їй опинитися на вулиці! Якась сила несла її геть — власній самотності й безпорадності назустріч! Геть, геть! Аби лиш не бачити цього відгодованого Йоделевича!

Але в отворі вихідних дверей вона раптом зіткнулася з якимось старим уже чоловіком, що теж поспішав, але в протилежному напрямку...

— Вибачте! — промовив він, чемно ставши набік і даючи можливість цій несамовито-спрямованій кудись жінці вийти з консультації на вулицю.

Наталя прожогом пробігла повз цього чоловіка... На мить одну майнуло старе вже, вкрите густою сіткою зморщок та порите плугом віспи обличчя з великими сумними й глибокими, як сама вічність, очима... Де й коли бачила вона ці незабутні очі?!

— Соломоне!!!

— Наталочко!!!

Ще мить, і обое вже стоять на вулиці, жадібно вдивляючись одне одному в обличчя...

— Яка зустріч! — шепоче Наталя.

— Збори, присвячені розподілові карток «АРА» поміж студентами міста Києва. Велика зала їдальні... Сварка, кавардак і навіть бійка... Погашене світло на користь деструктивному елементові, і раптом... скок на стіл Михайла Гриня, — скок, що дав йому можливість повести розгойдану масу стежкою розуму гідності...

— Гідності назустріч! — дзвінко підхоплює Наталя, а очі її, підкреслені синювато-брунатними півколами, іскряться так, як колись, бувало іскрилися...

— Ваше прізвище, розуміється, Гринь? — спитав Соломон і, не чекаючи відповіді, оком спостережливого мудреця пробіг по Наталчинім убогим одязі, по взутих у латані півчеревики ногах і... знову

на обличчі спинився: — Вас трудно пізнати, Наталочко! Чи не опинився, бува, Михайло Гринь на одному з північних курортів?

— Так. Ви, премудрий Соломоне, без зайвих слів, за одну хвилину збагнули всю мою біду! Чи ви, бува, не втечете тепер від мене?

— Навпаки! Я запрошую вас разом зі мною зайти до моєї кабінки, і там ми поговоримо, як старі друзі! А мої клієнти хай почекають!

— То ви, Соломоне, в оцій консультації працюєте?

— Так, Наталочко, працюю. Я, бачите, рішив використати мій старий диплом юриста... зробився адвокатом по мешканевих справах, бо ж справ таких тепер, як самі знаєте, сила-силенна! Але не тратьмо часу на розмови про мене і... ходімте! — з цими словами Соломон, чемно пропускаючи свою даму вперед, зайшов до почекальні консультації.

— Маю одну негайну, позачергову справу! — сказав він усім тим, що на нього чекали, і за хвилину він і Наталя вже сиділи в його кабінці, що межувала з кабінкою Йоделевича.

* *
*

— То Йоделевич, кажете, зажадав від вас »2000« собі особисто! Він не має права цього робити, але... це ж було на чотири очі, і чим ви йому доведете, що він цього від вас зажадав?! Плюньте на Йоделевича! Ось я вам порекомендую адвоката, який рятуватиме Гриня, як брата рідного, і... без копійки у свою власну кишеню! Тільки мені треба спочатку з ним побачитись, а тоді вже ви до нього підете!

— Добре! Дякую.

— Чи ви, Наталочко, працюєте? Ні? Ну, то вас,

значить, звільнено за зв'язок із «ворогами народу»!
Так?

— Так, премудрий Соломоне!

— Чи маєте при собі трудовий список?

— Маю.

Ще мить, і Соломонові великі сумні й глибокі, як сама вічність, очі вже бігають по сторінках трудового списку з рядка в рядок. Інколи ті очі спиняються, щось важливе фіксуючи і двічі або й тричі перечитуючи...

— Ви, Наталочко, очевидно, знаєте вже про постанови Січневого пленуму ЦК ВКП(б)?

— Н-ні... Я щось... Я, Соломоне, нічого тепер не читаю і навіть з труднощами втворюю собі в голову те, що показують такі супутники життя, як календар і годинник... Вам трудно зрозуміти це, але я...

— Ви заломились, Наталочко! — ставить Соломон діагнозу тоном досвідченого лікаря, а його сумні й глибокі очі стають іще сумнішими, ще глибшими: — Хай буде вам відомо, що Січневий пленум має для вас деяке значення, бо він рішуче засудив практику масового звільнювання з посад членів родин репресованих. Негайно ж таки йдіть до райпрокурора по трудових справах, покажіть йому ваш трудовий список і скажіть, що хочете повернутися на попереднє місце праці.

— Добре. Дякую. Усе тепер робитиму, згідно з вашими вказівками. А зараз дозвольте мені втекти, бо ж там на вас черга чекає! — і Наталя підвелась...

— Ще одна хвилинка! Ось вам мій телефон і години моєї праці в консультації. Тримайте зв'язок зі мною! Ви ж, розуміється, не маєте телефона, і тому не я до вас, а ви до мене маєте телефонувати, доповідаючи мені про всі події. Добре? А від мене незабаром дізнаєтеся, коли й куди вам треба йти,

щоб передати справу Гриня в надійні руки мого приятеля Рожновського.

— Добре. Бракує мені слів, Соломоне, щоб висловити вам як слід моє зворушення з приводу вашого до мене (дружини арештанта!) ставлення!

Ще хвилина, і Наталя вже на вулиці: цупко тримає в руці маленького папірця, розгортає, пробігає очима і ховає собі до торбинки, і то не будь-куди, а в призначену для важливих документів кишеньку.

* * *

Наступного ж таки дня Наталя в стані крайнього нервового напруження очікувала своєї черги до так званого «райтрудпрокурора». Усе на світі відносно, і порівняно до черг під в'язницями або до облпрокурора по спецсправах черга до райтрудпрокурора була невелика... Навіть і просто малá! Не минуло й чотирьох годин очікування (і то в теплім коридорі, а не на морозі й вітрі!), як Наталю вже покликано до кабінету і (о, диво!) запрошено сісти...

Здоровий рум'яний хлопець (мабуть, комсомолец або щойно спечений член компартії), розвалившись у зручній глибині прокурорського крісла та ретельно видовбуючи собі з зубів рештки щойно спожитого сніданку, недбалим оком переглядав Наталин трудовий список і стаханівську довідку...

— Гм...гм... То, кажете, адміністрація тресту відмовляється прийняти вас назад на роботу?

— Так!

— А коли ви там були останній раз у цій справі? Крізь Наталин мозок іскрою промчав спогад про вимогу Івана Павловича зректися чоловіка... Саме через цю його вимогу вона й не ходила до нього більше, навіть і не телефонувала ні разу!

Але ж розказувати про це, та ще й прокуророві,
— невільно!

— Я була в моїй колишній установі... Я маю
десь записано, коли саме... Але останнім часом
я хворіла і тому не могла...

— Я питаю вас: у лютому цього року ви були
чи ні?

— Ні, не була.

— Ну, то підіть негайно! Хто у вас секретарем
парторганізації? Чи, бува, не Гаєвіч? О, я Івана
Павловича знаю! Хто-хто, а він у курсі постанов
Січневого пленуму! Вітайте його від мене. Я думаю,
що тепер він візьме вас назад на роботу. Хіба,
може, в нього є якісь особливі щодо вас мірку-
вання... Запишіть собі число мого телефона:
може, Іван Павлович побажає говорити зі мною, то
я... »всегда готов«*)

Наталя записала число телефона, подякувала й
пішла додому, відчуваючи, що цей рум'яний,
»всегда готовий« молодець є ще замалий в порів-
нянні з Іваном Павловичем, і що нічогісінько він
їй не допоможе, а буде все так, як Іван Павлович
захоче.

Про те, що сталося, доповіла телефоном Соло-
монові.

— Усе в порядку! Тепер атакуйте вашого Івана
Павловича! Але... ні, ні! Найперше йдіть до
адвоката Рожновського з усіма паперами Гриня!
Я про вас уже говорив, і ґрунт готовий. Треба,
щоб ця машинка вже крутилася, а тоді вже й ви
будете спокійніше залагоджувати справу реалі-
зації належного вам права на труд. Ясно?

— Як на долоні! Завтра йду до Рожновського,
а там видно буде! Дякую.

* * *

*

*) »Всегда готов« — відповідь советського піонера на
клич »Будь готов!«.

У невеличкій почекальні цокотливе муравлище жінок, навіть і сісти ніде...

— Хто тут до Рожновського? — дзвінко питає Наталя, переступивши поріг почекальні.

— Усі! — відповідають їй жінки дружнім хором: — Усі, як одна! Без винятку!

— Усі?! — перепитує Наталя: — Та ж вас тут більше, ніж у почекальні найславетнішого гінеколога!

— Що там гінеколог! — озивається надтріснутий старечий голос: — Мені вже не треба гінеколога, але без Рожновського я тепер і дихати не можу! А ви кажете!

— Та я ж нічого не кажу! — виправдується Наталя: — Багато вас — черга! Але мені вже не вперше в черзі стояти! Гей, гей, громадяночки, хто з вас тут сама крайня з кінця? Ви, бабусе? Ну, то я, виходить, за вами!

— За мною, дочко!

— А коли ж Рожновський прийде?

— Години через дві або й три.

Відбуваючи належну їй порцію очікування в товаристві численних клієнток Рожновського, Наталя слухала, про що жінки гомоніли... А слухаючи, дізналася, в чому полягає спільність лиха всіх цих жінок: жодна з них не знає змісту обвинувачень чоловіка, жодна не може дати адвокатові хоча б сяк-так обґрунтованого матеріялу для захисту засудженого. Усвідомивши це, Наталя притиснула ще тісніше собі до грудей дорогоцінного коверта з Михайловими паперами: вона єдина мала те, чого не мали всі інші. Який же Михайло молодець, якщо тисячами кілометрів та ще й ґратами від неї ізольований, усіх людських прав позбавлений, закований і у всіх можливих сенсах роззброєний, він спромігся її так озброїти!

А ось і її черга! Як швидко промайнув тут час і зник у безодні вічності!

Високий, гарно збудований, пристійно вдягнений чоловік років сорока із блідо-сірим нервовим обличчям і сірими розумними очима під дугами впертих брів...

— Що? То це ви товаришка Гринь? Знаю! Усе про вас знаю! Чи маєте при собі всі прислані чоловіком матеріяли? Давайте їх сюди! — сірі гострі очі, придбавши сталевий відблиск, жадібно бігають із рядка в рядок, а сіре нервове обличчя стає вмить далеким, відданим новій справі й біді того далекого й незнаного засудженого, чиєю рукою ті рядки було десь дуже далеко написано...

— Яким чином спромігся він вам усе це переслати? Це межує з чудом!

— На адресу однієї дуже старенької вже бабусі...

— А на якій підставі ви твердите, що чоловік ваш НЕ підписав протоколу обвинувачення?

»О, то Соломон геть чисто все йому сказав!« — подумала Наталя, а вголос відповіла: — У листі до мене чоловік мій про це пише...

— Гм... Ваш чоловік — унікум, і ви маєте всі підстави ним пишатися! Ви знаєте...

Наталя усміхнулася, і очі її на тлі воскового обличчя живої покійниці враз заіскрилися таким каскадом блискотливих діамантів, як колись, бувало, іскрилися. Рожновський, мабуть, спіткнувся об несподіваний поріг цього каскаду іскор, бо замовк... Може, нитка думок урвалася? А може, він мимоволі уявив собі це жіноче воскове обличчя в чорній шапочці без жодних прикрас, — рум'яним, усміхненим та іскристим в іншій, кокетливо прикрашеній і припасованій до лица шапочці вишневого кольору? Хто знає? Людська душа — нелегкий для розгадування ребус. У всякім разі Рожновський спіткнувся й замовк...

— Ви спитали, чи знаю я... — чемно допомогла йому Наталя, і очі її погасли...

— Так, так, товаришко Гринь! Чи відомо вам, що в моїй практиці (а практика в мене численна!) ви покищо єдина жінка, що спромоглася дати мені такий вичерпний матеріал для ведення справи. Як правило, дружина репресованого нічого певного не знає, і я повинен удвох із нею робити більш або менш імовірні припущення й здогади про причини арешту її чоловіка та про зміст обвинувачень, а це вже галузь ворожіння! Я з охотою беруся за ведення справи вашого чоловіка, а те, що він не підписав обвинувачень, робить його справу винятковою і дає нам з вами підставу для сподівань на скасування вироку трійки. Хоча повинен вас попередити, що в наш час виправдання засудженого трійкою НКВД є винятково-рідким явищем. Одним словом, я зроблю все від мене залежне, щоб...

— Дякую, а... яку ж суму маю я внести вам, як аванс?

— Ви не працюєте? — і сірі очі адвоката знову схопили чорну без жодних прикрас шапочку й воскове обличчя з білими устами та синювато-брунатними півколами під очима...

— Ні, не працюю. Звільнена »за зв'язок із ворогами народу« зразу ж таки після арешту чоловіка.

— Заплатите до каси консультації три карбованці за тарифом для безробітних.

— Що? — поперхнулася Наталя: — Три чи триста?

— Три! А квитанцію тримайте в себе і не турбуйтеся, бо справу Гриня я вже відкриваю! — з цими словами Рожновський взяв нову течку, написав на ній якесь число і прізвище та ім'я нового клієнта:

— Гринь Михайло! А як по-батькові?

— Іванович.

— Чудово! Як бачите, справу вже заведено, а перший внесок зробите тоді, коли почнете працювати! Зрозуміло?

— Так, зрозуміло, але... краще я вже сьогодні зроблю перший внесок, бо я щойно продала золотого годинника, і гроші в мене є, а чи я будь-коли працюватиму, то це ще питання...

— Чому?

— Не хочу забирати ваш час розповіддю ще й про себе, бо це ж до справи арештанта Гриня безпосереднього відношення не має... А на вас чекають люди!

— Хай почекають! Та й чекати їм дуже довго не доведеться, бо я все з півслова зрозумію... Маєте при собі трудовий список? Покажіть!

І знову сірі гострі очі адвоката, придбавши сталевий відблиск, забігали по сторінках: з рядка в рядок!

— Ви, може, ще й стаханівську довідку маєте?

— Маю!

— Ну, то ви цілком підпадаєте під виконання постанов Січневого пленуму, і вам треба негайно йти до райпрокурора по трудових справах.

— Я була вчора, але... я щось не винесла рожевих сподівань на його підтримку. Справа ця залежатиме від секретаря парторганізації тресту, який...

— Мабуть, не хоче прийняти вас назад?

— Так!

— А ви викиньте цю думку з голови, бо ви маєте тепер право на повернення на попереднє місце праці! Сміло вперед! Бажаю вам успіху, а якби ваш секретар парторганізації таки огинався, то прийдете до мене, і я пораджу, що робити далі.

— О, як же я вам вдячна!

Рожновський стиснув Наталі руку і ще раз повторив, щоб більше трьох карбованців до каси консультації не вносила.

Вийшла Наталя на вулицю, і ласкаве березневе повітря обмило її обличчя, а той ганебний світ советський, що оточував її цупким перстеном без-

вихідности, не здавався їй таким уже безмежно-ганебним, якщо існували в нім Соломон і Рожновський!

* * *

*

Чи доводилося Вам, Шановний Читачу, бувати на березі моря? А якщо доводилося, то чи спостерігали Ви за поведінкою моря під час бурі? Чи простежили Ви хоч раз як слід за тим, з якою люттю море налітає на землю, як воно нищить-розмиває берег, як б'є по нім своїми високими бурхливими хвилями і враз... назад тікає, ніби нічого й не сталося? Тікає вже дещо дрібнішими хвилями, співаючи чи то заспокійливої, чи то, може, навіть і перепрошувальної пісні: мовляв, вибач, земле, але це не я! Ні, ні, це не я! Це лише ті з моїх хвиль неслухняних, що оскаженіли чомусь... Не вірте в щирість тих заспокійливих мелодій моря! Воно брехливе! Ось уже й біжать із відновленою люттю високі, як гори, хвилі — біжать назад, поспішаючи до того ж таки розмитого вже берега, щоб знову бити по нім і нищити його, дарма що не встиг він ще відпочити від попередніх ударів. І так увесь час, аж поки не погасне буря...

Від самих початків свого існування і до наших днів советська влада була завжди жорстокою і мінливою в своїм ставленні до маси трудящого люду: лютує-нищить певні верстви чи групи населення протягом якогось часу, і раптом... ЦК чи пленум ЦК виносить відпружувальну постанову, яка нещадно засуджує всю ту попередню політику, як невірну й шкідливу, зазначаючи прізвища найретьельніших її виконавців, що завинили в «загибах і перегибах» завжди непогрішимої «генеральної лінії партії». Тоді летять гонори й голови вчорашніх льокаїв Московського Кремлю, і в даній галузі

життя на якийсь час настає затишшя, відлига. Розуміється, ні Ленін, ні Сталін, ні ними очолюваний ЦК всесоюзної компартії ніколи винними не бувають! Правду кажуть, що навіть і на сонці плями є, але на вождях Московського Кремлю плям не тільки не було й нема, але й бути не може! Вони — непогрішimi! Цю аксіому знає кожен громадянин СРСР.

Досягнене відлигою полегшення рятує життя одиницям, але воно не може повернути до життя мільйони жертв. Так було, так є і так, очевидно, й далі буде під советським небом. Наприклад, під час примусової колективізації українського села, коли в катівнях ГПУ та з причини штучного голоду гинули мільйони селян, відбулася відпружувальна постанова ЦК ВКП(б) про те, що в процесі переведення колективізації виявлено перегиби генеральної лінії партії, і що завинили в тих перегибах окремі виконавці волі Московського Кремлю, яких і було усунено з посад, а подекуди й арештовано... Але після невеличкого відпруження колективізація тривала далі, і сім мільйонів трупів українських селян так трупамі й осталися! Діалектика!

Подібними прикладами рясніє історія советської влади, а ось ще один із них! Уже протягом перших кількох місяців Єжовщини було арештовано мільйони трудящих — працівників усіх галузей життя, а рівнобіжно й одночасово відбувався ще й інший процес: виключення з партії та комсомолу і звільнення з посад членів родин «ворогів народу», які в сумі своїй складали ще більшу кількість мільйонів трудящих, ніж самі репресовані. Очевидно, такий масовий відплив з усіх галузей народного господарства навіть і звиклому до масових експериментів Сталінові міг показатися загрозливим. Процес арештів, заслань, тортур і розстрілів тривав

далі стаханівськими темпами, але над процесом усунування з посад усіх членів родин арештованих «непогрішимий» задумався і... ознаменував річний ювілей Єжовщини історичною постановою Січневого пленуму ЦК ВКП(б), яка в рішучих виразах за с у д ж у в а л а попередню практику масового усунування з посад членів родин репресованих. Усіх тих, хто таку практику здійснював, Січневий пленум обвинувачував у найтяжчому з усіх смертних гріхів — у перекручуванні завжди непомильної «генеральної лінії партії». Ці нові обвинувачені були самі членами партії, бо ж на командних посадах директорів і адміністраторів сиділи, як правило, власники партквитків, і саме вони мали право набору «рабсили» на виробництві та прийому чи звільнення службовців. Звільняючи скрізь і всюди членів родин репресованих, вони, безумовно, виконували волю Кремлю, але після Січневого пленуму найретельніші виконавці волі Кремлю мали заплатити за власне «усердіє» ціною приєднання себе до мільйонів репресованих, мали помандрувати на північні курорти, залишивши власні родини затаврованими. Діалектика!*)

Цих нових обвинувачених Січневий пленум назвав «п е р е с т р а х о в щ и к а м и». І пішла гуляти по велетенських просторах СРСР ця, щойно народжена назва, що мала в собі точно визначений зміст: перестраховщиком називався адміністратор, що звільнював членів родин репресованих без жодної вини з їхнього боку, з метою застрахувати**) себе від підозріння в симпатіях до «ворогів наро-

*) Жорстока розправа Московського Кремлю зі своїми вчорашніми найретельнішими льокаями — загально відома річ у СРСР. Однак, колишні комуністи, опинившись на еміграції, часто-густо намагаються використовувати їхнє ув'язнення під софитами, як доказ їхньої «боротьби з комунізмом». Комуністів ув'язнювали або за ухили від «генеральної», або за вчорашнє, надто ретельне льокайство.

**) По-українськи — забезпечити.

ду». Іншими словами — це найретельніший виконавець попередньої директиви Кремлю: нещадністю й масовістю звільнень »за зв'язок із ворогами народу« він наочно доводив свою власну ретельність, слухняність і бездоганність, як члена партії!

* *
*

У церобкоопі, де крутилася, намотуючи коло на коло, безконечно-довга черга за пшоном, не було жодної черги до телефона-автомата, і саме до нього й попрямувала молода жінка в чорній шапочці без жодних прикрас... Хвилюючись, набрала число і...

— Будь ласка, Івана Павловича! Що? Добре! Я почекаю хвилинку...

Але не минуло й хвилинки, як у рурці щось забулькотіло, і жінка тісніше притулила собі слухавку до вуха.

— Хто говорить? — це питання, кинуте недбало й згори, бриніло добре знайомим оксамитом (його голос).

— Гринь Наталя Ів... Іванівна.

— Маєте до мене якусь справу? — холод і здивовання виразно просочувалися крізь густий оксамит цього питання: мовляв, жодних справ у власника оксамитового голосу з особою, що має ім'я »Гринь«, нема й бути не може!

— У мене до вас усе та ж сама справа! Я без роботи і на підставі постанов Січневого пленуму маю тепер надію повернутися назад до своєї установи.

— Гм... (тривала павза) Ваша посада вже зайнята іншим, що працює не гірше від вас, і я не можу штучно створювати причини для звільнення його з роботи!

— Я погоджуюсь і на іншу, нижче оплачувану посаду, я навіть і убіральною...

— А я раджу вам шукати собі праці по інших установах! Цок! — з розгоном повішено рурку...

Наталя набирає число до Соломона: його нема!

Вона підтюпцем біжить до Рожновського (це близько) і... читає на дверях його кабінки оголошення про те, що він виїхав до Москви на невизначену кількість днів. Гм... А що могли б їй допомогти ці два адвокати? Запхати її до керованої Іваном Павловичем установи в супереч його волі?! Яке майбутнє очікує її там, де царем і богом є Іван Павлович? О, він не забув і не подарував їй її неслухняності: вона ж не зреклася чоловіка, як наказував зробити він їще в грудні, і вона не телефонувала йому аж до березня! А в березні, нарешті, озвалася, покликаючись на постанови Січневого пленуму, і... він дав їй штовханця від свого порога геть, до інших установ! Отже, він не бажає бачити її в рядах своїх співробітників, а якщо її запхують до його установи силоміць, то він знайде до чого причепитися, щоб оголосити її шкідником або зривщиком пляну, і тоді... заберуть від Славка його маму! Мабуть, таки й справді треба пошукати праці по інших установах: може, якраз і візьмуть на посаду, що стала вакантною в зв'язку з чийось арештом! Подумано, — зроблено!

О, ці ходження по всіх поверхах урядових будинків і стукання до дверей кожної установи! Хто сам цього не зазнав, той не спроможеться зрозуміти всієї глибини того пониження гідності людини, якого щодня зазнавала Наталя. І скрізь їй ставили те саме, до нудоти вже набридле запитання:

— Ну, а чому ж ви, як стаханівка, не повертаєтесь назад до вашої установи? Згідно зі змістом

відомих постанов Січневого пленуму, вас мали б прийняти назад!

— Тому, що нема вакансії.

— Гм... — це »гм« було завжди дуже промовистим, дарма що до нього здебільшого не додавалося нічого... А навіть додати, що вільні посади в зв'язку з невинними арештами тепер у кожній установі є?! Так, напевно, думав собі кожен адміністратор, розмовляючи з Наталею, і... відмовляв їй: хто чемно й стримано, а хто, глузуючи...

Минали дні, і під впливом маршу тих днів неблаганних розтоплювалися, як сніг на сонці, недавно одержані за золотий годинник гроші: зробила перший офіційний внесок до консультації на ім'я Рожновського, послала Михайлові пакунок із харчами та 100 карб. грошима, щодня витрачалася на поживне їдження для Славка, а сама з мамою... У їхніх сінях тихцем оселився й почав уже скалити зуби справжній голод, і те оскалювання зубів суттєво відрізнялося від усмішки здорового апетиту.

* * *

*

Одного разу сталося так, що після всіх митарств по установах забракло сили, щоб повернутися назад додому, і в сірім присмерку погасання березневого дня опинилася Наталя на самотній лавці однієї з бічних доріжок Профспілчанського парку. Незнана ще і досі байдужість просякала наскрізь усе ество її, і годі було ту байдужість прогнати, і годі було примусити себе до будь-якої дії! Навіть і тупцювання додому, де на неї так нетерпеливо чекали Славко й мама, здавалося їй тягарем, що перевершував її сили...

Гм... А вона й не знала досі, що пустити собі в душу оту байдужість всевладну дуже приємно, що вона заколисує так солодко, як колись,

бувало, заколисувала її бабуся... О, як же нестерпно хочеться заплющити очі! А чому б і справді не дозволити собі такої розкоші? Останнім зусиллям волі стискаючи свого портфелика під пахою, вона дозволяє своїм очам заплющитися... І як же солодко ние тепер її обтяжене втомою тіло! І які нестерпно тяжкі й гарячі повіки! Нехай же тепер робиться довкола, що хоче, а вона не піднесе повік, бо хтось невідомий уже накрив їх крадькома тягарцями. Десь, у тьмавій далечині на мить з'являється худеньке личко сина і... зникає, а думка її, погасаючи, ще встигає шепнути заспокійливо: »Засни, засни! Ось відпочинеш трошечки і тоді вже потопасш до Славка й мами... І тоді... І тоді... І тоді...«

* *
*

— Іванівно! Та просніться ж, нарешті! — кричить їй у саме вухо дзвінкий жіночий голос: — Що з вами? Вас і пізнати трудно!

Перед нею на тлі ледь-ледь порушеної далеким ліхтарем темряви чітко вирізьблювалася вдягнена в чорний костюм молода жінка, — поважна, висока й струнка, як та черниця, а її скромний чорний капелюшок ще й вивершував, ще й підкреслював оту схожість її з черницею...

»Усіх черниць у Советському Союзі давно вже винищено. Хто ж бо це?« — думає Наталя, вдивляючись у вродливе обличчя, що так щиро усміхається і нагадує...

— О, це ви, Маріє Костянтинівно! Вибачте, але я...

— Бачу, бачу, що ви... Одним словом я все розумію! — говорить подібна до черниці молода жінка і сідає поруч: — Чому ж ви до нас не повертаєтесь? Адже ви мали репутацію найвидатнішої жінки нашого колективу! Ваша освіта, здібності, чималий

стаж за фахом... Невже ви не знайомі з поставами Січневого пленуму ЦК, які саме до таких, як ви, й стосуються?!

Це була секретарка дирекції тресту, що знала кілька чужих мов, стенографію й машинопис, а ще до того й володіла тими якостями педантичної діловитости, які головний інженер цінував понад усе. Це була досить таки впливова особа, що знала всіх і все про всіх і, мабуть, саме тому й була всіми шанована. Вона була майже красунею, але чомусь відкидала всі залицяння і заміж не виходила, дарма що її тридцятка вже почала вивершуватися роком або й двома понад цю кругленьку цифру. Смаглява, чорноока, чорнобрива з бездоганно вирізьбленим личком і римським носиком, вона вдягалася з якимось особливим, надто суворим педантизмом, до якого, нарешті, звикли всі її співробітники. Зимою ходила вся в чорному з білими додатками, а літом — у білому з чорними додатками. У пишній блузці з білого оксамиту вона виглядала, як «муха в сметані». Ця влучна назва, причеплена їй якимось дотепником, так міцно прилипла до її особистости, що відклеїти її було годі. Отож, поза очі її звали мухою в сметані, або й просто Мухою, а в очі, розуміється, Марією Констянтинівною.

— Я, знаєте, проходжуюся алеями парку щодня по обіді, згідно з порадою лікаря, — заговорила Муха після тривалої павзи, присуваючись до Наталі ближче та пильніше вдивляючись у її воскове обличчя: — Але вас я ніколи тут не бачила...

— Забудьте про те, що ви мене бачили сьогодні та йдіть собі далі цією ж доріжкою, не компромітуючи себе розмовою з...

— Дякую за раду, але я піду собі далі цією доріжкою лише після того, як ми з вами вдвох обговоримо деякі важливі для вас питання! — з властивою їй діловитістю відрубала Муха, а в її вродливому обличчі враз заіскрилося стільки

співчуття й людяности, що Наталя здивувалася, мимоволі пригадуючи собі, що вони чейже ніколи не були приятельками, і стосунки їхні ніколи не виходили за межі офіційних розмов... Наталі хотілося сказати Мусі, що вона завжди симпатизувала їй, завжди відрізняла її з-поміж усіх інших жінок тресту, але вона стримала себе: ще, не дай Боже, Муха подумає, що Наталя до неї піддобрюється!

— Не думайте, що я забула вас! — щиро звернулася до неї Муха: — Я завжди цінувала вашу інтелігентність, освіченість, здібності й ще «щось», чого я не вмію назвати словами, але що завжди промовляло до мого «я» сильніше слів. І головний інженер вас не забув, — я це точно знаю!

— Що з того, коли Іван Павлович не погоджується прийняти мене назад до тресту, а він же в нашій установі цар і бог, — все одно, що Сталін в СССР!

Якось зовсім непомітно для себе Наталя (слово за словом) розказала цій малознаній Мусі в сє: і про хворобу Славка, і про маму, народну вчительку й народницю, і про холодні сіни з інеєм на стінах, і про Найдіса, і про Івана Павловича, що так рішуче відмовив їй, спрямувавши до інших установ, і про ходження по тих інших установах... От тільки про колишню пропозицію Івана Павловича зректися чоловіка не сказала нічого, своєчасно прикусивши собі язика.

— Я догадуюсь, у чому тут справа! Іван Павлович не бажає, щоб до його блискучої особи прилипла етикетка перестраховщика. Самі знаєте, — з очей геть, і з пам'яті геть! Вас уже починають забувати, і це йому на руку, а коли б ви раптом з'явилися, то кожен згадав би собі, як Іван Павлович зразу ж після арешту чоловіка звільнив вас без жодної з вашого боку провини! О, будьте певні, що йому не усміхається бути перестраховщиком! І він уже

враховує постанови Січневого пленуму, бо... жінка арештованого в січні грека, Анна Пандопало працює собі далі на тій же посаді, бо... повіяло тепер і н ш и м вітром!

— Усе це я дуже добре розумію! — відповіла Наталя: — Але не можу ж я сісти за свій стіл і працювати проти волі Івана Павловича. А через його волю не перескочиш! Знаю, що за допомогою адвоката можна б примусити його прийняти мене назад, але... чим це для мене пахне?

— Запевняю вас, що на Івана Павловича можна натиснути без адвоката й прокурора! І я (муха в сметані!) беруся це зробити! Покладіться на мене! Я поведу справу так дипломатично й делікатно, що не я, а наш головний інженер буде говорити про вас з Іваном Павловичем. Не забувайте, що головний інженер тримає на собі весь тягар праці тресту і водночас є членом бюро парторганізації! — тут Муха зиркнула на ручного годинника і підвелася, — рішуча, струнка й поважна, як та черниця на тлі густого вечірнього присмерку: — Одним словом я все зроблю! Ви маєте зателефонувати до мене в четвер після четвертої! До побачення! Тримайтеся!

Муха міцно стиснула Наталину руку і зникла за поворотом бічної доріжки так швидко, неначебто її проковтнув туманом просякнутий присмерк...

З якого несподіваного боку прийшла допомога! Соломон і... Рожновський! Муха і... головний інженер тресту, який (Наталя це знала) цінував її здібності! Що вийде з того? — Наталя не утруднювала себе роздумуваннями на цю тему, бо... їй що день, то байдужіше ставало до всього... Ця непрохана гостя-байдужість, оселившись тихцем у глибинах Наталиного ества, почала собі дозволяти надто багато: звивала собі гніздо-кубелечко, з якого чорними паростками-відногами розросталася дивна хвороба, що владно диктувала поведінку

неспротиву обставинам. І дивна річ: та влада байдужости боялася їдження! Бо досить було Наталі з'їсти хоча б самого хліба досхочу, як байдужість ховала свою голову під крило, а паростки її в'яли, як той вирваний з коренем бур'ян на сонці. Але . . . яким чином здобути їдження на всіх трьох? Ось проблема!

У четвер після четвертої Наталя слухняно зателефонувала до Мухи і одержала відповідь, що справа добре посувається вперед, але треба бути терпеливою і почекати ще пару днів. Наказала зателефонувати в понеділок, а в понеділок знову порадила бути терпеливою, бо поспіх може тільки пошкодити, і призначила побачення на четвер після шостої на тій же бічній доріжці парку, де вони вже розмовляли раз. І так минали дні, і кожен з них вимагав їдження в першу чергу для Славка, але також для його бабусі та мами! Та й Михайлові вже час пакунок післати! Наталя почала продавати речі особистого вжитку. О, ці години повільного ходження майданом Благбазу*) з власними сукнями та блюзками, перекинутими через плече! О, ці перекупки, що давали по сорок копійок за сукню! О, ці повернення додому з сукнями й блюзками, але без грошей! А для Славка ж потрібно поживне й різноманітне їдження! А Михайло ж в останній хвилині сказав: »Збережи сина, Наталочко!«

Стара мати голодувала стоїчно, а Наталя з кожним днем усе глибше потопала в болотянім озері байдужости, і все трудніше й трудніше ставало впливати на поверхню, щоб . . . Щоб знову кудись бігти й щось дуже потрібне робити!

— Встань! — наказувала стара вчителька своїй одиначці, коли старенький стінний годинник хрипко пробив дев'яту: — Встань і йди! Бо, як ти отак

*) Головний базар у Харкові називався Благовіщенським, а скорочено Благбаз.

лежатимеш, то чотири трупи будуть на твоїм сумлінні!

Наталя лежала нерухомо і прислухувалася не до маминих слів, а до чогось особливого, що відбувалося в надрах її організму...

— Отепер, мамо, я на власнім досвіді зрозуміла, чому ті селяни, що вмирили з голоду на вулицях міст у 1933 році, неспроможні були боротися за своє існування і... просто лягали й лежали, очікуючи смерті-визволительки. Це була байдужість голодної охлялости. Чи ж не так?

— Так! — упевнено відповіла стара вчителька: — Я розмовляла на цю тему з нашим доктором, і він мені ще тоді сказав саме те, що сьогодні говориш ти: на певній стадії голодування байдужість стає непереможною, і тоді...

— І що тоді? — спитала Наталя, заплющуючи очі.

— Зараз же встань! — на цей раз голос старої вчительки бринів так владно й металево, як колись, бувало, у переповнених клясах бринів: — Іди й рятуй чотирьох! Завтра вже четвер, і, може, Муха принесе добру вістку, а ти... Вставай! Якимось уже ми забезпечимо Славкові їдження на сьогодні й на завтра!

— А нам?

— Вставай і не став мені цього питання більше! Стидайся! Невже ти хочеш, щоб Охліна мала приємну нагоду насміхатися з наших трьох трупів?!

— Ні, я цього не хочу! — неначе під ударом кнута, Наталя схопилася на рівні ноги, похапцем вдягнулася й побігла на Благбаз продавати свої найпотрібніші речі хоч за безцінь.

Нарешті, сталося! Під час побачення на добре відомій обом доріжці парку Муха з властивою їй діловитістю коротко доповіла, що головний інженер уже говорив з «царем і богом» про Наталю, і що питання стояло руба: якщо Наталя Гринь звернеться з проханням прийняти її назад, то,

враховуючи постанови Січневого пленуму, нема підстав їй відмовити. На це Іван Павлович не відповів нічого по суті, але сказав, що Гринь покищо до нього в справі роботи не зверталася. На думку Мухи, отака-от брехня з уст перестраховщика була симптоматичною і віщувала перемогу. Тепер настав уже час, коли Наталя мусить з'явитися до тресту й проситися назад на роботу.

— Іван Павлович буде маринувати мене годинами в коридорі...

— Тим краще для вас, і тим гірше для нього! — відрубала Муха, а очі загорілися таким каскадом іскор, що Наталя вмить збагнула Мухину особисту ненависть до Івана Павловича: — Нехай усі бачать, що ви справді проситеся назад до тресту, а «цар і бог» вас не приймає! І запевняю вас, що на очах у всіх він не насмілиться вам відмовити, зігнувши таким чином Січневий пленум!

Наталя віддала себе всю у владу Мухиних смагливих пальчиків: усе виконувала, згідно з її наказом, не завдаючи собі труда критикувати, роздумувати й сумніватися. До того ж і мати її з владністю досвідченої вчительки штовхала свою одначку саме туди, куди тягнула Муха...

Отак і сталося, що одного яскравого дня в кінці березня колишня стаханівка Наталя Гринь у чорнім, дуже вже приношенім плащику та чорній, без жодних прикрас шапочці стояла в коридорі, біля вікна, очікуючи дозволу зайти до кабінету їх величності, секретаря парторганізації тресту, Івана Павловича Гаєвича, чи точніше Гаєвіча, бо саме так завжди вимовляв своє прізвище цей вельможа.

Туди й сюди коридором раз-у-раз проходив хтось із її колишніх співробітників... І кожен спиняв свій, сповнений німого здивовання погляд на її обличчі, і кожен робив вигляд, що не пізнає її... А соняшне проміння вливаючись грайливим потоком

крізь вікно, ще й підкреслювало оту восковість, що лиховісним тавром лягла на Наталине, недавно ще свіже обличчя.

Минали довгі хвилини очікування... Наталя нерухомо стояла під вікном... Що це? У коридорі якийсь дивний рух: все більше й більше з'являється тих окремих постатей, що йдуть собі, нібито прямуючи саме туди, куди їм диктує службовий обов'язок. Цей рух туди й сюди зростає, дарма що перерва вже давно минула...

«Чи це, бува, не я зробилася причиною цього збільшеного руху в коридорі?» — питає Наталя сама себе і терпеливо стоїть далі...

А ось і Муха йде: вся в чорному з білим комірцем довкола шії. Лише зиркнула, блимнула доброзичливо очима (мовляв, тримайся, все йде за планом!) і... пішла собі до свого кабінету, — висока, струнка, вродлива й поважна, як завжди. Не привіталася, бо... саме такої поведінки вимагають обставини. Наталя не гнівається, бо розуміє, і терпеливо стоїть далі, почувавши на собі невпинний тягар поглядів усіх тих, що її минають мовчазно... О, якби можна було дозволити собі розкіш — попрямувати до вихідних дверей і... опинитися на вулиці, щоб скинути з себе цей нестерпний тягар зацікавлених поглядів багатьох, і щоб ніколи не бачити зеленкуватих очей і відгодованого обличчя Івана Павловича! Це ж він навмисне примушує її чекати невизначено-довгий час у коридорі, щоб її понизити! Він бо добре знає, що вона самолюбна! Гм... А Муха ж твердить, що треба отак-от стояти! А мама ж теж... А Славко... А Михайло... А голод... Ні, вона таки мусить стояти далі, бо в цьому стоянні остання надія на порятунок для всіх чотирьох! І вона стоїть... А неслухняні коліна підгинаються, і нудить з голоду... Чи не збігати б униз до буфету і чи не купити собі булочку за 10 копійок? При думці про білу з хруст-

кою шкуринкою булочку рот її вмить переповнюється слиною, а зуби виконують рух жування...

— Гринь! — у щілині дверей парткабінету з'являється мармурово-свіжий, чисто поголений профіль Івана Павловича, і Наталя вмить перемагає ту широчінь коридора, що відокремлював її від цього ганебного кабінету. Ще одна мить, і вона вже бачить пишного партвельможу на ввесь його високий ріст поруч із великим, імпазантним письмовим столом: поставний, гарно збудований, з викресаним із блідо-рожевого мармуру обличчям, що заклало в підкресленій нерухомості; аж надто цупко стулені до купи його уста, а гострі зеленкуваті очі ворожо в'їдаються в Наталині карі, широко розплющені...

— Ви, властиво, в якій справі? — від цього, недбало процідженого крізь зуби питання Наталі стає нестерпно холодно, а від настирливого запаху жасмину, що його розповсюджує пишна постать Івана Павловича, стає нестерпно нудно... А може, то від голоду? Адже ж булочки за 10 копійок вона собі так і не купила! О, якби сісти! Але... сісти її не запрошують.

— У мене до вас усе та сама справа: я прошу вас прийняти мене назад на роботу. Згідно з вашою останньою порадою, я вперто ходила по інших установах, але без наслідків. Ураховуючи постанови Січневого пленуму, я ще раз звертаюся до вас.

— А ви до директора вже ходили?

— Ні. Я вважала за конечне найперше звернутися до вас.

Тривала павза, протягом якої Іван Павлович, очевидно, щось зважує на точній вазі своїх вигод і невигод, терпеливо очікуючи моменту заспокоєння ваги, щоб прочитати результат:

— Добре! Ходіть до директора!

У просторім, пишно вмебльованім кабінеті, де красуються портрети живих і мертвих вождів про-

летарської революції, у величезнім кріслі чорної шкіри сидить... воша: маленький, жалюгідно-худорлявий (мабуть, сухітний) чоловічок із бридким обличчям та копицею скуйовдженого сивуватого волосся. Не спиняючи процесу вичищування своїх гнилих зубів, він кидає слово:

— Сідайте!

— Це наша колишня співробітниця Гринь, — в урочистім тоні говорить Іван Павлович: — Як бачите, вона прийшла проситися до нас назад на роботу. Її чоловіка арештовано місяців, мабуть, п'ять тому. Я мав відомості, що це великий злочинець проти нашої соціалістичної батьківщини, і тому не міг терпіти її на роботі в нашій тресті, хоч вона й мала репутацію не останнього працівника. Тепер мені відомо, що чоловіка її вже засуджено на 10 років примусових робіт у далеких таборах НКВД, згідно з артикулом 54 Кримінального Кодексу УРСР. Однак...

Саме в цій хвилині двері директорського кабінету раптом, без жодного до них стуку відчинилися, і високий худий чоловік із соколиним профілем упевненим кроком продефілював без поспіху через кабінет, узяв собі крісло, що стояло під протилежною стіною, і мовчки приєднався до гурту.

— Продовжуйте! — звернулася воша до Івана Павловича, а в бік щойно прибулого додала: — Це ми обговорюємо справу громадянки Гринь, що працювала в нас до арешту її чоловіка, а тепер проситься назад...

— Знаю! — відгукнувся щойно прибулий.

Наталіне серце затріпотіло, як та сполохана пташка в клітці, але на цей раз від радості: цей бо щойно прибулий був головним інженером тресту.

— Однак, — у тому ж урочистому тоні вів далі Іван Павлович, карбуючи слова, — ураховуючи постанови останнього пленуму ЦК нашої партії, я

бажав би вкупі з вами обома всебічно обміркувати можливість повернення її до нас на роботу...

— Розкажіть нам вашу автобіографію! — звернувся директор до Наталі: — Тільки правдиво! Кожне неправдиве твердження з вашого боку може потягнути за собою дуже сумні для вас наслідки. Сподіваюсь, що ви мене ро-зу-мі-е-те! Окремо спиніться на події вашого одруження: де, коли і як познайомилися ви з вашим чоловіком, скільки років із ним прожили, де ви з ним бували...

З цими словами маленький чоловічок покинув зубочистку, а натомість озброївся олівцем і бльокнотом, зручніше вмовстився в своїм величезнім кріслі чорної шкіри і, ще глибше потонувши в його заспокійливій глибині, приготувався нотувати.

Крізь Наталин мозок блискавкою промчав спогад про те, що чоловічок цей прийшов на пост директора тресту лише рік тому, після двадцяти років невпинної праці в органах ЧК-ГПУ-НКВД. Цього спогаду було досить, щоб усе її ество, здригнувшись, напнулося й мобілізувало всі рештки резервованої в організмі сили для самозахисту: вона ж бо опинилася в ролі жертви на допиті, що його вів удекорований нагородами червоний слідчий з виключно-довгим енкаведівським стажем! Саме тепер він якраз і працював за фахом, бо в справах тресту розбирався ледь-ледь і то лише за повсякчасною допомогою головного інженера.

— Ми вас слухаємо! — проголосив Іван Павлович, і на обличчі його мармуровім з'явилася зневажливо-іронічна усмішка: — Ви краще скиньте вашого плаща, бо... жарко буде!

Наталя слухняно скинула плащика, поклала його на кріслі під протилежною стіною і, залишившись у сірій, полатаній на ліктях сукні, сіла в призначене для неї крісло (мабуть, не випадково напроти директора) і почала свою »сповідь« так:

— Я — єдина дочка вчительки й адвоката. Бать-

ки дбали про розвиток моїх здібностей. Маючи п'ять років, я вже вміла читати й писати, а гімназію скінчила з золотою медалею на сімнадцятому році життя...

— Дворянка? — спитав її директор, і обличчя його спотворилося бридкою гримасою, яка ще більше наблизилася його зовнішність до воші.

— Ні.

— А в гімназію ж як потрапили?

— Для вступу до гімназії дворянства не вимагалася, — твердо відповіла Наталя: — То до «інститутів благородних дівць» приймали тільки дворянок. Найкращим доказом правдивості мого твердження може бути ось який факт: у гімназіях, як вам відомо, вчилася чимало дітей євреїв, які нічого спільного з дворянством не мали. Досить було лише ста карбованців річно за право навчання, і це все!

— Продовжуйте вашу біографію і тримайтеся ближче до теми, себто розкажіть особисто про себе, а не про євреїв чи ще когось! — сухо й імперативно озвався маленький чоловічок із гостинної заглибини свого врочистого крісла.

— Добре! Якщо ви мене не перериватимете питаннями, що ведуть убік від теми, то я сама від теми не тікатиму. Я вмю і писати, і говорити, і думати на тему, — запевняю вас!

Десь у таємничих заглибинах мозку внутрішній голос шепотів Наталі про те, що, мабуть, не слід було б відповідати так гостро, але... сказаного назад не повернеш! Вона встигла зауважити, що жалюгідного вигляду директор багатозначно переглянувся з пишного вигляду секретарем парт-організації, а головний інженер із неприхованою цікавістю глянув Наталі в очі, і на чолі його високім набігли зморшки.

Допит тривав далі: коли скінчила автобіографію, взяли під перехресний огонь хитро зформульова-

них запитань. з яких кожне було лапкою на мишку... А коли вона з честю з усіх тих лапок вилізла, то наказали розказувати біографію тата, мами і, нарешті, чоловіка, а це було справді страшне... Наталі здавалося, що її роззули й примусили ходити босими ногами по битому склі. Трудне було завдання! Треба було ходити по битому склі так, щоб не поранити собі ніг, бо... з кожної ранки бризне кров, а її мучителям тільки того й треба! Мучителями були директор та Іван Павлович, бо вони ж вели слідство й ставили хитро-мудрі питання, а головний інженер мовчав, лише слухав дуже уважно, і його мовчазна присутність, здавалося, рятувала Наталині босі ноги від того дрібно побитого скла...

І як то добре було, що Михайло встиг прислати їй свою автобіографію, яку вона, розуміється, вивчила напам'ять! Тепер, сміливо дивлячись обом мучителям в очі, вона доповідала, точно дотримуючись Михайлового тексту. Вона була певна, що розходжень із тими відомостями, які дав Михайло слідчому, не буде. »Нотуй, нотуй!« — думала вона, спостерігаючи за олівцем у директорській руці, що дрібно-дрібно тряслася над сторінками бльокноту. Нарешті, скінчила Михайлову біографію і відчула, що одяг її аж прилип до тіла. Думала, кінець допитові! Та де там! Знову поставили її під огонь перехресних запитань, із заплутаної мережі яких Наталя вийшла переможно.

— Можете вдягнути вашого плаща! — командує Іван Павлович. а поки вона слухняно виконує його розпорядження, він використовує цю хвилину на те, щоб шепнути щось на вухо директорові та одержати від нього в своє вухо якусь коротеньку відповідь.

— Можете йти додому! — командує далі Іван Павлович, і його блідо-рожевого кольору обличчя зберігає врочисту нерухомість справжнього мар-

муру: нічого не прочитаєш із цієї закліклої маски!

— Чи можу я залишити мою заяву про повернення на роботу?

— Можете. Віддайте її секретарці дирекції.

— Коли я можу дізнатися про наслідки?

— Днів через три або чотири.

— Добре. Дякую. До побачення.

Опинившись у кімнаті, де сиділа Муха, Наталя зиркнула на стінного годинника: він показував »шість«. Отже, допит тривав три години! А Муха з цікавістю зиркнула на вкрите пасмами гарячого рум'янцю обличчя Наталі, але не сказала нічого: в секретаріаті сиділо кілька осіб, що чекали, — хто на директора, а хто на головного інженера.

— Мені дозволено залишити вам мою заяву про повернення назад на роботу до тресту, — офіційно звернулася Наталя до Мухи.

— Добре. Давайте вашу заяву сюди!

— Дякую. До побачення.

* * *

*

Минули, нарешті, довгі дні очікування відповіді, і Наталя дізналася телефоном з уст Мухи, що на її заяві директор щойно поклав резолюцію про повернення її назад на попередню працю з місячною »ставкою« 450 карб. Раніше вона одержувала 600 карбованців, але сперечатися не доводилося!

Бомбою помчала Наталя додому, цілувала-обнімала Славка й свою стареньку, оповідаючи їм про ту подію надзвичайну: її прийнято назад до тресту, і завтра вона вже працюватиме!

І стара мати, і малий Славко спроможні були як слідцю подію оцінити . . . Старенька твердила, що тепер кербуд, косоглядий Петушков перестане, нарешті, тероризувати їх загрозами виселення на вулицю, а Найдіс та Охліна, мабуть, теж візьмуть до уваги те, що сталося . . . Славко, плачучи й скачучи

водночас, запевняв свою маму, що він завтра вже вийде гратися до сусідських дітей і доповість їм, що його мама знову працює в тресті (це слово він вживав за мамою слідом, не докопуючись до його змісту), і що робить вона в тресті те саме, що й колись робила!

Наталя пила слова обох, як нектар, а сама то плакала, то сміялася загонисто, то раптом схоплювала обох своїх утриманців у свої широко розпростерті обійми, то враз, утративши нитку розмови, задумувалася так глибоко, що здавалася відсутньою.

— Що тобі, Наталочко?!

— Так, так! Завтра ж таки наш косоглядий Петушков матиме вже офіційну довідку про те, що я працюю! А з першої ж платні ми таткові пакунок пішлемо! Я вчора бачила конденсоване молоко на вітринах. Неодмінно купимо для нашого татка! А для нас... ти, Славко, як побачиш у дворі ту жінку, що нам колись молоко носила, скажи їй, що мама твоя знову працює, і щоб вона нам знову по пів літра молока щодня приносила! Скажеш? Не забудеш?

— Де ж би я таке забув? — поважно відповів Славко.

— Усе це добре, але як до твоєї першої платні дожити? — спитала старенька.

— Мені Муха трохи грошей позичить. Вона сама мені запропонувала!

ІІ ЗДОВЖЕНА РУКА

Після майже п'ятимісячної перерви Наталя Гринь знову працювала в тому ж самому відділі, серед тих же людей, виконуючи ту ж саму працю, але не як рівна серед рівних. Ні, ні! З нею ніхто не вітався, від неї всі бокували, неначе від прокаженої. Якщо ж розмовляли з нею, то виключно в службових справах і підкреслено сухим, діловим тоном. Та й то лише кілька конечно потрібних слів говорилося, — не більше! Вона сиділа знову за своїм колишнім столом, що виглядав тепер, неначе якийсь острів ганьби... Раніше вона займала посаду старшого інженера-економіста з платнею 600 карб. місячно і працювала при постійній обслузі статистика, що виконував усю цифрову працю на аритмометрі та на рахівниці. Тепер їй дали посаду рядового інженера-економіста з платнею 450 карб. на місяць, а фактично вона виконувала працю старшого, без жодної обслуги статистика, — отже, мусіла всі підрахунки робити сама і, виконуючи обов'язки двох, завжди встигати на час! І... встигала! Але й цього замало! Не минуло й трьох тижнів, як Іван Павлович розпорядився, щоб Гринь перебрала на себе обов'язки одного старого, хворого співробітника, що пішов у шпиталь на операцію пістряка. Отак і сталося, що Наталя Гринь фактично виконувала обов'язки трьох — двох старших інженерів-економістів і одного статистика, одержуючи платню одного рядового інженера-економіста. Вона дуже добре знала, що на цьому адміністрація робить так звану п о н а д п л я н о в у економію, з якої після закінчення року одержать

премії всякі, обдаровані партквитками начальники з вошоподібним директором на чолі.

Іван Павлович із не абиякою цікавістю спостерігав, як же справлятиметься зі своїми численними обов'язками ця дивна Гринь, що таки спромоглася, не зрікаючись чоловіка, сісти за свій колишній стіл всупереч його (Гасвіча!) волі... Сама лише наявність її серед співробітників його відділу псувала йому апетит і здоров'я: вона нібито раз-у-раз наступала на його давню мозолю, що пекла й щеміла нестерпно... Ось нехай лиш зробить від перевтоми якусь помилку, і тоді вже буде підстава, щоб звільнити її та ще й пришити їй свідоме шкідництво, що протопче їй стежку до... Але... гм... помилок у праці Гринь не було!

Загострено-тонкою інтуїцією Наталя збагнула наміри свого начальника. Нікому нічого не кажучи, залишалася в установі вечорами, та ще й брала працю з собою додому, на ніч і... в мовчазнім, запеклім двобої з »царем і богом« перемога покищо була на її боці.

Тоді Іван Павлович узяв собі за моду звалювати на громадянку Гринь ще й працю всіх тимчасово відсутніх: відряджених, хворих і відпускних... Кожен відряджений перед виїздом віддавав їй ключа від своїх шухляд і сухо-ділово пояснював. Так робив також і той, що йшов на два-три тижні у відпустку. Наталя завжди відзначалася швидкодумністю та вміла ловити всякі пояснення в процесі їх »лету«, і як же придалася їй оця здібність тепер! Щоб іще краще увійти в курс праці відсутнього, вона несла собі додому знайдені в його шухлядах інструкції, які й читала вночі. Таке заступництво виникало то сподівано (чиясь відпустка), то несподівано (чиясь хвороба або відрядження), і тоді доводилося мобілізувати всю свою волю й усі свої фізичні та духові сили, щоб таки справитись! Вона ніколи не скаржилася, що

їй того всього забагато, усвідомлюючи, що зайві знання нікому ще не пошкодили, а в її становищі вони можуть бути зброєю в боротьбі за місце під сонцем!

З гоном часу Гринь набувала всебічної орієнтації в справах відділу: вона могла замінити кожного, але її не міг замінити ніхто! І прийшов час, коли це відчув не тільки кожен співробітник, не тільки кожен відвідувач, але й сам Іван Павлович, що сидів ізольовано в своїм окремім кабінеті. Можливо, що він, нарешті, врахував свою помилку, подиктовану йому печенням отієї мозолі, на яку раз-у-раз наступала ота дивна Гринь, але... було вже запізно! Дуже вбого, бідніше за всіх одягнена, з очевидними ознаками недохарчованості й перевтоми на восковім обличчі, всіми й повсякчасно зневажувана Наталя Гринь виросла на працівника ширшої орієнтації. Невідомо з чийого почину, але... її чомусь перестали звати «Гринь» за зразком Івана Павловича, а почали звати Наталею Іванівною, як і колись... Розуміється, лише при діловій розмові! А поза службовою справою ні слова! Ніхто не вітався, ніхто руки не подавав і ніхто не вступав із нею в жодні приватні розмови навіть і під час перерви!

У публікованих по тресту списках стаханівців і ударників Наталі Гринь не було. Якось раз, забираючи з кабінету Івана Павловича підписані ним листи, відважилася спитати:

— Раніше, коли я виконувала працю одного, то я була визначною стаханівкою за швидкість і якість у виконанні завдань. Тепер, коли я працюю одна за чотирьох, то мене навіть і в списках ударників нема! Чому?

— Що-о-о?! — грізно вигукнув Іван Павлович, і його невеличкі зеленкуваті очі, здавалося, готові були вискочити назовні з призначених для них ямок, а вродливе обличчя спотворилося від'ємною

ґримасою: — Ви захотіли ще й ударницею бути?

Наталя заклякла, тримаючи в руках підписані вже папери і встромивши в спотворене обличчя свого начальника широко розплющені, до краю здивовані очі: таким спотвореним вона його ніколи ще не бачила!

— Ви рехнулись?!

— Покищо, ні! — ледяним тоном відповіла Наталя: — Чи не були б ви так ласкаві, Іване Павловичу, тримати себе в межах чемности?!

— Ви, сподіваюсь, здібні ще думати?!

— Так, здібна! — Наталин ледяний спокій (нехай і зовнішній!) огнем опікав оту плекану мозолю Івана Павловича, яка завжди так боляче щеміла від найменшої дотичности з цією Гринь...

— Якщо здібні, то хай буде вам відомо, що для того, щоб знайти своє прізвище в списках ударників, працівник мусить мати (фігурально висловлюючись) добре складений іспит із трьох дисциплін: з праці на своїй посаді...

— Я склала цей іспит уже з кількох посад одночасово!

— Замовчїть і не перебивайте, коли говорю Я! — Іван Павлович зробив тут павзу: — З громадського навантаження, якого ви не маєте, і зі...

— Ви помиляєтесь: я маю громадське навантаження! Я викладаю щосуботи дві години: працюю, як ліквідатор малописьменности в нашому тресті...

— Що-о-о?! Хто й коли оформив вас на цю почесну працю?

— Я дивуюся, що вам невідомо, хто мене оформив! Я сама не нав'язувалася, навпаки відмовлялася, бо я для своєї дитини не маю навіть і однієї години на день; але, коли голова місцевкому сказав мені, що звертається до мене за рекомендацією головного інженера, то я погодилась. (Список малограмотних, зобов'язаних відвідувати мої лек-

ції, складався при участі головного інженера, а він же завжди був і ентузіястом у справі ліквідації малописьменности техперсоналу.

Очевидно, ця невеличка подія з якихось причин промайнула поза увагою «царя й бога» тресту, бо він заляк із роззявленим ротом, а Наталя, смакуючи ефект хвилини, вела далі підкреслено спокійним тоном:

— Якщо вам не до вподоби моя скромна особа в ролі ліквідатора малописьменности в нашому тресті, то цілком у вашій владі усунути мене від виконання цього громадського навантаження, а тоді вже й твердити, що я його не маю, а тому й не можу сподіватися на включення мене в списки ударників. Але ж сьогоднішнє ваше твердження про відсутність у мене навантаження*) принайменше передчасне...

— Замовчіть! — на все горло гаркнув Іван Павлович: — Повторюю ще раз, — щоб знайти своє ім'я в списках ударників, треба добре здати іспит із трьох дисциплін: з праці на своїй посаді, з громадського навантаження і зі свого власного політичного обличчя, яке у вас до кінця життя заплямоване. Зрозуміло тепер?

— Не зовсім! Чому моє політичне обличчя »до кінця життя заплямоване«? А може, мого чоловіка виправдають?

— Ваша наївність, як бачу, не має меж і перетворилася вже в хворобу... на зразок пістряка, якого неможливо позбутися! — до Івана Павловича вже повернувся його холодний, зневажливий тон вельможі, що сидить надто високо на драбині, а тому й говорить згори вниз...

Наталя мовчки вийшла з кабінету, несучи тягар усвідомлення тієї, справді непереможної ненависти,

*) Громадське навантаження, себто якусь безплатно виконувану працю мусів мати кожен трудящий.

що її плекав проти неї цей всемогутній Іван Павлович. Вона вийшла з кабінету, несучи тягар усвідомлення ще й своєї власної до нього ненависти...

* * *

*

Ненависть, як і любов, звичайно буває взаємною. Тягар тієї взаємної ненависти робив Наталин заробіток нестерпно-тяжким: тих 380 карб., що їх вона одержувала щомісяця, були неначебо отруені й жодної користи їй особисто не приносили! Лише 380 вона заробляла з причини тяжких вираховувань з її зарплатні, що офіційно дорівнювала 450 карб. З них у примусово-добровільному порядку треба було щомісяця заплатити 10 відсотків, себто 45 карб. на державну позику, а 25 на численні інші «добровільні» датки: до МОПР-у*), Осоавіахіму, на допомогу комуністам Еспанії, тощо, не кажучи вже про такі справді обов'язкові внески, як до профспілки... А з тих 380, що їй лишалися, треба було щомісяця вносити «щось» до юридичної консультації на ім'я Рожновського за ведення справи Михайла, треба було посилати Михайлові гроші й пакунки, треба було забезпечити якнайкращий харч для Славка, треба було заплатити за помешкання й електрику та ще й самій з мамою щось їсти щодня! І саме на цю останню потребу вже ніяк не вистачало! Тому, ідучи на роботу, брала з собою кусок чорного хліба, а під час перерви, коли всі її співробітники, смакуючи, споживали різні ласощі з буфету, вона, сидячи за своїм столом, мовчазно споживала отой принесений з дому кусок чорного хліба та запивала його гарячою водою без цукру (гаряча вода давалася в буфеті безплатно кожному). Але й така

*) МОПР — по-рос. «Международное Общество Помощи Ревілюції».

ощадність не рятувала становища! Добра Муха щомісяця щось позичала Наталі, і... Наталин борг Мусі з кожним місяцем зростав...

Наталя висохла тілом і почорніла обличчям, ніс її загострився, очі неприродно збільшилися й заглибилися в обведених брунатно-синіми півколами ямках. Ті очі часто палахкотіли завзяттям крайньої рішучості, а гарної форми нефарбовані уста придбали вже звичку стискатися так цупко, що усміхнутися ними було годі. А хотілося ж інколи усміхнутися до Славка! Та клята праця під ненависним чоботом Гаєвіча ковтала майже весь Наталин час, а жалюгідні рештки часу забиравала подорож (частково пішки, а частково трамваем) до місця праці й назад та стояння в чергах за всім тим, що «давали» час від часу советським злидарям у цербкоопах: за пшоном, за цукром, за оселедцями, а зокрема за керосином для примуса! Ця остання потреба примушувала Наталю ставати в чергу звечора й стояти всю ніч, а вже зранку зміняв її в черзі Славко і сам героїчно достоювався до переможного фініша, себто до одержання цілих 5 літрів тієї чудо-рідини, що називалася часом керосином, а часом просто нафтою! Треба було! Треба було! Треба було якось викроювати час і для Славка, бо і його губенята теж придбали вже звичку стискатися так цупко, що усміхнутися ними було вже годі! Треба було викроїти хоча б хвилини і для старої вже матері, здоров'я якої останнім часом так підупало, що вона вже майже не підводилася з ліжка. Може б слід було підгодувати стареньку? Може, вона з голоду охляла? Треба було! Треба було! Наталі часами здавалося, що вона вже починає божеволіти від усіх тих «треба»...

На цілий день залишала Славка в товаристві бабусі, і вони вдвох теж перемагали труднощі підсоветського животіння: бабуся чистила карто-

пельку, бурячок і морковку, напівлежачи в ліжку, а Славко під її досвідченим керівництвом варив на примусі обід, бігав із кошичком на базар, стояв у чергах, замітав їхні сіни й мив посуд... Обое спрагло очікували повернення Наталі з роботи. З тієї пори, як у повітрі рішуче запахло весною, бабуся, під тиском Славкових прохань, інколи дозволяла йому збігати в сьомій годині до трамвайної зупинки: мамі назустріч! Але далеко не завжди повертався Славко з мамою! Ні, ні, не завжди! Бо надмір праці примушував Наталю засиджуватися в тресті інколи навіть і до півночі... І тоді Славкові неусміхнені уста стискалися ще цупкіше. Бувало навіть і так, що мама не приїздила в сьомій навіть і після того, як урочисто пообіцяла Славкові бути в сьомій, себто порушувала своє слово... А слово Славко навчився шанувати ще під впливом татка, і сам ніколи не порушував даного слова. Отака поведінка мами виводила Славка з рівноваги, і він, прямуючи діловим кроком самотника від зупинки трамвая додому, щосили кусав свої цупко стиснені губенята, щоб таки не розплакатися... Бо ж плакати чоловікам не вільно навіть і тоді, коли щось дуже болить!

* * *

*

— Негіднику! Мерзотнику! Провокаторе! Ти що мені обіцяв, коли благав мене, щоб я... — верескливим сопраном вигукувала пишна Іда Кац біля відчиненого вікна, а під вікном уже збирався гурт до всього цікавих сусідок...

— Та ти ж, Ідо, сама, з власної волі й охоти до мене приходила, інколи навіть і без жодних запитань з мого боку! — відповідав їй Найдіс розважним тоном.

— Брехун! Спокусник! Негідник!

— Якщо тобі пам'ять не зраджує, Ідо, то це ж

була якраз твоя ідея, щоб мати ключа від моєї кімнати. Я не заперечував, але... далеко не зразу замовив ще одного ключа. Я не поспішав, але ти чомусь на цьому настоювала. Ну, і я, нарешті, подарував тобі ключа від моєї кімнати, а тоді...

Тут чоловічий голос замовк, а сусідки під відчиненим вікном переглянулися, неначе по команді, і був у їхніх очах такий масний відблиск, що до їх гурту ще одна приєдналася: та, що саме в цій хвилині минала гурт...

— Ну, і що ж із того, що ти подарував? — задиркувато спитав жіночий голос.

— Одержавши від мене ключа, ти почала приходити до мене вдень і вночі, а коли я повертався з моєї нічної праці додому, то заставав тебе в моєму ліжку. Факт!

— Неправда! Обманщик! Мерзот...

— Ну, як же «неправда», Ідо! Це могли б навіть і Грині (мати з дочкою) посвідчити, бо... сама ти знаєш, що після мого повороту в третій годині ночі додому, — у нас починався такий кавардак, що вони не могли вже спати і, розуміється, все чули... І все розуміли!

— Грині?! Оті контрреволюціонерки?! Чи не думаєш ти їх свідками проти мене поставити?! Мені на таких твоїх свідків плювають! Я знаю, що ти мене (невинну дівчину) спокусив, а тепер покидаєш напризволяще у вагітному стані!

— Не кидай слів, у зміст яких ти сама не віриш, бо... мені вже терпець уривається! Замовкни, нарешті! Чуєш? Ось глянь, яка вже «авдиторія» під нашим вікном зібралася! — і Найдіс з розгоном зачинив вікно.

Саме через отакі-от сварки вагітність Іди перестала вже бути новиною, хоч зовнішніх ознак на її гладкій постаті не було жодних. Ну, але, якщо Іда раз-у-раз вигукує про свою вагітність, то, значить, вона й справді вагітна, — так думали

сусідки ближчого довкілля, нетерпеливо очікуючи дальшого розгортання подій. З гоном днів весняних ці сварки набирали щораз то грізнішого й голоснішого звучання: Найдісові, мабуть, і справді терпець уривався, бо він на лайку Іди почав відповідати відомою російською лайкою, а одного разу попав у таку шалену лють, що викинув її за двері, в спільний коридорчик, а сам замкнувся на ключ. І сталося це в неділю, коли були дома і Наталя, і її сусідка Охліна. Ця остання вмить запросила Іду до себе, метушливо пропонуючи їй валеріанових крапель на заспокоєння нервів. У помешканні враз стало тихо, і лише в кімнаті Охліної чувся притишений гомін двох жіночих голосів. Найдіс влучно використав цю тишу і зник, замкнувши двері своєї кімнати на два замки: звичайний та ще й всякий. Незабаром Іда теж кудись пішла, покинувши гостинний притулок Охліної.

— Аж тепер ця нахабна Іда вже перестане ходити сюди! — з полешенням озвалася Наталина мати: — Її роман із Найдісом скінчився!

— Надаремне ти так думаєш, мамо! Іда не з тих, що ображаються! Вона... прийде! І вона справді прийшла наступного ж таки ранку, коли Найдіс іще спав після своєї, так потрібної для соціалістичного суспільства нічної праці за мурами НКВД. Кватирка з Найдісового вікна стояла на розтіж, і, ставши напроти цієї кватирки, Іда почала вигукувати на весь голос:

— Мерзотнику! Даю тобі лише одну годину на роздумування. Тепер восьма. Якщо рівно в дев'ятій ти не підеш зі мною до ЗАГС-у, то я зараз же йду до секретаря твоєї парторганізації! — тут Іда витримала промовисту павзу: — Чуєш?! Я йому доповім про те, що ти, член компартії, спокусив мене, невинну дівчину, а тепер кидаєш напризволяще у вагітному стані... Ти мене чуєш, негіднику?!

Павза... Наталина мати чує, як Найдіс вовтузиться в своїй кімнаті, як він відчиняє вікно і раптом... промовляє медовим голосом:

— Ідо, не кричи! Іди до хати й не нервуйся! Щоправда, ми обоє трохи понервувалися вчора, але... в житті всяко буває... Ти на мене не гнівайся! Я ось зараз відчиню тобі двері, і ми з тобою поснідаємо смачно! У мене є шинка, і кав'яр, і тістечка, — одним словом усе те, що ти любиш! Снідаючи, ми обговоримо наші справи як слід!

Коли Іда тріумфальним кроком переможця йшла спільним коридорчиком, у щілині кімнати Охліної з'явився її рознюхувальної форми ніс... З'явився, понюхав, чим пахне, і зник...

Доповівши Наталі про цю подію, старенька додала:

— Неймовірно, але... факт!

— Нічого неймовірного я в цьому не бачу! — серйозно відповіла Наталя: — Діалектика! Черговий вплив на фронті внутрішньої політики Кремлю, черговий клич «Дайош назад!» — на цей раз на родинному фронті. Я вже тобі, матусе, розказувала про те, що тепер «партійна етика» закликає советську молодь утримуватися від розпусти та уважніше ставитися до своїх батьківських і родинних обов'язків. Після довгих років розхристаного, безчеремхового кохання Кремль урахував, нарешті, негативні для суспільства наслідки і... трубить «Дайош назад!» Трубить на весь голос пропагандивного апарату й законодавства. Тепер несумлінних батьків по всьому ССРСР розшукують і примушують їх платити аліменти в розмірі третини від суми заробітку. Уже вилучено з бібліотек розкладницьку сексуальну літературу на зразок «Луни слева» чи «Міста» Підмогильного. А що зник і сам Підмогильний, то це теж советська діалектика! Тобі, матусе, чейже відомо вже, як розправляється Кремль зі своїми вчорашніми льюкаями. Саме їх, отих підмогильних, найретельні-

ших виконавців попередньої директиви завжди роблять винуватими, щоб таким чином вибілити »генеральну«... .

— Знаю, Наталочко! Говори пошепки, ради Бога!

— Ну, так от! — шепоче далі Наталя: — Тепер суворо заборонено робити аборти, а багатодітним виплачуються чималі премії. За зречення від батьківських обов'язків, за гвалтування чи легко-важне ставлення до обезчещування дівчини парт-торганізації виносять тепер комуністам суворі догани, ставлять питання про їх аморальну поведінку на обговорення партійних зборів, тощо... Така перспектива Найдісові не всміхається, і саме тому на нього так магічно вплинула загроза Іди. Тепер він із нею одружиться, а її дитину визнає своєю дитиною. Усе це для мене ясно, як день!

— Гм... Але ж у нашій колишній кімнаті, де жив сам Найдіс, житиме тепер двоє, — каже старенька: — А незабаром буде вже й троє! Як це вплине на наше існування?

— Не хочу сушити собі голову далекими перспективами! Я дуже втомлена. Добраніч, матусе! — відповідає Наталя, а сама, погасивши світло, саме цією проблемою собі голову сушить...

Дивлячись у темряву широко розплющеними очима, думає, нанизуючи чорні намистини застрашливих силогізмів на одну нитку:

— Ось-ось Найдісові стане вже й справді тісно в одній невеличкій кімнаті! Йому цілком природно захочеться мати ще й оті сіни, в яких тепер живуть Грині, і які в теплий сезон року можуть грати ролю кімнати, бо мають двері з вікном угорі. Найдіс — член партії та співробітник НКВД — всемогутня людина в батьківщині соціалізму. Досить йому натиснути там, де треба, досить йому посвідчити, ніби він, як сусід, чув контрреволюційні розмови з уст Наталі, і... заберуть від

Славка його маму! І те, що вона тепер працює, аж ніяк не рятуватиме її від арешту! Навпаки! Є повсякчасна небезпека арешту і з боку служби. Тепер Наталя вже не сумнівалася в тому, що самим лише фактом свого повороту до тресту всупереч волі Івана Павловича вона виявила його, як перестраховщика, вона понизила його авторитет в очах колективу, і цього він їй не простить і не забуде ніколи. Його плекана мозоля настирливо пече щодня від дотичности з нею, а цього чейже досить, щоб захотіти позбутися її, щоб знайти якусь помилку в її праці, роздути її до розмірів шкідництва, і тоді... заберуть від Славка його маму, а від старої народниці її улюблену одиначку! Михайлова справа повисне в повітрі, як недокінчена, і не одержуватиме він більше пакунків! І загине, думаючи, що вона зреклася його! Але зате Найдіс матиме вигідне помешкання, а плекана мозоля Івана Павловича не тільки не пектиме, а навіть і не щемітиме більше!

Наталя ще пильніше вдивляється в темряву, і їй здається, що сама логіка речей вимагає, щоб Гаєвіч і Найдіс діяли проти неї спільно. А чому б і ні? Обое члени партії, і обом вона поперек горла стоїть.

* *
*

Зразу ж по в'їзді Іди в колишню кімнату Гринів становище родини арештанта Гриня погіршилось. Між Охліною та Ідою враз запанувало повне взаємозрозуміння, що обіцяло незабаром перетворитися в найтіснішу приязнь. Було чимало тих ниток, що в'язали цих різного віку жінок до купи, але однією з них, напевно, була спільна ненависть до Наталі, її синка й матері. На кожному кроці, при кожній найменшій нагоді, а інколи й без нагоди, мінімальні людські права родини »ворога на-

роду» були брутально заперечувані, ба навіть і зовсім перекреслювані. Цього було тим легше досягнути, що обороняти інтереси родини Гринів було фактично ні ко м у: Наталі цілими днями не було дома, Славко був іще замалий, а його бабуся заслаба. Усе це разом узятє заохочувало обох приятельок до рішучих дій проти »недобитків революції«, яких слід було якнайшвидше добити.

І ось одного пізнього вечора, десь у кінці травня Наталю поставлено було перед доконаним фактом: усі їхні речі, що стояли в кухні, було викинуто геть, і у дворі безладною купою лежали дві пляшки з керосином, мішечок із картоплею, столик і кухонний посуд... А коло цієї купи дежуриив, очікуючи маминого приходу, Славко і... не плакав зовсім, лише кусав свої цупко стулені докупи губенята... У канцелярії домоуправи ще світилося, і Наталя за п'ять хвилин написала й одразу ж занесла свою скаргу на самоуправство Марії Охліної та Іди Найдіс. Косоглядий Петушков перечитав скаргу двічі, а тоді тоном господаря становища сказав Наталі ось що:

— Жодного самоуправства я тут не бачу! Ви взагалі жодного права до спільної кухні не маєте, і я дивуюся, що вас так довго терпіли там...

— Як це так?!

— А дуже просто! — вів далі Петушков із очевидною приємністю: — У помешканні Ч. 12 ви не займаєте жодної кімнати, а тому й жодних прав до спільної кухні не маєте! Ви живете з ласки товариша Найдіса в його сінях.

— Але ж я плачу за мої сіни, як за житлову площу, і ви від мене гроші щомісяця приймаєте. А якщо я плачу, то й права маю!

— Ви платили... Але за червень я вже не візьму від вас грошей!

— Як?! Чому?!

— А тому, що тепер починається кампанія за-

ключення договорів із наймачами, і я заключаю договір з Охліною та Найдісом, а з вами — ні! Хто ви така, ми знаємо!

Наступного дня Наталя кілька разів дзвонила до Соломона, але його не було в консультації. Побігла по роботі до Рожновського, відсиділа пару годин у черзі, але він сказав, що не вважає себе за фахівця в квартирних справах. Однак, порадив негайно заплатити за червень у депозит. Так і зробила.

Не минуло й двох днів, як обидві приятельки, зустрівшись із Наталею у вузькім проході біля вхідних дверей до кухні, штурхнули її з такою силою, що вона, торохнувшись головою об стіну, мало-мало не впала...

— Перепрошую! Я, здається, штурхнула вас обох ненавмисне! — озвалася до них Наталя: — Будьте так ласкаві, дозвольте мені пройти!

— Занудо інтелігентна! Недобиток революції! Фря! — кричала Охліна, захлинаючись від злости й слини.

— Паразитка! Контрреволюціонерка! Сволота! — вигукувала верескливим співом Іда.

Наталя мовчки попрямувала повз них через кухню до спільного коридорчика і там спинилася, прислухуючись до голосного дуєту з кухні... А звідтам неслася найбрудніша вулична лайка, що мала в своїм букеті специфічно-московські ганебні вирази... Як була вдягнена, не занісши навіть свого портфелика до своїх сіней, Наталя постукала до дверей Найдісової кімнати.

— Я перепрошую, що потурбувала вас, товаришу Найдісе! Ви, як комуніст, безумовно, маєте бути зразком культури для нас, безпартійних...

— А в чому справа? — процідив крізь зуби Найдіс, розмотлюючи правою рукою своє й без того настобурчене над вузьким чолом волосся...

— Прислухайтесь!

— Партія Леніна-Сталіна закликає тепер усіх громадян до культурности в побуті, — вела далі Наталя: — Того мало, що ваша дружина з громадянкою Охліною на пару штурхнули мене щосили, але вони ще й лаються »по-руски« з таким перцем, що від них і візники могли б навчитися... Ви, я думаю, не глухий і чуєте! Чи не були б ви так ласкаві закликати вашу дружину й громадянку Охліну до виконання відомих вам закликів партії?!

А найбрудніша лайка на адресу Наталі, Славка й бабусі досягала тим часом кульмінаційної точки і щодо перцю, яким її приправлювано, і щодо гучномовности... Найдіс мовчки попрямував до кухні, щось тихенько сказав обом жінкам, і... стало враз тихо...

— Який же ти молодець! — похвалила свою одиначку стара вчителька: — Виходить, що я не зле тебе виховала, якщо ти спромоглася навіть і в таких обставинах зробити чемність зброєю в боротьбі за наше існування!

Щоб зовсім не зустрічатися зі своїми сусідками, Наталя перестала користуватися спільною кухнею, збудувавши собі маленьку піч у городчику, до якого виходили двері безпосередньо з її сіней. Ці двері зимою були забиті й ретельно утеплені ватою у всіх щілинах. Тепер Наталя тримала їх відчиненими майже цілий день і замикала тільки пізно ввечері. Таким чином, прийшовши з роботи, вона вже не потребувала проходити крізь спільну кухню.

Здавалося б, що така ізольованість Наталі мала б уже заспокоїти й задовольнити обох приятельок... Але де там! Специфічно-жіноча злість справді не знає меж!

Позбавлені приємности ляються »по-руски«, ці дві советські дами мусіли себе якось за це компенсувати, мусіли шукати якогось іншого виходу

для тих бурхливих почувань, що клекотали вулканами в глибинах їх ества.

— Вона думає, що, як улаштувалась на роботі, то вже й усі кози в золоті! — вигукувала Охліна в спільному коридорчику так голосно, щоб Наталя й мати її могли чути: — Михайло Гринь теж працював, але ж це не врятувало його від арешту!

— Ну, певно! — додавала ще й своїх »два гроші« Іда: — НКВД має ТЕ*) око і знає, кого треба усунути геть!

— Чекай, занудо інтелігентна! Я ось і тебе пішло в тому ж напрямку, в якому твій Михайличок помандрував! Тільки не будеш ти там із ним в одній кімнаті спати! На це ти не сподівайся!

Обидві дами ржуть, як коні, додаючи до щойно виголошеної погрози таких солоних дотепів, що їх і папір не витримає...

— Наталочко! — ледве чутно шепоче стара вчителька: — Та ж ця сама Охліна за пару днів перед арештом Михайла сказала мені дослівно ось що: »Чекай, занудо інтелігентна, скоро вже у ваші двері вночі постукають!«

— І справді постукали! — довершує мамину думку Наталя і, подумавши хвилинку, додає: — Вона справді таємний співробітник НКВД, і тому легковажити її загрози не можна! Я завтра ж таки побіжу до Рожновського.

* * *

*

Сірі очі під дугами впертих брів, придбавши сталевий відблиск, пажерливо ковтають рядок за рядком зі щойно покладеної перед ними заяви Наталі Гринь про погрози Охліної та Іди Найдіс.

*) У той час займенник »той, та, те« з наголосом на нім уживався для означення особливої якості чогось чи когось.

— Заяву написано знаменито! Якраз сьогодні в першій годині дня я буду розмовляти з райпрокурором у спецсправах і заодно віддам йому й вашу заяву.

— Маю до вас лише одно питання: чи слід пов'язувати теперішні погрози Охліної з попередніми?

— Не тільки слід, але й треба! Бо... вона, безумовно, працює таємним агентом, і після такої вашої заяви до райспецпрокурора її негайно викличуть куди слід і намнуть вуха так міцно, що вона надалі набере собі в рот води й не виплюне!

— Дякую. Що я маю заплатити?

— Нічого! Я на вас часу не витрачав. Ви самі собі заяву написали. А віддам я її заодно з іншими справами.

Того ж таки дня ввечері Охліна ще виразніше загрожувала Наталі арештом, наступного дня її не було дома, а коли повернулася ввечері, то... набрала собі води повен рот і неспроможна була тієї води виплюнути. Це, розуміється, не значило, що вона перестала доносити куди слід. Але бодай хоч замовкла!

А все ж таки... було б гріхом твердити, що в житті Наталі не було щасливих годин. Вони були! І тим цінніші, що було їх мало...

Малесенька, на два кроки завширшки й на три кроки завдовжки верандочка з куциком бузку біля неї, кілька східців униз і дві засаджені квітами грядочки... А довкола ще Михайлом збудований частокіл, що відокремлює цей городчик від решти брудного житлокоопівського дворища. На терені цього городчика Славко може дихати, не чуючи ненависних сусідів, може бавитися й виявляти так властиву йому любов до землі, до

рослинок й до праці. На »головній алеї«, поміж грядками стоїть маленька літня піч, на якій варить їдження інколи бабуся при допомозі Славка, а інколи Наталя після повороту зі служби. Щовечора всі троє оглядають квіти, що ними дбайливо опікується Славко, а поливають їх удвох: Наталя воду відром носить, а Славко поливає лічкою, яку подарував йому татко...

— Коли ти завтра додому прийдеш?

— Мабуть, у шостій.

— Правда?! — Славкові іскристо-карі оченята вимагають від мами тільки правди і, діставши підтвердження, проміняться каскадом іскор, а тендітний дитячий профіль таїть у собі виразний натяк на майбутню вирізьбленість рис, як у татка... Уважно вдивляючись у цей профіль, Наталя питає:

— Хочеш завтра зі мною разом по магазинах ходити?

— Для пакунка татові харчі купувати? — по-важно, як дорослий, питає Славко.

— Так! Завтра ж я гроші одержую!

— А коли трамваєм під'їдеш?

— Буду всіми силами старатися ще перед шостою!

— Добре! То я чекатиму тебе на зупинці і кошика порожнього з собою візьму! І тобі щось перекусити принесу, бо ти ж голодна прийдеш!

І наступного дня, перед шостою він справді чекав на свою маму, разом із нею купував для татка цукор, цукерки, сало, масло й суху ковбасу, що не псується, та ще й конденсоване молоко... А цибуля й висушені на сонці сухарі були вже раніше заготовлені й лежали на спеціальній полиці, очікуючи під наглядом Славка, поки збереться все потрібне для пакунка. Славко ніколи не їв призначених для татка харчів, та й іншим не давав: це був недоторканий скарб!

— Ну, — радісно проголошувала Наталя, повернувшись із повними кошиками додому: — Тепер усе потрібне для пакунка вже є! Навіть і скринька є!

— Завтра, як ти на роботу підеш, ми з бабусею це все до скриньки поскладаємо так щільно, щоб у дорозі не трусилося і щоб увлізло якнайбільше! — поважно додавав Славко: — О, я вже вмію пакунок приготувляти! Правда ж, бабусе?

І ось наставав той щасливий день, коли Наталя й Славко несли той пакунок удвох на пошту, а повернувшись, зразу ж писали листа татові всі трое: його писала один раз на місяць (така була норма для в'язня) Наталя, а бабуся й Славко дописували ще й від себе, — по кілька рядків кожен. Лист переходив крізь цензуру НКВД і мусів бути діловий, обережний і короткий.

З яким глибоким радісним хвилюванням зауважувала Наталя, що Славко з гоном днів літніх ставав дещо спокійнішим, веселішим, а інколи навіть і сміявся! Його зблідле за зиму личко поступово втрачало колір воску й зарум'янювалось, як той вчора ще зелений овоч на сонці, а температура, що досягала зимою 38⁰, вище 37,1 не піднісилася!

На свій день народження в липні Наталя одержала від свого сина й від своєї матері спільний подарунок: мапу ССРСР, що лишилася Славкові від татка, на якій через усю віддаль між Харковом і Маріїнськом намалював Славко руку, що плечем своїм міцно стояла на Лопані,*) а пальцями вільно досягала центру Сибіру...

— Це, напевно, твоя ідея, мамо! — з докором сказала Наталя, опинившись на чотири очі зі своєю старенькою: — Навіщо ти заповнюєш

*) Харків і Лопань — дві річки, що течуть через місто Харків, зливаючись на його терені.

Славкову дитячу голівку такими серйозними темами? Хіба ж це педагогічно?! Адже він і так надто рано перестає бути дитиною!

— Ти помиляєшся, Наталочко! Це його ідея! І його виконання, а моя лише консультація! Глянь, як гарно намалював він цю руку! Як чітко вийшли в нього пальці!

Тримаючи перед собою мапу ССРСР з рукою на ній, Наталя задумалася так глибоко, що час перестав існувати для неї, а старенька не заваджала їй думати...

— А знаєш, мамо, Рожновський саме сьогодні, не знаючи, розуміється, що це день мого народження, сказав мені, що Михайлову заяву передано вже до Спецколегії для перегляду подібних справ... Казав, що можна надіятися, бо Михайло ж протоколу не підписав і винним себе не визнав!

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ СЬОМИЙ

П Л И В У Ч А В'ЯЗНИЦЯ

Одного пекучого липневого дня 1938 року водами Японського моря з Владивостоку на Північ плив советський вантажний пароплав «Дальстрой»... Незграбно погойдуючись на хвилях і чітко відстукуючи такт свого упевненого кроку по морській пустелі, він попихкував ритмічно й заспокійливо, а з його комина кучерявився дим розпатланим волоссям напівсивої відьми... Він виглядав, як і кожний вантажний пароплав: нічого особливого! Але, Шановний Читачу, краще не вірте цьому звичайному, заспокійливому обличчю «Дальстрой»!

Краще пригадайте собі про те, що звичайним вантажем советських вантажних пароплавів на Далекому Сході були, є і, мабуть, довго ще будуть советські в'язні, рабсила!

Трюм пароплава «Дальстрой» міг бути переконливим наочним зразком пристосованости советських вантажних пароплавів для масового транспортування рабсила. О, той трюм було побудовано дуже передбачливо! Він мав кільканадцять рядів багатоповерхових нар і дуже нагадував велетенських розмірів шафу з густо вставленими полицями. Ідея додержання принципу максимального використання місткості цієї шафи відчувалася надто промовисто в її будові: проходи між рядами нар мали не більше метра завширшки, а віддалення між окремими поверхами нар було таке мале, що людина могла там тільки лежати. Розкіш сидження на нарах будова шафи-трюму просто виключала, як непотрібну й зайву для такого масового вантажу, як рабсила. А навіщо в'язневі сидіти в дорозі?! Обійдеться й без сидження! Можливість сидіти на нарах зменшила б кількість поверхів, а тим самим і кількість штук транспортованої рабсила, а це виглядало б, як справжнє шкідництво в справі постачання рабсила до таборів Далекого Сходу. Отож, в'язні мусіли лежати на густо вставлених полицях шафи-трюму, і вони й справді лежали: густо-густо один біля одного спітнілі голі й напівголі! Але й це не рятувало становища, бо ті, яким не пощастило захопити місця на нарах, містилися в проходах та під нарами. Розуміється, це були найслабші, а тому й доля їх була найтяжча: їх усі штовхали й місили в темряві ногами, не даючи спокою ні вдень, ні вночі.

Справа в тому, що пароплав «Дальстрой», згідно з наказом НКВД, мусів проковтнути вісім тисяч в'язнів у Владивостоці, і він це слухняно зробив,

дарма що черево його для такої кількості було рішуче замалим! Трудящі маси ССРСР дисципліновані, і всі накази там виконуються без заперечень, а тим більше накази НКВД щодо в'язнів! Наказано — зроблено!

Двері шафи-трюму були по-в'язничному замкнені, і вісім тисяч людських істот, подорожуючи морями, не бачили моря. Але крізь невеличкі заграбовані отвори в помості, що грав ролю стелі трюму, скупчені на полицях в'язні могли бачити клаптики неба: воно було прозоро-блакитне, безхмарне й пекуче. Це ж саме воно було джерелом того пекучого проміння, що підвищувало й без того надто високу температуру задушливого повітря переповненої людськими тілами шафи! Це ж саме воно (оте небо безхмарне!) збільшувало терпіння цих людей від задухи, спеки та спраги! І мабуть, саме тому багатьом мимоволі спадало на думку, що це вже прийшов кінець, і рятунку бути не може! Якщо не загинув у пазурях енкаведівського слідчого та в цупких обіймах нерухомої в'язниці та рухомої просторами суходолу, то вже, напевно, загине в цій пливучій в'язниці, побудованій так винахідливо, щоб навіть і небо посиляло додаткові терпіння, забирало рештки надії!

Але не тільки будова пливучої в'язниці, а й увесь побут арештантів у ній був організований з очевидним розрахунком на збільшення людських мук, а зокрема й особливо мук спраги. Мешканців пливучої шафи годували раз на день червоною сирою дуже солоною рибою, яку роздавали порціями разом із чвертю фунта сухарів та кількома ложками баланди. Пити одержували тільки раз на день маленькими порціями сирої води. Щоправда, перше знайомство з муками спраги відбулося ще під час транспортування залізницею в задушливих вантажних вагонах по 50 осіб у кожному, що виконали функцію постачання рабсили від центру

Сибіру до Владивостоку. Але найдошкульніше дався взнаки брак води на... воді! Мешканці верхніх полиць, не в силі витримати найвищої температури вгорі, злазили вниз... Вони стояли натовпом у всіх проходах, натискаючи один на одного розпеченими, мокрими від поту тілами. Довкола хмарою стояв нестерпний сморід »оцту« людського поту, а постійно відкриті параші додавали до задушливого повітря ще й свій власний специфічно-гострий запах, від якого нудило й стискало в горлі. А ті параші (метрів півтора в діаметрі!) чейже мусіли стояти відкритими, бо до них ніколи не зникала черга арештантів: шафатрюм містила на своїх полицях 8000 людських істот!

У такій атмосфері, маючи обабіч гарячих, рясно обіллятих власним піотом колег по біді, лежав Михайло Гринь на полиці сьомого поверху шафи і, заплющивши очі, думав... Думка-птиця несла його ген-ген далеко від цієї шафи й цього насиченого одеколоном людських відходів повітря... У Харків, у помешкання, чи точніше, в сінні до свого колишнього помешкання, де в голоді й холоді ще існували його найдорожчі. А що вони зовсім недавно ще існували, то це був факт! Він це знав, і саме це й надавало йому сили в нерівній боротьбі за своє існування, і саме це й робило тверду лінію його цупко стулених уст іще твердішою, а чітко окреслений профіль загострено-виразним і справді орлячим. То байка, що запалися щоки, і обличчя придбало вигляд мертвої маски, то байка, що довкола глибоко запалих очей лягли вже не брунатні, а чорні тіні, і ребра світилися крізь тонку, туго натягнену шкіру так виразно, що їх можна було порухувати! Усе це разом узяте, як рівно ж і усі наявні гаразди подорожування пливучою в'язницею неспроможні були погасити огню тієї радості, що оселилася в душі його після

одержання листа від Наталі! І це був не сон! Це сталося якраз перед виїздом з Маріїнську в етап. Це сталося після того, як Михайло разом з іншими в'язнями перейшов уже через усі ті комісії, що переглядали рабсилу, розподіляючи її по групах за станом здоров'я... Саме тоді кружляла чутка, ніби всіх молодших і кріпших заберуть на Ігарку, а всіх слабших і старших розішлють по таборах Сибіру та Далекого Сходу. Це сталося тоді, коли Михайло разом з іншими товаришами недолі прийняв уже всі наказані згори щеплення проти якихось хвороб і був уже зовсім готовий до нового етапу в невідому далечінь... І раптом... лист від Наталі! У ньому знайшов Михайло розгадку того нерозв'язаного питання, яке гризло й пекло його гірше від кліщів енкаведівської опіки: Наталя писала, що сусідка Охліна, назвавшись дружиною Гриня, перехопила його записку, передану з Поста Сортувального через руки селянки. Наталя ніколи не бачила тієї записки і саме тому продовжувала вистоявати в чергах по довідку та з передачами. Лише сліпий випадок у лютому 1938 року дав їй можливість дізнатися про зміст записки, післаной ще в грудні. Таким чином Михайлові стало ясно, що Наталя не з р е к л а с я його! Дальшим змістом свого листа Наталя влучним натяком давала зрозуміти, що таємного листа (через бабусю) одержано, і що вона вже вживає рішучих заходів для перегляду його справи. Наказувала не занепадати духом та сподіватися на краще завтра. Той лист став джерелом витривалості й сили: Михайло вже знав його напам'ять, а все ж таки час від часу перечитував, і кожне окреме перечитування мало свій власний магічний вплив. Та й не тільки листа одержав Михайло! Він одержав також і пакунок із харчами теж перед самим виїздом в етап! Лист і пакунок! Пакунок і лист! Вони в сумі своїй ро-

били чудо збережування Михайлової духової та фізичної відпорності супроти всіх і всяких терпінь етапу в скотських вагонах по 50 штук рабсили в кожному! А терпіння в етапі потягом були!

Стояла спека, і наявність 50-ти в кожному, весь час закритому вагоні давалася взнаки: «напитися води!» було недосяжною мрією кожного! А води ж по станціях було досить! Тільки арештантам її давали раз на день і то в жалюгідно-маленьких порціях! А годовано їх дуже солоною сирого рибою! Очевидно, все це було заплановано згори й підкріплено відповідними наказами НКВД, щоб... «винищувати рештки капіталізму в свідомості людей».

Крізь маленьке заґратоване віконце вагона Михайло бачив мальовничі краєвиди Сибіру, що мчали повз нього, тікаючи геть, на захід: широкі лісові поляни, рясно засіяні різнобарвними квітами, змінювалися лісами Сибірської тайги, а ці останні зненацька вривали одноманітність свого полотна на станціях, де ходили вільні люди, і де було досить води... Ці вільні люди могли пити воду в необмеженій кількості, і вони, напевно, не усвідомлювали, як це щастя! При одній лише згадці про воду Михайлів рот робив рух жадібного ковтання, а харчопровід корчився під тиском гострих, як у kota, кігтів... О, муки спраги! Хто зазнавав і їх, і муки голоду, той знає, що муки спраги тяжчі, гостріші й дошкульніші. А вірні сталінські пси гнали тим часом етапний потяг усе далі й далі на Схід — за Байкал, за Амур, до Владивостоку! І досягнули його після цілого місяця їзди етапом десь на початку липня 1938 року...

Михайло лежить на полиці сьомого поверху пливучої шафи, його глибоко запалі, чорними тінями підкреслені очі щільно заплющені, але він не спить: перед його внутрішнім зором мчать картини з недавно пережитого, одна одну змінюючи, одна одну

наздоганяючи... Ось він разом із іншими арештантами у Владивостоці: перехід від вантажної станції до пересильного пункту, так званої «транзитки» був незабутньо-тяжким, як Голгофа, і залишився в пам'яті, як безконечний... Арештанти перемагали його повільно, рештками сил, коли раптом... на видноколі їх шляху з'явилася невеличка річка... Усі, як один, рвучко кинулися до неї. Це несподівано прискорило темпи пішого пересування до транзитки, і енкаведисти, розуміється, не заперечували, але, коли арештанти, пересікаючи течію цієї річки по камінню, спинялися, жадібно набираючи собі води кружками, мисками, ложками й просто пригорщами, то енкаведисти почали лягати по-московськи та бити винуватих не лише кулаками, але й прикладами крісів. Що може зробити московська лайка, енкаведівський кулак чи навіть і кріс, коли після ціломісячних мук спраги в задушливому скотському вагоні можна, нарешті, напиться свіжої холодної водички! Нічого! І щойно побитий арештант знову схилився над річкою, щоб набрати ще одну ложку води і... випити її!

На транзитці знову оглядали якісь комісії, знову робили щеплення проти якихось хвороб... Ви ж тільки подумайте, Шановний Читачу, скільки дбайливості про живу ще людину! Як бачите, не на вітер сказав Сталін, що «найціннішим з усіх скарбів світу є люди»!

Нарешті, темної ночі, купальської ночі (це ж був липень!) зібрали всіх уже оглянених і пощеплених арештантів докупи і повели їх до берега морської затоки. Там навантажили ними великі криті баржі та відвезли на віддаль приблизно одного кілометра, де вже стояв на якорі вантажний пароплав «Дальстрой». Йому наказано було проковтнути 8000 в'язнів, і він це слухняно виконав...

Михайло розплющує очі, бо довкола панує метушня: наближався момент одержання денної порції води! Для одержання харчів і води всіх розложених на полицях шафи ще на початку подорожі розбито було на тридцятки. Розплющивши очі, Михайло побачив старосту своєї тридцятки з повною мискою води в руках у найближчому проході між нарами. До тієї повної миски з водою в руках старости, до його рук, що майже побожно ту миску тримали, та й до його постаті в цілому прикипіло 29 пар різнокольорових людських очей, жадібно стежачи за кожним його рухом, щоб він, бува, не встиг надпити або не схильнув по дорозі. Але староста виконував доручену йому громадську функцію дуже уважно й сумлінно, усвідомлюючи всю відповідальність покладеного на нього обов'язку. Воду він розподіляв справедливо: по одному маленькому, але повному кухлику кожному! Одержав і Михайло належну йому кількість найціннішого в світі напитуку. Тремтячою рукою донісши до своїх пошерхлих уст, перехильнув кухлик, проковтнув і... віддаючи порожнього кухлика назад, здригався від насолоди, відчуваючи, як та вода, пробігши грайливим свіжим струмочком крізь його опечений спрагою харчопровід, досягнула шлунку...

Після розподілу кухликами на дні миски лишилася решта, і тоді староста, згідно з засвоєним уже звичаєм, почав відмірювати кожному в його посуд по одній столовій ложці. Він повторив цю операцію тричі, бо на це дозволив розмір решти. І поки він відмірював воду ложками, всі »29« невідступно стежили за кожним його рухом і за процесом зменшення решти.

Не кожен випив свій кухлик відразу, як це зробив Михайло і більшість тридцятки. Дехто, як наприклад отой високий сивоголовий арештант,

мав силу волі надпити трошки, а решту заховати собі на день у власній мисочці. Але зберегти той нектар було нелегко! Щоправда, високий сивоголовий виявив у цій справі не аби яку винахідливість: він дуже влучно використав момент, коли 28 пар очей були спрямовані на ту ложку в руці старости, що виконувала вже своє останнє «турне», і похапцем заховав свою мисочку з водою-скарбом у свою арештантську постіль. Але не встиг власник так винахідливо захищеного скарбу відійти на пару хвилин у напрямку до параші, як в'язень із сусідньої тридцятки стрімголов скочив у постіль старого і почав у ній нишпорити з очевидною метою вкрасти скарб. Але сталося так, що нервові рухи злодія порушили хистку рівновагу мисочки з водою, і найцінніший в світі нектар розлився, відсвіживши на мить голі розпечені тіла мешканців спіднього поверху, а злодій лише облизував опечені спрагою губи. Те саме робив і законний власник розлитого скарбу, коли повернувся назад: битися з молодим порушником своїх прав він, зважаючи на посипану снігом чуприну, не відважився. Такі випадки вчили інших, що не слід ховати воду в банк, що міститься у власній постелі! Є вода, — пий!

Минали дні: одноманітні й пекучі, насичені спрагою подорожування водою без води! Арештанти спрямовували свої погляди до неба, від нього-єдиного сподіваючись порятунку: не вічно ж бо бути йому безхмарним! Крізь заґратовані отвори в помості арештантські очі жадібно шукали хмар — предвісниць дощу, і всі, як один, думали те саме: енкаведівська варта не в силі заборонити краплинам дощу стікати вниз крізь щілини та заґратовані отвори в помості. Отже, якщо буде дощ, то вода прийде в шафу-трюм, і тоді... При одній лише думці про те, що станеться тоді, в'язні

втрачали рівновагу духу, а муки спраги охоплювали їхні виснажені тіла ще з більшою люттю. Пекло вогнем не лише в роті й горлі, але й у цілому харчопроводі: він скоцюрблювався від надто пекучої сухости, а слідом за ним корчився в муках шлунок і цілий організм. О, муки спраги! Хто зазнав їх хоч раз, хоч будь-коли, той ніколи їх не забуде і до кінця життя знатиме ціну воді!

Небо залишалось блакитно-прозорим і посилало арештантам лише пекуче проміння липневого сонця... З кожним днем кількість тяжко хворих збільшувалася: вони вже уникали лежати на нарах, а здебільшого лежали під нарами. Ослаблені до краю були вже неспроможні подолати труднощів транспортування власного тіла на будь-який поверх шафи; вони вже шукали спокою під нижньою полицею шафи і там його справді й знаходили, бо... З'явилися вже перші покійники, а спрагли очі ще живих усе ще не знаходили хмар на небі...

Та десь, мабуть, на восьмий день подорожі, коли всі вже просто заклакли від мук і безнадії, на небі враз з'явилися чорні грізні хмари. І не встигли ще арештанти усвідомити собі сенс такої раптової зміни, як об поміст трюму дрібно-дрібно застукотіли краплі дощу... О, радосте! О, симфоніє! Шум дощу і особливо торохтіння його крапель об поміст пароплава були справді найкращою в світі симфонією, яку кожен з наявних арештантів будь-коли чув: та симфонія хвилювала так глибоко, як ніхто й ніщо протягом усього попереднього життя кожного...

Усе населення велетенської шафи вмить закипіло, як той окріп на огні: кожна жива ще істота захвилювалась, заметушилась, прийшла в рух... Не минуло й пари хвилин, як щойно заклаклий в нерухомій безнадії людський масив перетворився

на величезних розмірів вулик зненацька сполоханих бджіл... За винятком тих, що вмирили, усі схопилися на ноги і з мисками, кухликами ба навіть і ложками в руках прожогом кинулися до заґратованих отворів, щілин і дір у помості.

А ось і він — так довго й так спрагло очікуваний, найцінніший у світі напій! Обмивши собою забруднений людськими ногами поміст, він почав стікати темними струмочками в трюм, і тисячі рук рвучко піднеслися вгору тим темним струмочкам назустріч із мисками, кухликами, ложками й просто пригорщами. Біля кожного отвору в помості, біля кожної щілини чи дірки тісно збитою масою стояв натовп голих і напівголих людей з піднесеними вгору руками. Кожна дірка, кожна щілина зробилася джерелом здійснення пекучої мрії, джерелом радості-щастя хоч на хвилину.

Тих хвилин буйної, справді безмежної радості не забути ніколи! Спогад про них кожен поніс до могили. Назбиравши собі повнісінький кухлик води, Михайло випив її жадібно одним ковтком. А випивши, відчув, як вода, прополоскавши опечене спрагою горло, потекла холодним грайливим струмочком крізь його гарячий харчопровід у шлунок, і це вмить переповнило все його спрагле тіло якоюсь особливою, болючо-ніжною приємністю. Другий кухлик він пив уже повільно, без поспіху, затримуючи воду в роті якнайдовше, а потім ковтаючи її з гострою насолодою. Отак смакуючи цю другу порцію води, Михайло тримав водночас руку вгору з кухликом хворого сусіда-земляка, бо той не мав уже сили підвестися... Біля кожного джерела-щілини стояв натовп голих і напівголих людей, і всі вони вовтузилися, сварилися, штовхалися і навіть билися... Бо кожен прагнув проковтнути ще хоч ложечку тієї брудної дощівки, що стікала до трюму, обмивши собою затоптаний людськими ногами поміст. Ану ж дощ спиниться, і щó тоді?!

Тоді спиниться й процес споживання води, а пити ж, Боже мій, як хочеться! І кожен з люттю відштовхував сусіда, аби лиш здобути собі ще хоч ложечку...

Той дощ увійшов у Михайлове життя, як єдиний, неповторний і незабутній, дарма, що він тривав недовго і спинився так само зненацька, як і почався... Радощам прийшов кінець: зненацька сполоханий вулик притих, замовк і знову закликав в очікувальній нерухомості, знитившись перед новою небезпекою... До шафи-трюму завітала грізна гостя: то була страшна пошесть хвороби шлунку. Вмирили, розуміється, під нарами та в проходах, бо, захворівши на шлунок, арештант не мав уже можливості лазити на своє місце, денебудь на шостому чи дев'ятому поверсі. Дуже швидко звільнялися місця на поверхах, але зате все трудніше ставало пролазити крізь проходи: трупи заваджали. Були поміж ними ще теплі, ще тільки кандидати в покійники, але хто з живих міг тим цікавитись? Отак порожніли поверхи, і »тридцятки« зберігали цю назву лише формально. У Михайловій тридцятці, наприклад, залишилося ще дев'ятнадцять живих, і таке число було більш подібне до двадцятки, як до тридцятки, але... кого це могло цікавити?

Минуло ще 2-3 дні, і покійників унизу згромадилося так багато, що живим було вже моторошно спускатися вниз, і вони цього уникали: не користувалися проходами без крайньої потреби, а просто лазили по нарах і всіх поверхах шафи, як ті малпи...

Під впливом високої температури повітря трупи швидко розкладалися, додаючи до задушливого смороду в трюмі ще й свій власний солодкаво-нудний запах, що промовляв без слів до розуму й серця ще живих. Стукали щосили в замкнені

двері трюму, просячи енкаведистів забрати трупи, але всі благання були марні... Знову й знову стукали, одні одних змінюючи, знову й знову благали... Аж нарешті, один розлючений цими настирливими благаннями енкаведист прокричав:

— І што ви, дураки, не панімаєте?! А какой счот ми сдадїм, еслі трупи вибрасїм?! Самі вместо нїх сядем, што-лі?!

І тоді живі ще в'язні зрозуміли: сторожа НКВД мусить здати рабсилу в місці призначення в такій кількості, яку взято на пароплав у Владивостоці, — байдуже живих чи мертвих! Таким чином з пливучої в'язниці навіть і покійників не звільняли, а везли їх на каторгу, згідно з вироками трійок НКВД. Усі ще живі арештанти замовкли, заклак-ли... Не стукали більше в двері, не благали, щоб... Навіщо?!

Минали ще якісь дні, умирали ще якісь десятки, а може й сотні товаришів недолі, нестерпно смерділи досить давні вже трупи, а Михайлові було до всього байдуже. Він перебував у якомусь дивному, напівздичавілому стані з притупленими людськими почуваннями, на межі втрати розуму. І саме в такому-от стані, десь, мабуть, на шістнадцятий день подорожі морями він почув наказ:

— Вихаді!

У цьому наказі було щось виключне, чого годі було збагнути розумом, але що мобілізувало рештки сил і примушувало зробити те, що робили всі інші, а саме: похапцем зібрати свої нечисленні речі, сяк-так одягнутися і... бігти до виходу з цієї божевільні... Геть, геть із шафи-трюму на поміст, бо ж двері не тільки не замкнено, а навіть нарозтіж відчинено!

— Прїстань Ногаєво! — чулося нараз з усіх боків.

Свіже повітря п'янило мозок, як міцне вино... Пароплав «Дальстрой» ритмічно зменшував хід, повільно наближаючись до стрімкого берега незначної землі... Пливуча в'язниця причалювала, привізнивши 8000 в'язнів, — однаково живих чи мертвих.

«Соціалізм — це обрахунок!» сказав Ленін.

«З усіх скарбів всесвіту найціннішим є люди!» — сказав Сталін.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ

З ВІРОЮ

— Колима! Колима! Пристань Ногаєво! — чулися голоси довкола: — Магадан!

Та не ці назви вразили Михайла! І взагалі не те, що він чув, звільнило його з полону очманілої байдужості, в якому він перебував протягом останніх днів на «Дальстрої», а те, що він схоплював жадібно розплющеними очима: краєвид!

«Що це, Боже мій?! Я вже бачив цей краєвид! Але ж де й коли?! — питав Михайло сам себе, протираючи собі очі та не довіряючи вже ні їм, ні собі самому: — «Чи не збожеволів я, бува? Чейже було від чого!»

Пароплав «Дальстрой» повільно причалював: він мав уже ось-ось зупинитися біля підніжжя не дуже високої, неначе намальованої гори, що домінувала над берегом ліворуч від пристані. І вона справді була надиво гарна, ота гора! До моря вона спадала стрімко та була вкрита густим зеленим лісом. Наближаючись до другого боку гори, що домінував над долиною, де містилась пристань,

ліс ставав помітно рідкішим, уступаючи місце килимові казкової краси: усіх можливих кольорів дикі квіти красувалися вибагливими скупченнями над густим зеленим масивом трав. Хтось невідомий дбайливо вистелив цим казковим килимом не лише частину приморського боку гори, але ще й той другий бік гори, що з лагіднішим нахилом поступово перетворювався в долину... І сягав той килим аж так далеко, як далеко сягали Михайлові жадібно розплющені й подивом аж по вінця наляті зеленкувато-сірі очі під дугами з розмахом намальованих брів...

А »Дальстроя«¹ тим часом закінчував уже процес причалювання до нижнього краю того килима чудового саме в тому місці, де гора своїм підніжжям стикалася з долиною та морем, утворюючи природне зручне місце для підходу пароплавів. Жодних будівель тут не було.

— Так, так! — шепотів сам до себе Михайло, розтираючи рукою чоло: — Де ж я бачив зовсім подібний краєвид? І... коли?

Тут Михайло глянув дещо праворуч, і... та ж онде й дорога, подекуди обсаджена деревами, що повільно підноситься від самого того місця, куди ось уже причалив пароплав, до... Ну, та напевно ж, до Магадану, бо ж саме тією дорогою вниз до пристані йдуть вершники кіньми... О, ці вершники, що йдуть щойно прибулим назустріч, щоб...! Це ж саме вони й допомогли скинути тяжку завісу з Михайлової пам'яті: з кінофільмовою швидкістю перед його внутрішнім зором воскресли і лікарня в Бирзулі, і тиф, і дивний своєю виключною яскравістю сон (чи, може, галюцинація?) саме в той час, коли мозок його був охоплений пожежею гарячки*)... Це було 18 років тому! Аж так... давно?

*) Див. розділ дев'ятий.

Але немудрий підрахунок швидко переконав Михайла в тому, що він справді бачив оце полотно природи й людей 18 років тому: і цю мальовничу гору, всю вкриту квітами, і цю, подекуди обсажену деревами дорогу, і цих вершників, що їхали щойно прибулим назустріч! Ту тяжку завісу, що завжди відокремлює від людей їхнє майбутнє, Михайлові сам Бог дозволив піднести, щоб глянути й збагнути! Його широко розплющені зеленкувато-сірі очі жадібно ковтали видовище в деталях і в цілості, а все його виснажене енкаведівською опікою тіло аж тряслося від напняття: так прагнув він негайно ж таки збагнути й записати на сторінках своєї пам'яті сенс того дивного віщування долі! А що 18 років тому його охоплений пожежею гарячки мозок спромігся перемогти споконвічну заборону тяжкої завіси та побачити себе самого в сьогоднішньому становищі в'язня, то в цьому Михайло вже не мав найменшого сумніву. От тільки треба проаналізувати все як слід, щоб схопити глибинний сенс того віщування!

Коні, вершники... Були вони й у сні також, дарма що в дещо іншому вигляді та з завданням, яке, очевидно, треба розуміти не в прямому сенсі. Але як же виглядали й ким були оті, що прибули в сні потягом на «Нову Землю-Плянету»? Усе це були Михайлові товариші, що дали себе вбити й випотрошити, але Михайло не дався: він їхав тим дивним транспортом з убитими й випотрошеними, але сам залишався живим і невипотрошеним. Саме в цьому й полягала дуже суттєва, вирішальна й водночас застрашлива різниця між ним та його товаришами: збагнути їй було годі в той час, 18 років тому, але сенс її промовляв сам за себе тепер! Протягом довгих етапів суходолом і морями Михайло розмовляв із багатьма, і всі вони призналися й підписали на себе якусь провину в процесі слід-

ства («розкололися»), а Михайло, хоч і їхав із тими «розколотими» вкупі, але сам таким не був, бо винним себе не визнав і протоколу не підписав! Яка ж доля чекає тепер його (невипотрошеного) на цій незнаній Колімі, яку чомусь уперто «плянетою» звали, і на воротах якої стояла та казкова гора в квітах, що він її бачив уже 18 років тому?! Буде його доля подібною до долі всіх розколотих-випотрошених чи, може, буде відмінною?!

Поставивши собі це питання, Михайло миттю намацав у бічній кишені сорочки листа від Наталі, в якому вона влучним натяком давала йому зрозуміти, що його таємного листа через бабусю одержано, і що справу вже передано в руки доброго адвоката. Наталя кликала його вірити в... краще завтра. Гм... Та чейже ось і сон йому (невипотрошеному!) віщує... віщує... Михайло навіть і в думках своїх не наважився назвати відповідним словом те, що сон-галюцинація віщував йому, бо слово «воля» межувало і з чудом, і з його власним божевіллям! А він завжди усвідомлював, що в цих обставинах збожеволіти — не дивниця! А все ж таки... не називаючи «волі» її іменем, він збагнув увесь глибинний сенс дивного віщування, а Наталина здовжена рука, знайшовши його навіть і тут, здавалася йому чудесною, бо... еднала його з розгадкою того дивного сну і наказувала йому вірити! Розуміється, не було в Наталинім листі та й не могло бути згадки про Бога, бо ж усі листи до арештантів ішли крізь руки енкаведівських цензорів, але Михайло всім еством своїм відчував, що між рядками був її заклик до віри в Бога. «Боже Всесильний, в руки Твої віддаю життя мое! Дякую Тобі за...»

— Ей, ти, контрик! Ти што замечтался?! — гостро пролунав у повітрі крик вартового, і якийсь

внутрішній голос шепнув Михайлові, що це саме до нього...

— Ти што зазевался? Разве не відш, што ти другіх задержіваєш (російська лайка)! Марш вперьод!

Це була вимога дійсности. Прокинувшись, Михайло рушив з місця і включив себе в потік тих випотрошених, що слухняно прямували до містка-сходнів, які еднали пароплав «Дальстрой» з берегом Колими-плянети. Сходнями йшов і зі сходнів на ґрунт «плянети» вперше переступив зі словами моли:ви та з вірою...

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ

ПРИРОДА І ЛЮДИ КОЛИМИ-ПЛЯНЕТИ

» Колима, Колима,
Чудная планета!
Десять месяцев зима,
Остальное — лето!«

(Куплет із пісні советських арештантів-колимчан)

Ми — автори цієї повісти не маємо найменшого сумніву в тому, що Ви, Шановний Читачу, вчили в свій час географію: може, колись давно, а може, зовсім недавно, якщо Ви молода ще людина, але з власного досвіду знаємо, що не кожна тема наших студій вивчалася поглиблено. Дещо, можливо, промайнуло крізь юнацький мозок поверхово, а з роками присипалося порохом пройдених шляхів. Ось хоч би й Колима! Та справді щаслива людина, якій не доводилося особисто побувати на цій «плянеті», і якій не доводилося мати на ній своїх близьких, знає про Колиму дуже мало: пов'язуючи

назву цієї «плянети» з рікою Колимою, уявляє собі, де саме та Колима на мапі знаходиться, і... на цьому крапка! Оскільки таких, а навіть і трошки більших знань про Колиму не досить для повного розуміння дальшого ходу повісти, ми примушені дати тут невеличкий розділ про природу і людей Колими в тих роках, коли побував на ній герой повісти.

Не помиляється той, хто пов'язує Колимський край з районом ріки Колими, що бере початок із гірського хребта Черського і впадає в Північно-Льодовий океан. Якщо глянути на Колимський край згори, з літака, то він виглядатиме, як ізольований острів. З південного боку його відокремлюють від Далекого Сходу й Сибіру непрохідні ліси тайги, що стоїть нерухома й застрашлива на тисячах кілометрів простору; з заходу Колимський край обмежений болотяними бездорожними просторами аж до самої Якутії, з півночі на Колиму дмухає Льодовий океан, з північного сходу з нею межує Чукотський півострів, а зі сходу її береги обмиває не дуже ласкаве Охотське море. Виглядає так, ніби сама природа подбала про те, щоб ізолювати Колимський край з усіх боків, а зокрема навіть і з боку основної території Советського Союзу. Тому й не дивно, коли край Колими називають «плянетою», а всю решту СРСР «материком». І не тільки не дивно, а навіть і влучно! З цим і Ви, Шановний Читачу, напевно, погодитесь, якщо захочете глянути на мапу й задуматися!

Хто був автором цих влучних назв, — невідомо, як невідомо, хто був автором того віршика, що його вміщено, як мотто до цієї невеселої розповіді. Але з певністю можна твердити, що те й друге створили арештантско-колимчани під враженням цілої низки наявних причин: 1) географічної відризаності та надто довгого й незабутнього подорожу-

вання морями, 2) кліматичної відрізаності від решти світу протягом майже десяти місяців у році, 3) відсутності місцевого населення, 4) неуявно жорстокого поводження з в'язнями, яке могло існувати лише на якійсь «плянеті» недосяжній, що крутиться десь у космічних просторах, а тому й не має над собою жодного контролю. Щождо малограмотних і зовсім неграмотних в'язнів, то вони після тієї подорожі морями, що добре далася їм взнаки, та після одержання відомостей від грамотніших про застрашливу окремішність Колими цілком щиро вважали Колиму справжнім островом, відокремленим від цілого світу.

Отак і прицепилися ці дві назви: «материк» у сенсі всієї решти СРСР та «планета» в сенсі Колимського краю. І обидві ці назви, напевно, невмирущі, дарма що «вороги народу» гинули на Колімі дуже швидко: спішно йдучи смерті-визволительці назустріч, вони ще встигали передати створені ними влучні назви й дотепні вірші новоприбулим партіям нещасливих. Отже, населення Колими мінливе, але створені тим мінливим населенням дотепи й назви — незмінні!

Надалі й ми (автори) вживатимемо цих назв без жодних над ними лапок. Як бачите, Шановний Читачу, вже перші сторінки «нудного» розділу про природу і людей Колими принесли Вам розуміння деяких назв, а дальші сторінки, сподіваємося, принесуть Вам іще дещо для глибшого розуміння повісти.

Зв'язок між Колимою-плянетою і материком існує фактично тільки літом протягом двох із половиною місяців і здійснюється пароплавами, що курсують між Владивостоком і Бухтою Ногаєво через Японське море — протоку Лаперуза — Охотське море. З вересня й по травень включно зв'язок із материком припиняється, бо неласкаве

Охотське море в значній частині замерзає майже на десять місяців у році. Протягом так довгого часу зв'язок із материком у конечних для влади мінімальних розмірах здійснюється лише літаками та телеграфом.

У своїй південній частині Колима гориста, ґрунт каменистий і вічно промерзлий, бо літом він розмерзається лише на 20-30 сантиметрів. Клімат холодний, різко-континентальний, в західній частині досягає 70° — за Цельсієм*), але дещо лагідніший у східній частині, що межує з Охотським морем. Весна, літо й осінь разом узяті тривають на Колімі 2-3 місяці. У червні починає розтоплюватися сніг на поверхні землі та лід у річках, а вересень-жовтень уже вкривають Колиму-плянету білою пухнастою пеленою і сковують кригою воду в річках. Але навіть і в так званий «теплий сезон» зима час від часу нагадує про свою владу над природою і людьми: мовляв, ось тутечки й я — зима! Виявляються ці жарти зими літом... дуже холодними проливними дощами, часто зі снігом на пару, що тривають не день і не два, а 1-2 тижні безперервно, і земля тоді вкривається білою пеленою... А зимою лютує так звана «пурґа» (шалені вітри зі снігом на пару): вона заносить снігом авто, будинки й шляхи сполучення на відрізаній від світу Колімі-плянеті, спиняючи життя і сіючи довкола смерть. Якщо пурґа захопить десь на шляху вантажне авто, то рятунку вже нема й бути не може: занесе авто снігом, ще й вивершить над ним вибагливого малюнку могилу, а захоплені пурґою люди спочиватимуть під тією пишною могилою аж поки їх, імовірно, відкопають іще живими або й мертвими...

*) Недалеко знаходиться Верхоянськ — північний полюс холоду кулі земної.

Рослинність Колими бідна: її численні горби («сопки») стоять переважно голі, без жодного забарвлення рослинами, і, коли дивитися довкола і в далечинь, то ці голі сопки особливо підкреслюють похмурий характер пейзажу. В основному фльора Колими складається з так званого «стланніка» (корчі з породи шпилькових) та невеличких лісків так званої «ліственниці» (рід шпилькових), що зустрічаються здебільшого в затишних долинах та ярах. Береза подекуди є, але мало. Виняток з цієї бідности на фльору становить лише прибережна смуга біля Охотського моря.

З тварин тут можна бачити ведмедів, диких та свійських оленів, зайців (білих зимою) та бурундуків. З птахів є куропатки, дикі качки й дятел; інколи, як рідкий гість, завітає ворона, але нашого горобця тут не видно зовсім. Зате комарів-мучителів советського в'язня тут сила-силенна!

Річки Колими з швидкою течією в гористій частині плянети — неглибокі. Глибока й судноплавна лише одна ріка — Колима. У холодний сезон року всі річки, включаючи й верхів'я Колими, промерзають до самого дна*) верствами, а в порожніх просторах між тими верствами сплять купами клятї комарі — вірні спільніки совлади у запланованім винищуванні «ворогів народу». Весною-літом комарі працюють із енкаведистами на пару.

Советський уряд почав цікавитися Колимою лише з кінця двадцятих років після того, як геологічна експедиція виявила наявність багатих золотоносних пісків у гірських долинах цього відлюдного району. З метою виконання цілої низки тяжких робіт, зв'язаних з освоєнням цього дикого краю, та з метою розробки золотоносного ґрунту для

*) В наслідок замерзання рік Колима в своїй гірській частині позбавлена води. Щоб її одержати, треба розтоплювати лід або сніг.

добування золота, советський уряд почав уже від 1931 року засилати на Колиму чимраз більші кількості безплатної робітничої сили. Тим більше, що, крім золота, там знайдено було дещо пізніше ще й поклади кам'яного вугілля та робилися спроби закладання яринних совгоспів. Основну масу транспортованої на Колиму робітничої сили склали політв'язні, бо їх же не бракувало! Таким чином, від 1931-го року почавши, основну масу населення Колими-плянети складають позбавлені всіх людських прав політв'язні. Цю безплатну й безправну робітничу силу можна було зовсім безкарно визискувати у виключно-тяжких кліматичних і природних умовах. А визискуючи, винищувати: усіх померлих так легко було замінити новими партіями свіжої робітничої сили, невпинне постачання якої забезпечувала стаханівська діяльність ГПУ-НКВД! На Колімі не лише комарі, але й уся природа та клімат ідуть назустріч совладі, знаменито сприяючи процесові плянового винищування «ворогів народу» і в той же час постачаючи державі будованого соціалізму дуже дешеве золото. А воно ж так потрібне для пропаганди комунізму на всій кулі земній!

Мабуть, калькуляція собівартости одного кілограма золота з колимських золотокопень давала таки справді чудові показники, бо масштаби добування жовтого металу з кожним роком зростали, а кількість репресованих громадян ССРСР, що їх возили етапом на Колиму, чимраз збільшувалася. Французи твердять, що апетит приходить з їдою, і так воно й справді е! Призначення Єжова на пост наркома внутрішніх справ ССРСР у кінці 1936 року відкрило сезон виключно багатих жнив і надстаханівських темпів у справі масового постачання політичних в'язнів на Колиму, — цієї справжньої

рабсили, призначеної волею Кремлю на знищення.

Кілька слів про термін «рабсила». На так званій большевицькій волі під «рабсилою» розуміли й розуміють робітничу силу (по-рос. «рабочая сила»), але серед «ворогів народу» на Колимі термінові «рабсила» надавали значення рабської сили. Що це справді мало під собою підставу, читач побачить з наступних розділів. Розуміється, термін «рабсила» в сенсі рабської сили стосувався виключно до політ'язнів чи, інакше кажучи, «контриків» (від слова «контрреволюція») і не стосувався до справжніх кримінальників — злодіїв, грабіжників, убивців, гвалтівників, тощо... Усі вони разом узяті називалися «битовиками». Ця справді симпатична назва для карного елемента походить від рос. слова «бит», що значить по-українськи «побит», і зараховує до злочинів побутового характеру в сі можливі злочини за винятком політичних, які під советами придбали собі назву контрреволюції. «Контриків» на Колимі була переважна більшість, а «битовиків» — незначна меншість, і вони користувалися великими привілеями, як елемент соціально й духово близький для большевиків. Усі ці три назви — «контрики», «битовики» й «рабсила» в сенсі рабської сили стосовно політ'язнів ми будемо надалі вживати без жодних над ними лапок, як слова знайомі й зрозумілі для Нашого Читача.

Говорячи про людей Колими, мусимо згадати й про численні кадри НКВД, називаючи їх «людьми» умовно, бо вони на таку назву не заслуговують: їх слід було б згадати серед звірів Колими! Завданням цих людоподібних, уніформованих звірюк було сприяти процесові винищування людей з етикеткою «ворогів народу» при одночасовім і рівнобіжнім витискуванні з них усіх решток сил

на користь добування жовтого металу з вічно-промерзлого ґрунту Колими-плянети.

Окрім контриків, битовиків і енкаведистів, були на Колімі ще й так звані »вольні«. До цієї категорії належали, поперше, зовсім вільні люди, що приїжджали в цей відлюдний край за так зvanим »длинним рубльом« (довгим карбованцем), себто для добрих заробітків. Подруге, до категорії »вольних« належали ті політв'язні, що, відбувши кару, залишалися працювати на Колімі з мотивів дальшої поразки в правах або просто тому, що їх на материк не відпущено, щоб... не було на материк »язика«! Таких було небагато, бо мало хто з політв'язнів спроможний був відбутися всі роки кари й залишитися ще живим і працездатним. Потрете, до категорії »вольних« належали битовики, що, відбувши кару за кримінальний злочин, залишалися працювати на Колімі, щоб, легко працюючи, добре заробляти. Таких було чимало, бо битовикові в ролі в'язня жилося не зле, а тому й залишитися живим було природно й легко. Вольні мешкали окремо, а деякі з них навіть і родини при собі мали.

Чи було на Колімі місцеве (автохтонне) населення? Такого населення в'язень не бачив і бачити не міг, але інколи літом, під час роботи над добуванням золота в долині він міг, підвівши погляд угору, побачити свійських оленів десь поміж сопками. Казали, що це були олені тунгузів, які жили з полювання, риболовлі та випасу оленів у східній частині Колимського краю, ближче до Охотського моря, але літом вони заходили разом зі своїми оленями і в гірську частину...

Таким чином основну й найчисленнішу групу населення Колими-плянети творять позбавлені всіх людських прав політв'язні: це ж їхніми руками виконується найтяжча робота добування золота з віч-

но-промерзлого ґрунту! Те золото не лежить самородками, а знаходиться в розпорошеному стані в ґрунті золотоносних долин річок гористої частини Колими. Процес добування й промивання золота відбувається на золотокопнях, що розкидані по всій гористій частині Колими і групуються по управліннях: Південному, Західньому та Північному. Золотокопнями називають більшого або меншого розміру ділянки золотоносних долин річок, з яких кожна є самостійною адміністративно-господарською одиницею в розумінні експлуатації природних багатств. Чим довше існує золотокопня, тим більша її ділянка добування золота. Так, наприклад, золотокопні «Штурмовой» і «Нижній Ат-Урях», що входили до складу Північного Управління, експлуатували ділянки в два клм. завширшки (ширина долин річок) та біля десяти клм. завдовжки. Центром Північного Управління, що охоплювало в 1940 році вісім золотокопень, є новозбудований виселок Хатиннах, розташований на віддалі 900 клм. у північно-західньому напрямку від Магадану.

Центром усього Колимського краю є місто Магадан, збудоване протягом тридцятих років на рівнині в 2-3 клм. від Охотського моря. Морським портом для Магадану служить пристань Ноґаєво в бухті цієї ж назви. Бухта Ноґаєво має 5-6 клм. завширшки та, мабуть, кілометрів 15 завдовжки: вона дуже вигідна для причалювання пароплавів, а виступи гір надиво зручно захищають її від сильних вітрів.

Освоєння Колими-плянети почалося саме від Бухти Ноґаєво та Магадану і поступово й невпинно посувалося вглиб, на захід. Руками політв'язнів і буквально на їхніх кістках збудовано чудову дорогу-шосе, що має 6-7 метрів завширшки та прямує від Магадану вглиб плянети, на захід... У різних місцях від цієї основної магістралі йдуть розгалу-

ження до окремих районів Колими. До літа 1940 року цю магістральну дорогу було збудовано на 1000 клм. завдовжки. Якщо ця магістрала сполучить Охотське море й Колиму через Якутію з центром Советського Союзу, то це матиме велике стратегічне й економічне значення. Недалеко від того місця, де в Колиму впадає з лівого боку річка Дебін, збудовано через ріку Колиму великий залізобетонний міст, а трохи нижче невеличку пристань для річкової фльоти та військовий табір. Подібні ж залізобетонні мости збудовано й на менших річках, — у тих місцях, де через ці річки проходить шосе.

Управління Колимою знаходиться в руках НКВД під назвою «Управління Дальстрою» (по-рос. «строительство Дальнего Востока»). Представник НКВД, що займає пост начальника Дальстрою, є фактичним володарем і «самодержцем» Колими-плянети: від імени уряду СРСР він самодержавно керує цим відлюдним кутком кулі земної, де, однак, є мільйони підвладних йому людей. Його правою рукою є начальник Управління Далеко-Східніх Трудових Таборів НКВД, що об'єднує всіх в'язнів Колими.

Вільному окові до Колими зась! Заглядати туди не вільно! Громадянам СРСР в'їзд на Колиму заборонений, і ніколи не був і не буде допущений чужинець на територію будь-якого Колимського табору, де рабсила добуває золото з вічно-промезлого ґрунту, — золото, що його так щедро витрачає советський уряд на пропаганду комунізму по всій кулі земній. На Колиму не так то й легко приїхати, і це ще раз підкреслює, що назва «планета» підходить для Колими якнайкраще! Ворота цієї планети відчиняються лише для тих, хто має спеціальні перепустки НКВД: ті громадяни, що їдуть

на Колиму »за дліним рубльом«, себто за добрими заробітками, проходять спеціальну особисту перевірку в НКВД і, лише доказавши свою стовідсоткову »благонадійність« кольору советського прапора, можуть вони дістати спецдозвіл на в'їзд на плянету. Крім того кожен із них заключає з НКВД договір, що зобов'язує його працювати на Колімі не менше трьох років. Ці люди, як правило, не працювали фізично, а тільки виконували обов'язки різних наглядачів та начальників над рабсилою. Не маючи звичайно ні особливого фаху, ні освіти, а лише нахил до жорстокости, вони були вірними помічниками НКВД і за це одержували потрійну платню. Звичайні ж совгромадяни, які покищо живуть на волі, не сміють знати, ЩО діється на Колімі-плянеті, а тим більше не сміють про цю плянету знати всі ті, що мають щастя жити за межами ССРСР, по той бік залізної куртини! Саме тому й виїхати з Колімі-плянети назад, на материк для політв'язня, що відбув кару, майже неможливо. Згідно з політикою сов. уряду, не повинно бути повороту назад для людини, що може зробитися на материку »язиком«. О, »язик« — найнебезпечніша для совлади річ! І тому НКВД мало вказівки НЕ випускати »язика« на волю! З цією метою систему повільного винищування »ворогів народу« було передбачливо побудовано з таким розрахунком, щоб усі політв'язні, що опинилися на Колімі, на ній же й загинули! Ті одиниці, яким чудом пощастило повернутися з плянети на материк, жили під постійною »опікою« НКВД з найсуворішим попередженням мовчати... Мовчати до самої смерти, ніколи й нікому (навіть і родині!) про те, ЩО бачив і ЩО сам зазнав на плянеті, — не розказувати! Такі одиниці були на особливому обліку НКВД, а перед відступом большевиків з України в 1941 р. їх було фізично знищено, згідно з наказом НКВД. Зокрема в Харкові перед

самим вступом німців згоріла застрашливої слави в'язниця НКВД на Чернишевській вулиці, в якій було спалено колишніх політв'язнів живими. Але... відомо, що злочинець, утікаючи, здебільшого неспроможний захвати всіх слідів свого злочину!

Нема нічого дивного в тому, що в пресі вільного світу є так мало правдивих і певних відомостей про невільничі табори Колими. Це твердження повною мірою стосується й до нашої-української вільної преси. Те, що досі появилася друком про Колиму, в більшості своїй є просто продуктом фантазії, писаним авторами, які на власні очі ніколи Колими не бачили, а якщо й бачили, то не в ролі політв'язня, а в ролі службовця, який, перейшовши перевірку НКВД, приїхав на Колиму «за дліним рубльом», або в ролі битовика-кримінальника чи навіть енкаведиста. Розповіді справжнього політв'язня, який сам побував у складі тієї рабсили, що добуває золото з вічно-промезлого ґрунту, не доводилося нам зустрічати. І ми щасливі, що Бог дав нам можливість розповісти вільному світові з максимальною об'єктивністю про існування рабсили на Колимі-плянеті, про систему нелюдських знущань над мільйонами політв'язнів, запроваджену Московським Кремлем, що так успішно сіє тепер червону отруту по всій землі круглій, виставляючи себе, як полум'яного захисника прав усіх трудящих і покривджених. Ми щасливі, що можемо донести до вуха вільного світу зойки й благання ще живих про порятунок і клич замучених і вже мертвих про помсту й відплату, клич про знищення рабства в двадцятім сторіччі на теренах під червоними п'ятикутними зорями і під таким же суцільно-червоним, кривавим прапором. Ми — автори цієї правдивої повісти справді щасливі та вдячні Богові за те, що Ви, Шановний Читачу, її сьогодні читаете!

ПЕРШІ ВРАЖЕННЯ

Чи доводилося Вам, Шановний Читачу, хоч будь-коли, хоч раз бути водночас і смертельно втомленим, і докраю виснаженим голодом та спрагою? Якщо доводилося, то пригадайте собі себе в тій стані, і Вам, може, легше буде зрозуміти Михайла Гриня та тих його товаришів недолі, що мчали разом із ним у кінці липня 1938 року енкаведівськими вантажними автами від пристані Ногаєво через Магадан на захід, вглиб Колими. Довга-довга колона авт здавалася безконечною, але й вона неспроможна була забрати всю ту рабсилу, що її привіз »Дальстрой«; решта неповантажених залишилася чекати наступної можливості мчати вглиб Колими.

Колона вантажних авт мчала чудовою дорогою-шосе, час від часу обминаючи групи арештантів, які під конвоєм то тут, то там ремонтували вибоїни чи якісь інші пошкодження шосе. Це свідчило про те, що дорога ця була в полі зору влади, і вона й справді виглядала зразково. Але Михайлові було не до висновків! Усе, що тепер мчало йому назустріч, якось механічно фотографувалося й лягало на своє місце в мозок, щоб колись при нагоді воскреснути, як спогад, але все бачене не викликало бажання думати над ним і робити висновки. Чим далі вглиб планети, тим суворішою ставала природа, а голі сопки на овиді робили весь ландшафт похмурих і загрозливим. Сторожові пости НКВД, що їх з очевидною регулярністю обминали авта, осідали на своє місце в якихось заглибинах мозку саме з отими голими сопками поруч: природа планети вже започатковувала свій винищувальний

марш з енкаведистами на пару — щойно прибулим в'язням назустріч...

»Ой, коли б швидше на місце прибути!« — тоскно думав Михайло: — »Там же, напевно, дадуть можливість виспатися й хоч сяк-так нагодують! Чейже адміністрація табору зацікавлена в працездатності новоприбулої рабсили! Хіба ж рабовласник не годував свого раба?! Годував! Та й поспати йому теж дозволяв! Отож, виспатися хоча б одну добу і... з'їсти щось таке, щоб ще здорові зуби рвали його на шматки та ще й товкли розірване на кашу! А далі... Краще не думати, що буде далі!« Тут послужлива фантазія намалювала Михайлові ніжно-рожеве тіло шинки в обіймах білих пелюшок з ніжного вудженого сала... Прогнав тую шинку геть, проковтнувши замість шинки слинку, а сам подумав: »І лізе ж отака-от мана в мою очманілу голову, цур їй тричі! Та ж я і на волі советській ніколи шинки не їв! Хібащо колись давно, ще замолоду, на Великдень!«

І думка про молодість, її силу, здоров'я і мрії нездійснені гадюкою вкусила Михайла за саме серце... Тим часом вантажні авта з в'язнями почали підноситися вгору на вже другий з черги хребет. Це називалося тут »перевалом«. Перший перевал через значно менший хребет минули якось непомітно ще на початку подорожі: він охороняв усім своїм захисним масивом ту долину, що в ній містився адміністративний центр Колими — Магадан, охороняв і від вітрів, і від суворого клімату північного заходу планети. А цей другий з черги й значно більший хребет стояв уже на межі Північного Управління, до якого якраз і прямувала колона авт.

Почався дощ, і крізь миготіння його рясних сліз увесь завітчаний голими сопками ландшафт виглядав зовсім уже безнадійно-сумним і невблаган-

но-суворим. Покрученою дорогою перемогли перевал і почали вже спускатися в долину, коли раптом Михайла штурхнув сусід і сказав: »Дивись!« А дивитися треба було якраз у протилежний бік, бо саме там, на похилому боці недалекої сопки вже виразно виднівся чотирьохкутної форми табір, обведений довкола парканом, з патрульними вежами на кожному куті. Біля табору притулився виселок вольних із дерев'яними необмазаними будиночками. Оце ж, мабуть, і є місце призначення! Михайлові зеленкувато-сірі очі під дугами впертих, з розмахом окреслених брів розплющилися ширше, а загострений етапними постами профіль заляк у повній нерухомості: так жадібно споживав він тепер очима й розумом усе те, що бачив! А бачив він справді цікаві речі, що ставили перед його мозком загадки... У таборі були довгі дерев'яні бараки з дахами і... такі ж самі бараки без дахів. Були також і довгі брезентові намети, але не в них полягало зерно загадки, а саме в отих бараках без дахів. Навіщо вони в місцевості такого виключно-суворого клімату?! Адже звідци вже й Верхоянськ недалеко, а це ж північний полюс холоду кулі земної! Михайло був не останнім географом, викладав економгеографію, і тому, можливо, бараки без дахів у сусідстві з Верхоянськом так сильно вразили його. »Мабуть, дахи спішно добудовуються«, — подумав він: — »Тут же все в стані розбудови! Щось уже є, а чогось іще нема, але завтра буде!«

Основна колона авт поїхала шосейною дорогою далі, а менша звернула праворуч на ґрунтову дорогу; але не встигла вона зробити й кілометра цієї ґрунтовою дорогою, як від її хвоста відділилося приблизно півтора десятка авт і... рішуче звернуло праворуч, до близького табору! За кілька хвилин

ці авта крізь виселок вольних уже в'їздили на територію табору...

Наказ розвантажуватись... Усіх щойно прибулих поставлено по чотири в ряд, і виглядали вони, як справжні мерці: бородаті, оброслі обідранці з виліпленими з глини обличчями, з неприродно загостреними носами та в глибинь черепа запалими очима. Розуміється, були серед них дещо молодші й здоровіші, але були й старші, слабші й зовсім слабкі... Усіх варта передала адміністрації табору за рахунком, як скот. Після цього було проведено дбайливий розподіл новоприбулих на дві категорії: битовиків і контриків. Битовиків повели до бараків з дахами, а контриків до... бараків без дахів!

На порозі одного бараку без даху ту групу контриків, до якої належав Гринь, зустрів і за рахунком прийняв так званий «дневальний» — відповідальний за даний барак в'язень-битовик. Це був рудоволосий високий і міцно збудований хлопець років, мабуть, тридцяти або й менше з неприродно широкими щелепами й надто великим губатим ротом, що надавав йому схожості з якоюсь бридкою твариною.

— Стань в одін ряд! — скомандував він, і коли наказ його було виконано, почав своє вступне слово багатоповерховою грубіянською лайкою, що завжди була, є і буде монополією росіян. Бо нема на кулі земній жодного іншого народу, що перевершував би росіян у галузі непристойної лайки! Впливаючи ту ганебну лайку після кожних двох-трьох слів, губатий дневальний «роз'яснював» новоприбулим, що вони мусять слухатися начальства, а зокрема його...

— У мене дисципліна! — хрипким басом вигукував він, а для більшої переконливості ще й вимахував перед очима новоприбулих кийком...

— Можете занімать свабодние места на нарах!

— додав він після павзи: — А вещи свої січас же аткройте для пересмотра! Я должен знать, нет ли там какойнибудь контрреволюції!

Новоприбулі розсипалися в межах бараку: кожен шукав собі сухого місця, але знайти його було годі! Трьохповерхові нари були брудні й мокрі, бо надворі йшов дощ, і в бараці йшов дощ! Даху не було, а стіни й стелю було збудовано з грубо обтесаного дерева, що спричиняло рясні щілини, які давали повну можливість дощівці поливати барак, неначе грядку.

Коли нема сухого місця, то людина займе й мокре! Хібащо пошукає собі якогось, не так рясно поливаного дощем. Зайнявши мокрі місця на нарах, новоприбулі слухняно розгорнули свої речі для перегляду начальства. Дневальний без жодних церемоній чи пояснень почав забирати до своєї сумки всі найкращі речі, а до кишені гроші, якщо знайшов їх у процесі свого перегляду десь зашитими або дбайливо замаскованими... У Гриня він забрав пару чистої білизни та досить іще нову й гарну верхню сорочку. Те й друге прислала Наталя в пакунку на Маріїнськ, те й друге подала вона своєю здовженою рукою, щоб мав він можливість передягнутися...

— Хіба ж це — контрреволюція?! — спитав Михайло.

Губатий дневальний оскалив гострі, рідко посажені зуби і підніс угору кийок, щоб ударити, але... в цій же хвилині загула сирена, і він розпорядився йти на обід, а речі залишити розкритими, бо він, мовляв, іще не скінчив оглядин і буде продовжувати цю «працю» сам... Дехто зробив спробу забрати свої речі з собою, але кийок дневального зразу ж примусив відмовитися від цього наміру.

— У мене дисципліна! — на весь барак лунав хрипкий бас дневального: — Вот я вас, сякі-такі

контрики (відома російська лайка), научу, как нужно уважать начальство!

Супроводжувані трьохповерховою лайкою денального новоприбулі пішли до їдальні. Думка про можливість зараз же щось поживного перекусити туманила мозок... Їсти! Їсти! Надмір голодної слини переповнював рот, зуби виконували рух жування, а шлунок болісно корчився в мліснім очікуванні несплаченого йому боргу.

Їдальня містилася в довгому дерев'яному бараці наполовину без даху і мала входи з обох протилежних кінців, а кухня займала центральне місце посередині. Виявилось, що в таборі є справді дві їдальні: одна краща для стаханівців і битовиків, а друга гірша для решти в'язнів, яка щодо харчування в свою чергу ділилася на шість категорій в залежності від виконання норми праці. До найгірше харчованих належали в'язні п'ятої та шостої категорій: це були здоров'ям найслабші, а віком найстарші, що виконували норму на 30-40% і за це одержували по 200-300 грамів хліба та по одній тарілочці баланди на день. Але цим іще не вичерпувалася опіка над в'язнями останньої, шостої категорії: відмінно від своїх колег п'ятої категорії, вони вже не мали права жити в бараці, а утримувалися в спеціальній в'язниці-ізоляторі під замком, а на роботу ходили під конвоем. Про все це, як рівно ж і про те, що табір мав назву «Верхній Ат-Урях», Михайло дізнався в їдальні.

Щойно прибулі контрики одержували обід за п'ятою категорією. Розуміється, стали в чергу (в потилицю!), і належний кожному кусок хліба одержували з одного вікна, а маленьку порційку баланди з другого. Кожен підставляв свій посуд: хто миску, хто кухлика, а хто бляшанку з-під консервів. Але їсти ту баланду було нічим, бо ж усі ложки з будь-якого металу було забрано ще

в етапі, а дерев'яні мало в кого були, а якщо й були, то в так довгій дорозі поламалися... Дове-лося, отже, баланду пити, бо інакшого способу спо-жити її не було.

Відійшовши зі своєю порцією трошки набік, Ми-хайло відкусив кусок хліба майже побожно і, не-спроможний розжувати, жадібно проковтнув його, запиваючи дорогоцінною баландою, в якій, одна одну не наздоганяючи, плавала де-не-де крупинка ячменю. А тим часом рясні краплини дощу з діря-вої стелі ідальні для контриків відсвіжували Ми-хайлові голову й шию та ще й за комір дозвоільно текли... Попадали ці краплини дощівки й до ми-сочки з баландою, збільшуючи її кількість. Ті рясні краплини дощу Михайло і бачив, і відчував, але не думав над ними: весь віддався їді! Їв швидко, не розжовуючи хліба, дарма що його здорові зуби так прагнули щось жувати! Похапцем, захлинаю-чись ковтав баланду... Йому смакувало! Під час довгого подорожування водою навчився він ці-нувати кожную краплину і зовсім бруд-ної води! А тут же цих краплин було доволі, та й були вони не такі вже застрашливо брудні! От тільки баланди було рішуче замало! Та й хліб зник, неначебто й не було його зовсім!

Обід скінчено. Повернулися до бараку, і кожен з болем душі кинувся до своїх речей, щоб... Але, Боже мій! **ЩО** це?! Знову гуде сирена, і дневальний, артистично накопичуючи »поверхи« російської лай-ки один на один, наказує... іти на роботу! У Ми-хайлових грудях ревів-клекотав голос протесту, що рвався назовні, як той, щойно ув'язнений ди-кий орел із надто тісної клітки.

Усіх новоприбулих контриків ретельні дневальні сигнали з бараків і виструнчили рядами на майдан-чику в центрі табору, куди незабаром з'явилися й начальники в уніформах НКВД...

— Громадяни начальники! — залунав чийсь металевий теноровий голос: — Ми... подорожували етапом... майже два місяці! Без перерви! Ми втомлені. Чи не були б ви так ласкаві дати нам можливість бодай хоч виспатися до завтрішнього ранку?! А ми, відпочивши, краще б працю...

— Замалчать! — гаркнув старший рангою начальник: — Тебя не спрашіваяют! Фамілія? Імя?

— Михайло Гринь.

— Запісать! — розпорядився начальник, звернувшись до одного зі своїх підлеглих, а сам, наблизившись до Гриня, з розмахом ударив його кулаком у груди: — Знай своєю место!

Михайло поточився, але не впав... Молодцюватий начальник наказав розподілити всіх на бригади по 35-40 контриків у кожній, а бригадирами цих бригад тут же призначив битовиків. Далі кожна бригада мала ще й у свою чергу розподілитися на окремі звена для кращого обліку виконання норми.

Бригадиром тієї бригади, до якої включено Михайла, був призначений молодий (років тридцяти) битовик: високий здоровий, міцно збудований і відповідно до клімату вдягнений. Він, як і днівальний, мав надто великий рот, але відмінно від днівального був його рот не губатий, а навпаки — підкреслено тонкогубий. Очі мав надиво маленькі, але гострі, як ті шила; вираз обличчя, а зокрема очей, був нестерпно жорстокий, і прізвисьце його було Смірнов.

Кожен бригадир очолив свою бригаду. Контриків поставили по чотири в ряд, відчинили ворота табору, і... марш на роботу! За ворітьми пішли в різних напрямках: кожна бригада мала певне призначення. Але три бригади якийсь час ішли разом. Раптом звідкись з'явилися три енкаведисти й три собаки... Роля їх була неясна, бо вони йшли собі ззаду й нікого не зачіпали. Але, коли незабаром дві бригади від-

окремилися кудись убік, то... за кожною з цих бригад пішов один енкаведист із собакою, а ззаду бригади Смірнова, в рядах якої був Гринь, залишився теж один собака під керівництвом енкаведиста.

Ішли долиною кілометрів два поміж високими насипами каміння, піску й глини, що мали форму більш-менш заокруглених стіжків... Старші й слабші почали дещо відставати від гурту, і тоді енкаведист зразу ж почав нацьковувати на тих відсталих собаку. О, це був мудрий і добре вишколений собака! Він не примушував енкаведиста довго себе просити, а кидався на кожного відстаючого, влучно кусав за ноги і знаменито рвав штани... Такою поведінкою собаки енкаведист був задоволений, а коли прийшли, нарешті, на місце праці, то наслідки зразкової праці енкаведівського пса кинулися в очі кожному: восьмеро було з покусаними до крові ногами та обідраними аж до голого тіла штанами й підштанцями. Енкаведист загоносто сміявся з цих безштаньків і пестив собаку...

З маленького будиночку, що виявився інструментальним склепом, кожен контрик одержав лопату, лома та кирку, і Смірнов повів свою бригаду в »забій«.*)

*) »Забій« — дільниця в долині, де відбувається виробничий процес добування золота.

РОБОЧИЙ ДЕНЬ У ЗАБОЇ

Бригада Смірнова йшла разом із ним попід риштованням; верхом його проходив збитий з дощок широкий жолоб, яким мчала кудись вода і крізь щілини проливалася в'язням на голови й плечі: душ на північнім курорті! Ішли далі доріжками, що їх було вистелено дошками, а потім поміж купами каміння перейшли через полотно вузької колії і знову посувалися вперед, перемагаючи ями, канави, горби . . .

Усюди працювали в'язні, усюди лунала з уст наглядачів-бригадирів так добре знайома ганебна російська лайка. Нараз до бригади Смірнова наблизився рум'яний, здоровий чоловік років тридцяти, досить добре вдягнений і з кийком у руці.

— То оце і є ти, щойно прибулі контрики? — недбало спитав він Смірнова: — Давай їх сюди сяких-таких (відома лайка)! Ми їм тут покажемо, як контрреволюцією нашої соціалістичній батьківщині шкодити!

Це був десятник. Він рішуче зупинив бригаду на вільному майданчику і, грізно вимахуючи кийком та рясно пересипаючи свою вступну промову винахідливо приперченою російською лайкою, у коротких словах пояснив, у чому полягатиме робота новоприбулих. З тієї промови слухачі дізналися, що золото знаходиться тут у вічно-промерзлому ґрунті в розпорошеному стані, і що робота їхня полягатиме: в роздовбуванні шарів вічно-промерзлого ґрунту ломами та кирками, в навантажуванні відколупленого вже ґрунту на тачки та у транспортуванні тих тачок (силами в'язнів, розуміється) до призначеного місця-«естакади». Там в'язень має

висипати привезений ним ґрунт із тачки до вагонетки, яка вже й повезе його на »бутару«, де відбувається процес промивання золота. Десятник не казав про те, що в наслідок промивання крупинки й кусочки золота осідають на дно жолоба, але це було зрозуміло для кожного слухача, який знав, що питома вага золота більша за питому вагу решти складників ґрунту. А що переважна більшість рабсили взагалі, а зокрема й бригади Смірнова складалася з інтелігентів, то суть золотодобувального процесу на Колімі стала відразу ясною для всіх чи майже для всіх. Неясно було лише одно: яким чином подужають таку роботу ці висохлі майже до стану кістяків інтелігенти?

На віддалі 100-150 метрів стояла естакада — дощаний поміст на стовпках метрів три заввишки. Біля естакади проходила вузька колія, по якій за допомогою линви пересувалися вагонетки. З усіх боків на естакаду пнулися дощані доріжки (12-15 сантиметрів завширшки) зі стрімким нахилом градусів 40-45, підперті знизу стовпками. Цими вузьенькими доріжками, напинаючись, пхали контрики тачки з ґрунтом угору, на естакаду, а висипавши той ґрунт у вагонетку, поверталися назад із порожніми вже тачками... Замкнуте коло! Конвайер!

Вислухавши ще й додаткові розпорядження десятника, в'язні бригади Смірнова пішли збирати дошки, що лежали то тут, то там у болоті (наслідок дощу). Цими дошками прокладали вузьенькі доріжки (12-15 сантиметрів завширшки) від естакади до призначеного для розробки майдану. Коли цей етап підготовчої роботи було скінчено, десятник наказав постягати на майдан залізні й дерев'яні тачки (з розрахунку по три на звено), залишені то тут, то там попередніми бригадами. О, ці тачки! Вони були дуже важкі самі по собі, без ґрунту. До того ж на них поналипала мокра глина після

тривалого дощу, і було б зайвою розкішню її відокремлювати, бо в процесі роботи вона чейже знову налипне!

Кожне звено бригади Смірнова одержало окрему частину ділянки для розробки. Від своєї частини до основних доріжок, що вели на естакаду, треба було також проложити дошки, а коли й це вже було виконано, то десятник знову звернувся з промовою до новаків. Якщо обминути російську лайку й усі додатки до неї, то зміст промови виглядав ось як:

Працювати треба 12 годин на добу без будь-якої перерви. Кожен в'язень, незалежно від віку й стану здоров'я, м у с и т ь накопати три кубометри ґрунту і відвезти його на естакаду. Таким чином уся бригада Смірнова має дати 120 кубометрів за день. І нехай кожен контрик раз і назавжди зарубить на своєму контрреволюційному носі, що три кубометри — це норма, п л я н, а невиконання пляну пахне не дуже смачно! За невиконання норми карають зменшенням порцій та якості харчування, а також і збільшенням тривалості робочого дня. Якщо ж відсоток виконання норми буде далі йти вниз, то... суворість кари за це йтиме вгору аж до ув'язнення в »РУР-і«*), аж до розстрілу **включно!**

Тут молодцюватий червонопикий десятник зробив тривалу павзу, смакуючи ефект хвилини, а далі вів так:

— Працювати треба без відпочинку, без зупинок і без курення цигарок! За порушення цих правил бригадир буде карати винуватих кийком тут же, на місці. Працювати треба роздягненими до сорочки. А тому... наказую роздягнутися негайно! Ну, і що ж ви всі стоїте, як неживі?! Р-р-роздягайтесь

*) В'язниця з особливо суворим режимом.

зараз же до сорочки (відома лайка)! Робота піт любить!

— Але ж ми фізично ніколи не працювали... Ми всі виснажені... Два місяці етапом їхали! На ногах ледве тримаємось... — почувалися окремі репліки з гурту в'язнів:

— Це, очевидно, для здорової людини таку норму встановлено! А як же нам її виконати?! Ми всі хворі й невиспані... Ми...

— А ми вас, сукиних синів, тут вилікуємо! — з реготом відповів десятник, вимахуючи в повітрі кийком: — Я і Смірнов — знамениті лікарі! До речі, чи знаєте ви, хто такий Смірнов? Чи знайомі ви з його біографією? Якщо ні, то раджу познайомитись!

Новоприбулі контрики, розуміється, не знали біографії Смірнова: він бо не був ні Наполеоном, ні Лінкольном, ні Шевченком, ні Пушкіном! Але незабаром усі вони знали біографію Смірнова чи не краще, ніж біографію будь-якої великої людини.

Наказано було вкопуватися в землю на три лопати, а тоді вже знімати шар ґрунту і відвозити його на естакаду. На свіжій, ще недоторканій ділянці було б, розуміється, легше вкопуватися, бо приблизно на 30 сантиметрів ґрунт літом розмерзається. Але бригаді Смірнова довелося вкопуватися в ґрунт, де два дні тому працювала інша бригада. Отже, за два дні ґрунт той встиг розмерзнутися лише на яких 10 сантиметрів або й менше, і працювати на такій ділянці, напевно, було дуже тяжко, але... наказ — наказом!

Звенові розділили, кому вбиватися в ґрунт ломом та киркою, а кому накидати відколуплений вже ґрунт на тачки, а кому пхати повні тачки на естакаду. Михайлові дали лома. Гм... Ніколи за все життя не працював він ломом, але в дитинстві та юнацтві був призвичаєний до фізичної роботи та

й фізкультурником був не останнім! Вища освіта не переробила його на кабінетного інтелігента, а тому, мабуть, зможе він і ломом орудувати! З такою думкою про себе почав забивати лома в ґрунт Колими-плянети... Але, пройшовши ломом кілька сантиметрів углиб, зустрів перші труднощі: на лом вмить налипла глина, не пускаючи його ні вгору, ні вниз, а маса різного розміру каміння ще й зі свого боку утруднювала процес розширювання зробленої ямки та дальший хід лома вглиб. Щоб просунути хоч трошки глибше, треба було каменюку в глині розбити, а це вимагало напняття всього організму... З труднощами здобувши цю для ока, може, й непомітну перемогу, Михайло досягнув своїм ломом шару вічної мерзлоти і... спинився, відчуваючи, що далі він уже не в силі здобути перемоги... Почав відколупувати від зробленої вже ямки: теж надсподівано трудна справа, бо на це не дозволяє зціплена до купи глина! Почав перемагати спротив тієї глини киркою, але й це дало жалюгідно-малі наслідки... І в цій хвилині не самим лише розумом, а всім єством своїм збагнув, що ґрунт Колими це не ґрунт України, де протягом 12-годинного робочого дня здоровий і добре харчований робітник, може, й спромігся б три кубометри викопати. Але не на Колимі-плянеті і не «силами» вкрай виснаженого й голодом тортурованого організму! Відколупавши отак пару кусків, Михайло знеможено спинився, прислухуючись до голосу свого власного, вичерпаного тортурами, в'язницями й етапами, голодом, холодом і спрагою тіла. А воно, нещасливе, рясно обливаючись потом, благало спокою, сну та їдження, благало так несамовито, що годі було його приборкати...

— Ей, ти! Контрик (ганебна лайка)! — почув

Михайло голос Смірнова: — Ти що мечтать сюда приїхал, что-лі?

Смірнов ретельно стежив за тим, щоб кожен підвладний йому контрик справді працював без перервно, і тому щохвилини вигукував і лаявся на адресу кожного, хто насмілився хоч на хвилинку спину випростати. А про те, щоб закурити, то й мови не могло бути, а це ж для курців іще одно додаткове терпіння!

Михайло з труднощами колупав ґрунт у полоні гірких думок про своє знищене вже опікою НКВД здоров'я, коли пронизливий зойк людини, що лунав із терену сусіднього звена, примусив його здригнутися й глянути... Це Смірнов дубасив щосили старого вже чоловіка за надто повільну роботу й часті павзи. Кийок Смірнова вдаряв з розгоном то по руках, то по голові, то по шиї та спині нещасливого... Нарешті, мабуть, для різноманітності Смірнов ударив старого кулаком у груди, і той упав. Тоді Михайло спромігся побачити обличчя лежачого і вмить пізнав його: це був 56-річний вчитель із Київщини, українець, і прізвище його було Голуб. У дорозі пароплавом він розказував Михайлові про знуцання енкаведистів у Лук'янівській в'язниці Києва, де від нього вимагали, щоб він підписав, що був агітатором проти совлади. Він довго тримався нерозколотим, аж поки одно, неперевершене своєю гіддю знуцання таки примусило його підписати. Він дістав «ежовський мінімум» — 10 років, і ось тепер лежав у болоті закривавлений, а розлючений Смірнов продовжував бити лежачого носками своїх чобіт: і в голову, і в боки, і в живіт, і в обличчя... Великий тонкогубий рот Смірнова був спотворений бридкою гримасою, що випнула назовні його великі, оскалені, як у тварини, зуби, а малесенькі й гострі, як шила, очі палахкотіли вогнем садистич-

192

ної екстази. Було очевидно, що він не спинить цієї дикої розправи, аж поки сам не вичерпається аж до дна... На захист товариша в біді не виступав ніхто: кожен бо мимоволі уявляв собі свою власну загибель у руках Смірнова, як наслідок есентуального прилюдного протесту. Зокрема Михайлові ще й досі боліло в грудях від сьогоднішнього тумака кулаком начальника за чемно висловлене прохання про відпочинок для новоприбулих, і той біль у грудях промовляв без слів...

Бити людину — це витрата енергії, від якої теж можна втомитися! Чи ж не так, Шановний Читачу? Отож, і Смірнов, нарешті, втомився і вичах, як той огонь, що поступово розгорявся, горів, палав і... погас, коли вичерпався...

— Вставай, (відома лайка)! Роботать надо!

Але Голуб не ворухнувся. Тоді Смірнов наказав в'язням підвести Голуба, поставити його та дати йому лопату в руки: нехай вантажить золотоносний ґрунт на тачку! Наказ — наказом! Голуба підвели, поставили, ще й лопату в руки вложили, але він не працював більше. Він був увесь закритавлений і трясся, а як тільки його перестали тримати руками й підпирати, — зрізаним колосом упав на землю...

Забувши про свій лом, Михайло не міг відірвати очей від обличчя цього старого вчителя з Київщини, а думки, сполохані подією, гураганом мчали крізь його мозок. Підвівши очі від лежачого вгору, Михайло раптом схопив очима на віддалі приблизно десятиох метрів стовп, а на ньому кольору людської крові прапорці, що так грайливо розвівалися й лопотіли за вітром, звисаючи над таким же, як і вони, криваво-червоним плякатом, на якому чорними літерами було написано »по-русски«:

«Стране нужен металл, и мы должны его дать!»

Михайлів, сполоханий враженнями мозок працював з якоюсь особливою, гарячковою швидкістю і майже надприродною ясністю: протягом кількох незабутніх хвилин він з яскравістю блискавки збагнув те, що відчував, але покищо неспроможний був зформулювати словами: «Волею Московського Кремлю мільйони людей пливають тепер невпинними потоками на Колиму-плянету, щоб угноувати своїми трупами та поливати своєю кров'ю цей вічно-промерзлий ґрунт, примушуючи його під впливом такого «добрива» таки віддати так дбайливо захвані в ньому скарби золота! А коштом цього дешевого золота оплачується, крім розкошування кремлівської верхівки, ще й комуністична пропаганда на всій кулі земній та «робота» п'ятої колони. І прикривається отака-от дійсність прапором свободи та пишними гаслами про ідеальну справедливість поміж людьми! Який неперевершений цинізм! Яка...»

— Ей, ти, контрик! Не хочеш лі ти, щоб я і тебе масаж сделал?! — гавкнув Смірнов на адресу Гриня і тут же наказав найближчим в'язням відтягнути Голуба набік і... працювати далі!

Трохи пізніше бригаду Смірнова чомусь погнали на іншу дільницю, а старий, рясно закривавлений учитель залишився лежати на майданчику зовсім самотньо. Ніхто не поміг йому! От тільки дощ змилосярдився і трохи обмив його від його ж таки власної крові, поливаючи нею ґрунт, що так нерado віддає людині своє золото. Голуба Михайло не бачив більше, але цікавився долею тих, хто падав у забої: їх звозять підводою до бараку-покійницької, де й кидають на купу трупів за принципом: «мала купа, — додай ще!» Якщо тяжко побитий не має вже сили доплентатися до свого бараку, то

там, у покійницькій, у товаристві трупів він і сам без перешкод трупом стане!

* * *

*

На Колиму-плянету спускалася ніч. Похолодніло. Ех, хоч би вже швидше та ніч прийшла та на золотоносний ґрунт свій захисний, майже чорний саван поклала! Тоді можливо було б під накриттям того савана хоч пару хвилин відпочити! Але, як це не дивно, а надія ця виявилася марною! Ніч таки прийшла, але без темного савана! Виходить, отже, що тут і ніч у парі з НКВД ходить! Новоприбулі дивувалися, але Михайло пригадав собі, ще й іншим пояснив, що літом на Колімі ночі нема! Лише на дві-три години стемніє трошки, і знову настає день. Таким чином бригадирові навіть і вночі видно, що роблять контрики! А електричне освітлення в забої ще й зі свого боку бригадирові помагає . . .

З приходом прозорої ночі стало ще холодніше, а дощ зі снігом додавав ще й своїх «два гроші» до чималої вже суми арештантських гараздів. В'язні були наскрізь мокрі, промерзлі й голодні майже до непритомного стану . . . Один по одному вони непомітно поодягали свій жалюгідний верхній одяг, і стало їм трошки тепліше . . . А Смірнов чомусь не лаявся і не кричав, щоб роздягнулися, бо «робота піт любить!» Він і сам бігав туди й сюди, щоб загіртися, дарма що не промок під дощем, бо ж мав на собі добрячий брезентовий плащ.

— Ей, ви там, контрикова сволоч! Зачем аделісь?! Адежда работе вредіт! Раздевайтесь, сволочі! Работа пот любіт! — так вигукував високий пика-тий енкаведист, наближаючись до бригади Смірнова.

Усі на мить завмерли: не лише імперативність

тону, не лише зміст адресованих до рабсили наказів, але й вигляд цього енкаведиста робив враження: він був одягнений в блискучий чорної шкіри плащ, а на голові мав кашкета з червоним пояском і п'ятикутною зіркою. Він невпинно кричав і лаявся, загрожуючи, що не потерпить шкідництва на фронті добування золота, яке так потрібне батьківщині соціалізму. Це був помічник начальника золотокопні.

До лайки такого великого начальника поспішив додати ще й свою власну менший начальник — Смірнов: він почував себе винуватим, бо в прозорому присмерку ночі виявив трошки людяности до підвладної йому рабсили. А людяність до рабсили на Колімі-плянеті розцінюється начальством, як найганебніший злочин супроти батьківщини соціалізму. Тому й кинувся Смірнов звірюкою до вдягнених у жалюгідне лахміття контриків, власноручно зриваючи те лахміття з кожного, хто мав нещастя потрапити йому в руки. А вся решта, розуміється, сама поспішила роздягнутися та мерщій включитися в роботу над ґрунтом у самих лише сорочках.

Саме в цей час один в'язень пхав тачку з ґрунтом у напрямку до естакади. Пикатий помнач золотокопні схопив порожню тачку і, по-молодецьки наздогнавши контрика з повною тачкою, почав його на весь голос лаяти за повільну працю, вимагаючи, щоб той рухався швидше і б'ючи його водночас по ногах колесом своєї порожньої тачки. В'язень щосили намагався бігти, пхаючи вперед тачку з ґрунтом. На миготливо освітленій слизькій і мокрій доріжці йому трудно було триматися середини дошки: нервуючись, він раз-у-раз збочував, і тоді колесо його тачки зіскакувало з дошки на землю, в болото, по якому пхати тачку було неможливо. Тоді нещасливий мусів підносити

тачку колесом на дошку, а це була нелегка справа! А молодцюватий помнач тим часом гарчав над самим вухом гірше нацькованого пса та ще й бив по ногах колесом своєї порожньої тачки...

Якось із горем та бідою досягнув нещасливий тієї доріжки, що підносилася вже вгору, на естакаду. Чи ж усвідомлював він, що тут, на досить стрімко похиленій доріжці збочення колесом від середини дошки може бути для нього фатальним?! Мабуть, ні! Бо він з деяким (очевидно, нервами подиктованим) розгоном підбіг доріжкою вгору, а далі... почав хитатися, ковзатися, дістав від свого уніформованого погонича ще раз колесом по ногах і раптом... стрімголов полетів на землю разом зі своєю тачкою та тим ґрунтом, що ту тачку виповнював... На мить спинилася робота в'язнів довкола, хором вирвався зойк із багатьох грудей та почулася міцно приперчена російська лайка на адресу того, що впав... Цю лайку пустив пикатий помнач золотокопні нещасливому наздогін, а сам пробіг із порожньою тачкою нагору, залишив її на естакаді та молодецьким кроком пішов собі доріжкою-дошкою в інший бік...

Тяжко стогнучи й куляючи на ліву ногу, повернувся нещасливий з-під естакади зі своєю щойно спорожненою не туди, куди слід, тачкою. Виявилося, що саме ця тачка й пошкодила йому, бо впала всім своїм тягарем на його ліву ногу. Спочатку все це не пророкувало каліцтва, але з гоном хвилин ліва нога нещасливого почала швидко напухати, і ходити він уже не міг. Смірнов не звільнив його від роботи! Ні, ні! Навіть і з напухлою ногою він мав іще дати якусь користь батьківщині так переможно будованого соціалізму: згідно з розпорядженням Смірнова, нещасливому дали лопату в руки, і він мусів до кінця робочого дня (чи точніше — ночі) накидати лопатою ґрунт

на тачки. Це був нестарий іще чоловік, адвокат із Курську.

У сьомій годині ранку робочий день бригади Смірнова мав би скінчитися, бо ж відпрацювали 12 годин без перерви. Але... прийшов відомий вже бригаді десятник, виміряв обсяг викопаного ґрунту і заявив, що норми не виконано, а тому за кару вся бригада має залишитися й працювати надурочно. За кару звичайно примушували виконувати різні другорядні роботи: копати рівчаки й канаву для стікання води з забою до річки, носити каміння та складати його в штабелі, прокладати рельси для вагонеток, тощо... Бригада Смірнова за кару копала в той день рівчаки. Отак відпрацювали ще 4 години, а всього разом із основною роботою над ґрунтом 16 годин без перерви! І відбувалося це в країні переможно будованого соціалізму після проголошення «найдемократичнішої в світі» Сталінської конституції, в якій так зворушливо й переконливо пишеться про 8-годинний робочий день!

Ледве живими від голоду, холоду та втоми припленталися контрики бригади Смірнова до воріт табору, але... гм... щó б це могло значити? Воріт їм не відчинено, до табору їх (сяких-таких контриків!) не пущено, а наказано кожному принести по латі для будування бараків. Це було, так би мовити, «громадське навантаження» в'язня-таборянина. За цими латами треба було йти пару кілометрів від табору вбік, але... щó іншого мали зробити?! Пішли! Бо дістали попередження-ультиматум, що бриніло просто й переконливо: хто не принесе лати, того до табору не пустять, той не дістане харчування і буде позбавлений можливості відпочити бодай хоч тих пару годин, що залишалися ще до початку наступного робочого дня.

А залишалось справді дуже небагато! Бо дві

198

години пішло на виконання »громадського навантаження«, одна година на стояння в черзі за обідом, що складався з тарілки баланди з кусочком хліба, та година мала ще піти на вставання та одержування й споживання вечері перед виходом на нічну роботу. Таким чином для снання залишалося 4 години, якщо не менше!

Проквітнувши одним духом свою порцію баланди десь у куточку їдальні, Михайло мерщій подався до бараку, щоб відпочити. Він трясся від холоду, все на ньому було наскрізь мокре, і в черевиках хлюпала вода. Але в бараці, як і надворі, йшов холодний дощ, бо стеля без даху давала на це свій дозвіл. Усі місця для снання контриків та їх убоге лахміття були мокрі й холодні, і якби якийсь журналіст чи дослідник, чудом сюди допущений, побажав знайти бодай хоч манюсінський сухий куточок, де б можна було хоч сидячки заснути, то він не спромігся б здійснити цього скромного бажання!

Косою втоми підгиналися Михайлові ноги, і він просто впав на слизькі, брудні й мокрі нари, а зверху накрився мокрим куском коца. Довго трясся, і його здорові ще зуби дрібно-дрібно цокотіли краплинам дощу в супровід: цок-цок-цок! кап-кап-кап! Нарешті, втома взяла верх, він заплющив очі, і сон-хлопчина чорнявий узяв Михайла за руку й повів, куди сам знав...

Отак скінчився перший робочий день Михайла Гриня на Колимі-плянеті, і всі наступні майже нічим від цього першого не відрізнялися! Щодня та ж сама кількість годин основної роботи в забої, а потім додаткова кількість годин, як кара за невиконання норм, а потім іще й »громадське навантаження«! Щодня той самий супровід у вигляді ганебної російської лайки, биття й знуцань з боку начальства, у вигляді дощів, холоду, клятих моро-

зів та сніговії з боку природи, що завжди була вірною союзницею НКВД на Колимі-плянеті! Щодня хтось із контриків був до смерти начальством побитий! Щодня та ж сама баланда з кусочком хліба на обід для контрика за п'ятою категорією, і той самий барак без даху, як місце для чотирьохгодинного сну, що його неодмінно вривав брутальний вигук дневального: »Пад'йом!« Щойно описаний перший робочий день Гриня на Колимі без перебільшення слід вважати типовим для контрика, що працював у тих роках у забої. І таких робочих днів у році було 365 або й 366, бо ж не було ні вихідних днів, ані навіть специфічно-советських свят! Був суцільний, застрашливий своєю безперервністю робочий день контрика на Колимі-плянеті!

»Стране нужен металл...« — цей червоний плякат переслідував Гриня всюди: і в забої, і в таборі, і по дорозі на роботу! Скрізь! Це теж був свого роду супровід до 18-годинного робочого дня контрика, що власноручно добував із вічно-промерзлого ґрунту так потрібний для країни будованого соціалізму жовтий метал. Протягом 20 годин*) щодня і протягом 365-366 днів у році советська влада невпинно нагадувала контрикові про те, що »стрране нужен металл«, і що він (контрик!) мусить його за всяку ціну дати! А над таким плякатом завжди розвівалися за вітром червоні грайливі прапорці! Дощ робив їх мокрими, а їх червоний колір густішим, виразнішим і глибшим, а що на Колимі дощі тривалі й часті, то й ті тріпотливі прапорці над промовистим плякатом часто-густо виглядали, як щойно пофарбовані на червоно свіжою кров'ю контриків — продуцентів жовтого металу.

* * *

*

*) 18 годин роботи плюс 2 години стояння в чергах до їдальні, де теж видно було той клятий плякат.

Згідно з порадою десятника, контрики поцікавилися біографією Смірнова: він був розбійником, що грабував подорожніх на глухій шляху. А грабуючи, вбивав! Скільки фактично вбитих було на його сумлінні, про це ніхто не знав, але попався він за вбивство двічі... За останнє вбивство йому дали 8 років у далеких таборах, де він ніколи не працював фізично, а лише командував над відданими в його розпорядження контриками. Добре командував! І саме за це він уже мав за три місяці бути на волі, пробувши в таборах лише два роки й шість місяців! А де ж поділася решта років? На два роки зменшив йому кару, згідно з його проханням, Верховний Суд СРСР, а решту років йому скасувала адміністрація таборів за його «зразкову» службу соціалістичній батьківщині. Цікава й повчальна біографія! Михайло добре засвоїв її та мимоволі задумувався над нею: за чималу кількість грабунків і два офіційно доведених вбивства Смірнова покарано двома з половиною роками нетяжкої праці в таборах, а Гриня, якому офіційно жодної вини не доведено, засуджено заочно на десять років виключно тяжких фізичних робіт у далеких таборах без права зменшення цього терміну, навіть і при умові понадстаханівської праці з боку Гриня. Політв'язням років кари ніколи не зменшувано, а навпаки збільшувано! Причина? Гринь — «ворог народу», а Смірнов — соціально й духово близький для большевицької влади, і жорстокість його та минуле вбивці розцінюють, як прикмети фахівця.

А тому й справа тут не в самому лише Смірнові, а в **смірнових!** Не випадково ж бо вся так звана «нижча» адміністрація таборів вербувалася виключно з битовиків: вони були бригадирами, наглядачами й канцелярійними працівниками. Політичні в'язні були рабсилою, що працювала

на найтяжчих фізичних роботах під пильним наглядом битовиків. Навіть і в так званій »КВЧ« (Культурно-Виховна Частина) працювали виключно битовики. Таким чином професорів, учителів, інженерів, адвокатів, агрономів, священиків і письменників виховували в бажаному для Московського Кремлю дусі злодії, грабіжники й убивці.

Але й це ще не все! Найжахливіше полягало в тому, що контрика не вважали людиною! Його міг побити, а навіть і вбити будь-хто з вищої чи нижчої адміністрації табору і не тільки не був за це покараний, а навіть іще й винагороджуваний та вихвалюваний за ретельну службу батьківщині соціалізму. Може, це твердження здається Вам, Шановний Читачу, перебільшеним, неймовірним? Якщо так, то відкиньте на якийсь час Ваші щоденні турботи і ходітьте з нами туди, де під наглядом смірнових непораховані тисячі контриків добувають золото так цупко затримуване в промерзлім ґрунті Колими-плянети і так потрібне батьківщині соціалізму для червоної пропаганди на всій кулі земній! Ходітьте!

РОЗДІЛ СОРОК ДРУГИЙ

ЛИШЕ ДЕЩО З ТОГО,

що бачив, чув і пережив на Колімі Михайло Гринь, знайде собі місце на сторінках цього розділу. »Лише дещо« тому, що учасник якогось явища чи події, це не журналіст, що приїхав з доручення якоїсь організації чи часопису для нотування цікавих вражень і фактів. Різниця між першим і другим дуже істотна й глибока. Уявім

собі на хвилинку, що на Колиму чудом допущено якогось журналіста, хоч цього досі не було і, напевно, не буде ніколи. Такий журналіст ходитиме по мокрих бараках без дахів і розглядатиме наскрізь мокрих контриків, що мають лише 4 години сну на добу, але сам він тієї ж таки ночі спатиме в затишному й теплому ліжку не 4 години, а 8! Такий журналіст сумлінно ходитиме по окремих дільницях у забої, сумлінно спостерігатиме за тим, як живі мерці б'ють ломами вічно-промерзлий ґрунт, як вантажать його лопатами на тачки і як пхають ті тачки з ґрунтом вузькими слизькими доріжками вгору, на естакаду. Але ж сам він (отой журналіст) ніколи ломом вічно-промерзлого ґрунту не колупав, ніколи його лопатою не вантажив і тачки з ґрунтом угору не пхав! Або, скажемо, побачить такий журналіст, як Смірнов учителя Голуба б'є, побачить і занотує собі, як цікаве враження... Але ж сам він (отой журналіст) навіть і думки не припускає, щоб Смірнов міг його своїми кулаками та ще й носачами чобіт отак-от привселюдно дубасити! Або хоч би й черга до нестями голодних контриків за баландою! Цікава картина! Її слід зфотографувати та присвятити їй бодай хоч сторінку, а при тій нагоді й самій баланді пару речень! І журналіст, чудом допущений на Колиму, все це зробить, але ж сам він ніколи за п'ятою категорією не харчувався і навіть баланди ніколи не куштував! Сам він, отже, здобуде відомості про Колиму лише очима та вухами, затративши на це пару днів, і йому зовсім нетрудно буде виложити на кількох сторінках журнальної статті все те, що він знає про Колиму-плянету!

»Лише дещо« з пережитого в ролі контрика на Колімі-плянеті знайдете Ви, Шановний Читачу, на сторінках цього розділу! Лише дещо, а не все, бо журналіст у ролі контрика — це не журналіст у

ролі ситого й добре вдягненого спостерігача з портфелем, що присвячує даному об'єктові кілька годин або пару днів! Той, хто побував на Колимі в ролі контрика роками, накопичив у собі такий багаж спогадів і знань самої суті явищ із власного дуже гіркового досвіду, що годі їх усіх на папір покласти! І завжди буде глибока й суттєва різниця між сторінками учасника золотодобувального процесу в ролі контрика і сторінками спостерігача цього процесу, а чи, може, навіть його наглядача, погонича, службовця канцелярії табору чи битовика! Зокрема крізь окуляри битовика вже дещо про Колиму писалось, і ті окуляри заваждали тому авторові бачити навіть і те, що очі кололо!

Поставивши собі питання, що ж саме з пережитого й баченого на папір покласти, один з авторів цієї повісти опинився в становищі колекціонера раритетів, якому раптом запропоновано дещо на виставку післати... Такий колекціонер, безумовно, переглядає свої цінності, дарма що всі вони добре йому відомі, а переглядаючи, думає над кожною річчю: чи, бува, не її слід на виставку післати?! Зрештою, після всіх роздумувань посилає на виставку ті з його цінностей, які чомусь із гуцці інших на поверхню випливають, промовляючи до нього своїми прикметами і затримуючи на собі його око досвідченого вже колекціонера. Закінчивши вибір і відокремивши вибрані речі, колекціонер замикає свою скарбницю з рештою цінностей, щоб мати їх лише для себе або, може, колись при нагоді ще щось людям показати...

* * *

*

З хвилюванням приступаючи до показу окремих картин із фактично пережитого й справді баченого

на Колімі-плянеті, ми (автори) дякуємо Богові за те, що дав нам таку можливість і нагоду. А разом із тим просимо Його вложити в наше перо слова прості й звичайні, без будь-яких претенсій на ефект при показі промовистих фактів із буття раб сили на Колімі-плянеті.

*

Минуло кілька днів після приїзду Гриня на Колиму. Він працював у забої в бригаді Смірнова. Одного разу перед самим виходом на роботу всіх контриків чомусь повели на таборовий майдан і там виструнчили правильними рядами перед трибуною. Очевидно, якась велика риба мала промовляти...

Довго чекати не довелося: на трибуну вийшов міцно збудований і відносно молодий ще енкаведист в уніформі — начальник золотокопні «Верхній Ат-Урях». Без поспіху, чітко карбуючи слова, він голосно зачитав наказ по «Дальстрою», себто по всій Колімі-плянеті, підписаний самодержавним володарем цієї плянети — начальником Дальстрою Горяніном.

У наказі коротко сповіщалося про те, що за злісний саботаж і систематичне невиконання норм розстріляно певну кількість в'язнів по кожній золотокопні. Далі йшов перелік усіх золотокопень Коліми з зазначенням точної кількості розстріляних по кожній з них: цифри 52, 45, 32 крутилися в Михайловій голові, неначе те сухе осіннє листя за вітром... Вони були промовисті — ті цифрові показники розстріляних по золотокопнях! Усі вони вагалися між 30 і 50 із хвостиком, але менше 30-ти Михайло не чув...

У тій частині, що стосувалася до золотокопні «Верхній Ат-Урях», наказ був зачитаний з особли-

вою урочистістю і повністю, себто з зазначенням прізвищ розстріляних по кожній бригаді зокрема. І хоч прізвища ті були Михайлові невідомі, і він не уявляв собі жодного з тих розстріляних у вигляді живої людини, але на чолі його з'явилися краплини холодного поту, пальці рук і ніг отерпли, а в очах потемніло... Пізніше Михайлові не раз доводилося, стоячи в рядах контриків, вислуховувати читання подібних наказів, а серед прізвищ розстріляних ловити вухом прізвища відомих йому колег по біді, але ніколи слухання таких наказів не приголомшувало його так, як приголомшило слухання того першого наказу про розстріли за невиконання норм. Зиркнувши праворуч і ліворуч в обличчя своїх найближчих сусідів у ряді, Михайло, як у дзеркалі, побачив спільність враження, яка єднала всіх в одну величезну родину, що іменувалася рабсилою. Але сили в тому єднанні фізично вичерпаних і духово заломлених не було жодної... На жаль, не завжди в єднанні сила!

Як не сьогодні, то завтра кожного контрика чекав розстріл за невиконання норми, і порятунку не було й бути не могло, бо виконати норму хоча б на 50% було вже майже неможливо, а далі... Далі сили падатимуть, і % виконання норми теж піде вниз! А всіх тих, що вже не можуть давати жодної користі в галузі добування жовтого металу, Горянін розцінює, як саботажників, і винищує їх розстрілами, оформляючи цю «акцію» відповідними наказами... На Колімі утриманці непотрібні!

Після зачитання наказу Горянїна по Дальстрою контрики йшли на роботу мовчки, низько опустивши голови, і грізні думки чорними круками незримо кружляли над ними. Кожен думав...

«А може б, утекти?» — ця спокуслива думка народилася зненацька десь у глибинних закутинах Михайлового мозку, але... не даремне ж Коліму

плянетою названо! З неї втекти неможливо, як неможливо було б утекти зі справжньої планети! Чому? А тому, що, якби навіть здоровому й молодому в'язневі пощастило пройти пішки 600 — 700 клм. на захід, до Якутії, і якби сам Бог чудом посилав йому щоденний харч у дорозі, то волі він все ж таки не здобув би! Легше вирватися живим із пазурів дикого ведмедя в тайзі, аніж із рук людини-якута! 50 карб. за кожного зловленого в'язня-втікача настільки приваблюють якутів, що вони залюбки заробляють собі додатковий гріш на такому »полюванні« і... віддають зловлених утікачів до рук НКВД, де їх чекає страшна кара за доконану спробу втечі...

* *
*

Дні йшли один до одного подібні, але кожний наступний день був тяжчим від попереднього, бо сили падали... Кожен день забирав нові жертви, зменшував відпорність іще живих та руйнував надії на порятунок... Опухлі від голоду невиконавці норм ходили з трудом, опираючись на дрючок та ледве пересуваючи ногами. Вони цілком підставно чекали наказу про розстріл, а все ж таки... мріяли про те, щоб якось Бог їм поміг умерти ще до розстрілу. І дуже дивно вмирили ці нещасливі: зовсім не так, як умирають люди на волі! Не лише без лікарів і священників, але й без будь-яких скарг на якісь болі, без стогнань і сліз, без благань про порятунок... Просто лягав чоловік на нари ще живим і... не вставав більше, бо був уже мертвим!

Ось для ілюстрації один приклад, як помер селянин Данилевський. Це був кремезної будови, високого росту чоловік, — колись, напевно, великої фізичної сили. Він мав своє власне господарство

на Київщині. У грізні для нашого селянства часи до нього причеплено було етикетку «куркуля», розкуркулено й вигнано з рідного села геть разом із жінкою та чотирма дітьми. Довго-довго скиталися вони всі четверо від міста до міста в розшуках за роботою та притулком. І отак скитаючись, добралися аж до Західнього Сибіру, в дорозі двоє дітей померло з голоду, а одно загубилося, коли від міліції тікали. На новому місці прожив він недовго, лише два роки: його арештували, і більше він про жінку й дитинку (останню!) не чув нічого. Цей Данилевський працював разом із Михайлом в одній бригаді, і навіть були вони сусідами на нарах. Кілька разів щастило їм обом їздити кіньми в ліс по дерево, а така робота була справді щастям, бо давала можливість відірватися від клятого забою та не чути над собою ганебної російської лайки з надмірно-великого й тонкогубого рота Смірнова. Працюючи в лісі з Данилевським удвох, Михайло зауважив, що обличчя й руки його були вже помітно напухлі, а ноги, мабуть, були ще в гіршому стані, але Данилевський не скаржився на будь-який біль. Повернувшись до табору ввечері, Данилевський і Гринь лягли на свої місця на нарах поруч...

— Пад'юм! Пад'юм! — на все горло репетує дневальний. Відомою ганебною лайкою та кийком він енергійно впливає на тих, які ще не встали. Але ці заходи впливають не на всіх: так, наприклад, Гринь від удару кийком підскочив, а Данилевський ніяк не зареагував на масаж кийком: лежав собі тихесенько на правому боці, обличчям до стіни.

Ось уже й удруге оббігає ретельний дневальний підвладну йому територію...

— Ах, ти ж сволочь (російська лайка), ти ещо спіш?! — крикнув розлючений дневальний і по-

чав щосили дубасити Данилевського своїм кийком, куди попало. Його губатий неприродно великий рот викривився потворною гримасою садиста, сила й розмах ударів зростали, але на Данилевського це не робило жодного враження.

— Ви надаремне аж так тяжко трудитесь! — озвався Михайло, вдягаючись: — Ви б спочатку глянули, чи він іще дихає, а потім уже били б!

— Ага! — діловим тоном відповів дневальний: — То виходить, що й цей уже дуба дав! Туди йому й дорога, контрикові (російська лайка)!

Того ранку в бараці не встало четверо, але ніхто не чув, щоб вони скаржилися на будь-який біль або стогнали. Вони просто лягли й не встали! Наступного ранку кийок дневального не розбудив іще двох. Усіх покійників після роботи зносили в один, для них призначений куток. Їхнє число з кожним днем зростало, а число ще живих зменшувалося. І всі відходили в той, відмінний і кращий від цього світ без жодних скарг на будь-який біль, тихо й спокійно, без лікарів і священників, без могил і хрестів...

* *
*

Бригадиром сусідньої бригади був усім відомий бандит Скворцов. Колись давно його праву щоку було розсічено якимось гострим предметом, і від цього назавжди залишився глибокий рівчак, що надавав якоїсь виключної потворности його дегенеративному обличчю. Він завжди носив у руці широкого ремінного пояса з грубою залізною пряжкою. Цей пояс був усім відомий, як знаряддя підбадьорювання підвладних йому контриків з метою підвищення продукційности їхньої праці.

Одного незабутнього дня, перед початком роботи в забої бригадам Скворцова й Смірнова наказано

було стати в два ряди, обличчями одна проти одної на віддалі приблизно п'яти метрів. Виконавши цей наказ, обидві бригади принишкли, очікуючи чогось виключного, і тоді на тлі нашорошеної тиші багатьох Скворцов наказав трьом старим в'язням своєї бригади вийти з ряду вперед...

І цей наказ виконано: вперед, себто на чисте поле поміж обома бригадами, опираючись на дрючки і з трудом пересуваючи тягарі опухлих ніг, вийшли три в'язні... Наймолодшому з них було не менше шестидесяти. Бородаті зарослі обличчя кольору глини, промовисті припухлини під очима, наляті водою руки та жалюгідне лахміття на тілі... О, це були справжні доходяги, себто тяжко хворі, яким до смерти залишилося вже зовсім небагато, і вони доходили, ходячи щодня на роботу. Упевнено й без поспіху наблизився до них Скворцов: смакуючи ефект вистави, головною рушійною силою якої був він, почав бити першого своїм ремінним поясом, вигукуючи водночас, що кару таку він застосовує за злісне невиконання норм. З гоном хвилин Скворцов усе більше й більше входив у смак езекуції, інтервали між ударами зменшувалися, розмах і сила їх збільшувалися, і... під акомпаньямент російської лайки... пішла гуляти по голові й обличчю нещасливого залізна пряжка пояса, не обминаючи навіть і заплющених очей з півкругами голодових припухлин під ними. Упала на землю шапка, і полялася юшкою кров. Зойкнувши, зрізаним колосом упав старий чоловік на землю. Тоді ще з більшою люттю накинувся Скворцов на лежачого, штовхаючи розпростерте на землі закривавлене тіло ще й підкованими підборами своїх чобіт...

Таку ж саму езекуцію виконав Скворцов і над другим старим і опухлим в'язнем, а тоді звернувся до третього. Це був священник із Полтавщини, і було йому років 70 або й більше. Свою зношену

вже рясу він, очевидно, прикоротив, щоб не заваджала йому золото добувати. Доля його рішлася, і він це усвідомлював. Демонстративно обминаячи очима Скворцова, священник дивився вгору, у височінь непроглядно-хмарного Колимського неба і шепотів:

— Нині відпускаєш раба твого, Владико...

А бандит уже наблизився, озброєний своїм знаменитим поясом, на пряжці якого тремтіла, вилискуючись, ще тепла кров попередньої жертви... Годі, опутивши свого дрючка на землю і поклавши ліву руку собі на груди, священник правою почав хреститися... Перехрестився раз, ще раз, а втретє не встиг...

— То ти, водолазе довговолосий, ще й молишся тут?! — з цими словами Скворцов із розмахом ударив священника по правій руці.

Піднесена вгору рука впала вниз, а за хвилину під градом ударів упав, закривавившись, і священник, а оскаженілий Скворцов продовжував виливати свою лють на лежачого...

Михайло повів очима по рядах обох бригад: усі розділяли його обурення, але... усі, за винятком 3-4, були вже самі доходягами... З ким можна було наважитися на будь-який чин проти садиста-бригадира?!

Надійшов десятник і, ставши збоку, залюбки спостерігав видовище... А коли розправу було, нарешті, закінчено, десятник похлопав Скворцова по плечі, похвалив його за зразкову службу на користь батьківщини соціалізму і, звертаючись до в'язнів, додав повчально:

— Сякі-такі контрики (російська лайка), якщо ви не будете виконувати норм, зриваючи таким чином плян добування золота, то кожному з вас отакий »блін« буде! — при цьому він показав на трьох нерухомих і закривавлених на землі, між

рядами: — Країні соціалізму потрібен метал, і ми повинні дати його! Повинні! Чуєте?

Після цього контрикам бригад Скворцова й Смірнова не залишалося нічого іншого, як узятися «з ентузіазмом» за добування так потрібного країні соціалізму жовтого металу...

* * *

*

Минуло ще кілька днів одноманітних і застрашливих, бо сили кожного контрика падали, а разом із тим падав % виконання норм... Нараз під час роботи в забої до бригади Смірнова наблизилися озброєні енкаведисти. Їх було восьмеро. Забравши з собою чотирьох найслабших і опухлих уже контриків, вони мовчки попрямували до недалекої сопки.

— А тепер прислухуйтесь! — багатозначно промовив до своєї бригади Смірнов, гидко усміхаючись своїм тонкогубим велетенським ротом і загадково хитнувши головою в бік тих дванадцятьох, що віддалялися...

Кожен здригнувся... Працюючи, кожен прислухувався не лише вухами, а всім еством своїм. Хвилини відпливали повільно, і скільки їх упало в океан вічності, Михайло не міг би сказати: може, п'ятнадцять, а може, й цілих тридцять, коли раптом... там, під недалекою сопкою залунали сухі, короткі постріли... Процес добування так потрібного країні соціалізму золота в ту ж таки мить спинився: зойкнувши хором, усі, як один, здригнулися й завмерли...

Того ж таки самого дня те ж таки саме відбулося й по інших бригадах. Минув іще один день, застрашливий своєю подібністю до всіх попередніх, і відомі Михайлові прізвища чотирьох із бригади Смірнова вже фігурували в списках розстріляних

за злісне невиконання норм та зрив пляну добування золота. Списки розстріляних звичайно вивішувалися на таборовому майдані, саме там, де так грайливо розвівалися за вітром червоні й часто мокрі, неначе щойно обілляті кров'ю, прапорці над надто відомим уже написом на червоному тлі великого пляката:

»Стране нужен металл, и мы должны его дать!«

* *
*

У бригаді Смірнова разом із Михайлом був сімнадцятирічний хлопчина Степан родом із Вінничини, засуджений на 10 років, дарма що він не досягнув іще советського повноліття — 18 років. Ще зовсім недавно Степан мав тата, маму й молодшу сестру, але це минулося, і він був уже самотником. Якось раз, зворушений увагою до себе з боку Гриня, Степан розповів йому свою історію.

Його родина мала невеличкий, але гарний кусок поля, хату й клуню. Хоч як ретельно доглядали батьки того поля, але з самого лише поля прожити було годі, і батько підробляв шевством... З часом зробився знаним на все село шевцем! І тато, і мама любили свою землю, свою хату, свою маленьку, власним потом рясно полляту незалежність і тому ніяк не давали себе переконати в тому, що колгосп — це рай... Не йшли до колгоспу, і квит! Їх, розуміється, покарано за таку впертість більшими податками, але, працюючи над чужими чобітьми не лише ввечері, але й уночі, тато якось спромогався той збільшений податок сплачувати і не допускав до ліквідації господарства за борги державі.

Советчикам на злість, а колгоспникам на заздрість їхнє маленьке господарство почало навіть

дещо розвиватися, бо, позичивши грошей, тато купив собі якогось дуже нужденного коника, почав його як слід доглядати, і... коник придбав незабаром і вигляд, і силу... О, той коник! На нього всі колгоспники заздрісним оком дивилися, бо жоден з них навіть і мріяти не міг про власного коня. А советчикам той коник просто поперек горла стояв, бо наочно доводив життєздатність одноосібної системи господарства. Мабуть, про того чудоконика стало відомо й у тій установі, що дбає про внутрішню безпеку, бо однієї літньої ночі під хатою невмирущого одноосібника спинилося енкаведівське авто, яке й забрало з собою всю родину.

З мамою та сестричкою Степана розлучили зразу ж таки в обласному центрі — Вінниці, і більше він їх ніколи не бачив і не чув про них нічого. А з татом разом він і у в'язниці сидів, і на допитах бував, бо й обвинувачення вони мали спільне: шпигунство на користь Польщі та шкідництво, що виявилось в спаленні колгоспного бензиносховища.

— А в нашому селі, чуєте, бензиносховища й не було ніколи, бо ж колгосп наш не мав ні свого власного трактора, ні навіть авта! — як зовсім дорослий, гірко додав Степан: — А як тато це слідчому казали, то раз-у-раз чули, що, мовляв, тому й не було бензиносховища, що ви, сукині сини, його спалили! Ну, от і все! Тато дістали 15 років, а я — 10! Ми їхали сюди пароплавом «Дальстрой», і там мій тато... померли під нарами, а я...

До золокопні «Верхній Ат-Урях» Степан доніс жалюгідний кістяк, обтягнений тонесенькою блідою шкіркою, та сухий і глибокий кашель, що раз-у-раз тряс тим кістяком, як буря деревцем. І для такого сухітного хлопчини норма виробітку в забої була та ж сама, що й для відносно здорових і в силі віку арештантів. Норма була для

всіх однаковою, єдиною: вона під енкаведівським керівництвом не робила знижки ні старому, ні тяжко хворому, ні підліткові, ні дуже вченому! Степан часто плакав, часто ходив до фельдшера та благав про звільнення за хворобою, але ніколи навіть і на один день того звільнення не діставав. Чому? Очевидно, тому, що »стране нужен металл«!

Якось раз при виході бригади на роботу в забій Степан не прийшов стати в ряди. Смірнов, дізнавшись, що хлопчина не має звільнення від фельдшера, наказав дневальному відшукати винуватого, а сам, лаючись у три поверхи, повів свою бригаду в забій.

Не встигли контрики бригади Смірнова пропрацювати двох годин, як повітря розрізав розпачливий дитячий лемент... Усі рвучко оглянулися. З недалекого горбочка спускалася кремезна постать всім відомого на золотокопні бандита, начальника КВЧ, який, цупко тримаючи хлопчину правою рукою за комір, щосили бив ним об землю, додаючи водночас ще й стусанів лівою рукою та ногами. Здалеку виглядало так, ніби хлопчина фантастично підноситься вгору над землею, а потім стрімголов на неї падає, щоб... знову підвестися вгору... І таким способом ця »двійка« правцювала до бригади Смірнова.

— Візьми, Смірнов, цього сукиного сина! — кричав начальник КВЧ, кидаючи на землю кусок заллятого кров'ю людського м'яса в лахмітті: — Чи знаєш ти, де ми його знайшли?! Скрізь у таборі шукали, а він (падлюка!) спить собі в траві за бараками! Але ж я і всипав йому (російська лейка)! Буде тепер знати, як симулювати хворого та зривати плян добування золота!

Кремезний начальник КВЧ переможно озирався довкола, як той акробат у цирку після вдало виконаного »номера« на трапеціях угорі, без ря-

тувальної сітки: ось, мовляв, гляньте, який я артист свого фаху! А що нач. КВЧ у данім випадку працював справді за фахом своєї високої посади в таборі, то це кожен знав, бо ж КВЧ мала своїм завданням виховувати широкі маси арештантів!

Глянувши вниз на хлопчину, Михайло збагнув, чому саме був він заллятий власною кров'ю: він тяжко закашлювався, і з горла його хлюпцями виривалася кров. Після цієї екзекуції він **мусів** ходити на роботу, і він... ходив! Вірніше не ходив, а лазив, цупко тримаючись за дрючок обома руками.

— Ой, як же тяжко бив мене нач. КВЧ! — сказав якось раз Степан Михайлові: — Найтяжче боліло тоді, коли він штовхав мене чобітьми в груди, бо там щось ніби відривалося!

Днів три або чотири походив він у забій і раптом зник: ніхто його більше не бачив! Михайло розпитував за ним, і санітар стаціонару при амбулаторії розказав, що хлопчину знайдено було в кутку, під нарами в непристому стані, і що по дорозі до стаціонару він розпрощався з життям. Отак заплатив цей юнак за любов до волі батьків своїх, за їх одноосібний індивідуалізм!

* *
*

Десь, мабуть, у кінці вересня 1938 року, коли вже білили снігом сопки, Михайло випадково побачив нестарого ще каліку, що, опираючись на примітивно зроблений костур, різав дрова біля кухні... Було щось знайоме в будові обличчя цієї людини, щось колись уже зауважене при якійсь нагоді...

— Чи ви, бува, не адвокат із Курську? — спитав Михайло.

— А чому ви так думаєте?

— Та я був свідком вашого нещасливого лету з естакади вниз разом із тачкою ґрунту місяців, мабуть, два тому...

— Так, це я! — жваво відповів каліка: — Ному мені відрізували вище коліна в лікарні, а протеза я змайстрував собі сам! Дуже зручний! Тепер уже до кінця життя мене не посилають більше в клятий забій! А тут, працюючи на легкій роботі біля кухні, я завжди знайду собі щось у залишках, щоб хоч с'як-так підкріпитися! Ну, і житиму ще!

— А нога? — спитав Михайло.

— Ноги мені не шкода! Бо ж за ту відрізану ногу я купив собі можливість легкої праці й кращого харчу! — переконано відповів адвокат і взявся за різання дров, щоб, бува, хтось не побачив, що він марнує час...

Михайло й сам був такої думки, що ноги (чи навіть і руки!) не жалко, якщо втрата її компенсується так, як цьому адвокату з Курську. Того ж таки дня непомітно для себе Михайло почав мріяти про таку »кар'єру«, яку зробив на Колимі цей справді щасливий адвокат.

* *
*

Уже кілька днів підряд ішов невпинно дощ зі снігом... Знявши, згідно з наказом, весь верхній одяг, контрики бригади Смірнова мусіли 16 годин підряд колупати, вантажити й возити на естакаду золотоносний ґрунт Колими-п'янеті в самих сорочках, бо...

— Работа пот любіт! — вигукував Смірнов.

Але навіть і дуже рясні краплини поту неспроможні були боротися з довкільною температурою снігової, і наскрізь мокрі сорочки промерзали на людських тілах, перетворюючись у крижано-холодні об'єми смерті. Того дня все було, як зви-

чайно: просякнуте вологістю холодне повітря стогнало від червоного перцю російської лайки та вигуків начальства, а по спинах в'язнів раз-у-раз гуляв кийок бригадира, розбиваючи при цій нагоді суцільність криги промерзлих сорочок. Того дня кийок Смірнова щось надто часто батожив спину одного земляка Йосипа Віссаріоновича Сталіна. До речі кажучи, земляки «вождя, друга й учителя передового людства» гинули на Колімі стаханівськими темпами, — навіть швидше, ніж кабінетні інтелігенти! З восьми кавказців у бригаді Смірнова протягом двох місяців лишилося тільки троє. Один з цих трьох уже ледве волочив ногами, а тому й зробився об'єктом особливої уваги з боку Смірнова.

Категоричне розпорядження роздягатися до сорочки спричиняло цьому синові Кавказу справжні муки: він трясся всім тілом і благав бригадира дозволити йому працювати вдягненим, але, розуміється, замість дозволу одержував лише відому лайку, глумливий сміх та ще й додаткову порцію масажування кийком... Коли Смірнов кудись відійшов, кавказець радісно вихопив свою кавказьку накидку з-під тачки, куди він її звичайно ховав, щоб не мокла, похапцем одягнувся й присів на тачку, трясучись усім тілом і дрібно відстукуючи марша зубами. Бідака не зауважив, що Смірнов був зовсім недалеко і все це бачив... Яструбом накинувся він на нещасливого: за пару хвилин від кавказької накидки залишилися самі шматки, а власник її корчився в болоті під рясними вдарами кийка та чобіт Смірнова. Як звичайно, після закінчення езекуції наказано було поставити лежачого на ноги та дати йому в руки лопату... У подертій на дрібні шматки сорочці, що показувала його вкрите кров'ю та синяками тіло, син гордого Кавказу замерзав привселюдно.

Зиркнувши на годинника, Смірнов (о, чудо!) дозволив своїй жертві йти до табору, дарма що до кінця робочого дня лишалося ще 2-3 години.

Той трудовий день таки скінчився, нарешті! Можна було вдягнутися і йти до табору. Ішли всі гуртом, але мовчки... Недалеко від забою всі нараз різко спинилися: самі ноги приросли до землі, бо... в метрах п'яти від дороги лежав горілиць чоловік із випростаними вгору руками й зігнутими в колінах ногами... Це був труп сьогодні так нещадно відмасажованого кавказця: мабуть, він, як ляг скоцюрбившись набік, то так і задубів, перекинувшись горілиць лише в хвилину смерті; а може, хтось, ідучи дорогою, перекинув покійника обличчям угору, щоб глянути з цікавості, хто це дуба дав...

Нерухомих похмурим натовпом стояли в'язні довкола трупа. Сама рука потягнулася до шапки...

— Так йому-контрикові й треба! — розрізав тишу Смірнов і, додавши добру порцію російської лайки, погрозив, що «такий блін» буде кожному, хто насмілиться зривати плян добування металу.

Повільно й похмуро посувалися в'язні в напрямку до табору. Кожен думав мовчки: «А чи не я тепер на черзі?» Так думав і Михайло, і мрія про кар'єру адвоката з Курську з новою силою заволоділа ним: «Ех, якби вирватися з забою! Нехай хоч і калікою! Боже Всесильний, пішли мені якесь каліцтво!»

* *
*

Мріючи про каліцтво, Михайло покищо не знав, що деякі з його колег по біді пішли в своїх мріях дещо далше і мріють про смерть...

Одного разу ранком Смірнов зауважив, що нема одного з підвладних йому в'язнів Демідова, що

відрізнявся від усіх своїм високим ростом. Він був найвищий в бригаді Смірнова: колись кремезний і дуже міцний чоловік, а тепер опухлий виснажений доходяга. Зеновий послужливо пояснив Смірнову, що Демідов повіз тачку з ґрунтом, а назад чомусь не повернувся. Десятник і зеновий негайно пішли шукати Демідова. Незабаром повернулися з цікавими наслідками: Демідов повісився на пеньку в корчах... »Та хіба ж на пеньку можна повіситись?« сам себе питав Михайло та, мабуть, і кожен з присутніх в'язнів, бо, як тільки скінчилася робота, всі гуртом пішли подивитися на таку дивовижу.

Психологи твердять, що, якби той, хто з власної ініціативи вішається, в останню свідому хвилину знайшов точку опертя, то він, безумовно, використав би її, щоб залишитися живим. Кожен повішений не досягає землі ногами, і в цьому »зерно« повішення. А Демідов лежав на землі, і голова його була підвішена тонким шнурком до пенька, що був два рази коротший за нього. Щоб на такому пеньку повіситись, Демідов мусів біля нього лягти, а в останню хвилину він мав повну можливість опертися об землю руками та урвати процес самоповішення. Однак, Демідов цього не зробив: аж такою пекучою була його мрія про втечу з колимської дійсності! Цей спосіб утечі зробив враження навіть і на десятника, що висловився з цього приводу так:

— Изобретательная*) сволочь! Иш как ухитрілся на пне повесіться!

А для контриків це було зрозуміло, бо відповідало власним мріям про втечу від колимської дійсності будь-яким способом. Очевидно, раніше, ніж свою мрію здійснити, кожен плекав її в най-

*) »Изобретательный« — рос. прикметник, по-українськи — винахідливий.

глибших закутинах свого мозку, кожен якийсь час «винощував» її, як мати дитину. Привабливим місцем для втечі з Колими-плянети в кращий світ була «бутара», себто споруда, де відбувався процес промивання золота. Бутара мала широкий відкритий поміст, збудований на дерев'яних стовпах приблизно 10 метрів заввишки. До цього помосту вів довгий (метрів 50-80 завдовжки) дерев'яний хідник від землі вгору, а крім цього був ще й інший хідник значно коротший і стрімкіший. Знайшовши влучний для виконання свого задуму момент, в'язень кидався стрімголов з бутари вниз і... або гинув тут же під бутарою, або, тяжко себе пошкодивши, доходив до визвольних обіймів смерти в бараці-покійницькій, де його вже не масажували кийком, бо він був у товаристві покійників. Таких скакунів з бутари було чимало, і з гоном часу вони вже не робили враження, бо метода досягнення мети була стандартною. У випадку ж Демідова метода була не тільки оригінальною, а навіть і винахідливою. Чи ж не так, Шановний Читачу?

* *
*

Самогубство, як правило, носить індивідуальний характер. Про самогубство «вдвох» пишуть у часописах, як про якусь дивовижу, а про самогубство «втрьох» авторам цієї повісті не доводилося покищо читати або чути, але... Чи доводилося Вам, Шановний Читачу, мати імовірні відомості про випадок масового самогубства? Михайло Гринь бачив і спостерігав такий випадок на Колімі—плянеті див, де неймовірно стає імовірним і зрозумілим на тлі тих обставин.

Кілька днів ішов невпинно дощ — звичайне явище на Колімі. Кільканадцять бригад, у тому

числі й відома Читачеві бригада Смірнова, працювали в забої на протилежному боці річки. Увечері знялася буря з проливним дощем і тривала всю ніч до ранку. У забої було повно води, і працювати було справді неможливо. Отож рабам було дозволено ховатися попід бутарами, за штабелями каміння, під естакадами, вагонетками, тощо, — де хто міг, і так очікувати, поки надстане буря. Таку ласку рабам дали не з милосердя чи людяности, а просто тому, що всі начальники, хоч як добре були вдягнені, а неспроможні були встояти проти стихії, щоб виконувати свої обов'язки погоничів і масажистів.

Коли зранку злива надстала, забій був у воді, і тому всій рабсилі було дозволено повернутися до табору. Але виявилось, що річка, вийшовши з берегів, широко залляла долину і знесла місток та кладки: шлях до табору був відрізаний. Тоді голодні й до нитки мокрі в'язні з кільканадцятьох бригад у кількості коло 800 осіб почали шукати можливості перейти річку вбід, щоб якось досягнути табору: ішли берегом усе вгору та вгору, але зручного переходу не було... Що робити?!

— Ех, браття, хіба ж не все одно, де нам усім загинути?! — залунав чийсь високий теноровий голос: — Давайте підемо вбід ось хоч би й отут!

Він замовк і рішуче попрямував у воду саме там, де бурхлива річка розлилася метрів на сорок, а натовп в'язнів, як та нитка за голкою, слухняно пішов за тим власником тенорового голосу слідом: жодних міркувань »за« і »проти«, жодних заперечень, вагань чи будь-яких виявів нерішучости! Ішли в річку, навіть не взявши за руки, щоб спільними силами боротися з течією, як це звичайно робиться в подібних випадках. Кожен ішов одинцем, з власної волі смерті назустріч!

Лише менша частина в'язнів, а в тому числі й

Михайло Гринь, залишилася на березі та, затаївши віддих, їла очима видовище...

Не встигли нещасливі досягнути середини річки, як бурхлива вода вже знесла кільканадцятьох найслабших, а справжня середина річки, де було глибоко, забрала й понесла на крилах своїх хвиль більшу половину, показуючи то тут, то там руку, голову чи ногу окремої жертви... Ніхто не кричав, ніхто не благав про порятунок... Лише дехто спромігся перебороти стихію і вже ось-ось мав досягнути протилежного берега. Доля більшості, вже знесеної течією, не стримала тих, які ще тільки наближалися до середини річки і, при бажанні, мали ще повну можливість повернутися назад, на берег... Очевидно, вимріяний порятунок для цих людей був якраз на тій бурхливій і глибокій середині річки, а не на її березі, бо... група за групою рішуче наближалася до середини... Михайлові непереможно хотілося піти за ними слідом, і він навіть зробив кілька кроків у напрямку до річки, коли раптом... яскравий, як блискавка, спогад про той дивний сон, що віщував йому порятунок із планети випотрошених, наказав йому залишитися на місці. Чому разом із ним залишилися ще й інші? Яка сила стримала кожного з них, — про те знав кожен зокрема. Деякі поспішили урвати зоровий контакт із видовищем і пішли собі вздовж берега, шукаючи кращого місця для переходу вбхід, а деякі, як Михайло, чомусь неспроможні були відірвати очей від видовища... Воно тягнуло до себе магнетом, воно хвилювало й кликало піти й собі смерті-визволительці назустріч, у її заспокійливо-холодні обійми...

Коли добровільна загибель сотень товаришів недолі стала вже доконаним фактом, Михайло в складі групи з кількох десятків пішов шукати іншої можливості переходу річки вбхід і, розу-

міється, знайшов її... Того незабутнього дня з бригади Смірнова загинуло більше половини. А коли річка повернулася назад у свої береги, то долина її виявилася вкритою пухлими трупами в'язнів у лахмітті, що лежали то тут, то там між кущами... Так виглядала назовні втеча з Колими-плянети в інший кращій світ: вона справді гарантувала спокій і порятунок від опіки НКВД!

Чи ж були спроби втекти з Колими, залишаючись у межах цього світу? Михайло Гринь знає лише один такий випадок. Ось він:

Проїшла табором чутка, що втекло п'ятеро. Куди, як і коли, — ніхто не знав. Знали тільки, що всі п'ятеро були контрики, та чули, як Смірнов кпив з тієї горе-втечі:

— Вот дураки! Удрать атсюда невозможно! Их скоро паймают, і... будет ім каюк!*)

Поговорили про втікачів і почали вже й забувати про них за щоденними гараздами свого власного животіння на Колимі-плянеті, коли десь через тиждень знову чутка, що вже зловили й посадили всіх п'ятьох у таборовий РУР... Наступного дня в'язні вже й побачили їх: під вартою їх повели на роботу... Вигляд їх промовляв до серця кожного: очевидно, нелегкою була мандрівка без їдження, і не так то й далеко можна було без їдження зайти! А їсти такому обідранцеві-арештантові ніхто не дасть, бо ж місцевого населення нема, а якщо б навіть вони й досягнули Якутії, та кожен якут їх у руки НКВД віддасть, щоб одержати по 50 карб. за «штуку». Це знав кожен, але поговорити з тими втікачами й почути від них іще щось не пощастило нікому, бо варта їх берегла, як ока, і до розмови не допускала. Та й були вони в таборі лише днів три або чотири. Їх було забрано до найстрашнішої

*) «Каюк» на в'язнично-таборовім діалекті визначає смерть, розстріл.

районової в'язниці НКВД, що містилася в яру біля Хати́нах і називалася Серпантинкою. Там, згідно з рішенням місцевої трійки НКВД, їх розстріляли, і про це було повідомлено наказом по Дальстрою, ще й зачитано з таборової трибуни до загального відома. Більше втеч не було! На перешкоді стояли причини, які враховував майже кожен контрик, а саме: своя власна ви́снаженість, що виключала спроможність далеких мандрувань, неможливість прохарчування себе в такій небезпечній до­розі, географічна ізольованість Колими-плянети, надто коротка тривалість тепло­го сезону плюс те, що на Колими людина людині, а особливо втікачеві, є справді вовком! Контрики в основній своїй масі — інтелігентні люди, що знали географію і вміли думати. Цим, очевидно, й пояснюється той знаменний факт, що багато було втікачів із Колими на той світ, але майже не було втікачів із Колими на цей світ! Це справді промовистий факт!

Щоправда, була ще одна, не позбавлена цікавості «втеча». Завжди перед виходом на роботу кожен бригадир перевіряв наявність рабсила у своїй бригаді. Якось раз у кінці тепло­го сезону Смірнов під час перевірки виявив відсутність одного контрика-доходяги. Про це він негайно доповів начальству, пустив на адресу відсутнього відому російську лайку і повів свою бригаду в забій. Ніхто не знав, що сталося з відсутнім, але трудно було уявити, щоб він міг кудись далеко втекти, бо на перешкоді стояла його крайня виснаженість. Тому, мабуть, не дуже то за ним і шукали...

Так минуло три дні... Раптом під кінець четвертого робочого дня відсутній доходяга наблизився до бригади, в якій працював...

— Ти где бил?! — накинувся на нього Смірнов, лаючись у три поверхи.

— Я отамечки, на схилі сопки спав під кущем...

Давши йому доброго стусана у вухо, Смірнов побіг повідомити десятника. Протягом кількохвилинної відсутності Смірнова »утікач« устиг розповісти членам своєї бригади, що після роботи останнього дня він не мав сили дотягнутися до табору і тому пішов до близької сопки, ляг там під кущем і... заснув!

— Та ж ти три доби проспав! — сказали йому товариші...

— Я?! Три... доби?! Неймовірно! Ви всі глузуєте з мене!

На дальші розмови не було вже часу, бо прийшов десятник, схопив »утікача« за горло й поволочив кудись, лаючись... Десятник віддав винуватого варті, що охороняла групу рурівців. З ними він прожив і пропрацював під вартою ще три дні, а на четвертий день помер тихо й без скарг, без лікаря й священика, без домовини й хреста...

* *
*

Настав жовтень, а з ним і справжня Колимська зима з лютими морозами та шаленими вітрами, які, ідучи дружньо в парі, часто спричиняли застрашливу сніговію, відому під назвою »пурги«. Мороз унерухомлював воду, загрожуючи ось-ось спинити процес промивання золота. В'язні замерзали на роботі, і це вже робилося настільки звичайним явищем, що майже не спиняло на собі уваги ще живих...

Михайлові пощастило: незалежно від його волі мрія його стала вже близькою до здійснення. Ідучи раз із повною тачкою слизькою дощаною доріжкою на верх естакади, він, підсковзнувшись, упав і... вивихнув та поранив собі ліву ногу. Рана була невелика, але нога опухла так швидко й так значено, що таборова амбулаторія таки дала оща-

сливленому Михайлові звільнення від роботи в забої, залишивши його для так званої легкої праці в таборі. О, радосте! Разом з іншими хворими Михайло, стоячи на одній нозі, рубав для начальства дрова, привозив на кухню льоду для розтоплення його на воду, тощо... Але мрія про ампутацію ноги і про кар'єру адвоката з Курську виявилася марною, бо, як на зло, опух на нозі протягом місяця зовсім сплас, біль зник, і... довелося повертатися в забій. Там промивання золота вже спинилося, і в'язні працювали над підготовленням терену для промивання в сезоні наступного року.*)

В'язні ходили з повідморожуваними вухами, носами, обличчями, руками й ногами, а смерть-визволителька збирала багаті жнива і на роботі в забої, і по дорозі на роботу й з роботи, і в бараках... Замерзлих десь у дорозі дбайливо заносила пурга. Саме тоді замерз на роботі Михайлів земляк із Харкова: він був викладачем в університеті, і призвище його було, здається, Йолкін.

«Нема лиха без добра», — каже наша народна приповідка. Дехто з в'язнів спромігся використати люті морози для навмисного пошкодження себе, щоб таким чином вирватися з забою назавжди або хоча б тимчасово: відморожували собі навмисне пальці рук або ніг, а після ампутації тих пальців ошчасливлених тією операцією переводили на легшу роботу. Розуміється, навмисність самопошкодження каралася, і потрібна була не абияка спритність, щоб навмисному відморожуванню надати вигляду випадкового, спричиненого морозом і обставинами роботи. Михайло теж над цим думав, вагався, але не став на цей шлях: хоч утрачення пальців ноги або й цілої ноги з метою здобути таке щастя, яке мав адвокат із Курську, було Михайловою мрією,

*) Цей вид робіт детально описано нижче.

і хоч після повороту в забій та мрія стала пекучою, — він усім еством відчував, що роблення собі каліцтва навмисне не може бути співзвучним із вірою! Ні, ні! Він цього не зробить! Нехай Вища Сила веде його! І з цього рішення він не пішов убік, дарма що знав, як треба відморожувати собі ногу, щоб це не виглядало навмисним. Він міг обманути адміністрацію тобору і не бачив би в тому гріха, але він не дозволяв собі спуститися до такої самочинної дії, яка йшла б супроти його віри. Зі сходів пароплава «Дальстрой» на ґрунт Колими-плянети він переступив із вірою, із нею ітиме далі!

Незабаром Михайла разом з іншими в'язнями забрали до розподільника, що містився в центрі Північного Управління золотокопнями, в новозбудованому виселку Хатиннах. Звідтам партію раб-сили в кількості коло 200 штук погнали пішки кілометрів за 70 до золотокопні «Одинокий»,*) що саме тоді швидко розбудовувалася, бо долина там виявилася багатою на золото.

Коли прислана з Хатиннаху партія рабів досягнула пішки «Одинокого», то... мороз досягнув 70° Цельсія... В цьому таборі було лише кілька дерев'яних бараків та брезентових наметів. Щойно прибулу партію рабів поселено до брезентового намету з трьохповерховими нарами в середині. Різниця між умовами зовні й у середині намету полягала лише в тому, що в наметі було затишніше від вітру, але температура була майже однакова, бо однієї невеличкої залізної печі для цілого намету було рішуче замало. Не роздягаючись, збившись у спільну масу щільно один біля одного, в'язні лягли «відпочивати» на нарах, очікуючи

*) Російський прикметник «одинокий» дорівнює нашому «самотній». Його вжито в чоловічому роді тому, що «золотокопня» по-російськи чоловічого роду: «прііск».

порятунку від смерти-визволительки. Друг-мороз допомагав тоді багатьом переступити застрашливий для кожного поріг між буттям і небуттям... А на-томість майже щодня прибувала свіжа рабсила з інших таборів...

Михайло висмикнувся тоді з цупких обіймів смерти лише завдяки своєму вмінню дещо теслярити: в таборі відбувалося будівництво бараків і влаштування приміщення під амбуляторію та стаціонар, і тому потрібно було теслярів. Михайло попав на роботи, зв'язані з влаштуванням стаціонару та амбуляторії у відгородженій частині другого новозбудованого намету; там стіни й стеля оббивалися фанерою, і була добра залізна піч. Затруднені на влаштуванні стаціонару спали там, де працювали, і кожен мав хоч трошки загіртку, а це так багато важило!

Щоправда, смерть і сюди щодня зазірала... Хоч приміщення під амбуляторію та стаціонар було ще тільки в початковій стадії, але до нього зразу ж таки почали зносити всіх обморожених і тяжко хворих. А куди ж їх справді дівати?! Саме тут вони й умирали без будь-якої медичинської допомоги, а потім лежали трупами, аж поки приходила до них черга бути забраними, щоб звільнити місце для нових кандидатів у покійники.

Не було ще ні ліжок, ні нар, і тяжко хворі лежали просто на листах фанери, на підлозі... На таких же листах фанери спали ті, що працювали над влаштуванням стаціонару та амбуляторії. Михайлові раз-у-раз доводилося в той час спати поруч із покійниками... Спочатку було моторошно, але з часом Михайло так звик до спання в товаристві покійників, що інколи навіть позичав у котрогось покійника дещо з того одягу, яким він був накритий. Пізніше при згадках про ці позички не від-

чував докорів сумління, бо ж покійникам уже не холодно...

Нова золотокопня розросталася, і адміністрація гнала туди нові партії свіжої рабсили... Розширено підготовчі роботи на тій ділянці долини, що її призначено було для добування золота наступного літа... Десь у середині лютого попав на ці роботи й Михайло, а все ж таки... пару центральних місяців зими йому таки пощастило перебути на теслярській роботі.

Золотоносний ґрунт на Колимі-плянеті соромливо ховається під незолотоносною ковдрою сантиметрів 80 або й 100 завтовшки, що перебуває у вічно промезлому стані та складається з глини та каміння різного розміру. Підготовчі роботи до наступного виробничого сезону якраз у тому й полягають, щоб ту незолотоносну ковдру усунути: зняти й вивезти геть! Цю роботу виконують зимою, саме тоді, коли в наслідок замерзання води в річці неможливо промивати золото. Суть цих підготовчих робіт полягає у видовбуванні так званих «бурок» — ямок діаметром 10-15 сантиметрів, а глибиною, що мусить відповідати тій кількості сантиметрів, яку в даній долині має незолотоносна ковдра завтовшки. Бурки розплянуються в шахматному порядку, одна від одної на віддалі 15-20 сантиметрів, а довбають їх ломом та вигрібають із них ґрунт ложкою на дерев'яному держаку, що має приблизно один метр завдовжки. Видовбувач бурок мусить здебільшого стояти на колінах або рачки, а зимою на Колимі це не дуже весело! Норма видовбування цих бурок 8-10 на день, і виконати її неможливо, бо в ґрунті часто трапляються великі куски каменя, які дуже тяжко піддаються розтовчуванню в малій ямочці, а це конечно треба зробити, щоб досягнути потрібної глибини аж до золотоносного ґрунту. У видовбані вже бурки за-

кладають амонал, за допомогою якого висаджують у повітря оту незолотоносну ковдру, а пізніше вивозять її тачками в інше місце. Після цього дільниця вже готова для добування з неї золота наступного літа.

Саме під час колінкування над видовбуваними бурками Михайло познайомився з викладачем Харківського університету, знаним методистом української мови Христенком. Це був чоловік років 55-ти, середнього росту, з опухлим зарослим обличчям і напівсивим волоссям, що звисало йому на очі безладними пасмами. А на волі він був вартісною людиною! Він багато оповідав Михайлові про знущання енкаведистів у Харківській слідчій в'язниці, і це була точна копія з тих знущань, що їх зазнав у свій час Михайло в тій же в'язниці. Христенко ніколи не одержував листів або пакунків від своєї родини і сам нічого не писав своїм рідним...

— Чому?! — спитав Михайло.

— Бачите, — розважно й повільно відповів Христенко: — Я сам так чи інакше пропав, а родина моя за зв'язок із «ворогом народу» терпітиме переслідування! Тому я рішив, що, не пишучи їм нічого, я зроблю їм ще останню прислугу: нехай поступово зживаються з тією думкою, що я вже пропав, і нехай дбають про збереження свого власного життя!

Як це не дивно, а такої методи впливу на свої покинуті родини додержувалася чимала кількість політ'язнів.

У період знайомства з Михайлом Христенко був уже дуже опухлим, ходив, ледве пересуваючи ногами, а щоб довбати ломом бурки, мусів робити над собою надлюдські зусилля: продукційність його праці з кожним днем усе більше й більше наближалася до нуля, за що й бував він нещадно битий

своїм бригадиром. Просив-благав фельдшера про звільнення з роботи хоч на пару днів, але... надаремне! Михайло усвідомлював, що Христенко ось-ось помре, і одного дня Михайлові таки пощастило переконати цього товариша недолі й земляка в тому, що... все ж таки слід дати прощальну телеграму додому... Христенко слухав мовчки, але Михайлові здавалося, що лід того штучно покладеного на себе посту мовчанки розтоплюється, бо... Христенкові сухі вицвілі очі заіскрилися сльозою...

— Гм... гм... Можливо, мій друже, що ви... — тут губи йому затремтіли, але він зараз же стиснув їх якнайміцніше, а після тривалої павзи додав гірко: — Але ж я зовсім не маю грошей на... телеграму!

— Гроші — дрібниця, бо я їх трошки маю! — відповів Михайло: — Складайте текст телеграми!

Виявилось, що за телеграму треба було заплатити чотири карбованці, і Михайло їх із легкою душею дав із числа тих семи, що їх беріг на чорну годину.

Наступного дня Христенка вже не було на роботі. Зайшовши ввечері до його намету, Михайло враз побачив його на нарах. Фельдшер таки дав йому, нарешті, звільнення, і Христенко тим тішився: казав, що протягом трьох днів звільнення він встигне виспатися, відпочити, а головне — подумати! Над чим Христенко мав думати, Михайло не допитувався. У наметі було дуже холодно, а на нарах біля Христенка стояла замерзла баланда в мисочці. Отже, Христенко вже не хотів їсти, але хотів іще спати й думати...

Коли закінчувався третій день відпустки Христенка, Михайло знову відвідав його. Христенко розмовляв ледве чутно й з трудом, був дуже схвилюваний тим, що фельдшер категорично відмо-

вився дати йому звільнення ще й на завтрашній день. Таким чином наступного дня Христенко вже мав видовбувати бурки, бо ж його визнано до праці здібним!

Зразу ж після роботи наступного дня Михайло побіг до намету Христенка і... побачив його труп! Ось що розповіли Михайлові свідки останніх годин Христенкового життя:

Зразу ж після шостої години ранку, коли рабсилу вже погнали з табору в забій, начальство, як звичайно, пішло ревізувати, чи не залишився, бува, хто в наметі, не маючи на це дозволу фельдшера. Яструбами підскочили до Христенка, що нерухомо лежав на нарах, і спитали, чи має звільнення... Ні, він його не мав!

— А, то значить, ти симулянт! — під акомпаньямент російської лайки стягнули нещасливого з нар на землю та почали штовхати лежачого носачами своїх чобіт, обвинувачуючи його в зриві пляну добування золота. Знущалися, аж поки самі не втомилися... Христенко все те сприймав мовчки, лише дивився пильно в очі своїм мучителям. Нарешті, начальники вийшли, а Христенко прожив іще кілька хвилин і, глибоко зідхнувши, помер... Наступного дня забирали покійників, забрали й Христенка...

Розпитавши ще й у тих, що закопували, Михайло знайшов могилу Христенка. На ній був маленький стовпчик із числами »19/21«. Що мали визначати ці числа, не пощастило Михайлові дізнатися, і скільки ще трупів було в одній могилі з Христенком, не пам'ятали навіть і ті, які закопували...

— Яку ж останню прислугу зробити Тобі, Земляче, на цій дикій Колимі-плянеті? — спитав Михайло і раптом зауважив вигребену ямку в ногах могили »19/21«: це був доказ, що ведмідь уже доби-

рався до неглибоко закопаних трупів. Колимські ведмеді полюють за свіжими ще трупами!

Сталось так, що наступного дня Гриня та ще двох контриків призначили копати могили для чергових покійників. Усе на світі відносно, і в порівнянні з довбанням бурок на колінах або рачки, закопування трупів загально вважалося легшою роботою, хоча б тому, що по спинах тих копачів не гуляв кийок бригадира. І саме під час копання могили черговим покійникам Михайло зробив останню прислугу Христенкові: засипав ямку в ногах його могили та ще й укритв усю могилу важким камінням, щоб ведмідь не занюхав і не добирався!

— Вічна Тобі пам'ять, Земляче! А чи ж далеко від Тебе і я лежатиму? — шепотів Михайло, стоячи самотньо над могилою земляка на терені нової золотокопні, що її справді так влучно названо «Самотньою» . . .

Голос надії на порятунок, обґрунтований тим дивним пророчим сном цього разу бринів ледве чутно і здавався мрією дитини . . . А все ж таки голос той ще бринів! Ідучи через таборовий майдан, Михайло побачив ненависний плякат: «Стране нужен металл, и мы должны его дать!» Над ним грайливо розвівалися за вітром мокрі червоні прапорці, щойно пофарбовані свіжою кров'ю Христенка . . .

* *
*

На Колимі-плянеті холод і голод ідуть, обнявшись, єдиним фронтом проти контрика, спрямовуючи його в обійми смерті. Джерелом холоду є клімат Колими, а джерелом штучно організованого голоду є н о р м а. За допомогою жорстоко встановленої, надмірно-високої норми голодування контриків спритно спрямовується на рейки »закон-

ности»: мовляв, не лінуйся, сякий-такий контрику, не шкодь, а працой як слід, себто виконуй норму, і тоді ти і їстимеш як слід! За недостатнє виконання норми ти негайно ж таки будеш переведений до однієї з нижчих категорій харчування — відповідно до 0% виконання тобою норми! Якщо ж ти й далі знижуватимеш 0% виконання норми, то... докотишся до найнижчих категорій харчування (п'ятої та шостої) і... подохнеш! І хто в тому винен?! Ти сам!!! Ти ж знаєш, що першою заповіддю большевизму ще на початках революції було проголошено: «Хто не робить, той не їсть!» На ідеологічному ґрунті цієї заповіді було фізично знищено всіх тих, що жили та їли коштом маєтків, власних підприємств чи раніше на збираних грошей. Усе це тобі відомо, бо ти ж не вчора родився! А тому, опинившись на Колимі в ролі в'язня, ти мусів одразу ж таки стати на шлях виконання норми і не знижувати 0% виконання, то й був би завжди ситий! Така «мораль» советської норми для контрика, і «мораль» ця не бере до уваги ні віку, ні хвороби, ні попереднього фаху, бо... норма для всіх однакова! Вона диктує, скільки контрик має зробити, а 0% її виконання диктує кількість і якість харчів, що їх контрик має право з'їсти. Звичайно шлях контрика на Колимі починався від... невиконання норми і далі йшов через поступове знижування 0% її виконання до відповідно нижчих категорій харчування, закінчуючись на двох останніх, що вели вже до опухання й смерті. А холод і невідповідні житлові умовини (бараки без дахів) та знущання адміністрації цей шлях контрика до смерті дбайливо скорочували. Якщо ж дехто понадпляново затримувався на Колимі-плянеті в стані майже непрацевдатного доходу, то... хто не робить, той не їсть! Шкода баланди та кусочка хліба для нічогонеробів!

Для «законного оформлення» фізичного винищування доходять практикувалися масажі бригадирів та накази за підписом начальника Дальстрою про розстріл за «злісне невиконання норми та зрив пляну добування золота». Таким чином норма була не тільки джерелом голоду, але й джерелом кулі в потилицю! Здавалося б, що кожна розумна людина, опинившись на Колімі, не повинна б отак пасивно котитися похилою площиною смерті назустріч, а мала б постаратися, поки є ще сили, ту кляту норму виконувати, щоб рятувати себе від смерті. Мабуть, не один тільки Гринь думав над цим, а й чимала кількість відносно ще здорових, фізично загартованих і звиклих до фізичної праці чоловіків молодого й середнього віку. Але, оскільки норма справді була неможлива до виконання, лише одиниці відважувалися братися за її виконання. Прикладом і типовим представником цих одиниць може бути здоровий вірменин років тридцяти двох, середнього росту, але міцної будови з прізвиськом Саркис'янц. Скоро по своїм приїзді на «Одинокий», ще не втративши сил, зголосився він, що бажає працювати с а м, окремо від усіх інших і в и к о н у в а т и н о р м у . Десятник зразу ж виявив максимальне сприяння такому ентузіястові: дозволив Саркис'янцеві вибрати собі інструменти (лом, кирку, лопату й тачку), якими інші не сміли користуватися, дав йому дуже зручне місце для праці, тощо... Усі з цікавістю очікували наслідків...

У перших же днях Саркис'янц почав виконувати норму або майже досягав її рівня, напружуючи всі сили свого організму. Харчувався він у їдальні для битовиків, а під час роботи на очах у всіх сідав собі відпочивати, виймав хліб із маслом та ковбасою і... підкріплявся, а потім іще й цигарку закурював! Усе це йому дозволялося, аби лиш норму виконував!

Крім харчування в їдальні для битовиків, виконавець норми одержував ще й харчову картку, що давала йому право купувати в так званому «ларьку»*) по плянових цінах хліб, масло, ковбасу, цукор, куриво тощо (в певних розмірах, розуміється). Кілька карбованців на покриття цих незначних витрат він мав, бо виконання норми оплачувалося якоюсь мізерною сумою, що дозволяла оплатити передбачений карткою приділ.

Та не довго тривало гараздкування Саркис'янця! Не минуло й місяця, як він почав помітно для всіх худнути, а ще трошки згодом почали в нього трястися руки й ноги, і стало Саркис'янцеві вже не до виконання норми! «Згорів наш Саркис'янець!» стало ходячою фразою поміж контриками: — «І не так згорів, як сам себе спалив!» І не було більше ентузіястів іти шляхом Саркис'янця!

Адміністрація негайно ж таки почала його шельмувати, як зривщика пляну, і незабаром він зник. Була чутка, що Саркис'янець опинився на Серпантинці, куди спрямовували контриків за особливі провини, а в тому числі й за індивідуальне невиконання норми. Там Саркис'янець міг мати дві перспективи: або загинути в тій застрашливій районній в'язниці, або бути судженим за «злонавмисний зрив пляну добування золота», а це пахло розстрілом або (в кращому випадку) збільшенням кари ще на 10-15 років у «поправно-трудовах таборах НКВД»... Так делікатно називали совети свої табори рабської праці.

* * *

*

*) «Ларьок» — харчова крамничка, що продає свій крам крізь віконце.

Чи існувала на Колімі-плянеті жінка? На це питання треба відповісти рішучим «так». Жінка існує скрізь, — навіть і на Колімі-плянеті! Лише ця відповідь мусить бути дещо розшифрована. Для вкрай виснаженого контрика жінка існувала в спогадах, як колишній супутник життя, як мати його осиротілих дітей, як друг... Але, як об'єкт фізіологічного прагнення, жінка для контрика не існувала. Надто швидко робився він доходягою! До того ж серед контриків було чимало старших і зовсім старих уже людей. Відмінно виглядало питання існування жінки для битовиків, бо їх маса складалася переважно з молодняка у віці від 15 до 35 років, і всі вони сито їли, а працювали легко або й зовсім не працювали, займаючи посади бригадирів, дневальних, працівників КВЧ, старост таборів, тощо... Для них, як і для енкаведистів, жінка, як об'єкт фізіологічного прагнення, безумовно, існувала. А фактично жінок у таборах не було, а якщо й були, то нараховувалися дуже скупими одиницями: на золотокопні «Одинокий», наприклад, була одна сорокарічна жінка, дружина начальника табору.

Спраглу тугу битовиків за жінкою спритно використовували ті з числа контриків, що мали здібність малювати, і за порнографічний малюнок олівцем діставали і хліба, і масла, і цукру, і курива! На такі малюнки був завжди попит, і не бракувало й виконавців: це був чи не єдиний «фах», що міг прогодувати контрика на Колімі, незалежно від 0/0 виконання норми! Отже, жінка існувала в уяві ситих битовиків та енкаведистів і... на папері...

Але сталося раз так, що вона з'явилася літом на золотокопню «Одинокий» у вигляді молодої стрункої, досить привабливої дівчини років 20-22. Вона йшла тереном забою в супроводі начальства,

до всього уважно приглядаючись і прислухуючись до пояснень своїх уніформованих супутників. Коли ця група минула бригаду, де працював Михайло, та сусідню, обидва бригадири, забувши про підвладну їм рабсилу, довго дивилися стрункій дівчині вслід, півголосом нагороджуючи її різними нецензурними епітетами. Те ж саме повторилося наступного дня і потривало ще пару днів. Стало відомо, що ця дівчина — студентка, і що прислано її сюди з Москви на стаж... Чи ж усвідомлювала вона, куди на стаж потрапила? Вона, розуміється, була як слід перевірена органами внутрішньої безпеки раніше, ніж дістала відрядження на Коліму-плянету, але советська багряно-червона благонадійність аж ніяк не перекреслювала її якостей, як дівчини, і тому мимоволі виникало питання, щó і якими категоріями думали ті, які їй те відрядження на плянету підписували...

Минуло ще кілька днів... Дівчини-стажерки вже не видно було, і розійшлася чутка, що вона зникла і її розшукують... А слідом за цією першою прийшла й друга чутка, що десь у чагарниках знайдено труп цієї дівчини в обідраному до стану дрібного лахміття одязі... У «Правді» про це, розуміється, не писалося!

Так, на Колімі-плянеті, як і скрізь на кулі земній, існує жінка! Існує вона там ще й масово в спеціально-жіночих таборах, де жінки в ролі в'язнів працюють. Була чутка, що жінки вирощують на Колімі овочі з коротким вегетаційним періодом, але ніхто з чоловіків-в'язнів тих жінок-в'язнів ніколи не бачив. Без сумніву, жінки-контрики були на становищі рабсили, а жінки-битовики на становищах їхніх начальниць і виховательок.

* *
*

Чи траплялося на Колімі будь-коли щось незабутньо-величне? Так!

І трапилося це однієї літньої прозорої, як наш легкий присмерк, ночі під час роботи контриків у забої... На далекому обрії з'явився враз дивний жмут миготливих променів, що виростали, неначе просто з землі... Вони мали в собі слабкі кольори веселки та ще колір блакиті колимського нічного неба, відрізняючись від веселки своєю невпинною, миготливою рухливістю. Враження було таке, неначебто десь там за обрієм відбувається велетенська пожежа, і що на неї невпинно дує сильний вітер, раз-у-раз гойдаючи полум'яними мінливо-кольоровими пасмами... В'язні вже тільки робили вигляд, що працюють, а фактично після кожного вдару ломом чи після кожного руху лопатою жадібно спрямовували свої очі на ту дивну пожежу, що йшла від землі за обрієм до неба вгору, поширюючись на все більші й більші простори небесного шатра і праворуч, і ліворуч, і просто вгору... Як довго тривало це зростання велетенської пожежі, — не міг Михайло визначити, бо... хіба контрик має при собі годинника?! Але здавалося йому, що не минуло й чверти години, як дивні мінливо-кольорові пасма пожежі охопили вже все півколо того обрію, що його схоплював людський зір, та досягнули найвищого рівня небесного шатра вгорі над в'язнями, що добували так потрібне для батьківщини соціалізму золото. Півнеба гойдалося хвилями, неначе якесь казкове безкрає море миготливих променів, і від цього крутилося в голові, і здавалося, що гойдається вже й сама Коліма-плянета, а з нею разом, може, й увесь світ...

Усі раби, спинивши роботу, перетворилися в зір укупі зі своїми погоничами, спостерігаючи за фантастичним зростанням дивної пожежі, що вже

ось охопила півнеба і невблаганно наближається, забираючи і їх (нещасливих контриків) у коло свого тремтливого горіння... А тікати ж нікуди! Отже, кінець світу! І то саме так і приходиться він, як собі малювала його уява багатьох! То тут, то там деякі в'язні, рвучко впавши навколішки, шепотіли слова молитви, каюлися й прощалися з життям, а за їх прикладом те саме зробили й інші...

— Господи, Боже мій! — урочисто промовляв один старший уже селянин поруч із Михайлом: — Нині відпускаєш раба Твого, Владико...

Минали довгі хвилини, що здавалися вже безконечними...

— Ей, там, контрикова сволоч! — на все горло закричав бригадир, який і сам, було, отетерів від жаху, але, спритно схопивши інформацію від своїх колег, поспішив і себе вченим героєм показати: — Вот дураки! Ви чєво Богу молітєсь?! Ведь ето же северное сіяніє!

Відсутність будь-якого диму чи спеки від цієї дивної пожежі без слів промовляла до розуму, а крім того і саме сяйво, досягнувши zenіту небес і протримавшись у стані цього апогею кільканадцять хвилин, почало поступово тікати геть, бліднути й погасати, як справжнє полум'я. Усе це величавє й незабутнє явище тривало, мабуть, годину.

* *
*

Чи бували з боку політв'язнів акти спротиву соврежимові чи акти помсти енкаведистам за доконувані ними знуцання?

У советських часописах про подібні випадки, розуміється, не писали, не пишуть і не писатимуть! А політв'язень, що опинився на волі, може зберігати в скарбниці своєї пам'яті спогад лише про

те, що трапилося в його таборі або в сусідньому. Знаючи ж запроваджені соврежимом обставини для політв'язнів по таборах та їх фізичний і духовий стан, можна робити певні узагальнення... Як правило, політв'язень, пройшовши крізь костоправні процедури слідства та всі гаразди етапу, прибуває в табір у такому вже знеможеному стані, що реагувати на таборові «порядки» він просто не в силі: він може тільки деградувати далі до стану доходяги. Щождо організованого спротиву, то на перешкоді стоїть не тільки охлялість кожного, але й брак організованості поміж контриками. А все ж таки... випадки спротиву й спроби помсти були, і їх не можна обминути мовчанкою.

Під час роботи в забої на золотокопні «Верхній Ат-Урях» бригадир ударив кийком в'язня, що накидав лопатою ґрунт на тачку. Це був досить молодий чоловік, що зберіг іще якусь решту своєї сили та почуття гідності людини. Як тільки бригадир повернувся спиною, щоб відійти, в'язень підніс лопату вгору і з усієї сили торохнув її вістрям по відкритій голові бригадира, що тут же повалився трупом... В'язня було забрано на Серпантинку і розстріляно.

Ще випадок: Під час роботи в забої вночі бригадир однієї бригади сів на купу каміння і... задрімав. Один в'язень, тихенько наблизившись іззаду, підніс лома вгору й ударив ним, але не по голові, як, очевидно, плянував, а по плечі... Бригадир схопився й так того в'язня побив своїм кийком, що той до ранку помер...

Улітку 1939 р., коли Михайло був уже на золотокопні «Одинокий», і коли туди привезено було нові партії в'язнів, невизначена група з числа цих нових напала на особливо жорстокого бригадира в забої вночі та... вбила його... В'язні тієї бригади самі докладно не знали, хто саме вбив,

бо це відбувалося серед загального замішання вночі, а до того ж вони всі ще надто мало знали один одного. У цьому вбивстві було обвинувачено всю бригаду в її цілості та здештовано.

З «Верхнього Ат-Урляху» прийшла на «Одинокий» чутка, що там «бригадира з ременем» знайдено в куцах повішеним на деревині, а знаний своєю жорстокістю замнач табору загинув при загадкових обставинах. Востаннє його бачили ввечері, коли він ходив по забою з нагайкою і тяжко знущався з підданих йому контриків. Уже другий день без перерви лляв дощ зі снігом, і бурхлива вода в ріці виходила з берегів... Бачили, як замнач із нагайкою пішов із забою до табору в напрямку кладки через річку. Наступного дня лише його енкаведівського кашкета було знайдено недалеко кладки, а його трупа з розбитою головою викинула вода десь за три кілометри від того місця... Хто виконав цей акт помсти, — залишилося таємницею назавжди.

Р О З Д І Л С О Р О К Т Р Е Т І Й

БОРОТЬБА ЗА ЖИТТЯ.

Усе те, що здобуває кожна людина зором і слухом від інших людей, це така глибока, повноводна й бурхлива річка слів-краплин, що безглуздою затратою енергії було б усі ті слова запам'ятовувати... І людський мозок, як те сито, вміє знаменито проціджувати все почуте й прочитане, залишаючи собі на поверхні сита лише те, що важливе й потрібне. Розуміється, не кожен в однаковій мірі володіє цією проціджувальною здібністю моз-

ку, та й на ситі завжди залишиться більше в того, хто має від Бога кращу пам'ять. Старість помітно збільшує дірочки сита, і крізь них частогусто вилітає те, що потрібно мати в запасі для дальшого життя. Але, незалежно від якостей своєї пам'яті, кожна нормальна людина несе з собою до могили кілька десятків чи принайменше кільканадцять незабутніх речень, що є згустками людської мудрости. Таких згустків простих і коротких формою, але глибоких змістом є багато і в релігії, і в науці, і в висловах окремих людей. Цінність їх у розшифруванні відповідними словами здебільшого завуальованої суті речей і явищ, подій і докільного світу...

Перше речення, яким звернувся до Гриня слідчий НКВД в Харківській в'язниці бриніло ось так: «Хто потрапив сюди, до нас, той невинним від нас не виходить!»

Розуміється, той слідчий не був автором цього речення: він повторював лише те, що чув від своїх зверхників, повторював кожному арештантові з метою зломити силу його спротиву, повторював, не усвідомлюючи, що саме це коротке речення знаменито розшифровує всю суть Єжовщини. Кожного з мільйонів арештованих так чи інакше примушували взяти на себе вину, щоб... їхати в складі рабсила туди, куди добровільно майже ніхто навіть і за «длинним рубльом» їхати не хотів. А якщо знайшовся такий дивак Гринь, що не підписав на себе вини, то його все одно заслали на 10 років! Саме в цій системі жовалося зерно жорстокої мудрости Сталіна, який при допомозі Єжова вбивав не одного й не двох, а трьох зайців: 1) пляново й послідовно вилучував із советського суспільства всіх тих, що згодом думали НЕ за кремлівським стандартом, а тому могли б очолити спротив або взяти в ньому активну участь,

2) коштом цих арештованих здобував позбавлену всіх людських прав безплатну рабсилу, що нараховувалася мільйонами, для освоєння північних та північно-східних цілих просторів ССРСР, для споруджування затаємничених військових об'єктів (шифровані табори) та для добування тих цінностей, що їх таїть у своїх надрах холодною північного полюсу позначена територія ССРСР, 3) масовими арештами тримав усе населення ССРСР у стані безоглядної покори, під пресом психози страху за себе й своїх близьких.

Опинившись у складі рабсили на Колімі-плянеті, Михайло на підставі там баченого й пережитого зробив собі висновок, що логічно єднався з отим промовистим реченням слідчого, і що в коротких словах мав би виглядати ось як: «Кого привезено на Коліму в ролі політв'язня, — той живим назад не вирветься!» Такого змісту напис на тлі червоного пляката мав би красуватися на видному місці пристані Ногаєво, — саме там, де вивантажують із пароплавів найдешевший в ССРСР вантаж — рабсилу, що невпинними потоками пливе з усіх «братніх» республік на Коліму-планету за принципом: одні вмирають, а інші натомість припливають! Невпинний конвайер! Такий висновок про Коліму знаменито пов'язувався в Михайловій голіві з отим дивним пророчим сном, що віщував йому за 18 років уперед подорож на Коліму-планету і... волю! Навіть і під пресом найтяжчих колимських вражень, навіть і під впливом своїх власних найтяжчих терпінь, Михайло ніколи не переставав чути дивного шепоту з глибинних надр власного ества про обіцяну йому Богом волю. Він молився і вірив! А молячись, присягав, що, чудом здобувши волю, він зробить усе від нього залежне, щоб таки показати людству так ретельно заховану

від людського ока правду про рабство на Колими-плянеті. Не зашкодило б людству знати про те, що советське золото, так щедро розкидуване на комуністичну пропаганду за межами ССРСР, ще щедріше поливається кров'ю мільйонів білих рабів; що зразкові шляхи сполучення Колими, всі її споруди й засоби виробництва, як рівно ж і місто Магадан, збудовані на кістяках рабів та зцементовані їхньою кров'ю... Совети ж бо так часто й так зворушливо проливають сльози над безправним (нібито) становищем чорних людей у США, визискуючи в той же час незанимаючи ще в історії людства методами мільйони білих рабів на своїй власній території, гучно називаючи її «батьківщиною соціалізму» та нібито змагаючись за людську гідність і права всіх знедолених кулі земної.

Роздумуючи на цю тему, Михайло згадував про Наталю: вона ж бо має іскру Божу до літературної праці, яка під советами мусить погаснути, не розгорівшись у полум'я, бо ж Наталя ніколи не стане на ганебний шлях советського письменника, «інженера людських душ»! Гм... А вдвох із нею вони могли б покласти на папір Михайлів матеріял про Колиму-планету!

»Боже Всесильний! Допоможи мені вирватись живим із цього пекла!« — молився Михайло, лежачи мокрий на мокрих нарах та ще раз даючи Богові обітницю донести до відома людства благання білих рабів Колими-плянети про порятунок...

* *
*

Про писання щоденника не могло бути й мови за браком часу, а також і тому, що не було й не могло бути безпечного місця для його зберігання: час від часу енкаведисти робили несподівані обшуки по бараках, і за щоденник розстріл був га-

рантований. Єдина надія була на свою власну пам'ять та на ту проціджувальну здібність мозку, що спроможеться, відкинувши несуттєве й дрібничкове, зберегти й записати на своїх скрижальях усе істотне й важливе. А тому треба було оберігати свою власну голову від ударів кийком бригадира, а власний організм від смерті, що полую за контриком на Колимі-плянеті аж надто ретельно.

Боротьба за життя йшла в двох напрямках: з людьми і з природою . . .

Щоб лишитися живим, треба було за всяку ціну вирватися з забою на якусь іншу роботу, а якщо не вирватись зовсім, то бодай хоч вирватися час від часу. Бо на Колимі основна й найтяжча робота в забої! Всі інші роботи, що існують на золотокопнях, — будівництва шляхів сполучення й бараків, рубання лісу, копання могил чи візникування, — без порівняння легші від роботи ломом та лопатою над вічно промерзлим ґрунтом. Це розумів кожен контрик, але далеко не кожен міг і умів робити щось інше, потрібне на Колимі, бо ж маса контриків рясніла кабінетними інтелігентами, які знали свій фах, а поза ним нічого! А наявність інтелігентного фаху на такій оригінальній плянеті, як Колима, це гірше, ніж просто нуль: це щось на зразок апендициту! Бо кому потрібен на Колимі професор, учитель, адвокат, священик чи навіть і лікар?! Нікому! Амбулаторію очолює фельдшер-битовик, що не дає звільнення навіть і тяжко хворим контрикам-лікарям, а сам береться навіть і до хірургії, а якщо хтось після його ампутації подохне, то . . . туди ж йому й дорога! Асистентом фельдшера є малограмотний битовик, Колька-санітар. Михайло Гринь, хоч і мав закінчену вищу освіту, але до категорії інтелігентів-білоручок не належав. Він був сином селянина і, хоч і вчився

в гімназії, але в дитинстві та юнацтві ніколи фізичної роботи не цурався. Здобувши вищу освіту, залюбки виконував усяку фізичну роботу сам. Та й фізкультурником він був не останнім! Крім того мав від Бога здібність швидко схоплювати суть будь-якої нової фізичної чи технічної роботи. Ці якості придалися йому на Колимі. Ось, скажемо для прикладу, хоч би й візникування, яке звичайно доручалося битовикам! Але траплялося часом так, що треба когось до коней, а вільного битовика нема, і тоді начальство опитує по бараках, чи нема, бува, контрика, що вмів би працювати з конем... Типовий інтелігент-білоручка не відважився б поїхати з конем у ліс, навантажити на колісницю чи сани грубе десятиметрове дерево і привезти його до табору... Для цього була потрібна деяка обізнаність із цією справою, і Михайло її мав. Кожен виклик на роботу з конем Михайло використовував і зголошувався. На кілька днів мав перепочинок від тяжкої праці в забої та від кийка бригадира, бо в лісі з конем він сам був над собою бригадиром. А їдучи попри виселок вільних, встигав урвати хвилинку, щоб пошукати й знайти на смітниках щось їстівне: картоплину, качан від капусти а чи навіть і кусок хліба... Щоправда, перший раз при роботі з конем не знав Михайло, як запрягати по-російському, з дугою, але його здібність швидкої орієнтації придалася й тут: уважно оглянув, як того коня запряжено, потім повільно сам розпряг, потім знову запряг і... здобув іще одну фортецю так потрібних на Колимі знань! Ну, а вже як виконувати з конем різні роботи, то це все Михайло знав змалечку, коли їздив, бувало, з покійним татом до лісу чи будь-куди... Яким чином спустити з пня велике дерево в гущавині лісу, цього, напевно, жоден кабінетний інтелігент не знав, а Михайло знав, і саме його

й посилали з цілою партією дроворубів у ліс, щоб рубати дерева на будування бутар... А таким чином знову здобувалася можливість, хоч на кілька днів, вирватися з клятого забою!

Потрібні були столярі, — Михайло теж зголошувався, хоч і не був фаховим столяром, але колись давно, ще малим хлопцем помагав столярити татовому братові. Треба було бондаря, — Михайло йшов і добре направляв бочки, а на дні майже завжди знаходив щось їстівне, бо ж бочками постачалися на Колиму харчі... Зрештою, Михайло здобув собі репутацію звинного працівника різних потрібних фахів, і... його вже інколи навіть і поіменно викликали...

Кликали шевців латати валянці, — Михайло теж ішов і латав... Незле латав! Не гірше від інших! А чому ж би й ні?! Адже дома малим хлопцем він знаменито латав ходаки й чоботи, а в гімназійній бурсі мав навіть своє власне шевське приладдя: шило й дратву, голку й смолу! Якщо, граючи в м'яча, розбив черевики, то, повернувшись до бурси, сів і залатав! Щоправда, валянців він не носив, а тому й не латав їх ніколи, але був глибоко переконаний, що потрафить і валянці залатати. Сідав до цієї роботи поважно, як і личить кваліфікованому шевцеві, скоса приглядаючись, як латає сусід, а за півгодини вже й сам не гірше від сусіда латав! От тільки з кравецькою машиною не вмів він поводитися, бо ніхто не хотів йому цієї «мудрости» пояснити, а тому й був лише кравцем-полатайком, бо латки пришивалися без машини.

Михайло прав білизну в пральні для вольних і для битовиків, копав ями для покійників, різав і рубав дрова для кухні й для вольних, прибирав убиральні, тощо, тощо... Одним словом, він завжди зголошувався до всіх інших робіт, аби лиш

час від часу з клятого забою вириватися, а це давало можливість і дещо відпочити, і десь щось, крім баланди, перекусити...

Отак виглядала боротьба з людьми в обороні своїх прав на життя. Вона була нелегкою, бо вимагала цілого букету різноманітних кваліфікацій, вимагала звинності й швидкої орієнтації в кожній роботі, а Михайло ці якості мав і тому ще жив...

Не легшою була боротьба з природою, бо ж Коліма — плянета! На ній десять місяців зима, а вся решта року — літо! З географії Михайло твердо пам'ятав, що він тепер недалеко від Верхоянську — північного полюсу холоду кулі земної, а тому зимою слід очікувати морозів 70⁰ Ц. Отже, для врятування життя треба ще літом дбати про відповідний одяг. Попереджував товаришів недолі про те, що адміністрація, напевно, не подбає про теплий одяг і взуття для контриків, але чомусь ніхто не задумувався поважно над ще своєчасними попередженнями Гриня. Ще влітку 1938 року рішив Михайло, що треба якось самому готуватися до зустрічі з Колімською зимою. «Рішено?» — спитав він сам себе: — «А якщо рішено, то мусить бути й зроблено ще протягом теплого сезону!» Зробивши собі такий наказ, примушував себе, тяжко втомленого, при повороті з роботи заглядати до смітників вольних, а зокрема й особливо до того смітника, що міститься біля кравецько-шевської майстерні в таборі: там бо його практичне око й раніше зауважило вже різного розміру куски й відрізки сукна чи якоїсь матерії... Забігання на смітники вольних каралося, але треба було ризикувати, якщо плянував боротися з таким потужним спільником НКВД, як мороз! І Михайло ризикував...

Шукання по смітниках дало блискучі наслідки:

кілька вовняних шматок, що могли грати ролю онуч, одна кожушана рукавиця на ліву руку, а потім ще й друга на праву (а що вони були непарні, то хто б тим журився в ролі контрика?!), а дещо пізніше пара брудних і мокрих, але відносно добрих рукавиць... Але й це ще не все! Одного чудового дня, заглибившись у самі надра смітника, Михайло знайшов (щоб Ви думали, Шановний Читачу?!) зі справжнього каракуля і не остаточно ще зношений комір!!! Один край цього чудо-коміра був забруднений і виглядав досить таки неестетично... Дрібниця! Михайло дуже сумлінно виправ свою дорогоцінну знахідку в потічку за табором і поклав її сушитися на сонці в хащах чагарників, у таємному місці, щоб, бува, хтось не вкрав. Там же він сушив після прання й ховав усі інші речі, так дбайливо заготовлювані для зустрічі з Колимською зимою. Тримати такі надзвичайні скарби в бараці були небезпечно, бо в'язні, а зокрема битовики, які вільно ходили по всіх бараках, напевно, те все забрали б собі. Чейже цінність усіх тих скарбів щодня зростала, бо в повітрі чим раз то чутливішим робився подих зими, що наближалася прискішеним кроком невблаганна й немінуча, як сама смерть. Але Михайло її не так то вже дуже боявся, бо ж мав чимало вовняних онуч, що рятували його ноги, мав також чим загорнути голову та зберегти її від морозу разом із вухами, мав одну пару рукавиць, — щоправда, гіршу, бо кращу силоміць забрав собі один міцний бандит-битовик, — мав ще й на латки вовняні...

А яку виключну ролю відіграв отой знайдений на смітнику каракульовий комір! Михайло дуже вдало продовжив його кусками кожуха і пристосував його так зручно, що, при бажанні, ним можна було огорнути не тільки шию, а всю голову довкола! Розкішний комір! Неперевершений, не-

повторний, і незабутній! Ніхто, крім Гриня, не мав подібного коміра! І тому кожен контрик заздрив йому!

Битовикам видавали на зиму добрий, а інколи навіть і зовсім новий одяг, а контрикам видавали вкрай зношений і подертий, що межував уже зі справжнім лахміттям. Цього роду «одяг» складався не тільки з недоносків битовиків: його постачали таборам в'язниці після померлих, затортурованих і розстріляних, і на багатьох речах можна було бачити виразні плями засохлої крові...

Михайлові комірник запропонував довгу, нижче колін чемерку, яка мала зісподу обвислі куски старого кожуха, що вже відмовлялися триматися купи... Назовні ця чемерка мала старий, але колись добрячий, так званий «шинельний» матеріал, прикрашений великою кількістю дір та різнокольорових латок, що теж частково повідривалися, тримаючись тільки на «чесному слові». Інші контрики, зиркнувши на таку кількість обвислих лахів, відкидали ту чемерку геть і брали собі, за дозволом комірника, щось інше. Але Михайлові очі спромоглися побачити в цій чемерці «щось», чого не схопили очі інших, і він рішуче заявив комірникові, що бере цю чемерку собі. Багато-багато попрацював Михайло над цією чемеркою! Позашивав кожушану підшивку, попришивав на своє місце всі наявні латки, що вже ледь-ледь трималися на чесному слові протертих ниток, дбайливо понакривав усі наявні діри новими різнокольоровими латками, бо ж він їх мав, і нарешті... увінчав ту чемерку своїм знаменитим каракульовим коміром, що давав розкішну можливість огорнути всю голову не тільки з вухами, але й з носом разом! Неперевершена чемерка! Неперевершена багатством своїх кольорів, зручністю, теплом і... довжиною, бо ж вона майже землі торкалася!

Незабутня подруга, вірна супутниця й спільниця в суворій боротьбі з найгрізнішою на кулі земній зимою, що триває 300 днів у році!

Битовикам видавали на зиму по парі нових валянців, а контрикам — старі, стоптані, полатані й просто драні... Михайло попросив комірника дати йому якнайбільші. Такі знайшлися, але непарні, а один іще й з дірою. Михайло їх узяв. Залатав діру, бо в його асортименті латок були й повстяні, і після цього невеличкого ремонту мав уже врятовані від морозу ноги, бо розмір тих валянців дозволяв навивати по кілька онучок на кожну ногу.

Зношену вже, зі старого шинельного матеріалу шапку Михайло попідшивав знизу й зверху кількома вовняними шматками, що мали охороняти його голову, вуха й мозок не лише від морозу, але й від кийка бригадира! На старих ватованих штангах теж поставив кілька латок, постягав нитками та позалатував свій власний, з дому ще взятий светер і такий же старий піджак.

— А тепер, — переможно сказав Михайло, — тріщіть, морози, лютой, хуртовина-пурга! Я вже не так дуже боюся вас! Та й не тільки вас! Тепер я вже значно менше боюся бригадира, десятника й дневального, бо, якщо захочуть вони підбадьорювати мене своїми кийками, то... і до тіла, і до голови моєї далеко!

І як же заздрили тепер Михайлові інші контрики, що дзиготіли в драних пальтах, драних валянцях і таких же штангах та шапках, раз-у-раз відморожуючи собі то носа, то вуха, то ноги! Декому з них Михайло подарував по кілька латок із тієї решти, що в нього лишилася. Десятки жадібних тремтячих рук тягнулися за кожною латкою, але всіх не міг Михайло задовольнити, а сміт-

ники вже вкрилися метровим снігом, і шукати було вже запізно!

Але при всіх високих якостях Михайлового зимового одягу ближчий дотик його з дійсністю виявив один дошкульний мінус. Стовідсоткової досконаlosti на цьому світі взагалі не буває: навіть і на сонці плями є! І то ж не одна, а кілька! А на барвистій чемерці Михайла Гриня була тільки одна пляма! Різнокольорові латки рясними трояндами цвіли на її сірім шинельнім тлі, а це робило Гриня дуже помітним на тлі сірої маси в'язнів: його було здалеку видно, і при будь-яких неприємних обставинах він не міг заховатися, як рівно ж і не міг би заперечити своєї десь присутності чи відсутності, бо чейже і відсутність такого букету барвистих латок око бригадира схоплювало вмить. Кидатися начальству в очі — це справді дошкульний мінус у житті контрика, але... зимою барвиста чемерка так міцно приросла до Михайлового тіла, що скинути її було годі!

Значно труднішою виявилася боротьба з холодними проливними дощами, що тривають на Колимі довгими тижнями. Від довготривалого дощу міг рятувати лише непромокальний гумовий плащ, а про таку розкіш контрикові навіть і мріяти було годі! Її мало тільки начальство. Проблема рятування життя значно ускладнювалася тим, що після 16-годинного робочого дня неможливо було відпочити навіть і тих пару годин, що ще лишалися контрикові після стояння в черзі до їдальні та після споживання баланди: бараки без дахів дозволяли дощам поливати контриків навіть і під час їхнього сну! Були спроби боротися з тим лихом, прибиваючи до стелі великі куски будь-яких шматок, якими мала стікати вода... Це охороняло від дощу лише до деякої міри, але й такої часткової охорони себе не кожен контрик міг досягнути,

бо ж чималий кусок шматки був великою розкішшю, і далеко не кожен спромігся її мати. Крім того кожен власник такого скарбу, як кусок шматки, ідучи на роботу, мусів її зі стелі зняти й сховати, щоб, бува, хтось не вкрав під час його відсутности, а після роботи мусів знову ту ж таки шматку до стелі прибивати. Це забирало час і скорочувало й без того надто короткий період сну на щедро поллятих дощем нарах.

Цій проблемі Михайло присвятив багато сил і уваги. Щоб скоротити час на щоденне прибивання, зшивав різні шматки до купи, але вода на швах протікала, і користи було мало... Отже, треба було обмозговувати цю проблему далі, ніколи не випускаючи її з поля свого зору під час відвідин смітників та виселку вольних.

Контрикам ходження виселком вольних було заборонене, і самі вольні нещадно гнали їх геть, а інколи ловили й передавали варті НКВД. Але... голод, холод і дощ наказували ризикувати... Якщо ж інколи щастило щось безкарно дістати, то це заохочувало до дальших ризикованих відвідин забороненої зони. А Михайлові раз таки й справді пощастило: пробігаючи попри крамницю вольних, зазирнув він у порожні, з дощок збиті скриньки з-під харчів і (о, щастя!) в одній з них, під подертим папером знайшов... цілу консерву з абрикосами! Спогад про ті абрикоси магнетом притягав Михайла до стін крамниці вольних, порогу якої він, розуміється, не переступав ніколи, але... в дерев'яні скриньки з-під вивантаженого вже краму або в купу паперу під стіною, — як не зазирнути?! У такій-от купі спорожненого вже паперу натрапив раз Михайло на великі розміром листи пергаментового паперу, досить рясно вкриті свіжими зернами червоної ікри... Сховавши їх до своєї торби, поспішив утекти до свого бараку, де визби-

рав ретельно всі зернинки, жадібно ковтаючи одну по одній... І саме в процесі цього визбирування спало Михайлові на думку, що чейже ці просякнуті риб'ячим жиром і досить таки великі листи пергаменового паперу можуть знаменито захистити його постіль від дощу! Ідея! Наступного дня, роздобувши десь цвяшків, Михайло поприліплював і попрививав куски того дорогоцінного паперу до стелі, дбайливо настилаючи їх краями один на одного та роблячи невеличкий нахил для стікання води. Цей експеримент блискучо витримав іспит: Михайлова постіль на нарах довгий час мала надійний захист від дощу.

Отакими методами боровся Михайло за збереження життя. На фронті харчування допомагала йому й Наталя: протягом навігаційного сезону кілька разів приходили від неї пакунки з сухарями, кусочком сала, кільцем ковбаси, що не псується, цукром та цибулею (це, щоб зуби від цинги не пропали!) і невеличкі суми грошей... Але, але... контрикові на Колімі-плянеті навіть і одержаним від родини пакунком не легко користуватись! Від своїх »братішек«, що працювали в канцелярії табору, битовики вмить дізнавалися, хто саме і з якого бараку пакунок одержав, і... забирали собі все те, що контрик залишив на своїх нарах, ідучи на роботу! Скаржитись було нікому, бо ж уся нижча адміністрація складалася з битовиків! Та й не було на кого скаржитись, бо злодій візитівки по собі не залишав! Знаючи це все, Михайло рішив носити харчі з пакунка щодня з собою на роботу і пристроїв для цього наплечник. Але й це не допомогло, бо не встиг Михайло від'їхати вночі з повною тачкою на естакаду, як його голодні колеги з'їли майже все, що було в його наплечнику і лежало заховане під недалеким кущем... Гірко було Михайлові усвідомлювати, що **т**ак

»споживає« він харчі, надіслані Наталею і, напевно, відірвані з трудом від її жалюгідного бюджету! Повернувшись з естакади і побачивши майже порожній напличник, почав він усім еством своїм думати над проблемою: яким же чином самому з'їсти те, що пришло Наталя в наступному пакунку? Шкода, що не можна з'їсти всього нараз і зробити запас у шлунку на майбутні дні! Думав-думав і таки придумав, нарешті!

Комірником на золотокопні «Верхній Ат-Урях» був битовик з Одеси років 35-ти. Михайло мав нагоду розговоритися з ним на тему про Одесу, яка була відома їм обом... Виявилось, що комірник цей був досить інтелігентною людиною, за фахом бухгалтер і потрапив на Колиму не за вбивство, а за розтрату державних грошей. Він поставився до Михайла з тією крихіткою людяности, що дала Михайлові ідею звернутися до нього з проханням зразу ж після одержання наступного пакунка від Наталі. У тому пакунку було заповнено всі щілини горішками, якими Михайло погодився комірника, і при цій нагоді попросив, чи не можна б залишити всі одержані в пакунку харчі на складі... Комірник дозволив: дав Михайлові порожню скриньку для його харчів і погодився тримати її в себе, на складі. О, радосте! Михайло вже міг щодня взяти собі трошки для підкріплення сил і не боятися, що хтось украде решту!

На золотокопні «Одинокий» такої схованки для харчів Михайлові не пощастило вже знайти, але пощастило знайти кусок старого брезента без дір і чималого розміру: в нього він загортав свої харчі та підвіщував їх у гущавині стланникових кущів... Там їх ніхто не знайшов, а брезент сумлінно беріг їх під час дощів.

Одержаними від Наталі харчами, а інколи купленими в битовиків за гроші Михайло дуже

ощадними порціями підтримував іскру життя в своїм тілі, щоб мати ще силу для дальшої боротьби. Він молився і вірив, а Наталя в кожному листі кликала його вірити й надіятися на краще завтра.

РОЗДІЛ СОРОК ЧЕТВЕРТИЙ

БОРОТЬБА ЗА ВОЛЮ

Переважна більшість в'язнів припинила будь-яке листування з дружинами. Деякі, як і покійний Христенко, були того переконання, що слід поступово призвичаювати осамітнену дружину до факту загибелі чоловіка, а час — найкращий лікар зробить своє: загоїть рани настільки, що вона... заміж вийде! Так чомусь думали саме ті, що покинули на так званій «волі» щирих і відданих супутниць життя, і це найбільше дивувало Михайла. Він ніяк не міг погодитися з такою метою заспокоювання мовчанкою. На його думку, мовчанка могла тільки мучити й знесилювати дорогих для нього людей, а в цьому він аж ніяк не був зацікавлений. Інша річ, коли стосунки з дружиною ще до арешту були недобрі, чимось ґрунтовно зіпсовані, і в'язень мав підстави припускати, що дружина його ним не цікавиться... Тоді, розуміється, не слід було про себе нагадувати!

На цю тему Михайло багато й уперто думав від самого початку свого ув'язнення в Харкові, а коли скінчилося слідство, то рішив шукати можливості повідомити Наталю про те, що він жодної провини за собою не визнав і протоколу обвинувачень не підписав. Коли ж дізнався про вирок, то рішив, що треба, щоб і Наталя знала про вирок на 10

років тяжких примусових робіт у далеких таборах, а тоді вже нехай вона діє так, як їй підкаже її сумління: або забуде, або допоможе в біді. Думка про те, що т р е б а поінформувати Наталю про все, що з ним сталося, ніколи не покидала Михайла, і він постановив усіми силами шукати такої щілинки, крізь яку можна було б подати про себе вістку. Але... ґрати советських в'язниць змайстровано так дбайливо-щільно й так передбачливо, що щілинку для листа знайти трудно! Дуже трудно!

Під час етапу скотськими вагонами з Харкова до Маріїнську Михайло кидав крізь віконце записочки з адресою на звороті, сподіваючись, що, може, якась добра душа таки покладе ту записочку до коверта і не пошкодує марки, але... надто мало можна було на такій записочці написати! Отож, опинившись у Маріїнську, почав Михайло уважно розглядатися довкола, усім еством своїм прагнути до здійснення свого задуму.

У той час у Маріїнському таборі до роботи не примушували, лише викликали щодня охочих до роботи в місті або на тартаку, що був десь не дуже далеко, на віддалі семи кілометрів. Робота на тартаку була особливо привабливою, бо там щодня давали миску досить ситого борщу та ще й 200 грамів хліба безплатно, а крім того для тих, хто мав пару карбованців у кишені, була ще й можливість купити в крамниці тартака хліба, цукру, цукерків, махорки, тощо... Це була зима початку 1938 року, і арештанти, що мали на собі відповідний одяг, а зокрема валянці чи бурки на ногах, організовувалися бригадами та зголощувалися до праці.

Гарячий борщ із хлібом приваблював Михайла, як і всіх інших товаришів недолі, але справжнім магнетом була для нього перспектива опинитися за межами табору, щоб спромогтися післати до-

кладного листа до Наталі. До цієї мети він наближався повільно, уперто й розважно: продав поміж в'язнями пару білизни та нові вовняні рукавички, що взяв ще здому при арешті, а натомість купив собі звичайні робочі рукавиці та теплі бурки і... зголосився до роботи.

Протягом перших двох днів роботи на тартаку Михайло зауважив, що в'язень-бригадир значно вільніший в своїх рухах і діях, ніж рядові в'язні, які весь час роботи на тартаку перебували під невинним наглядом варти. У той час, наприклад, коли в'язні розвантажували вагони чи носили дошки, їхній бригадир ходив у супроводі одного вартового до крамниці на тартаку, де й купував харчі для всіх членів своєї бригади, ходив також до їдальні в справі забезпечення своєї бригади обідом, навіть мав можливість розмовляти з робітниками тартака... Усвідомивши всі плюси становища бригадира, Михайло вирішив, що для здійснення його мрії про надіслання листа треба за всяку ціну бути бригадиром.

Організувавши бригаду з двадцятьох арештантів, Михайло наступного ранку вже стояв зі своєю бригадою коло воріт першим, — готовий до виходу на роботу... Начальник варти сказав Михайлові, що, якби він організував постійну бригаду з певних в'язнів, себто з таких, що не мають наміру втікати, то для такої бригади був би поширений асортимент вільної купівлі харчів та були б збільшені норми харчування в їдальні тартака. Михайло пообіцяв таку бригаду організувати і ввечері того ж самого дня згуртував довкола себе старших і солідніших людей, а зранку наступного дня вже стояв зі своєю солідною бригадою коло воріт, — готовий до виходу... Незабаром бригада Гриня виробила собі добру опінію начальника варти: він брав її на роботу в першу чергу, дозволяв

трохи легше працювати і задовольняв різні прохання щодо купівлі харчів та махорки. А для Михайла найбільшим досягненням було те, що він особисто здобував собі довір'я начальника варті. Минув іще якийсь час, і... начальник варті післав Михайла самого до крамниці тартака закупити харчів для бригади в цілому! Ключуло!

Опинившись у крамниці*) без »свічки«, себто без вартового, Михайло, крім харчів для бригади, купив собі хемічного олівця, паперу та більших і менших ковертів.

Вечорами після роботи й уривками вночі писав, дбаючи про те, щоб ніхто не прочитав написаного... Винахідливо ховав написані вже сторінки, бо добре знав, що шпигунів слід сподіватися навіть і серед тих, що здавалися друзями. По можливості виразно, гарно й чисто написав Михайло свою заяву з проханням про перегляд його справи, зазначивши, що його засуджено заочно й без вини. Дбайливо й стисло зформулював усі виставлені йому обвинувачення і проти кожного з них подав коротко докази, що доводили його безпідставність. У самому кінці зазначив, що в жодному з цих обвинувачень він себе винним не визнав і не визнає, і що протоколу обвинувачень він не підписав. Цю заяву підписав, але передбачливо не зазначив адресата, залишивши для нього вільне місце вгорі. На другому листі паперу написав свою автобіографію точно в тих рисах, в яких оповідав її на слідстві. У листі до Наталі коротко описав хід слідства з його тортурами і просив її порушити клопотання про звільнення його з-під варті. Благував Наталю доручити справу доброму адвокатуві

*) Тут між іншим, Михайло дізнався про те, що НКВД одержувало від тартака по 11 карб. за робочий день кожного в'язня.

та просити його, щоб він сам зазначив угорі заяви, на вільнім, передбаченім для цього місці правильну назву адресата...

Михайло не сумнівався в тому, що НКВД стежить за листуванням його дружини, а тому... автобіографію, заяву без адресата й листа запечатав до меншого коверта з написом «Наталочці». Цього коверта вложив до більшого та заадресував його до однієї знайомої бабусі, що мешкала на передмісті Харкова. До цієї ж бабусі написав і вложив до більшого коверта коротку записочку з проханням занести долученого листа до Наталі та віддати його до її власних рук.

Чому саме до старенької бабусі звернувся Михайло з таким проханням, а не до когось іншого з молодших знайомих? Поперше тому, що на бабусину адресу безпечніше було посилати такого листа, бо за її кореспонденцією, напевно, ніхто не стежив. Та вона, мабуть, і не мала жодної кореспонденції, і це було дуже добре! Подруге, бабуся була релігійна і якнайкраще ставилася до родини Гринів і до Михайла зокрема, а це давало підставу вірити, що старенька Михайлове прохання сумлінно виконає, що не побоїться зайти до родини «ворога народу».... Єдине, що могло промовляти проти, була стареча неміч бабусі: може, вона вже так ослабла, що й за поріг не виходить? Що тоді? Але бабуся ця була мудра жінка, і тому Михайло сподівався, що вона знайде спосіб виконати його доручення, навіть і лежачи в ліжку. Пішле листівку до Наталі, щоб та негайно з'явилася до смертельно хворої, і... Одним словом, вибір для такої відповідальної ролі бабусі, а не когось молодшого, здавався Михайлові майже геніяльним, і він співав гімна власній винахідливості. Чейже кожен з молодших, якщо досі ще не сидить за ґратами,

то щодня й щоночі чекає арешту, а тому й нерадо брався б за подібне доручення...

Писання забрало кілька вечорів, а рівночасно Михайло в ролі бригадира обережно шукав на тартаку людини, якій можна було б довірити надіслання цього листа. Один старий чоловік, що працював на тартаку нічним охоронцем, погодився за невеличку винагороду виконати Михайлове доручення...

Наступного дня зранку, з трудом ховаючи від стороннього ока своє хвилювання, Михайло ніс на тартак не лише себе, але ще й свого листа... Віддав його старому охоронцеві так, що ніхто не бачив, а перед кінцем робочого дня ця добра людина, дивлячись йому просто в очі, запевнила його в тому, що лист із відповідною кількістю поштових марок пішов за призначенням! Нарешті! Михайло відчув, як упав з його плечей тяжкий камінь. Тепер нехай Наталя робить те, що їй підкаже сумління: або допоможе в біді, або забуде і незабаром, може, заміж вийде... Це була найпростіша й найвигідніша річ для дружини арештованого: досить було лише її (односторонньої) заяви до ЗАГС'у про бажання розлучитися з «ворогом народу», і... рівно через місяць вона вже була офіційно розведена, а її чоловікові давали в цьому... розписатися. І це все! Дуже проста процедура! І від товаришів недолі Михайло часто чув про подібні випадки!

Бригадирством Михайло більше не цікавився, бо ж воно було пов'язане з відповідальністю у випадку втечі когось із членів його бригади. Отак було зроблено важливий крок у справі боротьби за волю, і після нього залишалось тільки терпіти й чекати... Чекати й терпіти! Протягом літа 1938 року Михайло одержав кілька листів від Наталі: вона давала йому зрозуміти, що листа з рук бабусі

одержано і справу рятування його вже порушено, а тому й кликала вірити... Десь уже в самому кінці теплого сезону на Колимі Михайло дістав цілком виразну вістку від Наталі про те, що справу його вже передано на розгляд до Москви... Хвилюючись і тоскно рахуючи дні, очікував наслідків того розгляду. Дотягнувши сяк-так 16-годинний робочий день до кінця, тішився: ще на один день до рішення в його справі ближче! А рішення ж те, логічно думаючи, мусить бути на його користь, бо ж винним він себе не визнав і протоколу обвинувачення не підписав! А до того ж і сон той незабутній, пророчий, що так промовисто віщував йому волю! При самій лише згадці про волю дихати ставало трудно, і спогад про Славка, Наталочку й усіх рідних туманив мозок...

Отак живучи очікуванням рішення в своїй справі, Михайло несамовито боровся з людьми та з природою за врятування свого життя, щоб... оте, так спрагло очікуване рішення в його справі знайшло його ще живим!

РОЗДІЛ СОРОК П'ЯТИЙ

С Л А В К О І Р О З О Ч К А

На базар по харчі Наталя ходила тільки раз на тиждень, у неділю. Дещо купувала, ідучи з роботи додому, а всю решту потрібних харчів і різних непередбачених дрібниць хатнього вжитку купував Славко. Так, саме він! Бо ж бабуся його була поважно хвора, і було дивно, що вона ще хатню роботу виконує. Славко рахував швидко й без помилок, умів стежити за вагою і нікому не давав

можливості себе обманути, бо він знав уже ціну копійці. Він знав, що за пару ощаджених копійок можна купити цукерка (не для себе, ні!) для любого татка! Він стояв у чергах за хлібом, за нафтою, за пшоном, за оселедцями, тощо... Він дізнавався, коли саме й що саме »даватимуть« по пляновій ціні в котромусь із найближчих церобкоопів, і він заклопотано біг туди з кошичком, займав чергу, стояв і... одержував! А одержане ніс тріюмфально додому, усвідомлюючи всю важливість виконуваної ним функції. Він розумів, що коштом різниці між пляновою і комерційною ціною на будь-який харч можна зберегти якусь суму грошей для татка: чи для того, щоб йому грошима післати, чи, щоб йому за ті гроші якісь харчі для пакунка придбати! Усе куплене для татка він дбайливо складав на спеціальній полиці; з тих харчів він ніколи нічого сам не їв та й іншим не давав! Дарма що інколи хотілося одного з приготовлених для татка цукерків з'їсти або тонесенький кусочок сала відрізати, щоб ним пісну пшоняну кулешу заправити! Він неодмінно супроводжував свою маму, коли вона йшла купувати харчі для татка: конденсоване молоко, ковбаса »саламі«, що не псується, кусочок доброго сала, цукор, цукерки, а інколи й горішки, — усе це вони несли вдвох додому, і Славко зразу ж відокремлював усе таткове і клав його на спеціальну полицку. Він допомагав бабусі сухарі для татка сушити і складав їх у чисту торбину, а коли все потрібне для чергового пакунка було вже готове, то Славко під керівництвом бабусі складав те все до легкої диктової скриньки: складав так дбайливо й акуратно, щоб не було жодної порожнечі-дірочки поміж харчами! Бо, якщо не всі дірочки виповнені, то в далекій дорозі, а особливо при перевантажуваннях усі харчі зсунуться зі своїх місць і по-

товчуться. Лише раз пояснила це Славкові бабуся, і він твердо й назавжди засвоїв собі цю істину. Ніхто в світі не спакував би татові пакунка так дбайливо, так бездоганно-акуратно, як це робив Славко! Хвилинами йому самому хотілося влізти в якусь непомітну дірочку поміж харчами, щоб таким чином поїхати до татка й побачити його! Поговорити з ним так, як вони колись, бувало, говорили: поважно, серйозно, як рівний з рівним! Розказати йому все: і про маму, і про бабусю, і про тих, що живуть тепер у їхній теплій кімнаті, і про Охліну, і про себе! Зокрема, і про тих хлопців сусідських, яких татко, напевно, пам'ятає, і з якими Славко не грається більше... Чому? А тому, що тепер вони часто й залюбки грають »в арешти«: когось, нібито, арештовують, ведуть під вартою до в'язниці, а по дорозі б'ють, а часто й розстрілюють із дитячих рушниць, і тоді той, кого розстрілюють, мусить неодмінно впасти на землю... Славкові завжди давали роллю арештанта, і він протягом досить довгого часу залюбки грав цю роллю, уявляючи себе в становищі татка, але якось раз, після розмови з мамою на цю тему, спротивився:

— Чому я маю завжди арештанта грати?! — спитав він Тольку, що був верховодом над усіма сусідськими хлопцями: — Нехай сьогодні хтось інший арештантом буде!

Толька, найстарший віком, високий, довгов'язий хлопець із поцяткованим віспою обличчям, глянув на значно молодшого Славка зневажливо й згори:

— Твій батько арештант, то й ти маєш бути в нас за арештанта! А як же інакше?! Твого батька вже, напевно, розстріляли, то й ми тебе розстрілюємо!

— Ні! Ні! — на все горло несамовито вигукнув Славко: — Мій татко не розстріляний! Ні!

Він пише до нас! Він скоро додому повернеться!
Мама казала!

— До-до-му?! — з одвертою іронією перепитав Толька: — А цього ти не хочеш? — і велика бридка дуля з брудних Тольчиних пальців миттю опинилася в Славка під самим носом: — На, скушай!

Славко нахилився, неначебто й справді для того, щоб ту дулю «скушати», себто з'їсти, а фактично схопив своїми обома руками одну Тольчину ногу і рвонув її з несамовитою люттям щосили... Толька під дружній регіт решти хлопців упав з розгоном і розквасив своє, поцятковане віспою обличчя об камінь...

Наступного дня Тольчина мати, зустрівши Наталю в подвір'ї, скаржилась так голосно, щоб усі чули:

— Вашого Славка не даром зі школи викинули! Він — хуліган! Він моему Тольці вчора ціле обличчя до крові розбив! Я буду на вас скаржитися, щоб вас виселили!

Наталя йшла тоді з роботи, була ще не в курсі подій, а тому спробувала вплинути на Тольчину матір логікою:

— Та ж ваш Толька майже парубок! Високий здоровий і віком уже старший хлопець. Скільки йому? Мабуть, уже 16 є? Як же міг його мій малий Славко набити?! Хіба ж це можливе?! Ось я розпитаю, як справа була, і, якщо мій Славко справді завинив, то я його покараю!

Того вечора мама влаштувала бідному Славкові цілий допит, а коли Славко геть чисто все по правді розказав, то мама цілу годину пошепки з бабусею нараджувалась і, нарешті, проголосила такий вирок:

— Ти з тими хлопцями не смієш більше гратися! Чуєш?

— А ти б раніше мене спитала, чи хочу я з ними гратися! — дуже поважно відповів їй Славко: — Я сам не хочу! І не буду! Чуеш, мамо?!

Мама рвучко притягнула сина до себе і якось особливо поцілувала його в чоло. У тім поцілунку було »щось«, чого розумненький Славко ніяк не міг би назвати словами, але був той поцілунок відмінним від усіх попередніх, і малий Славко запам'ятав його назавжди.

Про всі ці події Славко хотів би розказати зовсім одверто своєму татові, а також і про те, що він тепер до школи не ходить, а вчиться щодня з бабусею... Не раз уже хотів Славко свою журбу й тугу татові в листі розкрити, а раз навіть почав уже писати, але мама знайшла початок того листа, пробігла очима і зараз же на дрібні кусочки порвала й викинула:

— Не можна, синку, таких листів писати! Вони можуть пошкодити татові й нам!

— Чому?!

— Тому, що наші листи до татка спочатку читає енкаведист, а потім уже татко! Та й не кожного листа той енкаведист дасть татові! Якщо ти хочеш, щоб татко наш прочитав нашого листа, то не смієш писати все те, що тобі хочеться! Розумієш?

— Н-ні! Не розумію! А щó ж можна татові писати?

— Можна писати дуже коротко, що ти живий і здоровий, що ти добре вчишся, що...

— Але ж я до школи не ходжу!

— Про це теж не слід писати! Одним словом, синку, ти можеш писати лише пару рядків, бо листи не сміють бути довгими. Кожного довгого листа той енкаведист, що контролює листи до арештантів, викидає геть! А в тих кількох рядках, які тобі дозволено написати, ти не смієш писати про нашу біду й про нічим неза-

правлену кулешу на обід, бо такого листа таткові не дадуть, а нас за нього покарають! Розумієш?

— Розумію! — зідхнув Славко і не розпитував більше...

Він і справді багато дечого розумів, дуже багато думав, уникав товариства дітей і розмовляв лише з бабусею, мамою та самим собою і дуже рідко сміявся. Малий Славко поступово робився великим самотником. Лягаючи спати, він летів думкою до татка і кликав його до себе, щоб поговорити з ним та к, як колись, бувало, вони говорили: поважно, серйозно, як рівний з рівним! І татко здебільшого приходив до нього: розуміється, не зразу, а трошки згодом, коли Славко, згорнувшись калачиком і зануривши свого козацького носика в глибину подушки, всім еством своїм прагнув до татка... Тоді татко приходив, і вони розмовляли про все, про все... І тоді вже ніхто не заваждав Славкові виливати свою тугу, свій біль і свої сподівання... Бо ж він мав свої власні, глибоко заховані сподівання: мама ж бо не раз уже казала, що дуже добрий адвокат провадить татову справу, і що татко... повернеться! Хто то такий »адвокат«, він добре знав з оповідань своєї бабусі про померлого вже діда-адвоката. Нічні розмови з татком закріплювали Славкові надії, а інколи бувало й так, що татко залишався зі Славком на цілу ніч, до світанку... Тоді, вставши зранку, Славко розказував бабусі й мамі про те, що казав йому татко, як татко виглядав і в чому був одягнений. І бабуся, і мама завжди з очевидним зацікавленням вислуховували Славка і навіть ставили йому запитання про окремі деталі його... сну... »Снами« вони вперто називали ті нічні побачення Славка з татком: така назва здавалася Славкові помилковою, але він не вмів переконати мудріших від нього (бабусю й маму) в тому, що назва ця є справді

хибною... У всякім разі він дуже цінував їхню щирю уважність до його нічних побачень із татком... З гоном часу Славко почав любити краще ніч, як день, краще самотність, як товариство, краще книжку, як гру...

— Чи сумуєш ти за Толькою та іншими хлопцями? — спитала його мама якось увечері.

— Ні! — рішуче відповів Славко, надто цупко стуливши свої губенята: — Але я хочу запросити до нас дівчинку Олю...

— Котру це Олю? — хором спитали бабуся й мама, а бабуся додала: — Чи, бува, не ту сироту з сусіднього двора, що живе в діда й баби?

— Так, її! Тільки вона зовсім не сирота! У неї були і є тато й мама, але їх обох арештовано... Вона осталася зовсім сама, а це... страшно! Ну, і її забрали до себе її мами тато й мама... Тут, у нашому »жилкоопі« ніхто не знає, що вона »дочка ворогів народу«, але мені вона всю правду про себе розказала! Я хотів би...

— Запросити її до нас? — знову хором спитали бабуся й мама, а діставши від Славка »так«, почали пошепки нараджуватись...

— Знаєш, синку, — хвилюючись, почала пояснювати мама, а її великі карі очі, неначебно, просили в Славка пробачення за все те, що вона йому ось зараз скаже: — Я б теж хотіла товаришувати з однією дружиною арештованого, але... цього не слід робити, бо це небезпечно! Енкаведисти стежать за всіма родинами арештованих, а за нами стежить Охліна: вона ж побачить ту Олю, якщо Оля сюди ходитиме! А ми мусимо жити дуже обережно, щоб... щоб...

— Щоб? — підбадьорив її Славко запитанням, а його іскристо-карі оченята розплющилися так широко, що стали круглими й вимогливими: — Кажі! Кажі мені все, мамо!

— Щоб не постукали до нас іще раз уночі, і щоб не забрали в тебе твоєї мами, а може, й бабусі! І щоб не лишився ти, як Оля, с а м! Розумієш?

— Розумію! — зідхнув Славко, по-геройськи стримуючи сльози. Татко ж бо казав, що чоловікам плакати не вільно навіть і тоді, коли щось дуже болить!

Славко більше ніколи не згадував про дівчинку Олю... Він іще глибше занурився в свою самотність: єдиним його товаришем була бабуся, бо ж мама працювала надто багато, і годі було розраховувати на її товариство, а татко був надто далеко! Славко поступово знаходив особливий смак у самотності, мовчазності й думанні. Навіть стоячи в довгих чергах до церобкоопів, він завжди думав, і йому було цікаво залишатися в товаристві власних думок, і йому зовсім не було смішно навіть і тоді, коли всі інші довкола нього сміялися... Малий Славко зробився великим самотником.

* *
*

З усіх черг найдовшими й найдошкульнішими були черги за нафтою. Її звичайно «давали» по 5 літрів «на ніс», себто в одні руки. А оскільки такої кількості цієї рідини було надто мало для прохарчування «примуса», неодмінного супутника кожної підсоветської родини, то щодня стояли безконечно-довгі черги за нафтою коло кожного паливного складу. Ті черги крутилися спіралями в дворі, а випнувшись із воріт на вулицю виструнчувалися вже в один ряд, займаючи 2-3, а інколи й кілька кварталів. Особливо довгими бували ці черги в неділю, бо ж саме тоді, крім членів родин, ще й кожен трудящий спішив захопити собі місце в цій черзі, щоб і собі дістати тієї чудо-рідини, що мала здібність харчувати примус.

Під неділю ставали в чергу з півночі, щоб, простоявши цілу ніч, одержати 5 літрів нафти наступного ранку в перших сотнях тисячної черги. Щоб урятувати свою маму від такої »приємности« вночі під неділю і в неділю, Славко робив усе від нього залежне для одержання нафти протягом будніх днів.

Одного теплого вересневого дня він стояв у черзі за нафтою вже в межах подвір'я, а до подвір'я звичайно пускали лише тих, кому (з розрахунку по 5 літрів на ніс) наявного запасу вистачало. Решта людей, що стояла за межами подвір'я паливного складу, могла одержати або й не одержати! Отже, мати чергу в межах подвір'я було не аби-яким щастям, і Славко це усвідомлював і тишився, що принесе додому 5 літрів нафти і врятує свою маму від стояння під неділю і в неділю. Перспектива мати маму в неділю в хаті, розмовляти з нею та відчувати її милу присутність поруч із собою видавалася малому Славкові настільки привабливою, що він залюбки стояв у покрученій спіралями черзі, добре знаючи своє, нелегко здобуте місце між старим дідом і молодого дівчиною. Жодна сила в світі не змусила б його те місце в черзі покинути й піти додому з порожньою бляшанкою!

Саме тому й не дивно, що Славко не втік, коли раптом подув сильний вітер і нагнав ціле сонмище грізних хмар... Він лише дивився пильно спраглими очима на того пристаркуватого вже працівника паливного складу, що флегматично відмірював по 5 літрів на кожний ніс, а виллявши тих 5 літрів у бляшанку чергового »щасливця«, без поспіху одержував гроші й видавав решту... Уже, нібито, небагато людей лишилося між Славком і роздавцем, — лише 48 носів (Славко їх підраховав), але, Боже мій, як же нудно працює той роздавець! Славкові здається, що він ту роботу

роздавця нафти виконував би подвійно швидше! Та й гроші, належні за 5 літрів, і решту, яку треба видати кожному, теж порахував би швидше!

Славко рішив не дивитися більше на роздавця нафти: цур йому! Підніс угору комірця свого легенького плащика і почав тупцювати на місці, щоб загіртіся: вітер з півночі таки дошкуляв йому! Коли раптом... хлюнув дощ: перший холодний, справді осінній дощ! Ви, може, думаете, Шановний Читачу, що спраглі за нафтою люди розбіглися? Ні! Утекли додому лише ті, що стояли на вулиці, бо їхні шанси на одержання дорогоцінної рідини були дуже сумнівні, але всі ті, що виповнювали собою подвір'я складу, лишилися, дарма що сховатися від дощу було нікуди! Лишився й Славко. І як міг він утекти додому, коли черга його була вже зовсім близько?! Ще кілька хвилин, і тоді... він підтюпцем побіжить додому з повною бляшанкою в руках!

— Ей, ви, товаришу роздавець! — гукнув хтось із черги щедро поливаних холодним дощем людей: — Рухайтесь швидше! Або нехай хтось молодший наливає по 5 літрів на ніс, а ви тільки гроші приймайте та решту людям видавайте! Хіба ж не знаєте, що Сталін сказав «увага до живої людини!»?

— Ну, а ми ж тут усі ще живі, хоч і мокрі наскрізь! — додав своїх «два гроші» жіночий голос: — Вам там добре розливати нафту під дашком вашої будки, а нам тут не дуже солодко!

— Та я нічого не маю проти того, щоб хтось інший по 5 літрів на ніс відмірював, а я б тільки гроші приймав! — погодився роздавець: — Давайте сюди молодого, моторного! Раз-два!

Робота закипіла! І хіба міг Славко при таких обставинах покинути вже відстояну довгими годинами чергу?! Та ніколи в світі! Шкода! Прийти

додому з порожньою бляшанкою?! Ні! Він уже все одно мокрий наскрізь, то нічого йому не станеться, якщо він постоїть іще хвилин десять, і вже тоді...

А дощ тим часом перетворився в справжню зливу...

* *
*

— Що сталося?! — спитала Наталя, переступивши поріг тих клятих сіней, що грали роллю її помешкання: — У сьомій годині вечора наш козак уже в ліжку?!

Славко лежав мовчки, закутаний по самий ніс у всі можливі домашні лахи, і загадково-винувато усміхався...

Вислухавши докладну доповідь бабусі про події дня та про «ціну» за 5 літрів нафти, Наталя, навіть і не присівши, побігла геть...

— Стій! Куди ж ти, Наталочко?

— По лікаря!

Добрий друг їхньої родини й бабусин опікун, лікар Сукачівський зразу ж дав Наталі ліків проти застуди та розказав докладно, що саме треба зробити сьогодні ж таки, негайно... Але приїхати того ж таки вечора він не міг і з'явився наступного дня, коли, не зважаючи на всі негайно вжиті заходи, Славко вже мав високу температуру й біль голови...

— Грипа! — констатував Сукачівський і, виписавши рецепти та наказавши Славкові слухатися старших, поїхав до інших пацієнтів.

Така діагноза не дуже настрашила Наталю, бо, живучи в холодних сінях, вони всі трое невилазно хворіли на грип в сильнішій або слабшій формі. Грипа просто була четвертою мешканкою цієї людської нори, і функція її полягала в тому, щоб

вічно до всіх трьох чіплятися. З наявністю грипи всі троє так зжилися, що трудно їм було б уявити собі власне життя без... грипи!

Бабуся й Наталя взялися енергійно до лікування Славка, а він дуже слухняно підкорявся всім маніпуляціям. Навіть численні »банки« на груди й на спину зносив не тільки без сліз, а навіть і без жодних скарг: він, очевидно, усвідомлював, що цієї осени грипа зголосилася до нього надто рано і в надто поважній формі з його вини. Над проблемою дешевої нафти він думав, але не казав нічого.

Минув тиждень, другий, і почався вже й третій... Від грипи Славко вже звільнився, але температура продовжувала підноситися щодня з подивугідною регулярністю, досягаючи свого »шпіца« в сьомій годині вечора. Кудись безслідно зникли всі Славкові досягнення на фронті здоров'я, що він їх так щасливо здобув протягом літа: він дуже схуд, поживк і став поважним сумним і мовчазним...

— Що тобі, хлопчику? — тривожно питала Наталя, зазираючи в любі іскристо-карі оченята, що вже (так здавалося їй) почали втрачати свою іскристість.

— Нічого.

— Щось болить?

— Ні, нічого не болить.

Вигляд Славка в профіль миттю нагадав Наталі те нещасливе, наскрізь промокле під дощем індічатко, якого вона колись давно, ще дитиною під час вакацій у своєї бабусі знайшла під кущем у »грипозному« стані, а застосувавши рішучих заходів лікування, врятувала собі на радість. З того незабутнього індічати викохався знаменитий, зовсім білий індік, що командував над усіма бабусиними індічками кілька років, аж до самої

революції. Тепер загострений Славків профіль чомусь нагадав Наталі оте, нею врятоване...

— Індичатко! Любе мое! Що ж ти сумний такий? Голівка болить?

— Трошки.

— На, ось температуру змірай! Та гляди, — тримай як слід цілих десять хвилин!

Очима Наталя схопила на термометрі 38,5, а вголос сказала, що 37,5...

Знову приїхав доктор Сукачівський: вистукував, вислухував, казав дихати й не дихати, кашляти й не кашляти, а на чолі його високім раз-у-раз набігала ціла гармонія зморщок... Зігнавши всі ті зморшки з чола геть, він бадьоро попрощався з бабусею та хлопчиком, а Наталю попросив відпровадити його аж до авта, бо ж саме там він забув лік для Славка...

— Ви мусите негайно викликати професора дитячих хвороб... Ось вам його адреса, а я з ним ще сьогодні порозуміюся телефоном. Становище поважне, і я не хочу брати на себе відповідальності... Я, щоправда, в свій час попереджував вас...

— Що?! Нема вже надії?! — спитала Наталя.

— Я ж вам не казав, що нема надії...

На цьому розмова урвалася, бо доктор сів до авта й від'їхав...

— А де ж той лік для мене, що доктор пообіцяв тобі дати зі свого авта? — спитав Славко, і його надто великі на схудлім личку очі жадібно встромилися в Наталині сполохані очі: — Що ж ти мовчиш, мамо? Кажі!

— Я... Ти... Доктор... помилився: він не знайшов того ліку в авті, але дасть його мені завтра в поліклініці... Розумієш?

— Розумію! — поважно відповів Славко, не

відриваючи своїх вимогливих очей від маминого розгубленого обличчя.

* *
*

Славетний лікар, професор дитячих хвороб, уважно оглянувши Славка, наказав зробити ще деякі додаткові аналізи, а коли Наталя принесла ті аналізи, то, пробігши їх очима, уривчасто сказав, рубаючи словами, як сокирою:

— Стан хлопчини безнадійний. Жодні курорти не допоможуть! Туберкульоза. Сильна грипа дала поштовх... Тепер насувається розв'язка — туберкульозний менінгіт. Ви, бачу, бідуєте... Не кличте мене більше! Я непотрібний...

Не повірила Наталя славетному лікареві. На позичені з каси взаємодопомоги гроші скликала консилиум з інших лікарів: вони всі трое підтвердили попередню діагнозу. Події насувалися динамічно...

Добрий доктор Сукачівський порадив Наталі віддати Славка до лікарні.

— Я влаштую так, щоб вам дозволили бути весь час біля сина...

— Як?! Та ж безнадійно-хворих хіба приймають до лікарні?! — спитала Наталя, і промінчик надії майнув десь далеко-далеко: майнув і зник, бо...

— Яюсь я вже й це влаштую! Покладіться на мене!

— Дозвольте мені... подумати трохи!

— Думайте! Тільки не довго! Даю вам два дні на роздумування. Добре?

— Добре... Дякую.

А події та обставини без слів промовляли за те, що таки треба віддати Славка до лікарні... У нього приступами боліла голівка: він часами навіть і плакав від болю, а потім охлялий і виснажений

прагнув заснути, а заснути було годі! Знаючи, що хлопчик тяжко хворий, Наталині сусіди, мабуть, домовившись, щодня влаштовували в помешканні неувяний грюкіт, галас, крик, співи й танці. Особливо дошкуляла Славкові Іда Найдіс: як тільки він переставав стогнати й плакати, Іда в ту ж таки мить починала виспівувати романси таким верескливим голосом, що навіть і найздоровіша людина не змогла б під такий акомпаньямент спати... А Славко за час хвороби дістав дивне переконання: він твердив, що голівка йому аж так тяжко болить саме через те, що Іда так верескливо співає. З усіх трьох своїх сусідів-мучителів хворий Славко найтяжче зненавидів Іду.

— Мамо! — просив він не раз: — Піди скажи їй, щоб перестала співати!

І Наталя раз таки пішла до Іди: дуже чемно попросила її бути так доброю, — припинити спів, бо тяжко хворий Славко потребує заснути...

— Он як! — задиркувато вигукнула Іда: — Якщо вам мій спів не до вподоби, то вибирайтеся з моїх сіней хоч би й сьогодні на вулицю!

З цими словами пишна Іда щосили грюкнула дверима і... почала ще голосніше співати... А Славко нервувався, плакав і ніяк не міг заснути...

Коли приступ болю голови приходив знову, то Славко крутив своєю гарячою голівкою, неначебто шукаючи їй місця на подушці, а його широко розплющені очі напружено дивилися в якусь, тільки для нього досяжну далечинь і, мабуть, не бачили того, що було поруч... Під час цих болів голови він почав ледь-ледь скося дивитися одним оком... Це було справді ледь-ледь, але Наталя це бачила...

Славкові треба було спокою і сну, а в помешканні всі можливі види шумів невинно давали про себе чути. Коли трохи заспокоювалася власним співом утомлена Іда, починався іншого роду

галас: поверталася додому громадянка Охліна, і тоді Іда, навмисне ставши під Наталиними дверима в коридорчику, на все горло вигукувала новини дня, як наприклад:

— Чи відомо вам, дорога Маріє Семенівно, що ця недоношена контрреволюціонерка Гринь аж до такої міри знахабніла, що забороняє мені в моїй власній квартирі співати?!

— Що ви кажете?! — співчутливо й улесливо, але теж на всю міць своєї горлянки відповідала Охліна: — Ви ж тільки подумайте, яке нечуване нахабство! Ну, але від ворогів народу всього сподіватися можна! Не випадково ж їх на північні курорти засилають! Це, я вам скажу, та штука! Її виселити треба!

Далі вони починали лаяти останніми словами Михайла, Наталю, Славка й стару вчительку, — лаяли то дуєтом, то кожна зокрема сольо, але без перерви...

Пізньої ночі, коли, здавалося б, що час уже й солісткам відпочити, повертався сам Найдіс після »праці« на користь соціалістичної батьківщини: з розгоном грюкав дверима, кричав, свистав і співав, то сам (сольо!), то вкупі з Ідою дуєтом, то в супроводі патефона, то без нього... А інколи навіть і танцювали вночі свого улюбленого фокстрота, приспівуючи собі дуєтом та дрібно відстукуючи підборами в такт веселої мелодії патефона:

У самавара я і мая Маша,

А на дваре савсем-савсем темно...

Как в самаваре, страсть кіпіт так наша...

Якось раз у третій годині ночі, під час нічної оргії Найдісів, урвався терпець Наталі, і вона, вийшовши в спільний коридорчик, постукала до їхніх дверей...

— Вибачте, що турбую вас уночі! У мене до вас, товаришу Найдісе, невеличке прохання... Мій

син тяжко хворий і не може заснути ні вдень, ні вночі... Чи не були б ви так ласкаві кричати, співати, свистати й лаятись іще голосніше?! Якщо це у вашій силі, то, будьте так ласкаві, бешкетуйте ще дужче, ще голосніше!

— А чому ви, властиво, звертаєтеся до мене з таким дивним проханням? — спитав Найдіс, зачісуючи свою високу розмотлошену чуприну п'ятьма пальцями правої руки: — Мені не ясно...

— Я поясню, якщо вам неясно! — ножичком відрізала Наталя: — Не лише членам компартії, а всім, без винятку, трудящим ССРСР відомо, що партія Леніна-Сталіна ретельно дбає про щастя й здоров'я дітей, і ви, як комуніст, безумовно, виконуете настанови вашої партії! Хіба ж ні?

— Ти, Рафо, не мужчина, а мямля! — вигукнула монументальна Іда, стоячи за плечима свого низькорослого чоловіка: — Чому ти її вислуховуєш?! Чому ти їй терпиш?! Тепер уже десять хвилин по третій! Як сміє вона стукати в наші двері та турбувати нас уночі?! Це мотив для виселення її з нашого помешкання!

Відпхнувши свого чоловіка набік, пишногогруда Іда грюкнула дверима щосили і... заверещала вже дещо надтріснутим (мабуть, від перевтоми!) сопраном:

— Вот сейчас я для примера во тальяночку погрохаю...

Еслі спіт мая халера, я ейо вспалохаю!

Славко мав можливість заснути лише на світанку, коли вже всі його мучителі, втомившись, спали... Саме після такого сну, коли хлопчиків трошки покращало, Наталя спитала обережно:

— Коли ніхто не співає і не кричить, то гарно спиться? Чи ж не так, мій хлопчику? Доктор Сукачівський обіцяє тебе вилікувати, але для цього треба бути в його лікарні... Ти ж мудрий хлопчик

і добре знаєш, що мама твоя не має стільки грошей, щоб щодня сюди доктора кликати, а в шпиталі доктор тебе, може, й не раз, а кілька разів протягом дня відвідати...

— А ти ж де́ будеш?

— Я буду весь час коло тебе, в лікарні! Навіть і ночуватиму там! Я на службі відпустку візьму... Поїдемо до лікарні вдвох, Славчику, індицатко мое! Добре?

Славко кілька хвилин дуже поважно думав...

— Якщо з тобою, то... я поїду! Бо... Іда ж у лікарні не співатиме! Наш доктор її туди не пустить! Правда ж?

— О, певно, що не пустить!

— Ну, а як же бабуся без нас житиме? Хто їй харчів до хати принесе, якщо ми обое до лікарні поїдемо?

— Дещо в хаті є, а дещо я ще сьогодні куплю й принесу, щоб бабуся мала під руками!

— А не можна так зробити, щоб і бабуся там, разом із нами була?

— Е, козаче, ти забагато хочеш! — поважно озвалася стара вчителька: — Треба ж комусь і хати стерегти! І я ж недовго буду тут жити сама, бо ти незабаром видужаєш, і ви обое з мамою сюди назад повернетесь!

* *

*

Авто швидкої допомоги заповільнило хід і... спинилося саме біля тих воріт, де, колупаючи брудними пальцями в носі, стояв довгов'язий Толька...

— Ти з цього двора? — спитала медична сестра, звертаючись крізь віконце до Тольки.

— Так!

— Де тут хлопчик Святослав Гринь живе? У дворі? Іди з нами! Покажеш нам, куди йти!

Не минуло й десятих хвилин, як два санітари

вже несли Святослава Гриня на ношах, прямуючи довгим подвір'ям до воріт, біля яких зібрався вже чималий натовп.

Був у тім натовпі і довгов'язий Толька, були й інші хлопці-підлітки, з якими останнім часом уже не грався Славко, була й Охліна та інші, охочі до всяких новин сусідки-цокотухи, що добре знали всю родину Гринів, але... Ніхто жодним словом не озвався, ніхто не побажав видужати синові »ворога народу«, ніхто не висловив співчуття його матері, що підтюпцем наздогнала ноші... Вона сіла з шофером поруч, як тільки ноші з її синком вміщено було в переділлі для хворих, поруч із медсестрою. На кілька хвилин Святослав Гринь зробився об'єктом уваги чималого натовпу... Машина зойкнула і, легко рушивши з місця, помчала: повезла Славка до кращого помешкання, де він уже не чутиме ані співу Іди, ані лайки Охліної! Сталося, нарешті! Повезли Славка туди, де він матиме не тільки краще помешкання, але й людяне до себе ставлення та відповідне харчування! Чи мав би Славко подякувати за це компартії та великому Сталінові, що так ретельно дбають про щастя й здоров'я дітей на безмежних просторах усіх »братніх« республік, що »добровільно« об'єдналися в СРСР?! Мабуть, ні! Бо, якби не добрий доктор Сукачівський, то Славко Гринь залишався б і надалі там, де він був!

Яким чудом спромігся добрий доктор виконати все обіцяне, Наталя не допитувалася: надто динамічно розгорталися події, і надто глибоко всі ті події вражали її! Усе разом узяте здавалося якимось застрашливим кінофільмом, де дівою особою була вона сама, і втекти з того фільму було поза межами її сил... Ось на другому поверсі, в сліпому кутку коридора її та сінка схопила в свої обійми малесенька чиста кімнатка на два ліжка:

на одному поклали Славка, а на другому дозволено було спати їй. Ось їй видано білий халат і міцно накрохмалену білу шапочку. Ось їй сказано, що їй дозволено виконувати обов'язки санітарки коло свого хворого сина, якого теж одягнули в усе біле... І кімнатка та малесенька, що дуже нагадувала вагонове купе, теж була вся біла: білі стіни, стеля й двері, білі ліжка, стільчики й столи! І було в тій кімнатці сухо й тепло, а досить велике вікно робило її ясною та показувало місто, як на долоні...

Нема на світі нічого болючішого, як запізно подана допомога! Запізно! Про це яскраво свідчили приступи болю голови, що робилися з кожним днем частішими, тяжчими й тривалішими. Славко вже не плакав, а просто кричав, обливаючись рясними сльозами, а його карі оченята, що помітно втрачали так властиву їм яскравість, спочатку встромлялися в якусь, лише для нього досяжну далечінь, а з гоном хвилин скошувалися від лютого болю... Але, коли приступ минав, то Славко хотів спати і... справді спав! Іда Найдіс, якщо й співала в цей час, то не поруч, бо до теперішнього помешкання Славка їй було з а сь, і це давало Славкові солодку приємність. Тут йому ніхто не заваджав тікати від болю під захисні крила сну! Навпаки: тут дбайливо сприяли його спанню: лікарі давали йому порошки, від яких він спав довше й глибше...

Лікарі сказали Наталі, що можуть зробити «викачку», себто випомпсування рідини зі спинного мозку дитини... Це, казали вони, зменшить Славкові муки...

— А далі? — спитала Наталя і завмерла, очікуючи відповіді...

— Далі? Далі знову почнуться ті ж самі приступи болю голови, і... Рятунку нема!

— Якщо рятунку нема, то навіщо ж продовжу-

вати отаке-от мученицьке існування?! Я дякую за пропозицію, але... від «викачки» відмовляюсь.

Агонія тривала далі. До болю голови приєднався ще й корч, що коцюрбив, вигинав і викручував Славкове худеньке струнке тіло... Приступи ставали лютішими, частішими, тривалішими... Що боліло? Лише голівка? Чи ще щось? Славко про свої муки не розказував: під час чергового приступу болю йому було не до розповіді, а коли біль зникав, тоді сон забирав Славка в свій полон, а лікарі ще й допомагали тримати цього пацієнта в стані сну якнайдовше...

Нарешті, корч зробився таким лютим, що спромігся надавати тоненькому Славковому тілу вигляду дещо неправильної і невикінченої літери «О»: закинута назад голівка дрібно-дрібно тремтіла, прагнучи з'єднатися з ногами, які й собі тягнулися назад, — тій нещасливій голівці назустріч... Тремтячі пальці обох ніг майже з'єднувалися з голівкою, при чому спина опинялася в середині тієї літери «О», а живіт, груди й обличчя — назовні...

Кінчався отакий-от приступ, і йому на зміну приходив сон, але Наталя вже усвідомлювала, що смерть стоїть на самім порозі, та й лікарі не ховали від неї страшної правди. Весь персонал лікарні ставився до Славка й Наталі якнайкраще, зі справжнім людським співчуттям: мабуть, докторові Сукачівському пощастило якось захвати той факт, що це була «родина ворога народу». Ураховуючи цей здогад, Наталя уникала розмов на теми, які могли б виявити оте тавро застрашливе. Одній балакучій сестрі, що причепилася до неї з розпитуваннями, вона відповіла так:

— Я радо поговорю з вами колись, іншим разом, а тепер, повірте, мені не до розмов. Якщо вас

цікавить моя біографія, то ви спитайте доктора Сукачівського!

Наталя й справді виглядала так, що, крім цієї балакучої сестри, ніхто не розмовляв із нею на теми, що не мали безпосереднього відношення до хвороби її сина. Вона вся витягнулася й почорніла, глибоко запалі очі палахкотіли сухим, неприродним промінням, а цупко стулені докупи уста розтулялися з труднощами, щоб сказати комусь два-три конечно-потрібних слова... Скільки днів прожила вона в лікарні? На це питання міг відповісти хтось інший, але не вона! Вона не рахувала тих днів: усі вони злилися докупи в один застрашливо-довгий день, що не мав нічого спільного ні з календарем, ні з годинником. Від Славкового ліжка не можна було її прогнати: уся в білому постійно сиділа на білому стільчику поруч із його білим ліжком, не відриваючи своїх, підкреслених синьочорними смугами очей від сина навіть і тоді, коли він спав. Добрий доктор Сукачівський часом питав, чи їла вона будь-що, чи спала хоч трошки, але вона не чула тих питань, і їй було зовсім неясно, чого, властиво, той доктор на неї гнівається...

Була ніч з 16 на 17 листопада 1938 року. Славко спав, а Наталя сиділа поруч на стільчику в напівтемній кімнатці... У коридорі великий стінний годинник показував третю, коли Славко рвучко прокинувся, щоб... знову віддати своє ество у владу чергового приступу болю... Усе було так, як і при попередніх приступах: крик і сльози, що рясно вмивали Славкове худесеньке личко, тремтіння й корч, що жорстоко крутив-вигинав ноги назад і, нарешті, майже з'єднував тремтячі пальці тих ніг із перекинутою назад голівкою. Наталя теж тремтіла, фіксуєючи широко розплющеними очима ту неправильної форми літеру »О« чи, може, »нуль«, що забирав від неї її Славка геть, у не-

буття, де вже нема терпінь... Раптом Славко гостро й дзвінко зойкнув і випростався, а на устах його з'явилася піна, а потім і кров...

Наталя не плакала. Урочисто й без поспіху вирівняла його стрункі ноженята, розчесала скудовчене волоссячко, стулила уста, закрила назавжди повіки любих оченят, що навіть і за клятого підсоветського животіння іскрилися, бувало, як зорі. Тоді, впавши навколішки, перехрестилась і... сама потонула в бурхливій річці думок, які, здавалося, ось-ось висадять її мозок у повітря, розламавши череп...

Що це? Світанок? Знову сходить сонце? І знову почнеться день? І... що саме має вона робити протягом цього, нового в її житті дня?! Дотикнулася рукою до Славкового тіла, і воно відповіло їй таким холодом, що їй вмить стало моторошно, і вона прожогом вибігла в коридор... Закликала нічну санітарку і разом із нею обмила худесеньке струнке й гарно збудоване тіло...

Отак помер Славко Гринь у четвертій годині ранку 17 листопада 1938 року, проживши рівно один рік після арешту свого улюбленого татка. У домовині лежав поважний і суворий; загострений профіль його був зовсім, як у татка, а вираз обличчя був такий спокійний, неначе він і не мучився зовсім, а просто заснув і ось-ось прокинеться здоровим. Його улюблена, бабусею вишита сорочечка та школярські штанці були його останнім убранням...

За домовиною ішла лише Наталя... Сама-самісінька! Ніхто не підтримував її попід руки, як це звичайно роблять добрі знайомі й друзі в подібних випадках. Ніхто й нічим не допоміг їй при виконанні всіх, зв'язаних із похороном формальностей і обов'язків... За домовиною сина йшла така ж поважна й сувора, така ж відчужена від

усіх, як і він... А йдучи, все силкувалася пригадати: які ж останні слова свідомо сказав їй син?! Добре пам'ятала, що вже після перевезення до лікарні він аж двічі (в різні дні — в інтервалах між приступами болю) сказав:

— Мамо, прошу тебе, — не пиши татові про те, що я так дуже плачу, коли голова болить!

— Добре, синку! — відповіла Наталя, надаючи своєму обличчю усміхненого вигляду, а голосові бадьорого звучання: — Я взагалі про твою хворобу нічого ще татові не писала...

— Чому?

— Тому, що ти незабаром одужаєш, і голівка не болітиме, і тоді ми вдвох до татка про все напишемо. Добре?

— Добре! — відповів Славко і... заснув...

Це все так! Але, які ж були його останні свідомі слова? Наталя, йдучи за домовиною сина, намагалася відновити в своїх спогадах останні дні в шпиталі, щоб на їх тлі знайти й сховати собі та Михайлові на пам'ятку останні слова їхнього сина, але... Біда була в тому, що пам'ять її не зфотографувала окремих днів: усі вони безнадійно злилися в один застрашливо одноманітний і безконечно довгий день, що не мав зв'язку ні з календарем, ні з годинником, ні з ранком, ні з вечором і складався з ось яких двох явищ, які невпинно чергувалися одне за одним: або Славко спав, або Славко мучився... Поза цими двома явищами для Наталі не існувало нічого. Останнім часом він уже не розмовляв і не пізнавав своєї мами... Нехай і так! Але ж це не перекреслює його останніх свідомих слів! Вони ж були?! Так, були! Але Наталина, звичайно така зразкова пам'ять цього разу відмовилася служити їй... Не одержавши від неї жодної відповіді, Наталя, йдучи далі самотньо за

домовиною сина, задумалася над датою »17 листопада«: в 1937 році на світанку цього дня забрано від неї Михайла, а в 1938 році на світанку цього ж таки дня забрано від неї Славка!

Жвавого здібного хлопчика закопали в глибоку ямку, а зверху накидали високий горбочок... Наталя зразу ж купила високий білий хрест, і копачі при ній міцно й сумлінно вкопали його в свіжу могилу. Залишилося тільки замовити табличку на хрест, і Наталя попрямувала до контори кладовища, де й домовилася з майстром, щоб виписав чорними літерами на білому тлі: »Спи, єдиний наш синок, спи, замучений Славко!« Здається, все! Ідучи додому трамваєм, думала: »Ще одна жертва в ім'я будівництва соціалізму на одній шостій кулі земної! Ще один труп (щоправда, маленький) додався до надто великої вже гори трупів, що їм заподіяно передчасну смерть в ім'я отого будованого соціалізму! Шкода, що статистика (чи списки) жертв ЧК-ГПУ-НКВД ніколи не досягнуть свідомости людства! Було б добре зібрати докупи всіх тих мерців, що ними так щедро угноювала й угноєє советська влада всю підвладну їй територію ССРСР, а зокрема й особливо УССРСР! З усіх тих трупів вийшла б велика гора — гідний п'єдесталь для пам'ятника советській системі панування над людьми! А увінчати цей справді величезний і величавий п'єдесталь слід було б зображенням Московського Кремлю з усіма його баштами та п'ятикутними зорями кольору людської крові!

Коли після тривалої відсутности зайшла в свою жалюгідну нору в сінях, стара мати не спитала нічого, бо, глянувши на неї, збагнула все...

— У самавара я і мая Маша,

А на дваре савсем-савсем темно...

Как в самаваре страсть кіпіт так наша,
—вигукувала Іда Найдіс, відбиваючи такт веселої

мелодії патефона плесканням у долоні, а не вистукуванням підборами своїх черевиків. Це була дуже невеличка, але досить суттєва зміна в порівнянні з попередньою поведінкою цієї совдами, — зміна, якої Наталя не зауважила... Долонями чи підборами відбивається такт фокстроту, — хіба ж не все одно?!

Не скидаючи верхнього одягу, Наталя сіла біля стола і... не минуло й хвилини, як вона вже поклала на стіл свою тяжку, по самі вінця налляту якоюсь рідиною голову, а під голову самі підмостилися руки, і... зникло все...

— Може б ти, Наталочко, лягла в ліжко? Уже третя година! У сусідів стало вже тихо, і ти не потребуєш спати отак-от нещасливо, сидячи за столом! Чуєш мене чи ні? Прокинься! Я вже й ліжко тобі постелила!

* *
*

Лишалось ще кілька днів до кінця Наталиної трьохтижневої відпустки. Лежала в ліжку закам'яніла й байдужа до цілого світу, а мати не турбувала її запитаннями, теж мовчала... Десь, мабуть, на третій день увечері Наталя перша порушила мовчанку: почала розказувати про Славкові терпіння в лікарні, пригадуючи собі цілу низку деталей і вставляючи тепер кожну, підказану пам'яттю дрібничку на її належне місце... Мати слухала всім еством своїм, не допитуючись, а Наталина розповідь дедалі жвавішала, перетворюючись у нестримно-бурхливий потік слів, що мчали тепер, з силою вириваючись із її горла...

— Трошки тихше, Наталочко! Ти так дзвінко говориш, що вороги наші можуть чути й тішитись!

Це був непоганий лік: спорожнити свою переобтяжену душу до дна! І то не приятелеві сумнів-

ної відданости, а найвірнішому другові — матері, для якої покійник був єдиним, улюбленим унуком! Десь аж на світанку Наталя вичерпалась і заснула.

— А ось, матусе рідна, питання, яке мене гризе! — сказала Наталя наступного дня перед вечором: — Скажи мені правду, моя старенька, як розцінюеш ти Михайла й мене з точки погляду нашої корисности для суспільства! Ти ж освічена й розумна, ти вмєш думати і знаєш ціну людям. Чи ми обое такі вже справді останні серед людей? Потрібні суспільству й державі такі люди, як ми, чи ні?

Поставивши це питання, Наталя рвучко підвелася на своєму ліжку й сіла, а її підкреслені синьо-чорними смугами очі враз загорілись, заіскрились і, жадібно встромившись у материне обличчя, ще й від себе додали: »Правду скажи!«

— Ну, певно, що ви обое здібні й потрібні для суспільства люди! — в задумі глибокій, без поспіху відповіла стара вчителька: — Михайло організатор і адміністратор першорядний, не кажучи вже про його технічні здібності... Він і промовець добрий! А ти, Наталочко...

— Ну, добре! — нетерпеливо перервала маму Наталя: — А чому ж ми при наших здібностях у розквіті нашого віку й сил докотилися аж до... каторги для Михайла, до... могили для Славка та до... самотности й отаких-от »гаараздів« для мене й для тебе?

Тут Наталя промовистим жестом показала на жалюгідні сіни, з яких двері виходили впрост надвір, і хоч усі щілини тих дверей були дуже дбайливо позатикувані ватою та ще й замазкою пообліплювані, а листопадовий холод уже простягав сюди свої, першим снігом заповорошені ведмежі лапи...

— Чому? — карбуючи слова з властивим їй в

часи вчителювання металом у голосі заговорила мати: — Тому, що ви обоє ідеалісти! Тому, що ви плили проти течії, червоним хвилям сучасності всупереч і наперекір! За понад 20 років свого панування совлада не спромоглася навчити вас думати й почувати, згідно зі спущеними з Кремлю стандартами... Тому, що...

— Ну, добре! — нетерпеливилася Наталя: — А якби ми від зародку советського панування почали обоє слухняно думати й почувати за червоним стандартом, а далі пливли б у повсякденній згоді з мінливими червоними хвилями, то... Славко був би сьогодні живий, а Михайло дома?! Кажи!

— Так! — упевнено відповіла мати, а подумавши хвилинку, додала: — Ти влучно висловилаś «у повсякденній згоді»! Золоті слова! Якби ви вміли гнучко достосовуватися до частих змін політики Кремлю, то все було б у порядку! Під советським чоботом гнучкий хребет — конечна вимога! Щоправда, за царату він теж був у ціні, але тоді він не був категоричним імперативом: його цінувала влада, а громадськість шанувала людей з прямим і навіть із непохитно-прямим хребтом! Ось чому за «клятого» царя політв'язні були оточені пошаною суспільства, і за вияв цієї пошани ніхто не був арештований, а під советами з дружиною політв'язня не вітаються!

— Який же з цього висновок, моя матусе-народнице?

— Висновок? Ти вимагаєш від мене сьогодні висновок? — гостро озвалася мати і, тихо наблизившись до Наталиного ліжка, спинилася вся в чорному вбогому одязі, дуже худа й висока на тлі густого присмерку листопадового вечора: — Я маю мужність зробити висновок. У всіх твоїх нещастях, Наталочко, завинила я! Бо це ж я пустила тебе в світ ідеалісткою, це я зробила твій

хребет прямим і негнучким! Якби до твоїх здібностей додати гнучкий хребет, то... ти була б совписьменницею і сиділа б тепер високо, а чоловіком твоїм був би якийнебудь соввельможка, і діти твої росли б вам обом на втіху! У всьому завинила я! Прости, якщо... можеш!

З цими словами стара вчителька-народниця низько-низько схилила свою рясно засніжену голову, а правою рукою дотикнулася підлоги...

— Ні, матусе рідна, ні! — Наталя стрілою злетіла з ліжка і, обнявши ті рідні похилені плечі, посадила матір на ліжко з собою поруч: — Хіба ж винна голубка в тому, що з її яець вилуплюються голуби?! Ти створила мене духово, згідно з твоїми ідеалами, які стали вже назавжди моїми! Ти, моя старенька, теж не раз ішла на жертви в ім'я твоїх ідеалів, але тобі ще не доводилося розплачуватися за твої ідеали аж такою дорогою ціною, якою розплачуємося ми тепер усі троє (ти, Михайло і я)! І завинила в цьому не ти, а та перша епідемічна воша, яку привіз і розплодив Ленін, утворюючи небезпечну для людства пошесть.

* *
*

Минуло ще два дні. Наталя вже ходила по хаті, щось робила і думала, а часами спинялася й стояла нерухомо, пильно вдивляючись у якусь, для неї досяжну далечінь: там бачила вона струнке Славкове тіло, що вигиналось-корчилося на білім ліжку, і звідтам чула рясно загаптований сльозами крик...

— Що це за диво, мамо, що не чути ані співу Іди, ані лайки її та Охліної на нашу адресу? Невже це з поваги до нашого горя вони обидві замовкли? Якщо так, то...

— Ні! Іди не чуть просто тому, що її нема в

помешканні. А Охліна кричить менше, бо не має тепер приятельки поруч...

— Що?! Іди нема? А де ж вона поділася? Може, з Найдісом розійшлася? Це було б добре! Він сам усе ж таки не такий буйний, як удвох!

— Ні, вона не розійшлася! Вона поїхала родити.

Якби в останніх днях листопада, на тлі першого снігу раптом ударив грім із блискавкою, то це вразило б Наталю менше, ніж отака-от новина щодо Іди...

— Ро-ди-ти?! — Наталіні гостро спрямовані на маму очі, здається, готові були ось-ось вискочити з призначених для них заглибин, бо бачили не мамине воскове обличчя, а щось виключне, неймовірне, страшне...

— Чому, властиво, ти так вражена? Якщо жінка вагітна, то по дев'ятох місяцях приходить їй час родити. Хто ж цього не знає?!

Певно, що всі це знають! А Наталя це знає не лише теоретично, а й з власного досвіду: вона теж була вагітна, а по дев'ятох місяцях родила здорового хлопчика, що важив одинадцять фунтів! Усе це вона знає! Не забула! Але вона знає також і те, що зовсім недавно два санітари винесли її сина з їхнього помешкання геть! Вона знає також і те, що незабаром після того два копачі закопали його до глибокої ямки, що була, напевно, холоднішою, ніж оці клятні сіни! Поступово й силоміць пересували Славка: з належної його батькам теплої кімнати в холодні сіни, а з цих останніх на короткий час до лікарні, а з неї — в могилу! Отам, у ямці глибокій знайшов Славко належне йому місце! На підставі »найдемократичнішої в світі« Сталінської конституції Грині не мали права жити в належній їм теплій кімнаті, вони мусіли зробити місце для Найдіса та його Іди, яким, очевидно, незле в кімнаті Гринів жилося, якщо...

Якщо Іда поїхала вже родити! Гм... гм... І Наталина мати твердить, що це природна річ, бо минуло дев'ять місяців! А коли мине ще кілька днів, то... до теплої кімнати Гринів занесуть новонароджену дитину Найдісів! І Наталина мати-народниця, може, твердитиме, що це — теж природна річ?! Гм... гм... А втім, слід глибше задуматися над цим твердженням мами, бо під гарячим сонцем Сталінської конституції, мабуть саме так і повинно бути! Може, в країні переможно будованого соціалізму перемога саме в тому й полягає, щоб у хаті Гринів росла й розвивалася не їхня дитина, а Найдісова?!

— Усе робиться дуже просто: одну дитину винесли, а другу занесуть! — повільно вимовляє Наталя і дивиться кудись у простір широко розплющеними, аж круглими від напруження очима, що дивними ліхтарями горять на тлі її воскового обличчя.

— Так і має бути! — говорить Наталина мати: — Зрозумій, нарешті! Батьком тієї дитини, яку недавно винесли, є ідеаліст-українець та ще до того й галичанин, засуджений на 10 років «ворог народу!» Вдумайся глибше в ці слова! Вони промовисті! А батьком тієї дитини, яку незабаром занесуть до твоєї хати, є член всесильної компартії та ще й енкаведист до того! Нас усіх поступово й неухильно (пляново!) усувають із поверхні нашої землі під землю! Згідно з пляном Кремлю, нас призначено на знищення, а їх на розплodжування й розкошування коштом безвільної безпартійної маси, що має лише працювати й мовчати та підносити вгору руки за всі резолюції комфракції. »Курс історії компартії« зовсім не випадково ганьбить народників, бо, як бачиш, НКВД ретельно винищує їхніх вихованців-ідеалістів. Зрозуміла?

* *

*

Минуло ще чотири дні... На подвір'ю того будинку, де в сінях »мешкала« Наталя Гринь зі своєю мамою (недобитки народництва!), м'яко вкотилося легкове енкаведівське авто і, розігнавши групу дітей, спинилося напроти ганочку колишнього мешкання Гринів. З авта вийшов малого росту, але увінчаний високою чуприною енкаведист, а слідом за ним пишна й досить таки монументальна молода жінка з дитинкою на руках... Вони обоє рішуче попрямували до теплої кімнати Гринів, обминувши двері до холодних сіней... Низькорослий енкаведист вийняв зі своєї кишені ключа й відімкнув ним кімнату Гринів, гостинним жестом відчинив двері нарозтіж і, чемно ставши набік, залюбки спостерігав видовище: як молода мати вперше після перебування в лікарні сама заносить щойно народжену дитину до свого (чи, може, не свого?) помешкання! Видовище справді цікаве: його слід було б зфотографувати не тільки на пам'ятку для цього енкаведиста, але й на пам'яку для тих, що »мешкали« поруч у холодних сінях!

— Тепло! — з приємністю констатував низькорослий енкаведист: — Можна буде купати щодня нашу Розочку!

З цими словами він зачинив і замкнув за собою двері своєї (чи не своєї?) кімнати, що була справді цілком придатною, щоб плекати в ній дитину... А холодні сіни були цілком придатні для поступового знищування здібного моторного хлопчика Славка Гриня! О, ці сіни! Вони справді досконало виконували покладену на них функцію винищування небажаного для совлади елементу! Це була свого роду »Колима-плянета«, що вже знаменито виконала плян знищення малого Славка і, оче-

видно, мала незабаром спрямувати за ним слідом його неспівзвучну з добою маму та його бабусю-народницю...*)

РОЗДІЛ СОРОК ШОСТИЙ

ЧИМ ДИХАТИ ДАЛІ?

Першого грудня 1938 року Наталя Гринь вийшла на роботу. Її колись привітне й часто усміхнене обличчя залякло в дивній нерухомості, а можливо, що й зовсім уже втратило здібність усміхатися. Її колись іскристі карі очі загубили властиву їм іскристість і провалилися в глибину призначених для них ямок, підкреслених неначебто навмисне намальованими синьо-чорними смугами. Її колись свіжі щоки придбали колір тьмавого воску, і тільки чорне волосся лишалося таким же пишним, як і колись... Лише хтось невідомий під час її відпустки дбайливо загаттував те чорне волосся срібними нитками, що впадали в око кожному, як і ота надто глибока вже зморшка між бровами...

Її не питали, що́ сталося... Їй жодного співчуття не висловлювали, дарма що всі вже знали, що́ сталося... Річ у тім, що Іванові Павловичу не легко було керувати працею багатьох покищо нескомпромітованих, коли пішла у відпустку одна скомпромітована: праця відділу раз-у-раз споти-

*) Це явище — типове, масове... У таких або подібних обставинах жили тоді непораховані тисячі родин ув'язнених, розстріляних і засланих до невідільничих таборів: жили в сінях, коридорах, передпокоях, більш або менш глибоких підвалах, на горищах... А в їхніх мешканнях розкошували комуністи, енкаведисти та їхні підлабузники.

калася об дошкульний поріг її відсутности... І одного ранку в середині листопада Іван Павлович не витримав і... набрав число телефона, залишене йому Наталею Гринь на всякий випадок при відході її у відпустку.

— Що? Це — лікарня?! Доктор Сукачівський? Чув... Знаю вас з імени, дорогий докторе! З вами говорить Гаєвіч, секретар парторганізації тресту й безпосередній начальник громадянки Гринь. Вона чомусь дала мені це число телефона... Якщо це помилка з її боку, то прошу вас, шановний докторе, вибачте...

Тривала павза, протягом якої мармурово-рожеве обличчя Івана Павловича витягається, а брови трикутниками підносяться вгору...

— Умирає?! Розумію! І ви не можете точно визначити, як довго триватиме ця агонія? Що? (павза) Добре! Я не турбуватиму її до кінця її відпустки!

Від Івана Павловича дізнався хтось, який розказав іще комусь... І так незабаром не лише всі працівники відділу, а майже всі працівники тресту довідалися про те, що єдиний син Наталі Гринь умирає... А коли вона, нарешті, з'явилася, то досить було хоча б раз глянути на неї, щоб зрозуміти, що вона вже поховала свого Славка... Однак, ніхто не висловив їй співчуття! Та це, мабуть, було добре, бо досить було б хоч трошки людяности в словах чи в тоні, як льодова крига Наталиної закам'янілости розтопилася б, і тоді (хто зна?), може, поллялися б сльози, бо стримати їх було б годі...

Працювати розумово не могла Наталя. Якби прати або підлоги мити, то це була б, мабуть, відповідна для її психічного стану робота! Але читати, думати, рахувати, робити логічні висновки, писати, — ні, ні, вона цього не подолає! Ось уже четвертий

раз читає вона цього папірця, а ніяк не второпає, про щó ж там мова мовиться! Може б, узяти іншого листа? І вона брала іншого, і знову читала його самими лише очима, а не головою... Брала третього листа і, не дочитавши, покидала. Цілісіньку годину (так твердила її дуже спостережлива сусідка з сорту тих, що все про всіх знають,) розглядала вікно, у щось надто пильно вдивляючись широко розплющеними, круглими від напруження очима... Нараз на очі їй наvertsалися скупі пекучі сльози, і тоді вона, змахнувши їх, розгублено оглядалася довкола, рвучко схоплювала олівця, недочитаного листа і знову читала його... І знову не могла схопити змісту!

На її щастя, Івана Павловича не було: поїхав у відрядження до Москви. А якби був, то, напевно, звільнив би ту ледащицю Гринь за зрив виконання пляну! Без пишної, репрезентативної постаті Івана Павловича все йому підвладне втрачало вимушену, натягненими нервами підперту репрезентативність, усе робилося холодком, і на тлі цього ділового затишся в людях, що оточували Наталю, мабуть, таки прокинулася приспана совдисципліною людяність, бо її не підштовхували, щоб працювала продуктивно. Так минув тиждень, і почався другий, але так не могло тривати довго. Повертаючись додому після шостого непродуктивного робочого дня, Наталя думала: »Навіщо я маю примушувати себе до праці? Навіщо мені та або інша праця? Усе було потрібне, щоб рятувати Славка! Але тепер, коли нема Славка, то мені особисто не треба нічого!« Наталя раптом відчула глибоку правдивість цієї останньої думки: Славко був тим повітрям, яким вона дихала! Славко забрав із собою її повітря! Ось причина, чому вона почуває тепер себе мертвою, а мертвим чейже не потрібно нічого!

І згадалося Наталі, як тішилася вона літом, спостерігаючи, як рожевіє Славкове личко, якими іскристими вогниками поблискують його любі оченята! Думала, що врятує, що збереже, але... не зберегла! І раптом воскрес в її уяві той, хто в останній хвилині перед розлукою просив зберегти сина! Михайло! Де він тепер? Що з ним? Яким чином могла вона забути про нього? А тим часом це був факт: Михайло просто випав з поля її зору! Ось уже третій місяць минає, як вона зовсім не дбає про нього! Літом майже щомісяця йшов пакунок, лист і невеличка сума грошей, але від часу хвороби Славка все це враз обірвалося! Спромоглася тільки на жалюгідно-бідний пакунок із самими лише сухарями! І то лише тому, що було їх куплено й посушено ще до хвороби Славка, а додати щось до тих сухарів було вже годі! І після цього пакунка нічого! Усі гроші, усю увагу й весь час віддавала хворому Славкові: він у своїх тяжких терпіннях виріс в її очах так, що закрив собою весь світ, а в тому числі й свого татка! Лежав десь без відповіді останній Михайлів лист, в якому він дуже обережно й скромно просив прислати йому трошки грошей на Колиму... Не посилала! Не мала й не позичала, бо просто забула про будь-чії потреби, крім Славкових! Ось уже більше двох місяців жодного листа не написала і навіть до Рожновського перестала ходити: грошей для чергових внесків у консультацію не було, а з'являтися без грошей було незручно.

Але якось уже, позичивши в Сірка очей, пішла б, як би пам'ятала! Отже, вся сіль була в тому, що вона про Михайла забула! Він просто випав із поля її зору. Гострий біль за так занедбаного на каторзі Михайла, пекучий сором за свою власну забудькуватість, здавалося, краяли її саму живцем... Ідучи Сумською вулицею, вона раптом

спинилася, голосно підраховуючи час того ганебного занедбання друга в біді, а люди оглядалися на неї... Майже три місяці! Неймовірно! Невідомо, чи досягнув його той останній пакунок із самими лише сухарями. Треба негайно дати йому якусь вістку про себе, але... яку?! Про Славкову хворобу й смерть не напише! Ні, ні! Отак думаючи, спрямувала свої кроки до будинку телеграфу. Там спитала, чи існує телеграфний зв'язок із Бухтою Ногаєво.

— Так. Можете посилати телеграми й гроші.

Наталя попросила телеграфний бланк, присіла за столом і задумалась... Написала, нарешті, так: «Чи одержав пакунок сухарями Скоро вишлю грошей Вітаємо Телеграфуй про себе Наталя» Жодних крапок і питальників не ставила, бо добре знала, що за них треба платити, як і за слова. Здавши цю телеграму, вийшла на вулицю і відчула, що тягар на її грудях не такий вже нестерпно тяжкий, і дихати стало трошки легше. До своєї нори в сінях попрямувала вже дещо жвавішим кроком, плянуючи наступного ж таки дня позичити в Мухи грошей і піти до Рожновського...

Вона досить міцно спала тієї ночі, а наступного ранку (о, радосте!) почала розуміти зміст читаних паперів. Зразу ж після закінчення робочого дня стрілою помчала до Рожновського, озброївшись позиченою в Мухи соткою. Черга була невелика.

— Вибачте, що я затрималась дещо з черговими внесками на ваше ім'я до консультації! Сьогодні я ліквідую мою вам заборгованість! — сказала Наталя, опинившись у кабіні: — А як посувається справа мого чоловіка? Чи нема вже наслідків...

— Я був переконаний, що вам уже відомі наслідки, а виходить, що ні... Я гадав, що ви вже приходили сюди і, не заставши мене, дізналися про наслідки від секретарки... Бо... по всіх

закінчених справах секретарка управнена давати довідки.

— Як?! Хіба... справу Гриня... вже... закінчено? — прошепотіла, заїкаючись, Наталя, і повітря в кабіні вмить забракло, щоб дихати далі...

— Так, закінчено. Тому й грошей не треба більше вносити: ви мені нічого не винні! Усі заяви про перегляд справ було передано спецколегії при Верховній Прокуратурі ССРСР, і... колегія ця відмовила всім підряд, а в тому числі й вашому чоловікові... — з цими словами Рожновський присунув до себе якусь теку і, пошукавши в ній, прочитав: — Для перегляду справи обвинувачення громадянина Гриня Михайла Івановича за артикулом 54-10 Кримінального Кодексу УСССР підстав не знайдено, а тому відмовити в...

Саме в цій хвилині покликано Рожновського до телефону для розмови з Полтавою... Звинно підвівшись, побіг, не глянувши в обличчя своєї клієнтки... А якби глянув то, напевно, подав би їй склянку води, дарма що в Полтаві хтось на нього чекав із руркою біля вуха...

Не чекаючи кінця розмови з Полтавою, Наталя повільно вийшла з консультації на вулицю: ноги її, неначебно, вмить понапухали до такого стану, що годі було примусити їх робити кроки з нормальною швидкістю. Отож, ішла вона зі швидкістю паралітика, а повітря навіть і на вулиці бракувало, щоб дихати далі...

Була середина грудня 1938 року. Сніг, що сумлінно понакривав білими килимами всі вулиці Харкова два дні тому, втрачав свою пружність і під ногами пішоходців швидко перетворювався в болото. Досягнувши центру міста, Наталя чомусь звернула на відносно мало залюднену Конторську вулицю, обминувши жваву Катеринославську. Хотілося втекти від людей, не бачити й не чути їх

зовсім! Тепер уже, напевно, не потрібно їй нікого й нічого! Вона... не зберегла Славка й не врятувала Михайла! Ґрунт, на якому вона стояла, рухалась і діяла, вибито з-під її ніг, і тепер вона безсило повисла в повітрі без опертя, як той повішений, якому щойно вибито з-під ніг те, на чому він стояв... Повішеного давить за горло мотузок, а Наталю давила туга за обома втраченими, бо, хоч Михайло, може, ще живий, але незабаром загине! А відмова Верховної Прокуратури ще й прискорить його загибель, урвавши його останню надію на порятунок.

Довга й малозалюднена Конторська вулиця вивела Наталю до чепурного будинку Водогінтресту, що замикав собою Конторську, утворюючи сліпий, але не зовсім безнадійний кут: ні праворуч, ні вперед не було вже ходу, але можна було йти ще ліворуч або вернутися назад... Цього Наталя не могла зробити, бо... хіба ж можливо повернутися н а з а д, на пройдений вже шлях?! Ні! Отже, пішла єдино-можливим шляхом, себто ліворуч і опинилася на березі річки Харків, а незабаром... на коліях залізниці...

Тут темряву грудневої ночі порушували тільки досить віддалені один від одного ліхтарі, що освітлювали лише певного радіуса простір довкола себе, залишаючи решту залізничних шляхів у полоні ночі. В одному з таких інтервалів між двома ліхтарями, де було чорно, як у глибокім колодязі, Наталя спинилась. Тут, нарешті, можна було дозволити собі розкіш подумати вільно, не відчуваючи настирливої присутності когось поруч... Ця розкіш безлюддя виглядала, як той келіх іскристого й настоящего на якихось божественних ягодах трунку, що його можна було, нарешті, повільно й смакуючи випити до самого дна, щоб на дні знайти себе, а може, ще й рішення

мудре... Але не встигла Наталя той келіх до своїх спраглих уст як слід притулити, як розкіш її самотности брутално порушив потяг, що промчав повз неї на Люботин. Промчав і зник, залишивши по собі гостре враження від колес: чомусь саме вони прикували до себе Наталині очі. »Одна хвилина божевільного болю, і... все зникне! І я вмить позбудуся всіх моїх терпінь! І кому, властиво, потрібні всі ці терпіння, якщо їх ціною не куплено життя Славкові, не здобуто волі Михайлові?! В ім'я якої мети терпіти далі знуцання численних гаєвічів і найдісів? Чим дихати далі?«

Наталя жадібно їсть очима загадкову далечінь грудневої ночі, і так минає хвилина, друга, а може, й третя... І ось на тлі чорними хрестиками рясно загаптованої ночі виринає блискучим шовком вишита вогняна квітка: вона зростає з кожною секундою, невблаганно наближаючись, а разом із нею наближається й ритмічно-гомінке торохтіння колес, що кличуть до себе й обіцяють остаточний порятунок від усіх терпінь... А Наталя ж стоїть якраз біля тієї колії, що нею мчить просто на неї шумлива потвора з одним сліпучо-яскравим оком! Наталя рішилась: їй уже не страшно й не шкода себе! На якусь блискавично-коротку мить пробігає крізь мозок думка, що ось зараз разом із нею зникнуть назавжди її літературні здібності! Ну, і що ж?! Їм, очевидно, туди й дорога! Бо їм же не світить розвиватися! Вона ж бо ніколи не віддасть їх на льокайську службу червоній Москві-матушці! Отже... Ще 2-3 хвилини, і... Займе тоді Найдіс її сіни, а Наталину матір при допомозі Петушкова викине просто на вулицю, і не врятують стареньку численні роки її служби народів! Але покищо, цієї ще ночі мати спрагло очікуватиме приходу Наталочки, чутиме, як пізньої ночі

повернеться додому Найдіс, дарма що він не співатиме й не танцюватиме, як раніше, бувало, за життя Славка танцював. Тепер Найдіси обоє ходять навшпинячки вночі, а часом і вдень, та розмовляють здебільшого пошепки, бо ж хіба можна порушити сон їх маленької донечки Розочки?! Стара мати до самого ранку прислухуватиметься, чи не чути вже так добре знаних кроків її одиначки Наталочки і... не дочекається тих кроків ні завтра, ні позавтра... Ніколи не дочекається!

Ця думка гарячим окропом обіллляла Наталине серце, і звідкись узялися дві гарячі краплини на її обличчі: то були скупі сльози пекучого сорому за себе! Як могла вона забути про рідну матір?! Про матір, яка не тільки родила її, але й виховала, дала повноцінну середню освіту, знання мов, всебічний розвиток її здібностей, ще й посприяла одержанню вищої освіти! Про матір, яка завжди була, е і до смерті лишиться найвірнішим другом, що не зрадить і не відсахнеться ніколи! Може статися так, що Михайло, опинившись на волі, знайде собі іншу дружину — кращу й молодшу, бо життя дає такі приклади, але мати ніколи не шукатиме іншої дочки! Як же сміла Наталя забути про свій, Богом заповіджений обов'язок супроти старої вже й хворої матері?! О, ганьба! О, сором!

Упала на груди обтяжена власним осудом голова, а потяг тим часом уже мчав поруч, і його колеса зовсім не здавалися промовистими: от просто звичайні собі колеса, і все! Ще хвилина, і вже зникли з очей останні вагони, а металеве ритмічно-гомінке торохтіння, досягнувши на мить шпиля, почало поступово погасати, швидко втрачаючи силу свого одноманітного й зовсім не переконливого голосу... Наталя рішучим кроком попрямувала геть...

Безлюдною вулицею вздовж річки Харків упевнено й швидко посувалася вперед самотня жіноча постать: вона, як видно, поспішала, бо знала, куди й з якою метою іде! А ось і Конторська! Біля будинку Водогінтресту, що утворював сліпий, але не зовсім безнадійний кут, горіли ліхтарі, що в сумі з ліхтарями заводу »Червоний Жовтень« ясно показували дорогу вперед убогою Конторською вулицею. А великий круглий годинник під ліхтарем заводу обома руками рішуче сигналізував про те, що вже почалася нова доба, бо було вже кілька хвилин по дванадцятій, і повороту до попередньої доби не могло вже бути!

Зиркнувши на того годинника, Наталя наддала кроку, але й це не задовольнило її, і вона побігла підтюпцем... О, вона вже добре знала, куди й чого поспішає! Швидше! Швидше! Притулити собі до грудей сиву голівку матері! Загріти спізнену вбогу вечерю, а після вечері вже розказати про те нове лихо... Мати вислухає, зрозуміє і, як звичайно, знайде, щó сказати...

Похапцем відчинивши вхідні двері та з розгоном їх зачинивши, прожогом промчала крізь спільну кухню й коридорчик до своїх сіней, не дбаючи про недоторканість Розочкиного сну. Влетівши стрілою, сіла на крайчику ліжка матері, ніжно пригорнула до себе сиву голівку і, тихо голублячи її, спитала:

— Ти хвилювалася, матусе? Я знаю! Я... спізналася сьогодні...

— Чому, дитинко?

— Гм... Роботи було багато! Ти ж знаєш, моя старенька, що я не смію рахуватися з моїм власним часом, що я, коли треба, то мушу... Нема ж у нас телефона, щоб тебе попередити!

— Знаю, знаю! І не дорікаю тобі! Мабуть, той Гаєвіч ганебний примусив тебе...

Хіба могла Наталя розказати про власну малодухість на залізничній колії?! Ні! Але про відмову в перегляді Михайлової справи вона таки розкаже! Ось тільки нехай вони повечеряють удвох!

РОЗДІЛ СОРОК СЬОМИЙ

ДОХОДЯГА

Цілу осінь 1938 року й зиму 38/39 року Михайло несамовито боровся з природою і людьми за збереження свого життя, спрагло й щодня очікуючи рішення в своїй справі... За всяку ціну треба було якось дожити до того дня, коли йому, нарешті, оголосять рішення! Шкода ж бо Наталіних зусиль і її гірко зароблених грошей, якщо те рішення вже не застане його живим! Отож, боровся й чекав, чекав і боровся, а обтяжені колимськими гараздами дні повзли в небуття повільним маршем черепах... Одного незабутнього дня, десь у середині лютого 1939 року Михайла викликали до канцелярії золотокопні... Пішов, усім еством відчуваючи, що сталося, нарешті, те, чого він так довго й так спрагло очікував...

— На, контрику, розпишись! — гаркнув на нього канцелярист, даючи водночас якогось папірця.

Біля стола чомусь (мабуть, не випадково!) стояв начальник табору в уніформі НКВД і хижим оком дивився саме на Михайла... Серце стискалося передчуттям біди, і неслухняні руки тремтіли, тримаючи того папірця перед очима, що бігли метушливо від слова до слова, шукаючи саме за тим вирішальним словом, яке звичайно

стоїть у самому кінці, підсумовуючи собою всі попередні. А ось і воно: »отказать«! Сокирою врізалось воно в голову і заваджало читати, закриваючи собою зміст усіх інших слів і утруднюючи процес сполучування їх між собою для зрозуміння змісту папірця в цілому. Мабуть, скорше інтуїцією, ніж розумом, спромігся Михайло збагнути, що папірець той був із Верховної Прокуратури ССРСР, і що в його проханні про перегляд справи йому відмовлено.

— Ну, що ж ти стоїш? — гаркнув начальник табору: — Підписуй! Нема чого тут гав ловити!

— Я... я... не встиг іще... як слід прочитати!

Тоді енкаведист, вирвавши папірця з Михайлових тремтячих рук, прочитав йому голосно й карбуючи слова про те, що йому в перегляді справи відмовлено...

— Ну, второпав, нарешті? — з неприхованою насмішкою спитав начальник табору: — А тепер »брось дурака валять« і розписуйся ось тут, що тобі рішення Верховної Прокуратури оголошено!

Михайло с'як-так розписався, цупко тримаючись лівою рукою за поруччя стільця, щоб не впасти.

»Десять років, що їх дала мені »трійка«, тепер уже остаточно затверджено та ще й печаткою Верховної Прокуратури скріплено!« — думав Михайло, виходячи з канцелярії: — »Тепер мені... кінець!«

— Хорош »гусь« цей Гринь, якщо вже навіть і Верховна Прокуратура йому відмовила! — летіли йому наздогін слова начальника табору: — Треба його негайно ж таки взяти під особливий нагляд!

З того незабутнього дня почавши, взято Михайла Гриня під особливий нагляд: не зважаючи на його вміння виконувати різні, потрібні в таборі роботи, було суворо заборонено брати його на будь-яку легшу роботу, і хижі очі начальства завжди були

спрямовані на нього; навіть і в забої йому завжди давалися найтяжчі роботи, а при всяких непорозуміннях і провинах маси арештантів першим виминим був завжди Гринь: за кожну найменшу провину і навіть без будь-якої провини його карали якнайсуворіше, а раз навіть посадили до РУР-у на цілий тиждень.

Незабутній тиждень! Історичний в його житті тиждень! Тиждень, що виповнив усі недоліки, усі прогалини в його освіті советського арештанта! Тиждень, що вибив йому з голови значення цих трьох проклятих початкових літер, цур їм тричі! Але забувши, як саме розшифровується »РУР«, Михайло назавжди твердо засвоїв собі, що таке РУР, і який зміст ховається за ширмою цієї короткої, на перший погляд невинної, але застрашливої для кожного політв'язня назви...

РУР — таборова в'язниця з особливо суворим режимом. Це був невеличкий новозбудований дерев'яний барак без даху розміром коло 5x10 метрів з одними дверима й одним малесеньким віконцем не більшим, як 10x10 сантиметрів. Цей застрашливий барачок містився на терені табору, але відокремлено від усіх інших бараків, і окремішність ця пасувала йому якнайкраще та ще й додавала не абиякої слави до його короткої, але крилатої назви »РУР«.

Михайла схопили й повели до РУР-у одного зимового вечора, коли він щойно повернувся з роботи, не давши йому можливості пообідати. Хоч обід той за п'ятою категорією складався лише з баланди та куска хліба, але без нього перспектива РУР-у видавалася особливо застрашливою. Наблизившись до »будинку« таборової в'язниці, конвоїр і Михайло почули неймовірний галас, крики, гупання та тріскіт ламаного дерева... Спинилися... Конвоїр відімкнув двері, пхнув

Михайла до середини і, тримаючи однією рукою напіввідчинені двері, а другою вхопившись за одвірок, гукнув:

— Що ви, ребята, робите?

Це слово «ребята» Михайло добре знав з російської мови: воно є множиною від «ребьенок», що значить по-нашому «дитина». При зверненні до чоловіків або дорослих хлопців слову «ребята» надається ласкаво-здрібнілого змісту. Адміністрація таборів на Колімі називала «ребятами» битовиків, але ніколи не називала «ребятами» контриків...

— Та ми тобі, дияволе, РУР розвалимо, якщо ти нам дров не даси! Понюхай, як тут холодно! — відповів конвоїрові хтось із гурту кількох уркаганів*), які, очевидно, й були джерелом того галасу й гупання, бо двоє з них мали в руках чималий кусок дерева, якого відбили від нар і тепер гатили ним щосили по стіні, щоб розколоти його на куски та вкинути до чугунки**), що стояла холодна...

За чугункою, уздовж довгої стіни бараку були одноповерхові нари, а на них сиділо коло десятка старших і молодших урків, захоплених грою в карти під ласкавим блиманням причепленого до стіни лойового каганця. Остеронь від них, на протилежному кінці нар лежала якась невиразна купка лахміття, до якої «ілюмінація» від каганця не досягала.

— Перестаньте, ребята! — майже по-товариськи озвався конвоїр: — Я ось зараз вам дров пришлю! І буде вам тепло! А ось (тут він показав на Михайла) вам іще один контрик! Глядіть за ним, бо

*) Фахові кримінальники називалися уркаганами, а скорочено урками.

**) Чугункою називали на Колімі чавунну піч у формі бочки 70-80 сантиметрів заввишки, а діаметром 25 сантиметрів.

це той субчик!*) — з цими словами конвоїр зачинив двері й почав їх дбайливо замикати, коли раптом... у бараці зчинився несамопитий крик багатьох:

— Стий! Стий! Почекай! Вернись! Забери його! Забери!

Конвоїр повернувся назад... Усі урки, неначе по команді, вигукували щосили:

— Забери його (російська лайка)! На чорта він нам потрібний?! Глянь на нього, він же подихає! Забери його геть! Бо, як не заберець, то викинемо його самі!

Конвоїр мовчки наблизився до купки лахміття на нарах, що виявилася «ворогом народу», справжнім недобитком революції, і, схопивши нещасливого «за шіворот», себто за комір, поволік його надвір, а при цій нагоді вже й двері замкнув... Чути було стогін і схлипування: чи то аж так тяжко набили цього контрика урки, а чи, може, він і прийшов до РУР-у хворим, — не пощастило Михайлові дізнатися, але перспектива власного співжиття з уркаганами виглядала не дуже рожевою. Один політв'язень, відданий на поталу багатьох уркаганів, — в цьому якраз і полягало садистичне зерно кари РУР-ом, де постійно перебували саме ті з кримінальників, що вперто відмовлялися будь-що робити, себто найгірші з гірших, найзухваліші, найнахабніші! Це було справжнє дно Колимського блатного**) дна, і саме воно й мало тепер довершити Михайлову високу освіту, як політв'язня.

»Чи ж викине мене завтра конвоїр отак, як викинув він щойно мого попередника?« — гірко

*) «Субчик» — советська вульгіризація слова «суб'єкт» а вираз «той субчик» в устах конвоїра бринів приблизно, як «завзятий ворог народу».

**) Блатної — кримінальний елемент.

спитав Михайло сам себе, обіпершись об одвірок і цупко тримаючись дверей, неначебто у випадку небезпеки ці, так сумлінно замкнені конвоїром двері могли його врятувати. На ньому була його знаменита різнокольорова чемерка, величезні, винахідливо полатані валянці й велика, як баняк, шапка...

З нар на землю звинно зіскочив один із картярів, молодий дебелий уркаган років 25-ти і, звертаючись до Михайла, крикнув тоном необмеженого господаря становища:

— Так що, сякий-такий контрику, роздягайся (російська лайка)!

Чи міг Михайло сказати, що він не хоче роздягатися?! Чи міг він не послухатися в той час, коли всі уркагани, навіть і оті завзяті картярі на нарах, пильно стежили за кожним його рухом зі специфічно-блатним викликом в очах?! Мовляв, ану спробуй не підкоритися нашому старості! Спробуй! І ми тобі тоді покажемо, по чому тут фунт лиха продається! Чуеш? Що ж ти мовчиш?!

Повільно, почувуючи себе центром загальної уваги, як єдиний артист на сцені, Михайло відірвався від захисного одвірка і, наблизившись до старости, почав роздягатися... Спочатку, розуміється, зняв свою неперевершено-барвисту чемерку і... спинився перед »ясними« очима диктатора РУР-у в своїй рясно-полатаній фуфайці й таких же ватованих штанах... Можливо, що цей ультрабосяцький вигляд, вивершений ще й шапкою-баняком та надприродно-великими, теж полатаними валянцями, зробив враження навіть і на цього коменданта дна, бо він щось надто довго й надто уважно розглядав Михайла, щось, очевидно, зважуючи...

— Де маєш гроші? — гаркнув, нарешті, бандит.

— Нема в мене грошей! — упевнено відповів

Михайло і був задоволений переконливим звучанням свого голосу. Фактично гроші в нього були: останніх три карбованці було дуже дбайливо заховано внизу правого валянца, під особливо акуратно нашитю латкою. Це був справді останній скарб на найчорнішу годину, бо від Наталі чомусь аж надто вже довго не було ні грошей, ні будь-якої вістки телеграфом.

— Скидай валянки! — скомандував староста РУР-у.

Зціпивши зуби та удаючи байдужого, Михайло слухняно виконав розпорядження і порозмотував цілі купи різнокольорових онуч, почувуючи на собі тягар багатьох пар уркаганських очей.

— Обшукать!

Звинний молодий уркаган, — очевидно, доктор обшукувальної науки, миттю опинився біля Михайла і наказав йому піднести вгору одну, а потім і другу ногу. З ученим виглядом знавця своєї справи уркаган уважно обмацував кінцівки кожної штанини, а тоді, підкотивши їх угору, порозривав зав'язки на кальсонах і став енергійно трусити ними, сподіваючись, що ось-ось він щось витрусить! А грошей же »братішкам« так потрібно було для дальшої гри в карти! Михайло розумів їх бажання. З кальсонів, однак, нічого не витрусилось, і тоді доктор від обшукування наказав пацієнтові роздягнутися до білизни, а коли й це розпорядження було виконано, сумлінно обмацав Михайла в білизні, а кожну складову частину його верхнього одягу піддав ще й зверх-сумлінним оглядинам, зокрема й особливо на всіх (до речі кажучи, дуже численних!) швах і латках. Михайло очікував кінця обшукування з добре удаваною байдужістю, примушуючи себе не дивитися на валянци, бо ж один із них таїв у собі його скарб.

— Одягайся! — недбало кинув староста: — Ти

к и м на волі був? Прокурором-суддею-мільтоном?*)
— Учителем, — без надуми відповів Михайло.

Політв'язням було відомо, що уркагани полум'яно ненавидять людей трьох, щойно названих старостою фахів. І зовсім не випадково староста вимовив назви цих трьох посад-фахів скоромовкою, одним духом, як одну назву! Історія таборів НКВД знала чимало фактів, коли уркагани, маючи потребу виляти на когось свою злість, але не маючи саме в той час під руками жодного прокурора-судді-мільтона, дружньо проголошували якогонебудь немилого їм контрика мільтоном, суддею або й прокурором... І тоді горе було тому контрикові! Протягом дуже короткого часу він мусів загинути від знущань! Рятунку для нього не було й бути не могло! Бо адміністрація таборів ніколи не брала під свій захист «ворога народу». А навіщо?! Адже соціально й духово близький для совлади кримінальний елемент цілком щиро допомагав адміністрації у справі плянового винищування «ворогів народу». Саме тому й кара перебування в РУР-і була страшною для кожного контрика: він міг вийти, а міг і не вийти з РУР-у живим! Його міг викинути вартовий в стані передсмертної агонії або й зовсім мертвим.

Як видно, Михайлів вигляд, поведінка й відповідь «учителем» не викликали подразнення в старости та в його братви, бо...

— Твоє місце там! — показав староста рукою на те місце в протилежному від печі кінці нар. де перед тим лежала жалюгідна купка лахміття, що виявилася живим іще «ворогом народу»: — Твій обов'язок топити чугунку цілу ніч, щоб не погасала! Бо, якщо погасне, то буде тобі каюк! А дров ось-ось принесуть! Понял?

— Понял.

*) Мільтон — міліціонер.

Одягнувшись, Михайло сів на призначене йому місце на нарах і задумався: яким же чином витримає він 24-годинний робочий день?! Цілу ніч мусить він чергувати біля печі, а потім цілий день працювати!

Незабаром двері відчинилися, і вартовий в супроводі трьох битовиків приніс вечерю — несолодкий чай та дрова... Михайло зразу ж узявся до розпалювання чугунки, з цікавістю очікуючи, як же ці бандити споживатимуть таку ріденьку вечерю... Але не встигла чугунка розгорітися, як двері знову відчинилися, і до РУР-у увійшов староста табору (битовик) у супроводі трьох попередніх битовиків, що несли ячмінну кашу, багато кусків хліба, з кілограм цукру-рафінаду, цукерки, махорку й цигарки... Ця друга вечеря була неофіційною: вона була наочним виявом дружності й солідарності від »братішек«-уркаганів, що владно тримали в своїх руках усе життя в таборах і завжди пам'ятали про всіх інших блатних у біді*). Подібні дарунки харчами (а на такій плянеті, як Колима, це було найбільшою розкішню!) склалися з систематичного недодавання контрикам належної їм жалюгідної норми харчів, з обкрадання й грабування тих же контриків та з різних махінацій в таборовій крамниці, де мали право купувати лише ті, що виконували норму, себто битовики, які завжди мали легку роботу. Не тільки таборова крамниця, а таборове життя у всій його цілості було в руках битовиків: усі пости нижчої таборової адміністрації, канцелярійні посади і навіть становища керівників культурного життя та вихователів (КВЧ) належали виключно братішкам!

Того незабутнього вечора до Михайлових спраг-

*) На жаль, серед контриків не було й натяку на подібну солідарність.

лих уст не попало нічого, та й до РУР-у його забрали, не давши можливості пообідати. З першої офіційної вечері йому не попало нічого на тій, мовляв, підставі, що його норму видано його бригаді, а тут його ще не взято на облік... А тому...

— Ти й без вечері не подохнеш! — підбадьорив його вартовий, сміючись.

Що ж до другої пишної неофіційної вечері, то Михайлові навіть і на думку не спадало, щоб можна було на щось розраховувати! Де там! Скорше можна було полінякою по голові дістати, аніж крихітку хліба до уст! Це, зрештою, було цілком логічно й відповідало меті, з якою його посаджено до РУР-у: щоб швидше подох! Отож, усвідомлюючи це, Михайло старався задовольнятися ковтанням слини та з трудом примушував себе підкидати дрова, не дивлячись, як поруч споживали пишну трапезу братішки... А вони, як на зло, їли довго й смачно!

Нарешті, знищивши все їм принесене, братішки поснули, і над РУР-ом владно розпростер свої широкі крила сон-чарівник, підкоряючи й Михайла силі своїх чарів. Але... в Михайловій голові ржавим гвоздком засіло, що, коли погасне піч, то буде йому каюк, себто смерть! Отож, примостившись на крайчику нар біля печі, в ногах у братішек, він уважно стежив за поведінкою печі, але... нараз зникла вся та огидна дійсність, і Михайло поплив на хвилях казкової річки, що могла його навіть і до Харкова занести! Раптом, підскочивши, як опечений, кинувся до майже погаслої вже печі та почав її щосили роздмухувати... А роздмухавши полум'я з майже погаслої вже іскри, знову енергійно підтоплював і, підкидаючи дров, думав: »Чи не можна б мені якось перекваліфікуватися на уркагана? Їх же ось як годують добре, та ще

й дрова готові приносять, та ще й контрика їм для обслуги дають, щоб ogrівав їх усю ніч до ранку! А нашого брата-контрика дневальний без куска дерева навіть і на поріг бараку не пустить! Хоч в обіймах пурги ночуй! Кожен мусить після 16-годинного робочого дня десь найти кусок дерева, принести його на власних плечах і здати дневальному, неначе той квиток при вступі до театру!« Отак роздумуючи, Михайло чомусь згадав свою улюблену пісню («Дивлюсь я на небо та й думку гадаю, чому ж я не сокіл, чому не літаю...») і на мотив її собі під ніс заспівав з горя: — Дивлюсь на блатних я та й думку гадаю, чому ж я не злодій, чому не вбиваю... І стало йому на душі враз легше, і знову поплив він на хвилях річки, що заколисувала так ніжно, як у дитинстві мати, коли раптом стусани ногами в груди й живіт повернули його назад до печі, що вже й справді погасла: це один з господарів становища, прокинувшись, чомно нагадав рабові про його рабське становище навіть і вночі, під час загального сну...

Дивлюсь на блатних я та й думку гадаю,
Чому ж я не злодій, чому не вбиваю,
Чому я ще й досі братішком не став...
Я сито поїв би і цілу б ніч спав!

У п'ятій годині ранку міцні вдари в двері та крик »Пад'юм!« сполохали все населення РУР-у... І воно загуло й зашуміло, як той вулик зненацька сполоханих бджіл, а на тлі того гомону шумного відома російська лайка гаптувала свій власний ганебний візерунок із викрутасами... Пів шостої принесли по 200 грамів хліба кожному на день та по мисці баланди на сніданок. Цього разу вже й Михайло дістав, бо вже взяли його на облік, як мешканця РУР-у. А рівно в шостій під конвоем трьох вартових, озброєних крісами зі штиками,

погнали всіх рурівців на роботу. У долині на них чекала окрема ділянка, розташована на чималій віддалі від бригад, і робота рурівців відбувалася цілий день під охороною вартових. Саме в цьому й полягала зовнішня ознака покарання РУР-ом: покарані не сміли ходити самі, а все тільки в супроводі варти. Під вартою ішли на роботу, під вартою працювали, під вартою назад до РУР-у верталися. Під час роботи функцією вартових було стежити, щоб хтось із рурівців не пішов за межі терену роботи, але до 90% виконання норми рурівцями їм було байдуже! Михайло вмить збагнув, що саме в цьому й полягає одна з основних переваг становища рурівців: вони працювали, як хто хотів, бо бригадира над ними не було, і ніхто їх не бив і навіть не ляв за їхню справді незадовільну роботу або за надто часте відпочивання! Михайло хотів би опинитися на становищі рядового рурівця та відпочити трохи, але... де там!

З самого ранку десятник, відводячи рурівцям ділянку для видовбування бурок, попередив Михайла, щоб йому, бува, не стрілило в голову брати приклад «с ребят», а щоб він працював як слід, бо... Десятник визначив Михайлові окреме місце для довбання бурок, і... це було добре, бо не давало можливості уркам фальшувати, показуючи Михайлову роботу, як свою. А уркам отаке шахрайство не зашкодило б: вони ж бо навіть і двох бурок на одного за цілий день не видовбували! Їхні братішки, ба навіть і бригадири сусідніх бригад попритягали й понаскидали їм кусків дерева, а вони не примушували себе довго просити і зараз же розвели огонь, довкола якого грілися, дрімали, курили й навіть у карти грали! При цьому, розуміється, й шамали*), бо не тільки дров, але й

*) «Шамать» на блатнім жаргоні — їсти, «шамовка» — їда.

неофіційних харчів їхні братішки їм час від часу підсипали. Оце їхнє шамання найбільше докучало Михайлові: його ж бо за саме серце смоктав голод! Здавалося, що в його організмі знайшла собі осідок якась гострозуба й когтиста тварина, яка постійно гризе Михайла зсередини, а після доби голодування в РУР-і ще й дряпає кігтями, — мовляв, якщо ти не кинеш мені їсти, то я не тільки гризтиму твоє нутро зубами, як звичайно, а я ще й дряпатиму його кігтями! Отак! Отак! Чуєш? Розумієш? Михайло чув і розумів і саме тому твердо вирішив за всяку ціну заробити тій клятій тварині їдження! Дарма що очевидна можливість побайдикувати трохи без опіки бригадира спокушала його, але він цій спокусі не піддався і на призначеному для нього місці довбав бурки щосили... З одержаного ще зранку приділу хліба (200 грамів) Михайло лишив собі на вечір меншу половинку і поклав той кусочок у кишеню фуфайки. Та гострозуба й когтиста тварина, що гризла й дряпала його нутро, якимось чином довідалася про наявність кусочка хліба в кишені фуфайки, увійшла в таємну змову з Михайловими руками та почала спрямовувати то одну з них, то другу до тієї кишені, щоб захований там кусочок хліба вкрасти, обманувши пильність Михайлового мозку та зігнорувавши накази його волі... Але Михайло імперативно наказував своїм рукам довбати бурки, а до кишені фуфайки не лазити! До вогню, коло якого шамали й відпочивали після нічогонероблення битовики, Михайло не йшов, бо цілком підставно сподівався стусана в шию. Не йшов іще й тому, що саме там, біля вогню, на папері лежали неофіційні харчі, а при наближенні до них клята потвора в його нутрі почне, чого доброго, бунтуватися, спрямовуючи його руки до тих харчів... І... що тоді? Каюк?

Зціпивши зуби, Михайло щосили довбав свої бурки, зариваючись у ґрунт з якимось несамовитим

завзяттям... Того дня, мабуть, сам Бог допоміг Михайлові, бо, довбаючи ґрунт, він не зустрів особливо дошкульних каменюк, і робота його посувалася надсподівано швидко! А це наддавало ще більшого завзяття, щоб далі довбати! Здивований десятник констатував 72⁰/₁₀₀ виконання норми в контрика Гриня тоді, як у братішек, що працювали поруч, навіть і по 25⁰/₁₀₀ на ніс не було! Ця рекордова цифра виконання норми на 72⁰/₁₀₀ запам'яталася Михайлові на все життя, бо й трапилася тільки один раз за весь час його арештантського животіння. Тут, очевидно, відіграли ролю три фактори: 1) відокремлене особисто для Михайла місце для додання бурок і можливість індивідуального підрахунку, що було виключене при роботі в бригаді, 2) випадково краций, без особливо великих каменюк ґрунт і 3) Михайлове завзяття за всяку ціну здобути можливість утихомирити когтисту потвору в своїм нутрі, хоча б раз, хоча б відносно! Заскочений Михайловим відсотком виконання норми (порівняно з урками) десятник пообіцяв покращити йому харч, і ця його обіцянка бриніла для Михайла, неначе якийсь, щойно зачитаний йому вирок найвищого суду на його користь! Ось що значать настирливі муки справжнього голоду! Не апетиту, Шановний Читачу, а голоду!

Після 12-годинного робочого дня всі рурівці під охороною варти пішли до табору: за невиконання норми їх не залишали працювати надурочно за кару, і це був іще один важливий плюс рурівської дійсності в порівнянні з дійсністю таборовою для контриків. На вечерю, крім несолодкого чаю, Михайло одержав (о, радосте!) шматочок хліба грамів 100 та ложок шість або навіть і сім ячмінної, нічим непомазаної каші. Додавши до цього ще й свій власний, муками збережений запас хліба з кишені фуфайки, Михайло мав пишну

вечерю. Якщо Вам, Шановний Читачу, доводилося брати участь у якійсь виключно-багатій гостині, то ті чудо-ласощі, якими гостили Вас там, напевно, не смакували Вам аж так чудово, як смакувала Михайлові ота (ще тепла!) ячмінна каша з гостюками! Розкішна каша! Неперевершено-смачна! Незабутня каша! Над усіма тортами каша! І Михайло поспішив з'їсти її першою, щоб уркагани, бува, не вихопили! Тією кашею та хлібом із несолодким чаєм пощастило дещо заспокоїти ту гострозубу й коггисту тварину, що знайшла собі постійне мешкання в Михайловому нутрі. Наступними днями тижня Михайлові вже не пощастило досягнути рівня виробітку першого дня: лише раз досягнув він 70%, а в решті днів вагався між 50 і 65%. Отож, ячмінної каші одержав іще тільки раз, але хліба мав щодня 300, а не 200 грамів.

Дедалі все тяжче ставало йому вартувати вночі біля печі: тримаючи в руках поліно для додачі в щойно роздмухану піч, отак і закликав із тим поліном у руці, провалюючись у якусь прірву... А уркагани, виявивши, що піч погасла, били й штовхали його ногами за недоброякісне виконання покладених на нього обов'язків. Усе зносив мовчки, бо їх же було багато, а він один, а скаржитися контрикові на битовиків на Колімі-плянеті нікому!

Коли минув тиждень, то Гриня з РУР-у випустили: він іще дихав, але був весь у синяках і так і не дізнався, за що ж саме віддала його адміністрація табору до цієї подивугідної школи, яка, очевидно, теж була певним звеном у советській системі виховання в комуністичному дусі. Коли його забирали, то натомість кинули уркаганам на поталу іншого контрика: така система

рятувала братішек від неприємного обов'язку топити собі піч уночі.

* * *

*

Вийшовши з РУР-у, Михайло всім еством відчув, що не тільки його висока освіта, як советського політв'язня, скінчена й вивершена, але й життя його, як людини, вже скінчене. Кожна клітина його організму стогнала, сигналізуючи йому, що його пісня ось-ось урветься недоспіваною. »А все це наробила та моя неперевершено-наївна заява про перегляд справи, яку я переслав таємно Наталочці! О, якби вона ту нещасливу заяву кинула в піч, то... не потрапив би я в кліщі особливого нагляду! І яка нечиста сила штовхнула мене післати ту заяву? Як смів я просити Наталочку, щоб вона дала їй належний хід?! Хіба ж я не знав тоді, що Наталя при всьому бажанні не могла виконати мого прохання власними силами, а мусіла наймати адвоката, відриваючи для цього склянку молока від Славкових уст!« Отакі думки в'їдливими осами невпинно кружляли довкола Михайлової, зарослої довгим сивим волоссям голови та зуділи йому в самі вуха: »Навіщо заяву подавав? Навіщо надію собі в серце пускав? Ти ж тією заявою тільки роздрочив клятих псів, і тепер тобі... каюк!« Але десь на самому споді затаємничених глибин його духового ества все ще жевріла боязка й жалюгідно-маленька іскра, яка нагадувала йому про той сон незабутній, що віщував йому порятунок... Він пильно вдивлявся в дивне миготіння тієї іскри, часами ловив жадібним вухом її шепіт, часами гнав її геть зі свого виднокола, бо вона (на здоровий розум!) здавалася злою

іронією з усіх його сподівань! І останнім часом він уже не роздмухував її, щоб горіла ясніше. Ні, ні! Нехай краще погасне! І було йому дивно, яким же чином ота жалюгідно-маленька, зовсім не роздмухувана іскра жевріє далі!

Минув ще якийсь час, і серед в'язнів з'явилася чутка, ніби начальника їхнього табору перевели кудись на іншу посаду, а сюди, на його місце прислали когось іншого. Незабаром Михайло відчув, що він, нібито, перестає вже бути об'єктом особливої уваги адміністрації, і що про нього почали забувати. Кліщі особливого нагляду вже не стискали його, і він радісно відчув себе знову звичайним, як і всі інші, контриком. І це самопочуття й усвідомлення відсутности тиску кліщів було щастям!

Щастя, як і біда, часто в парі ходить! При повороті Михайла з роботи до табору вартовий на прохідній будці спинив його запитанням:

— Ти — Гринь?

— Так. (Ось що значить мати на собі різнокольорову чемерку!).

— Тобі телеграма є! Іди зараз до канцелярії!

Щосили, щодуху, забувши про втому щойно відбутого робочого дня, поволочив своє тіло до канцелярії. Виявилось, що то була не телеграма з текстом, а тільки телеграфом переказані йому гроші з Харкова в сумі 25 карб. і, розуміється, від Наталочки! І хоч не було від неї жодних слів, але була вістка про те, що вона ще жива й іще на волі, якщо спромоглася трохи грошей прислати! Цупко тримав тих п'ять п'яток тремтячими пальцями, а розписуючись в їх одержанні, зауважив, що канцелярія ті гроші одержала вже досить давно, більше місяця тому... Не питав, чому ж

не дали своєчасно: збагнув, що, мабуть, кліщі особливого нагляду виключали будь-яку радість із життя контрика! Не дали б, мабуть, і телеграми, якби на його ім'я одержали, а що тепер-ось гроші дали, то це свідчило про те, що особливий нагляд з нього справді вже знято! О, радосте!

Гроші тримав цупко рукою в кишені, коли йшов із ними до свого бараку. Їх треба негайно як слід заховати, бо братішки вже, напевно, знають про ці гроші від своїх друзів, що працюють у канцелярії: будь-де можуть вони напасти на Михайла, забрати всі гроші собі, а його ще й набити, і скаржитись буде нікому! Тієї ж таки ночі, коли всі поснули, Михайло дуже обережно запхав загорнені в шматочку гроші до зручної для себе щілини в стіні свого бараку. Була ще зима, і дощова погода його грошам у щілині не загрозувала!

У травні 1939 року, коли вже ось-ось мав відновитися зв'язок Колими-плянети з материком, Михайло повідомив свою дружину про те, що Верховна Прокуратура йому в перегляді справи відмовила, підтвердивши таким чином вирок трійки на 10 років! Михайло думав, що Наталя цього ще не знає... Минуло ще два або три тижні, і раптом... лист! Неслухняними пальцями з труднощами розірвав коверта: Наталя інформувала його про відмову Верховної Прокуратури і тут же просила-наказувала не занепадати духом і вірити в краще завтра, бо... вона в друге подала заяву такого ж змісту, як і перша, але на цей раз підписала її сама, як дружина арештованого...

— О, Боже Всесильний, за що ж Ти караєш мене ще й другою заявою такого ж самого змісту?! — шепотів Михайло сам до себе, стискаючи Наталіного листа кулаком: — Друге, поновне відмовлення

Верховної Прокуратури принесе мені вже цілком певну смерть! Про те, які наслідки дало перше відмовлення, я не писав, бо, якими натяками чи якими здогадними словами міг би я про це написати?! О, якби ти, Наталочко моя ясноока, все це знала, то, напевно, другої заяви не подавала б! І тоді я, може, ще пару місяців протягнув би, а тепер...»

* *
*

Золотокопня «Одинокий» цілком виправдувала свою назву: вона справді була самотня, бо містилася далеко від головної магістралі Колими, якою (автотранспортом) постачалися харчі з Магадану. Від цієї головної магістралі до самотньої золотокопні «Одинокий» харчі везли звичайними ґрунтовими дорогами, що йшли долинами річок, — літом автами, а довготривалою зимою ще й саньми. Літом 1939 року дощі були такі часті й такі тривалі, що спромоглися перетворити ті долини й дороги в справжні болота, і... постачання «Одинокого» харчами урвалося! На осамітнену золотокопню завітав грізним гостем голод. Обмежування і так жалюгідного приділу в'язня пішло аж такими швидкими темпами, що незабаром докотилося до... однієї лише тарілки ріденької не солоної баланди на цілу добу без найменшого шматочка хліба! В'язні здебільшого лежали на нарах: дехто вмирав, дехто повільно доходив до стану вмирання, а дехто вже був готовий і починав смердіти, а прибирати й закопувати мертвих не поспішали, бо... не було кому цю роботу виконувати! Доля в'язнів нікого не цікавила: чим швидше вони помруть, тим краще, бо туди ж їм і дорога! Адміністрація вживала заходів, щоб забезпечити

харчами себе та вольних: були спроби постачати харчі верхи кіньми по сопках, але цей спосіб був зв'язаний з труднощами і масам в'язнів допомогти не міг.

Лише зима з її незмінним супутником-морозом могла зробити ґрунт розмоклих долин твердим і придатним для транспортування харчів автами та саньми, але... як же дожити до початку зими? Це питання невідступно стояло й перед Михайловими очима. Одержаний ще весною пакунок із харчами протримав його якийсь час і вичерпався, а наступного пакунка ще не привезли, хоч він, напевно, лежав уже в Бухті Ногаєво, в Магадані або в Хатиннах. Михайло в той час пересувався з місця на місце з трудом, дуже повільно, підпираючи себе дрючком. Опухлі й неймовірно-тяжкі ноги вже не слухалися наказів волі! А воля наказувала готуватися до зими так, як у минулому році готувався! Але... де там! З довгою бородою і довгим нечесаним, сивим уже волоссям, з опухлим кольору глини обличчям, з порепаними, наллятими якоюсь рідиною руками й ногами, одягнений в неуявне для нормальної людини лахміття, Михайло був уже справжнім доходягою, себто контриком, якому лишилося вже небагато днів, і який уже доходить до свого кінця... Та й то не сам доходить, а при постійній допомозі незмінного друга-дрючка!

Нараз... остання перед закриттям навігації пошта принесла Михайлові і листа, і пакунок від Наталі, привезені на золотокопню «Одинокий» вже по замерзлих болотах долин... О, радосте! Але, проковтнувши жадібними очима листа, заплакав, не намагаючись ховати своїх сліз і забувши про те, що чоловікам же плакати не вільно навіть і тоді, коли щось дуже болить!

»Ще на початку серпня«, — писала Наталя, — твою справу спрямовано до Москви. Не занепадай духом, бо є деякі надії на порятунок!« Ці два речення в сумі своїй бриніли, як дуже зла іронія, як жорстока насмішка з жалюгідного доходяги, що вже почував себе кандидатом у покійники. І він аж ні трошки не сумнівався в тому, що пісня його затихне раніше, ніж прибуде воля, на яку знову натякала йому Наталя, якщо та воля взагалі будь-коли прибуде! Якщо він не помре від виснаження й голоду, то цієї ж таки зими помре від холоду, просто замерзне, бо хіба ж міг він цього літа готуватися до зими, хоча б частково імітуючи заходи минулого літа?!

Ще раз перечитав листа, повільно й уважно спиняючись на кожному слові. А скінчивши це, вже друге читання, подумав гірко: »Мабуть, Наталя й сама не вірить у можливість мого порятунку, але пише підбадьорювальні речення з метою підтримати мене духово. Хіба ж кажуть безнадійно-хворому про те, що він за два дні, напевно, помре?!« З листа Наталі він зрозумів, що протягом минулих місяців 1939 року йому післано вже кілька пакунків, а він же одержав тільки два! Один ще весною, а другий ось щойно тепер, на порозі зими... А де ж решта пакунків?! Поприлипали до чиїхось довгих рук? А чи, може, йому ще привезуть їх, коли справа постачання по замерзлих болотах долин остаточно налагодиться? Хто знає? І яким чином може він у своєму теперішньому стані подбати про своє право на ті, на його ім'я заадресовані пакунки? Поставивши собі це питання, Михайло в тій же хвилині глянув на себе критичним оком збоку і сам жажнувся...

Що, якби в такому-от вигляді зфотографуватися і післати одну фотографію Наталі, а другу рідним

у Галичину?! Мабуть, така правдива фотографія випекла б у душі Наталі всю решту надії на порятунок її чоловіка! На щастя, на Колимі-планеті рабів не фотографують, дарма що вони нараховуються там мільйонами, дарма що вони добувають там саме те золото, яким так щедро оплачується червона пропаганда комуністичної справедливості на всій кулі земній!

РОЗДІЛ СОРОК ВОСЬМИЙ

ЩЕ ОДНА СПРОБА

— Учителька в разі потреби може бути й куховаркою, але куховарка в разі потреби не може бути вчителькою! — так часто казала Наталина мати, і сама була прикладом правильності цього твердження, бо, живучи в підсоветських злиднях, усю найтяжчу й найбруднішу роботу для родини завжди виконувала сама, а щодо куховарства зокрема, то засвоїла його знаменито, дарма що до революції ніколи навіть і яєшні не смажила!

Ще зовсім юною і забезпеченою, зразу ж після скінчення гімназії поїхала вчителювати на село, хоч мала повну можливість жити у великому місті й користуватись усіми вигодами й перевагами культурного центру. Чому? А тому, що вважала своїм обов'язком працювати для свого народу. У той час таких ідеалістів було багато: вони служили народові на посадах учителів, земських лікарів, фельдшерів, акушерок, тощо... Під час свого

перебування в селі Наталина мати одружилася з ідеалістом-народником, а за фахом юристом, який, працюючи на посаді секретаря земського начальника, був безплатним юридичним консультантом для всіх селян довкілля. Старий і хворий земський начальник у всьому покладався на свого молодого секретаря, і тому цей останній робив не тільки все можливе, але навіть і неможливе, щоб рятувати кожного селянина з біди чи будь-якої халепи, щоб виграло село, коли судилося з паном чи з царською владою...

Ранне дитинство Наталі минуло в українському селі, при школі... Ось поїхав татко сірим коником верхи до своєї канцелярії, мама викладає в клясі, а чотирьохрічній Наталочці нудно з нянькою: усі діти в клясах сидять, а їй же чому зась? І, відчинивши тихесенько двері з учительського мешкання до кляси, де її мама веде лекцію, Наталочка спостерігає: бачить і чує, як її мама щось пояснює біля великої чорної дошки, а щó саме, — ніяк не добере! Раптом бачить, що майже всі учні, неначе по команді, підносять угору руки... Ой, як же це все цікаво! І навіщо їй нудитися тут, у помешканні з нянькою, коли можна ж тихесенько й непомітно зайти й сісти собі отам, на вільній лавці ззаду?! Подумано, — зроблено, бо й нянька дуже до речі кудись зникла на хвилинку! Маленька Наталочка обережно пробирається вздовж стіни, рівнобіжно з довгим рядом учнівських лавок і, щасливо досягнувши останньої лавки, на якій ніхто не сидить, робить не абияке зусилля, щоб на ту лавку вилізти й сісти... А сівши, дуже уважно слухає, щó її мама учням каже, а коли мама щось питає, і майже всі учні руки вгору підносять, то й вона найменша на лавці найбільшій

теж свою ручку вгору підносить. Ну, а чому ж би й ні?!

Зауваживши таке замилювання своєї дитини до кляси, мама дозволила їй (чотирьохрічній!) відвідувати першу клясу сільської школи, де подвійно старші діти (у віці 8-10 років) училися читати й писати, рахувати й молитися. Отак і сталося, що, маючи 5 років, Наталя вже вміла і читати, і писати, і рахувати! А поруч із наукою в сільській школі ще тато й мама дома її вчили, і семирічною Наталя вже була готова для вступу до першої кляси жіночої гімназії, але... навіть і до так званої підготовчої кляси приймали дівчаток лише після скінчення повних восьми років. Як же тут лихові запобігти? Довелося попросити місцевого священика, щоб дав Наталочці метрику, зробивши її на один рік старшою! Наталя здала вступний іспит до підготовчої кляси жіночої гімназії, а перед батьками її стало питання рубя про переїзд до повітового міста...

Мабуть, уже так судилося, щоб Наталя семирічною гімназисткою була, бо... батькам її несподівано підвезло: маму її прийняли вчителькою до чоловічої гімназії, а тато найняв у повітовому місті великий будинок, у якому раніше жив щойно померлий адвокат із великою практикою. Табличку покійника зняли, а натомість Наталчин тато повісив свою табличку з зазначенням приймальних годин платних і безплатних (для бідних). При домі був сад, город і величезне подвір'я, вартість якого передбачливий Наталчин татко збагнув при перших же оглядинах...

Восени переїхали, забравши з собою Наталчиного пса Рябчика... Точніше кажучи, він забрав себе до повітового міста с а м, бо хіба ж міг він лиши-

тися при школі в селі без Наталочки?! Виїздили ввечері, коли було вже темно, і Рябчик, ніким не помічений біг, висолопивши язика, за візником, що остаточно вже вивозив родину його хазяїв за межі села, до найближчої залізничної станції. А там, коли прийшов страшний гуркітливий потяг, і Рябчик побачив, що Наталочка з батьками до вагона пішла, то він і собі слідом за нею пішов, спритно замаскувавши себе поміж ногами пасажирів. Опинившись у вагоні, мудрий песик сів собі під лавку, бо, мабуть, собача інтуїція допомогла йому збагнути, що він їде без квитка. Півтори години сидів тихо-тихесенько біля Наталчиних ніг, а як вона вийшла, то й він вийшов за нею слідом і тут уже дав повну волю своїм, так довго приборкуваним почуттям. Гавкав, скавучав і скакав так несамовито, що всі присутні на пероні вокзалу мимоволі спинилися, за ним спостерігаючи. Наталчин тато був незадоволений і дорікав мамі, навіщо вона посприяла цьому нерасовому псові опинитися ось тут, на пероні великого вокзалу повітового міста, а мама, здивовано піднісши угору свої чорні брови, запевняла тата, що вона не знає, яким чином Рябчик міг тут опинитися. А вдягнена в червоний плащик і червону шапочку Наталя сяяла від щастя:

— Рябчику мій любий! Та ж я просила, щоб тебе взяти, а тато спротивився! Ти сам знаєш, — мій тато не любить тебе! І як же ти спромігся без квитка проїхати? І як міг ти знати, що ми вже назавжди від'їзджаємо?! Скажи!

Щоб якнайкраще відповісти на всі ці питання, Рябчик щосили підскочив угору і, залишившись стояти на задніх лапах, поклав обидві передні Наталочці на плечі... У цій зручній для сердечної

розмови позиції він і скавучав, і гавкав, і облизував Наталочкине личко, полум'яно оповідаючи їй про те, як то Наталчин тато замкнув його в помешканні перед самим виїздом, і як він миттю відчув, що діється щось лихе, як він, скочивши на підвіконня, побачив візника й усю родину з речами саме в той момент, коли візник уже рушив... Що робити?! Як лихові запобігти? Ткнувши мордою об вікно, переконався, що його лише прикрито, але не замкнено на гачок... О, радосте! Лапою він швидко спромігся відчинити собі вікно, скочив з вікна на землю і стрімголов побіг візникові наздогін... Ну, а на залізничній станції він просто пішов за Наталочкою слідом у вагон, де й сидів тихесенько під лавкою, щоб, бува, хтось лихий не викинув його геть!

— Ну, і тепер ми вже не розлучимося з тобою ніколи, мій любий рябенький песику! — відповіла йому Наталочка, обнімаючи його й цілуючи в розпатлану морду...

Довкола тим часом зібрався чималий натовп зацікавлених... Довелось Наталиній мамі розповісти людям історію простого, нерасового пса Рябчика. Усі казали, що такого песика не слід проганяти, і тільки тато Наталчин був похмурий і незадоволений: яким чином могло все статися наперекір його волі?!

З того дня почавши, Рябчик супроводжував свою хазяечку всюди, готовий віддати за неї своє собаче ество й життя до останнього зідхання...

Він щоранку супроводжував її до гімназії, він зустрічав її під ворітьми гімназії після закінчення лекцій, він пізнавав її миттю серед багатьох гімназисток і урочисто вів додому, відважно біжучи вперед і тримаючи свій кудлатий хвостик завжди

бубличком. Коли ж Наталя від'їздила на вакації разом зі своєю мамою, то Рябчик стеріг дім дуже сумлінно, дарма що був у холодних стосунках із Наталчиним татом... За Наталочкою він сумував нестерпно і часами навіть плакав з туги, але непомильною собачою інтуїцією він передчував, що вона ще повернеться... І вона й справді поверталася назад свіжа, здорова і... завжди вища, ніж була перед виїздом. Тепер він уже не міг досягнути її личка, ставши на задні лапи, бо він не ріс більше, а з роками почав навіть почувати себе просто нездібним до особливо-буйних виявів радості. До глибокої старости Рябчик не дожив: його отруїла зла сусідка, і, вмираючи, він скавучав і лизав Наталчину руку, дивлячись їй просто в очі прощальним, повним передсмертної туги поглядом. Наталя влаштувала Рябчикові врочистий похорон: поклала його в гарну скриньку, закопала в садку під вікном своєї кімнати, а в душі своїй заховала про нього назавжди теплий спогад...

У повітовому місті тато й мама швидко здобули собі признання й популярність: тато, як адвокат, мама, як сувора й сумлінна вчителька... У великому домі було багато кімнат; велика почекальня для татових клієнтів була водночас почекальнею і для маминих приватних учнів, що приходили до неї групами погодинно. Після лекцій в гімназії мама давала дома ще й приватні лекції групам відсталих учнів: від п'ятої і до десятої вечора вона щодня належала отим групам відсталих у науці дітей, а з часом, придбавши собі ім'я не тільки в місті й повіті, а й поза ними, відкрила пансіон для відсталих гімназисток, використовуючи для цього наявність трьох, зовсім зайвих кімнат у домі. Наталчина мама лише керувала

пансіоном, а щоденну працю з тими дівчатами провадила досвідчена молода вчителька і... Наталочка, що переходила з класи до класи з першою нагородою та мала хист і охоту розтлумачувати своїм нездібним подругам усе те, що викладалося в гімназії. А щоб Наталочка могла цю функцію виконувати, мама її свідомо приймала до свого пансіону дівчаток-одноклясниць своєї дочки або клясою молодших. Таким чином Наталина мама привчала свою одиначку до педагогічної праці, а разом із тим підкоряла її всім суворим вимогам пансіону, бо Наталочка спала в спальнях для дівчаток, і жодних пільг для неї, як єдиної донечки завідувачки, ніколи не було! Навпаки! До своєї дитини мама вміла бути суворішою, ніж до чужих дітей, і це було справді доброю школою для Наталі! Вона ж бо була відповідальна перед своєю вимогливою мамою не тільки за свої власні успіхи в гімназії, але й за успіхи всіх тих дівчаток, що жили в їхньому пансіоні!

Наталя протягом своїх гімназійних років ніколи не бачила своєї мами в фартушку біля плити в ролі жінки, що варить обід для своїх близьких, бо її мама й справді ніколи цього не робила! Десять після десятої години вечора, коли покоївка випроваджувала останню групу приватних учнів, мама клала собі на стіл купу учнівських зшитків для виправлення і натискала на гудзика, щоб з'явилася куховарка Маринка для короткого обговорення меню на завтра та для одержання грошей на базар. До пізньої ночі горіла в кабінеті мами лампа: після перевірки зшитків вона витрачала ще півгодини на продумування своїх шістьох лекцій наступного дня в чоловічій гімназії. Мама заробляла часом навіть більше від тата, бо татів адвокатський заро-

біток не був і не міг бути постійно однаковим, а мама завжди мала три джерела прибутків: чоловіча гімназія, пансіон і приватні лекції відсталим дітям.

Основною кліентурою татка було довкільне селянство, він був справді народним адвокатом: кожного базарного дня на його дуже просторім подвір'ї стояли підводи селян-клієнтів. Не бракувало й міських клієнтів, бо тато мав дар слова і часто вигравав процеси зовсім безнадійні, чим теж зробив собі ім'я не тільки серед бідних, яких приймав безплатно. Підростаючи, Наталочка почала виявляти деяке зацікавлення татковою діяльністю, і татко час від часу брав її з собою в суд на цікаві розправи... Він твердив, що для цього можна навіть і гімназійних лекцій не прослухати, бо його Наталка здібна і вмить наздожене прогаяне. Сидячи в залі суду, Наталочка з гордістю вслухувалася в таткові блискучі промови, що захищали покривдженого, ображеного, зацькованого і що вміли з нічого зробити «щось», цілковиту безнадію перетворити в блискучу перемогу справедливості! Наталя твердо вирішила, що буде працівником слова і піде слідами своїх батьків, ідеалістів-народників...

У татовій голові тим часом дозрівала думка про те, щоб зробити зі своєї одиначки адвокатку, і він почав привчати її до прилюдних виступів: наказував плинно розказати щось недавно прочитане, учив її, як треба стояти під час прилюдної розповіді, і категорично забороняв допомагати собі руками. Татко твердив, що слово — така могутня сила, яка не потребує рук собі на допомогу, і що тільки бездарні промовці вимахують у повітрі

руками... Він казав, що мріє передати свій досвід донечці разом із чималою вже юридичною бібліотекою. У своїх мріях він уже бачив її (молоду адвокатку) під час її виступу в суді: в чорній, без жодних прикрас, але добре пошитій сукні з білим комірцем довкола шиї...

Сувора й скупа на компліменти мама з цікавістю прислухувалася до цих домашніх виступів своєї одиначки, а після їх закінчення кликала Наталю до свого кабінету, де й обговорювала з нею всі зроблені нею помилки... А список тих помилок мама завжди мовчки складала сама, уважно вслухуючись у Наталчині, часом незграбно побудовані речення... Мама, однак, мала свою власну мрію щодо своєї одиначки: викладач літератури вбачав іскру літературного таланту в дитячих писаннях Наталі та рішуче радив відповідно спрямувати її духовий розвиток. Саме тому мама запровадила виучування чужих мов з уст відповідних осіб у своєму пансіоні, а з початком вакацій везла до своєї матусі на Полтавщину не тільки відповідні сукні для своєї одиначки, але й відповідну лектуру: повні валізи дбайливо підібраних творів з української та чужих літератур... Там, у невеличкім маєтку Наталиної бабусі відбувалося читання спочатку зразків і уривків, а пізніше й оригінальних творів кращих майстрів чужих літератур; там же відбувалося й прищеплення любови до рідного слова й до рідної пісні з уст бабусі, що завжди була живим джерелом народної стихії, живучи зимою з батьками Наталочки та гостячи їх літом у селі на Полтавщині. Кобзар Шевченка та «Енеїда» Котляревського були настільними книгами, а поруч із ними Марко Вовчок, Олесь, М. Коцюбинський, Леся Українка...

Але, на думку Наталиної мами, цього було замало: треба було забезпечити високу освіту для Наталочки! Отож, зразу ж після скінчення гімназії були заплановані Бестужевські Жіночі Курси в Петербурзі та остаточне вивершення духового розвитку за кордоном, де якраз і має стати в пригоді знання чужих мов. Це була покищо далека мрія-мета, якою загорялася поступово й сама Наталочка, і саме це тішило батьків її... Різниця в їхніх поглядах на майбутнє своєї оди-далека мрія-мета, якою загорялася поступово й адвокаткою, а мама письменницею. Щождо самої Наталі, то вона схилялася в бік маминих мрій і, будучи гімназисткою, писала вже »твори«, які викладач літератури зачитував у всіх клясах чоловічої та жіночої гімназій.

Для здійснення мрії-мети тато й мама (кожен зокрема!) склали свої ощадження до банку з призначенням Наталочці, коли досягне повноліття. Але... далеко ще було до її повноліття, коли большевицька революція обернула всі заощаджені тисячі в нуль, а мрію-мету в спогад про катастрофу... Усе пішло прахом! Хоч на початках совладу батьки Наталі були обоє ще в силі віку (між 40 і 50), вони, однак, не пішли на шлях співпраці з червоною московською тиранією: тато не схотів бути советським адвокатом, а мати рішуче відмовилася виховувати дітей в безбожному й інтернаціонально-комуністичному дусі. Обом дала притулок бабуся: її популярність серед селян довкілля на деякий час забезпечувала недоторканість її самої, всіх її рідних і навіть малого маєтку...

Для Наталі не було іншого виходу, як одержувати советську вищу освіту, хоч вона й критику-

вала її нещадно. Сталося так, що незабаром, після її одруження з Михайлом, на селі померли бабуся й тато, і тоді Наталина мама, позбавлена навіть і найменшої пенсії через брак стажу в советській школі, назавжди оселилася з родиною Гринів у Києві. Родився Славко, і тоді він один замінив багатьох: він став об'єктом дбайливої виховної опіки з боку старшої вже віком учительки, а коли підріс, то вона ж, а не хтось інший, віддавала йому свій педагогічний хист і досвід...

* *
*

Коли повечеряли нічим не заправленою картоплею в першій годині ночі, Наталя доповіла старенькій, що Михайлові в перегляді його справи відмовлено...

— Тепер іще дбайливіше треба підтримувати Михайла! — озвалася стара вчителька, і голос її бринів так наказово, як колись: — І духово, і матеріально! Чуєш, Наталочко? Ти не смієш занепадати духом! Нехай не тріюмфують Найдіси та Охліна з нагоди загибелі всієї родини Гринів! Ви обоє ще в розквіті віку, але... він у кайданах, а ти без них, і тому головна й вирішальна роля належить тепер тобі! Советська політика мінлива, і вигляди на перегляд справи з часом можуть покращати, а він там помре тим часом, якщо ти не дбатимеш про нього як слід! Працюй і посилай йому гроші, листи й пакунки!

— Ні листів, ні пакунків не можна тепер посилати! — відповіла Наталя: — Тепер же тільки грудень, початок зими... Ти ж знаєш, що навігація на...

— Знаю! Знаю! Пакунки почнеш посилати з весни, а тепер підтримуй його телеграмами та

грошима телеграфом! — тут старенька зробила чималу павзу, і її ще й досі чорні брови зійшлися до купи: — До речі кажучи, це добре, що не можна тепер листів писати! Лаконізм телеграм дозволить тобі на деякий час замовчати факт Славкової смерті! Та ка вістка, напевно, зробила б Михайла неспроможним до дальшої боротьби!

Наталя жадібно пила міцний напій тих коротких наказових речень, і їй було нестерпно соромно за свою власну малодухість. Як могла вона аж до такої кволости духу дійти, щоб шукати порятунку під колесами потяга?! І це було лише півтори години тому! Як могла вона забути про свою, так жорстоко занедбану матір?! А мати — це ж вона сама в минулому! Це живий зв'язок із предками! Це голос поколінь!

Пильно вдивляючись у власну матір новими очима, Наталя відразу ж зауважила, як різко постарілася, як схудла її старенька: обтягнені тоненькою блідою шкіркою скивиці, загострений ніс на страждальнім обличчі, надто цупко стулені до купи безкровні уста, високе чоло й невеличкі карі вольові очі під виразно окресленими, ще й досі несивими бровами... Сам Бог їй ті брови подарував! Не даремно ж бо вміла вона без крику й без зусиль підкоряти своїй волі численних учнів, — і то не дівчат, а хлопців!

— Ти справжнісінький кістяк, моя матусе чорнобрива! На тобі можна б остеологію вивчати! А одяг! Ти довгими роками латаєш і перелицьовуєш мої недоноски! Ти віддаєш усю себе мені, а натомість від мене не вимагаєш нічого! Ти кожен смачніший кусочок Славкові віддавала та відклала набік усе те, що годилося для пакунка Ми-

хайлові, а сама... ніколи навіть і не натякаєш мені про твої власні потреби... А я дивлюсь на тебе щодня і... не бачу! Прости мені! Я... завинила!

Ховаючи своє залляте пожежею сорому обличчя, Наталя низько схилилася й поцілувала воскову руку матері. Тієї ж таки ночі Наталине життя виповнилося змістом по самі вінця: треба покликати лікаря до старенької, треба покращити її... якщо не одяг, то бодай хоч їдження, треба посилати телеграми й гроші, листи й пакунки Михайлові! Треба працювати щосили, щоб мати на це все гроші!

Запрошений до старенької доктор Сукачівський наказав їй їсти сиру й свіжу телячу печінку. Наталя дістала кусочок, змолола його на м'ясорубці, посолила, але... мама відразу ж виплюнула все те, що взяла до уст...

— Я не можу! Це бридке до...

— Ти вольова людина, мамо, і ти му си ш їсти сиру печінку, бо вона поставить тебе на ноги! Так сказав доктор! Якщо ж тебе не підкріпити зараз же, то буде запізно, і ти незабаром помреш, а я тоді піду... під потяг! Я...

І тут Наталя, як та маленька Наталочка, що провинилась, розказала мамі те, що досі замовчувала про свою спробу втечі з життя... Чорні, неначе намальовані брови старої вчительки зійшлися до купи, утворюючи одну спільну хвилясту лінію над карими вольовими очима, а тонкі безкровні уста стиснулися ще цупкіше...

— Я бачу, що я справді потрібна тобі! Добре! Я... їстиму сиру печінку! Але, як же ти її щодня для мене діставатимеш?! Тобі ж і дихати ніколи!

— Поперше, не щодня, а що два дні, бо тепер зима, і її легко зберігати на холоді! А подруге, я вже домовилася з м'ясником: він що другий день відкладатиме для мене набік один фунт свіжої телячої печінки, а ти собі ділитимеш на два дні...

— Добре!

Наталя що другий день вставала в шостій, бігла до м'ясника перед сьомою, підтюпцем несла додому здобутий кусочок свіжої печінки і, похапцем напившись чаю, бігла знову: до трамвайної зупинки, щоб (не дай, Боже!) не спізнитися на роботу! Це були нелегкі ранки, але вона все це робила з легкою душею, радісно й завзято. Не минуло й місяця, як мама вже ходила по хаті, і вони обидві тим тішилися, а зокрема й особливо мама: вона ж бо могла ще віддати рештки сил своїй одиначці!

З початком 1939 року Наталі пощастило: її запросили на вечірню зміну до Пляново-Виробничого Відділу для співпраці над річним звітом. Майже півтора місяця працювала, не маючи неділь, по дві зміни щодня, а інколи й більше, але наслідки були досить відчутливі для Наталиного бюджету: вона заробила майже 900 карбованців, не рахуючи своєї щомісячної платні. Віддала майже всі свої борги, в тому числі й Мусі, післала Михайлові трохи грошей телеграфом та зробила невеличкий запас харчів для себе з мамою з метою покращити її харчування.

Працювала по 16 годин щодня з напруженою увагою, щоб (не дай, Боже!) не помилитися, бо ж тоді негайно пришиють їй шкідництво! На перший погляд може здаватися, що така навала розумової праці могла знищити Наталин організм, але в дійсності саме ця навала розумової праці р я т у в а л а її від занурювання у свою власну біду! Поверталася додому вночі в трупному стані, падала в

ліжку, як той зрізаний колос, і спала якимось дивним сном, що межував зі смертю. Зранку старенькій не так то й легко було повернути Наталю до дійсності! Таким чином не було ч а с у для спогадів про Славка та для думання над безнадійністю становища Михайла. Міцному спанню Наталі сприяло ще й те, що в помешканні стало значно тихше, зокрема вночі. Найдіси ходили тепер навшпинячки й розмовляли пошепки, щоб не порушувати Розочкиного сну, а якщо й співали або лаялися інколи, то дозволяли собі цю розкіш тільки тоді, коли Розочка не спала. Потопаючи в стихії захоплення власною дитиною, вони, здається, зовсім щиро почали забувати про Гринів: Наталі вони навіть і в неділю не бачили, Славко перестав існувати, Михайло був десь страшенно далеко, а стара бабуся сиділа так тихо в своїх сінях, як та мишка в норі... Отак нічим і ніким не роздмухувана ненависть Найдісів, якщо не погасла, то принайменше зменшила яскравість свого горіння, поступово вкриваючись легким попелом прожитих днів. Усвідомлюючи, що від найменшого подуву уст легким попелом присипана ненависть вмить розгориться й палатиме знову, Наталя свідомо уникала будь-якої дотичности так з Найдісами, як і з Охліною... Лише інколи на світанку, коли Наталю будив плач Розочки, з'являлося перед її внутрішнім зором струнке Славкове тіло, що корчилося в муках на білому ліжку... І тоді вона вже не чула плачу Розочки, а чула його (Славків) крик і шепотіла сама до себе: »Одну дитину винесли, а другу занесли!« І тоді спогади суцільною стіною ставали довкола її ліжка, а перед заплющеними очима мчав кінофільм, що показував останні тижні Славкового життя...

Так минув січень і лютий 1939 р. У тресті Наталине становище було без змін: Іван Павлович

продовжував бути сухим, суворим і вимогливим щодо кількості, якості й терміновості доручуваних їй завдань. Він запровадив звичай, що Гринь мусить безплатно виконувати обов'язки всіх відсутніх: хворих, відпускних, відраджених і навіть арештованих. Спочатку Наталі було дуже тяжко все це виконувати, але з часом ставало все легше й легше, бо ж саме оце виконування обов'язків усіх відсутніх поступово зложило їй капітал широкої орієнтації в усіх справах відділу. Її платня залишалася все на тому ж мізерному рівні (450 карб. на місяць), її посада продовжувала мати все ту ж таки саму скромну назву рядового інженера-економіста, а трикутник*) тресту продовжував не визнавати її стаханівкою, ані навіть ударницею. А тим часом авторитет її, як працівника високої кваліфікації, виростав, як те тісто на дріжджах. Вона ж бо легко могла замінити кожного, але ніхто не міг замінити її! І сталося це якось непомітно для самої Наталі та її всемогутнього начальника: його мозоля почала ще гостріше щеміти, коли він, нарешті, усвідомив собі, хто зробив оцю ненависну Гринь всезнайкою! Отак пошився в дурні «мудрий вождь» тресту республіканського масштабу!

Минав час: дні з математичною закономірністю складалися в тижні, а тижні в місяці... Наталіне життя мало зміст, але було позбавлене радості, а людині трудно жити зовсім без радості! Хвилинами до болю, до крику бракувало Славка... Інколи рвучко оглядалася й спинялася на вулиці, бо чула, що її кличе Михайло...

Єдиним другом і порадником була мати, що так владно кликала її до дальшої боротьби. Здоров'я

*) Трикутником називалася «трійця», що керувала життям установи, фабрики чи совгоспу і складалася з адміністрації, комфракції та місцевому.

старенької під впливом сирої печінки справді направилося, і вона радісно й завзято виконувала всю хатню роботу та ще й читала багато. Її обов'язком було читати принесені Наталею часописи та інформувати її про всі важливі новини. Це була не абияка допомога, бо Наталині очі не витримували вже кільканадцятигодинної праці щодня, і тому часописів вона не читала зовсім, покладаючись на те, що під час вечері, яка грала роль спізненого обіду, мама їй все потрібне розкаже...

Одного разу, десь на провесні, прийшовши додому, Наталя пошепки розказала старенькій новину, яку передавали з уст в уста пошепки: нема вже Єжова, і невідомо, де він подівся, але на його стільці сидить... Берія!

— О! — жваво відгукнулася старенька: — А чи відомо тобі, що на останній сторінці «Комуніста» я знайшла коротеньке, петитом надруковане повідомлення про те, що управління НКВД АМССР*) мало дуже поважні хиби в своїй праці, — зокрема застосовувало до арештованих неприпустимих метод слідства...

— Ну, і яке мені діло до АМССР? — подразнено спитала втомлена до трупного стану Наталя: — Дай мені швидше їсти, матусе моя чорнобрива!

Коли Наталя задовольнила свій голод, старенька знову повернулася до тієї ж теми.

— Тобі теж є діло до АМССР! Не можуть же вони писати, що по всіх управліннях НКВД слідчі тортували арештованих! Тому й друкують петитом на останній сторінці про «неприпустимі методи слідства» в управлінні НКВД АМССР за Єжова! Це чергова відлига, черговий клич Москви «Дайош назад!» А якщо взяти до уваги ще й новину про усунення Єжова, то...

*) Автономна Молдавська Советська Соціалістична Республіка.

— То щó, матусенько моя розумиста?! Щó?

— Завтра тобі треба не йти, а бігти до Рожновського та спитати його, чи не слід тепер удруге порушити клопотання про перегляд Михайлової справи... Тобі ж увесь зміст обвинувачень відомий! Відомо тобі також і те, що він винним себе не визнав! Отож, татко твій сказав би, що вирок незаконний... А тепер є влучний час, щоб...

Наталя схвильовано поцілувала високе чоло старої вчительки-народниці.

* * *

*

— Який же ви молодець, що так своєчасно до мене прибігли! — захоплено похвалив Наталю Рожновський, а його сірі гострі очі на сірім тлі втомленого обличчя заіскрилися срібним сяйвом та ще й від себе додали, що вона й справді молодець. — Нема Єжова! Є Берія! Повіяло іншим вітром! З вашими даними тепер уже можна сподіватися на успіх, але...

— Яке «але»? — з тривогою спитала Наталя: — Кажіть! Не мучте мене! Я дочка адвоката і знаю ціну адвокатським «але».

— Але ж ми не маємо заяви з підписом вашого чоловіка, а тепер, як на біду, нема поштового зв'язку з Колимою, щоб таку заяву від нього одержати! — усе це говорилося так властивою Рожновському скоромовкою, а сірі сталеві очі, пробігши по вбогому плацику й чорній без жодних прикрас шапочці, спинилися на восковім жіночім обличчі з білими, як папір, устами та брунотно-синіми півколами під очима: — Чекати до літа неможливо! Треба ловити момент! Треба, щоб ви не побоялися не тільки написати, але й підписати заяву від вашого імені! А ви ж... з такими труднощами повернулися назад на роботу... Ви, мабуть, не

відважитесь поставити ваш підпис на подібній заяві... Це, зрештою, зрозуміло: на вашому місці кожна побоялася б компромітувати себе в очах влади! Ви... подумайте! Зважте все як слід і, якщо надумаєтесь дати ваш підпис, приходьте до мене! Два-три дні ролі не грають! Але не думайте довгими тижнями, бо...

— Мені нема над чим думати! Проінструктуйте мене, як написати заяву, і я завтра принесу її вам!

Наступного дня Наталина заява була вже в руках Рожновського. Зміст її нічим не відрізнявся від попередньої Михайлової заяви, тільки було написано її від імени дружини арештанта. Рожновський перечитав, подекуди ледь-ледь поправив, закликав друкарку й розпорядився надрукувати в трьох примірниках, а Наталі сказав почекати... Наталя слухняно підвелася, щоб вийти з кабінки до почекальні, ураховуючи, що, поки її заява друкуватиметься, Рожновський встигне прийняти одну, а може, й двох клієнток...

— Ні, ні! Ви мене хибно зрозуміли. Тут почекайте!

— Та ж там на вас чимала черга чекає!

— То нічого! Я маю поговорити з вами, а іншої нагоди, мабуть, не матиму... Сідайте, прошу вас, і не турбуйтеся чергою!

Наталя присіла на самому крайчику стільця...

— Ні, як слід сідайте! — усміхнувся Рожновський самими лише губами й зубами, бо його гострі очі не усміхалися зовсім, і саме це насторожувало: чи не сталося, бува, ще якесь лихо?

— Коли це ви були в мене останній раз? — почав Рожновський здалека.

— О, давно вже, якщо моя вчорашня візита не в рахунок! У грудні минулого року.

— Я пам'ятаю, що ви втекли, не дочекавшись кінця моєї розмови з Полтавою!

— Так, утекла!

— Ну, а перед тим чому так довго до мене не заходили? Я не раз допитувався в нашої секретарки, чи не були ви, а вона раз-у-раз відповідала мені, що вона не може запам'ятати всіх моїх клієток, які приходять по довідку і, одержавши її, відходять... Отож, я й рішив, що ви, не заставши мене, одержали довідку в справі вашого чоловіка від секретарки і тому не приходили більше...

— А чому вас так цікавить причина мого невідвідування вашої консультації? — питанням на питання відповіла Наталя.

— З охотою поясню вам: я дуже нетерпеливо чекав вашої візити, бо мав конечну потребу поговорити з вами про нашого спільного друга юних літ...

— Про котрого це друга юних літ? — розгублено перепитала Наталя: їй здавалося, що у втомленій і переобтяженій всякими справами голові адвоката щось помикитилось, бо ж спільних юних літ у них не було й бути не могло.

— Хоч ви й молодші від мене, але друг юних літ у нас один — спільний для обох! — продовжував Рожновський, пильно дивлячись в обличчя своєї клієнтки: — Сталося так тому, що він кінчав два факультети: перший юридичний зі мною, а другий... з вами й Гриньом, який ще не був тоді вашим чоловіком... Це ж саме цей друг юних літ і спрямував вас до мене... Це ж саме він розказав мені про вас і про Гриня, навіть і про Гринів знаменитий скок на стіл... гідності назустріч!

— Соломон! — надто голосно вихопилося Наталі з горла: — Мудрий добрий Соломон! Перекажіть йому щирий привіт від мене! Скажіть йому, що я незабаром...

— Не можу!

— Чому?!

— Соломон за межами досяжності.

— Арештований?! — Наталині ясно-карі очі стали вмить круглими й вимогливими: — Кажіть! Чому ж раніше мені про це не сказали?!

— Та ж тому й не казав, що останніми місяцями не бачив вас! Щоправда, я й не писав до вас... Але не писав тому, що я дуже зайнятий, а також і тому, що все сподівався побачити вас...

— Кажіть же! Кажіть! Де він тепер? Що з ним? Коли арештований?

— О, вже давненько! У жовтні минулого року за троцькізм! Спочатку він сидів у Холодногірській в'язниці, де я не раз бачився з ним...

— Як?! Хіба з арештованими можливо бачитись?!

— Для вас неможливо, а для мене, як адвоката по спецсправах, можливо! Я взявся вести його справу безплатно, як колеги, ну і вів її сумлінно, але, на жаль, без позитивних наслідків. Він самотній: нікого не має, ніколи не був одружений. Уявіть собі таку самотню людину у в'язниці! Він дуже просив мене переказати вам про його біду: він плекав несміливу надію на те, що, може, ви принесете йому пару чистої білизни. Я обіцяв йому: я навіть телефонував до вас на службу, але мені відповіли, що вас нема, що ви у відпустці... Тоді я спитав, чи ви в Харкові проводите вашу відпустку, і мені відповіли, що так... Це було...

— У листопаді минулого року! — упевнено сказала Наталя.

— Що ж ви робили тоді? Де були? Чому навіть і під час вашої відпустки до мене ні разу не зайшли? Чому навіть ні разу не зателефонували до мене?! Чому...

— Спиніться! Не дорікайте! — пошепки, але поважно й владно озвалася Наталя: — Протягом

моєї відпустки я... чергувала день і ніч біля мого смертельно хворого сина в лікарні... Той, хто говорив із вами телефоном, міг дати вам число мого телефона до лікарні, але він цього не зробив! Мій син умер на моїх руках, я йшла сама-самісінька за його домовиною... Я тоді хотіла подзвонити до друга юних літ, Соломона, але я цього не зробила, оберігаючи його від компромітації... Я тоді... Мене...

— Ой, вибачте мені мою нетактовність! Але я справді не знав... про смерть вашого сінка! Я... поміг би вам у тих тяжких днях, якби знав! Не вірите? Я співчуваю...

— Вірю... І... дякую!

У цій хвилині яскраво нафарбована друкарка принесла Наталину заяву в трьох примірниках: поклала на стіл і мовчки вийшла...

— Що ж далі з Соломоном?

— Що ж далі? Далі звичайна історія: застосували до нього неприпустимих метод слідства, а він, як вам відомо, інтелігент кабінетного типу... Розколовся й підписав! У грудні повезли його етапом на північний курорт, і він у дорозі помер. Він усвідомлював, що вмирає, і попросив свого товариша по біді, що їхав у тім же вагоні, щоб він, при першій же можливості, пишучи до своєї дружини, а моєї клієнтки, передав від Соломона прощальний привіт Наталці й Степанові, себто вам і мені, але без зазначення прізвищ... Труп його викинули з потяга в глибокі сніги сибірської тайги. Оце й усе!

З цими словами Рожновський присунув до себе ближче друковані на машинці аркуші, перечитав їх мовчки, швидко бігаючи з рядка в рядок сірими гострими очима...

— Підписуєте? Чи, може, ще подумаєте? Сім разів відміряй, а лише раз відріж!

Виструнчившись на своїм стільці, Наталя чітко підписалася на трьох примірниках своєї заяви про перегляд справи її засланого на Колиму чоловіка Михайла Гриня. Отак почалася вдруге справа про скасування вироку трійки НКВД, винесеного без визнання вини з боку обвинуваченого.

Далеку дорогу додому йшла пішки, відчуваючи, що сталася подія надзвичайної ваги, а перед її внутрішнім зором раз-у-раз з'являлося обличчя Соломона саме таким, яким вона його бачила востаннє: вже постарілим, укритим сіткою рясних зморщок, з виразними ознаками віспи та великими сумними й глибокими, як сама вічність, очима... Зустрівши її випадково і вмить збагнувши, що вона є «жінкою ворога народу», він не втік від неї! Ні, ні! Це ж саме він зв'язав її з Рожновським та ще й дав їй пару корисних порад щодо реалізації належного їй права на труд! А коли вона влаштувалася, нарешті, на попередньому місці праці, то подякувала йому телефоном тими скупими, але змістовними словами, які підказало їй її сумління... Ще пару разів телефонувала, але їй відповіли, що його в консультації нема. До нього більше не ходила і його до своїх сіней в гості не запрошувала, бо саме таку поведінку диктував їй страхом обтяжений розум: ще, не дай, Боже, скомпромітує його знайомством з «жінкою ворога народу!» А так їхні три побачення в консультації, напевно, пройшли непомітно для тих, хто (з доручення НКВД) за всіма стежить і про все зауважене доносить! Соломон мав її службовий телефон, але чомусь ні разу до неї не зателефонував, і це ще більше переконувало її в тому, що і їй не слід нав'язуватися в сучасних обставинах. Мало до чого можуть докопатися, якщо потягнуть за нитку їхньої дружби юних літ! Якщо Соломона арешто-

вано, то не з причини його дружніх стосунків із нею! »За троцькізм«, сказав Рожновський, а він же знає, бо вів Соломонову справу! Якби після смерти Славка хтось утовкмачив їй в голову, що ув'язнений Соломон сподівається одержати від неї передачу, то вона, безумовно, стала б у чергу під добре знайомими мурами Першої Холодногірської та передала б Соломонові 2-3 пари чистої Михайлової білизни! До речі, вони обоє однакового росту. Але їй ніхто про це не сказав, а сама вона до такої міри була в полоні своєї втрати, що з поля її зору випали не лише Соломон і Рожновський, а навіть і тато покійного Славка! Забула тоді про нього: не посилала ні листів, ні пакунків, ні грошей, ні навіть телеграм! Це був стан крайньої перейнятості смертю Славка, коли ця Смерть затулила собою всесвіт! Розуміється, цей стан крайньої перейнятості чимось одним не може тривати роками, а якщо в окремих випадках триває задовго, то людина збожеволіє. Нормальна людина з гоном часу починає бачити ще й інші важливі речі, крім об'єкту своєї перейнятості... Отак Наталя побачила Михайла в кайданах та свою стареньку в стані крайньої мізерії, які чекали на її увагу до себе... І вона свою увагу їм ось тепер віддає сумлінно! Віддала б якусь частину своєї уваги й Соломонові, якби дізналася своєчасно про його біду! Але... запізно! Давно вже викинуто Соломонів труп у глибокі сніги тайги! Прощай, мудрий і добрий друже! Спогад про твою мудрість і добрість, про твої великі, завжди засумовані й глибокі, як сама вічність, очі Наталя понесе до могили!

* *
*

Згідно з тарифом, Наталя мусіла вносити щомісяця до каси консультації 100 карб. на ім'я Рож-

новського за переведення вдруге порушеної справи. Це було нелегко! Але кожен інший адвокат брав би ще й для себе особисто без розписки каси консультації, а Рожновський не брав для себе особисто нічого! Наталя поспішила повідомити Михайла про те, що справу його порушено вдруге, а сама почала неухильно стежити за кожним кроком просування справи вперед. Часто бачилася з Рожновським і була в курсі найменших успіхів чи перешкод...

Перша стадія полягала в тому, щоб добитися від Харківського Облпрокурора по спецсправах постанови про опротестування вироку трійки НКВД, що засудила Гриня на 10 років у далеких таборах тяжких примусових робіт, не взявши до уваги того факту, що Гринь винним себе не визнав. Обізнаний з подібними справами Рожновський твердив, що при наявності «свіжого повітря», що ним повіяло від моменту усунення Єжова та призначення на його пост Берії, вирок трійки мусить бути опротестований. Наталя слухала його з приємністю, але не хотіла пускати надії собі в душу, щоб вона, бува, не угніздилася передчасно, бо ж потім, у разі фіяско, буде надто тяжко гніздо надії руйнувати, щоб уже назавжди вигнати її геть... І так минали насичені працею дні, минали й ночі майже без сну, бо були вони рясно помережані примхливими візерунками тієї надії безнадійної, що всупереч наказам волі таки будувала собі гніздо... Десь на початку червня, коли Наталя, зайнявши чергу, сиділа в товаристві численних клієнток Рожновського, терпеливо чекаючи його появи, задзеленькотів телефон, і яскраво нафарбована секретарка зняла рурку:

— А, це ви, товаришу Рожновський! Що?! — тривала павза, протягом якої секретарка уважно вслухується: — Добре! Ось я зараз спитаю і, якщо

вона тут є, то... Добре! А коли ж ви прийдете? Бо ж тут до вас жінок так багато, що й сісти ніде! Не раніше шостої? Добре, я їм так і скажу!

Поклавши рурку на місце, фарбована секретарка звернулася до гурту жінок у почекальні:

— Рожновський буде тільки після шостої! У кого черга далека, раджу піти собі кудись по справах або до парку, а першому десяткові є сенс чекати тут. Це — поперше, а подруге: чи є тут, серед вас товаришка Ринь Наталя Іванівна?

— Я — Гринь Наталя Іванівна. Може, ви не дочекали першої літери? — озвалася Наталя і рвучко підвелася, відчуваючи, що повітря в почекальні вагітне якоюсь надзвичайною новиною, що має стосуватися саме до неї...

— Можливо! І навіть, напевно, так і є: Гринь! Товариш Рожновський просив мене привітати вас, бо вирок у справі засудження вашого чоловіка на 10 років уже опротестовано!

— Це точно! — додала після деякої павзи секретарка, спостерігши, що ця дивна Гринь із восковим обличчям покійниці дивиться на неї широко розплющеними, круглими очима і... мовчить, неначебно не розуміє змісту новини (а може, вона глуха?): — Ви - рок трій - ки НКВД о - про - те - сто - ва - но! Чуєте? Розумієте? Вітаю вас, товаришко Гринь!

— Вітаємо! Вітаємо! — сполоханими бджолами загули жінки довкола: — Яка ж ви щаслива! Чоловіка виправдано! Ви ж тільки подумайте!

— Е, до повного виправдання ще далеко! — повчально озвалася секретарка: — Залишаються ще дві інстанції — Республіканська Прокуратура УССР у Києві та Верховна Прокуратура ССРСР у Москві. Але першу стадію в Харкові вже перей-

дено з успіхом, бо ж вирок трійки опротестовано!
Я вітаю вас, товаришко Гринь!

З цими словами фарбована секретарка міцно і, неначебно, щиро потиснула Наталину руку.

— Дякую. Прошу вас переказати мою якнайщирішу подяку товаришеві Рожновському! — повільно, з трудом витискаючи з себе слово за словом, відповіла Наталя і рішуче попрямувала до виходу.

* * *

*

У зв'язку з переходом справи до Києва виникли нові труднощі, бо після зміни особи, що очолювала НКВД СРСР, бурхливими потоками поплили заяви про перегляд справ навіть і з боку тих, які підписали протоколи обвинувачення: наявність власноручного підпису під визнанням вини пояснювалася застосуванням неприпустимих метод слідства... Республіканська Прокуратура була перевантажена подібними заявами і, хоч справа Гриня дуже суттєво від інших відрізнялася саме тим, що він не підписав вини, але... вона могла місяцями лежати, очікуючи своєї черги під навалою інших заяв... А тим часом від Михайла приходили вістки скупі й сумні: від них віяло занепадом фізичним і духовим, ба навіть холодом близького вже кінця... »Уже, мабуть, недовго добуватиме він золото з вічно-промерзлого ґрунту для батьківщини соціалізму!« — гірко думала Наталя, і теж саме вголос, неначебно читаючи її думки, твердила старенька та наказувала підтримувати Михайла всіма можливими заходами. Отож, з початком навігації Наталя почала слати пакунок за пакунком, але з його листів і телеграм було видно, що не всі пакунки досягали його рук: може, десь пропадали в далекій дорозі (14000 клм.!), а може, досягнувши Колими, прилипали до чийось

рук? Один пакунок вернувся назад пограбований: ковбасу «саямі», масло топлене й гарні цукерки було зі скриньки вийнято, а сухарі потовчено на дрібні кусочки й перемішано з цукром в одну кашу. Рівнобіжно з пакунками Наталя послалала невеличкими сумами гроші, коротенькі листи й телеграми, уперто замовчуючи Славкову смерть, бо ж треба було оберігати й підтримувати Михайлову духову відпорність для дальшої боротьби! А вістка про смерть єдиного синка-улюбленця могла остаточно вбити волю до боротьби за краще завтра. Тепер головним завданням Наталі було прискорювати перегляд Михайлової справи, бо... аж так довго очікуване виправдання могло прийти за пізно, — зовсім так, як за пізно одержав Славко Гринь сухе й тепле помешкання та відповідний лікарський нагляд! Зовсім так, як за пізно дізналася вона про те, що ув'язнений Соломон очікував від неї передачі! О, Наталя вже добре знала ціну того маленького жорстокого слова «запізно!»

Щоб прискорити просування справи в Київській Республіканській Прокуратурі, потрібні були гроші для оплати подорожі адвоката до Києва й назад, його готелю, харчування та ще й усіх тих збитків, які він евентуально матиме через свою неприсутність у Харкові, де на нього щодня чекають якісь справи в судах та численні черги клієнтів у почекальнях. Про таку розкіш Наталя навіть і мріяти не сміла! Щомісячні внески до консультації, пакунки й гроші Михайлові, сяке-таке прохарчування себе й матері, — усе це разом узяте не тільки ковтало її мізерну платню, але й примушувало знову влазити в борги, а цього Наталя не терпіла: борги заваджали їй спати! Отож, довелося знову стати на шлях крайнього обмеження своїх власних та материних потреб, але й це не допомгло, і до тих

жалюгідних сіней, що грали ролю їхнього помешкання, постукав голод... Купували для себе найдешевші харчі: дрібнесеньку картоплю, яку варили собі »в кожухах«, чорний хліб із гостюками, цибулю, що була того року дешевою, та трошки олію... Зроблений в лютому запас харчів давно вже вичах, а заробити надурочно можна було лише з початком наступного року в Пляновому Відділі, якщо... запросять! Наталя брала приклад зі своєї старенької, що була чудовим зразком панування духа над тілом: бувало, стоїть у шафі цілий кілограм топленого масла, але ним не вільно заправити пішоняної юшки, бо...

— Масло, Наталочко, для Михайла: він же в кайданах, а ми обидві — без них!

— Ну, але візьми сьогодні хоч ложечку чайну, заправ юшечку! — просить Наталя, як колись, бувало, в дитинстві про кусочок хальви просила...

— Ні! Стидайся, Наталко! Та ж твій синок покійний ніколи нічого не взяв собі в рот із приготовлених для татка ласощів!

Це вже був аргумент такої виключної ваги й переконливості, що Наталя не могла заперечувати, бо їй ставало соромно за свою власну малодухість. Отож, взоруючись на матір і синка покійного, жила надголодь...

Якось раз під час перерви, коли всі співробітники її відділу попивали солодкий чайок, сидячи за своїми столами та споживаючи куплені в буфеті ласощі, Наталя, як звичайно, ковтала гарячу воду з чорним хлібом, не беручи участі в жвавій розмові загалу... Раптом до неї підійшла дівчина-статистик, Валя Мар'яш і, поклавши Наталі перед самі очі свою торбинку з цукром, сказала тихо:

— Візьміть собі цукру до чаю!

— Навіщо? — спитала Наталя: — Я не люблю надто солодкого чаю!

— Та... ви ж несолодкий чай щодня п'єте! Хіба ж я не бачу?! Я вже давно спостерігаю і все бачу: і цей чорний хліб із гостюками, і ту гарячу воду, яку ви берете собі з крана безплатно!

— Ти помиляєшся! У мене щодня є цукор до чаю! Забери назад твою торбинку з цукром! Чуєш? Я знаю, що ти добра дівчина, але... більше ніколи цього не роби, якщо не хочеш мене ображати! Зрозуміло?

Глянувши в обличчя Наталі Іванівни, Валя зрозуміла: вона не тільки забрала свою торбинку з цукром, а ще й додала пошепки:

— Вибачте! Не гнівайтесь на мене!

Наталя рвучко підвелася й вийшла геть... Побігла сходами вгору, де була вже не їхня, а інша установа, де були вже не ці (так добре відомі!), а інші, незнайомі люди... Там спинилася в кутку, під вікном, спиною до людей, обличчям до вікна, що виходило на глуху високу стіну, — там, стиснувши кулаки й зціпивши зуби, стримала сльози... Лише дві (неслухняні!) впали їй на кулаки, що лежали на підвіконні, і були ті дві сльозинки пекучі, як іскри... Це вже справді було трошки забагато, — отака-от милостиня цукром від добросердечної Валі! А коли ввечері того дня розказала про цей випадок матері, то одержала ось яку оцінку:

— Дрібниця! Ніщо в порівнянні з терпіннями Михайла! Не будь такою діткливою! А що цукру не взяла, то це правильно! Хвалю. Як же там посувається Михайлова справа в Києві?

— Покищо ніяк не посувається, матусе! Але ж ти знаєш, що я завела дружбу з секретаркою консультації Рожновського і тепер щодня від неї дізнаюся про всі рухи Рожновського: щó він робить, куди має намір їхати, тощо... Якби навіть і

надсподівано він їхав до Києва, то я вже такої нагоди не прогавлю!

— Молодець! — скупим, єдиним словом похвалила свою одиначку стара вчителька, мішаючи на примусі нічим не заправлену пшоняну юшечку...

Незабаром, у липні так і сталося, як плянувалося: відома вже Читачеві фарбована секретарка повідомила Наталю телефоном про те, що Рожновський виїздить до Києва сьогодні нічним експресом у якійсь дуже негайній справі. Відпросившись на півгодини, Наталя стрілою помчала до Рожновського... До його кабіни теж влетіла стрілою, упросившись без черги на одну хвилиночку...

— Степане Олександровичу! Мені відомо, що ви сьогодні їдете до Києва нічним експресом. Благаю вас: візьміть справу Гриня з собою! Я не маю можливості оплачувати ваше подорожування, а мій чоловік... ось-ось... загине, так і не дочекавшись виправдання! Він... не довго вже добуватиме золото! Він... чомусь моїх пакунків не одержує і... голодує! Він...

— Заспокойтесь! Ось я на ваших очах кладу справу Гриня до моєї валізочки! Бачите?

— Бачу! Дякую! Бракує мені слів, щоб...

— Не хвилюйтесь, бо я зроблю все від мене залежне!

І він справді зробив! Повернувшись назад, скупими словами поінформував Наталю про те, що досягнув бажаних наслідків, і що справу Гриня в жє спрямовано до Москви. Більше того: він сам, без жодних прохань з її боку, пообіцяв, що, коли їхатиме до Москви, то візьме з собою справу Гриня.

А все ж таки... щоб переобтяжений іншими справами Рожновський не забув, бува, узяти з собою до Москви справу Гриня, Наталя продовжувала стежити за кожним його кроком: щодня телефонувала або забігала особисто до тієї фарбованої

секретарки, яка, не зважаючи на надмір фарби на своїм обличчі, зберігала ще людяність.

Нарешті! Аж у кінці жовтня прийшов, нарешті, той спрагло очікуваний день, коли Рожновський таки поїхав до Москви в інших справах і взяв собі до валізочки справу Гриня. І тоді почалось очікування! Кожен день був насичений виснажливим очікувальним тремтінням, і кожного дня телефонувала до секретарки, чи, бува, не приїхав уже... У великому залюдненому місті була сама-самісінька і нікому не казала про свої сподівання... Лише мати старенька, сувора вчителька-народниця вкупі з Наталею рахувала дні, чекала й сподівалася тією надією безнадійною, що її могла б знищити лише смерть-визволителька...

Нескоро приїхав! Аж у середині листопада! Сказав, що Верховна Прокуратура ССРСР завантажена тисячами подібних справ, а тому пропхати якусь одну вперед трудно!

А все ж таки Рожновський затратив свій власний час на те, щоб таки знайти справу Гриня в паперових нагромадженнях секретаріату Верховної Прокуратури! А знайшовши, добився, щоб справу ту, як відмінну від інших, було зразу ж покладено до теки зі справами, призначеними до найближчого розгляду. Сказав, що це — велике досягнення, і Наталя й сама відчувала, що так і є! Сказав, що тепер уже все зроблено, нікуди вже їздити не треба, а треба тільки чекати! Чекати, чекати й ще раз чекати, аж поки секретаріат Верховної Прокуратури ССРСР повідомить про остаточний висновок у справі Гриня.

Як чекати, — то й чекати! Хіба ж їй уперше?! Але справа тут не в її очікувальних здібностях, а в тому, чи ж дочекається Михайло Гринь... Подякувавши, ледве стримала себе, щоб не поставити Рожновському такого запитання:

»Чому це, властиво, такі порядки в ССРСР, — щоб заслати людину без доведеної вини на 10 років тяжких примусових робіт у далеких таборах Півночі, досить заочного рішення місцевої трійки НКВД (навіть і в якихнебудь Попелюхах!), але, щоб ту людину з далекої Півночі назад видовбати, то не досить опротестування Облпрокуратури, а треба ще й санкцію Республіканської Прокуратури, яка теж не є достатньою, бо до неї треба додати ще й санкцію Верховної Прокуратури, що міститься в Москві-матушці?!«

Не наважилася, однак, забирати цим питанням дорогий час Рожновського, бо ж на нього, як звичайно, чекала численна черга тих жінок, що прагнули своїх рідних з далекої Півночі видовбати... Але Наталя твердо рішила, що ще колись поставить це питання Рожновському! Мусить поставити, бо ж воно її вогнем пекло!

РОЗДІЛ СОРОК ДЕВ'ЯТИЙ

Д З Е Р К А Л О

А тепер, Шановний Читачу, якщо є на то Ваша ласкава згода, сідаймо на літака, і нумо летіти на Колиму-плянету, щоб глянути, що там робить і як себе почуває відомий Вам контрик Михайло Гринь!

З довгою бородою, з довгим, давно нечесаним волоссям, що стало вже майже зовсім сивим, з болотом на опухлім обличчі та опухлих порепаних руках, з ногами, завитими в кільканадцять обвислих онуч, — увесь у лахмітті Михайло дотягнув якомсь до кінця листопада 1939 року, малесенькими порціями споживаючи харчі з остан-

нього пакунка. Та іскра надії, що так уперто не хотіла погасати, віщуючи йому порятунок, мабуть, таки погасла, нарешті... Або, може, ще й тліла ледь-ледь, придавлена сірим попелом днів під'ярмних... Хто знає? У всякім разі та іскра вже не загрівала його, як колись, і він, усвідомлюючи, що вона вже ось-ось навіки погасне, не робив спроб, щоб роздмухувати її... А навіщо?! Він же всім еством своїм усвідомлював, що вже доходить, і що скоро дійде...

»Де ж ти, моя смерть-визволителько, забарилася? Чом не приходиш? Прийди! І я віддам тоді Богові мое останнє зідхання, відходячи з цього світу з полегшенням! Смерть! Як це справді мудро влаштовано, що смерть існує! Без неї було б нестерпно-тяжко, і кожна людина (раніше чи пізніше) таки звернулася б до Бога з проханням-молитвою, щоб змилосердився над нею і післав їй смерть, що так чудодійно рятує від усіх терпінь фізичних і духових! Смерть бо справді найкращий лікар, і бояться її лише ті, що не вміють глибше думати«.

Отак думаючи, Михайло вже йшов смерті назустріч, коли раптом... одного дня перед самим виходом на роботу йому було наказано лишитися в таборі, а на восьму годину ранку з'явитися до канцелярії...

»Не інакше, як для зачитання другої і остаточної вже відмови Верховної Прокуратури ССРСР!« — з цілковитою певністю сам собі сказав Михайло: — »Знову візьмуть під особливий нагляд, і на цей раз той «нагляд» буде вже для мене смертним вироком! Я тепер раз-у-раз питаю, де моя смерть забарилася, а вона вже ось тут!«

До восьмої години ранку залишалось ще цілих дві години, і вони обидві були безпотрібними й нудними, як безсонна ніч... Стінний годинник, що виставив на стіні в прохідній будці своє сонце-

подібне обличчя, здавалося, не рухався зовсім, а Михайло невідривно дивився на нього спраглими, нерухомо-спрямованими, неначебно заклякними очима. Очікувана «восьма» мала бути для нього межею між буттям і небуттям: по той бік тієї фатальної «восьмої» мав починатися якийсь короткий шлях темним коридором впрост у визвольні обійми смерти...

Нарешті! Одна хвилина по восьмій! Сказано йти до секретаря, який, нібито, вже й знав, у чому справа, бо упевнено спрямував Михайла до начальника відділу постачання. З гострим чуттям безповоротної вже приречености, з болем усвідомлюючи враження від того лахміття, що було його «костюмом», та від обвислих онуч, довгої бороди й довгого нечесаного волосся, Михайло переступив поріг застрашливого кабінету і, обіпершись на свій дрючок, спинився...

Свіжопоголений, рум'яний і міцнозбудований енкаведист виглядав молодим і навіть досить гарним у добре припасованій до його постаті уніформі... Не кажучи ні слова, він кілька разів вимірював Михайла очима від голови до п'ят і від п'ят до голови. Чомусь особливо довго й уважно оглядав дрючок, за допомогою якого приплентався сюди його відвідувач... Закінчивши оглядини, енкаведист задумався: щось, очевидно, зважував, не рішаючись, на яку ступити... Нарешті, почав ставити короткі, уривчасті питання, що падали з його рум'яних уст зневажливо й недбало, неначе гострі камінці: прізвище, ім'я, по-батькові, вік, освіта, на яких посадах працював до арешту, тощо...

Щосили ховаючи своє хвилювання, Михайло відповідав коротко, без зайвих слів...

— Чи працював коли в галузі плянування постачання та обліку операцій?

— Так.

— Чи можеш ти взяти на себе організацію планування та обліку постачання нашої золотокопні харчами?

— Можу.

Начальник, як видно, вагається... Нарешті, пише дві записки і... дає їх Михайлові: одну наказує зразу ж віддати секретареві, а з другою піти до комірника.

— На роботу маєш з'явитися завтра рівно у восьмій годині ранку.

Михайло мав намір сказати »Добре!«, але не сказав нічого, бо раптом поперхнувся: забракло йому повітря в кабінеті цього начальника! Вийшовши з кабінету за допомогою дрючка, спинився і, пробігши очима обидві записки, сп'янів від щастя. У першій записці до секретаря писалося, щоб Гриня Михайла з наступного дня призначити на працю до відділу постачання, а в другій було розпорядження комірникові дозволити такому-то контрикові помитися в лазні, а також постригти, поголити й переодягнути його, та ще й поселити в бараці для канцеляристів. Зазначена в записці лазня містилася за межами табору та обслуговувала адміністрацію, вольних і затруднених на певних посадах битовиків. Михайло про цю лазню чув.

Що це? Божевілля чи сон? Не довіряючи ні своїм очам, ні своєму розумові, Михайло ще раз повільніше перечитав обидві записки: зміст їх залишався той самий, себто казковий і неймовірний! Постригтися, поголитися, помитися та ще й переодягнутися в щось чисте, — усе це разом узяте дорівнювало казці з »тисячі й однієї ночі! Іскровіщунко! Якщо ти ще й справді не погасла під тягарем сірого попелу днів під'яремних, то... гори! Гори, моя іскро, спалахуй і віщуй!

Для залагодження своїх власних справ Михайло

мав цілий день, і це теж була дивовижа! Не день, а казка! День, що увійшов в історію його життя, як один із небагатьох щасливих, незабутніх і неповторних!

Почалося з того, що йому показали його місце в бараці для канцелярійних працівників. Увійшовши, Михайло озирався довкола, боячись повірити власним очам! Поперше, цей барак був із дахом, а це значило, що вода вже не zalиватиме йому постіль, як досі zalивала! Подруге, в бараці було тепло, сухо й навіть відносно чисто! Дотик самими лише очима не міг задовольнити Михайла: він, як той Хома невірний, обмацував обома руками сухі ординарні нари вагонової системи (по два місця разом), призначений йому солом'яний сінник, солом'яну подушку й коци! А обмацуючи всю ту розкіш, усміхався й був такий щасливий, як мала дитина, що надсподівано одержала якийсь чудодарунок! На волі в такому помешканні, мабуть, і найбідніша людина не схотіла б жити, бо барак був без дерев'яної долівки, а стіни мав з необтесаного дерева. Усе на світі відносно, і для доходяги Гриня важно було те, що назвні стіни були обкладені дерном, і що морозові та вітрові до середини бараку було »зась«! Хіба ж це не казкова розкіш?!

Тут же в бараці Михайлові попався під руку чималий кусок розбитого дзеркала... Більше двох років не дивився він у дзеркало! Отож, схопив жадібно і... глянув! Глянув і остовпів, щосили здивляючись у глибінь скла... Хто ж бо це?! З глибини скла просто йому в обличчя дивився хтось невідомий, чужий... Біле волосся, що покривало голову цього невідомого, довга, як у старого священика, сива борода, якісь дивні, ніякого кольору очі під захистом густих, снігом запорошених брів і опухле, неначе чимось наляте обличчя... Гм...

гм... Михайло жадібно шукав у цьому чужому опухлому обличчі хоч будь-якої подібності зі своїм обличчям... А ось і вона, ота подібність! Є! Є! Великий горбатий ніс нагадав йому його!

Михайла постригли, поголили, він довго й ретельно мився в дуже гарячій воді, а коли вдягнув чисту білизну й відповідний до свого росту одяг, то відчув себе народженим удруге.

Наступного ранку, ще за довго до восьмої Михайло вже чекав у канцелярії приходу свого нового начальника... Один по одному збиралися співробітники, нагороджуючи Михайла скісними, одверто недоброзичливими поглядами: новоприбулий був контриком, а всі вони були битовиками, а це ж свого роду аристократія! Стоячи коло дверей та переступаючи з ноги на ногу, Михайло не насмілювався сісти на стільця. Він боявся зробити якийсь непоправно-хибний рух: не знав, куди подіти свої руки, і навіть власні очі заваджали йому, бо він ніяк не міг знайти, куди слід ними дивитися...

Прийшов енкаведист-начальник відділу постачання і зразу ж покликав Михайла до свого кабінету. Сказав (о, диво!) сісти і дуже довго й туманно розказував, у чому полягатиме Михайлова праця: він, очевидно, сам не розумів того, що брався пояснити іншому... У нього досі на цій роботі був битовик, який остаточно запустив і заплутав усі справи. Після вичерпання всіх «пояснень» молодцоватий начальник в уніформі НКВД показав Михайлові стіл і величезну купу паперів, зі змісту яких треба було зрозуміти стан постачання золотокопні, скласти звіт за минулий час та запровадити певну систему обліку й планування на майбутнє.

Згадавши про свою вищу освіту за фахом інженера-економіста та досить солідний стаж у галузі

плянування та економіки, Михайло без страху сів за вказаний йому стіл, бо ж і справді в тій праці для нього не могло бути жодних труднощів.

Але... узявшись до купи паперів на столі, Михайло дуже скоро відчув, що голова його нездібна думати, ба навіть неспроможна схоплювати зміст читаних паперів. По кілька разів читав він того самого папірця і... не розумів змісту. У голові його виявився якийсь грубезний мур, об який він з великим напняттям стукався, але... той мур був збудований з такого міцного матеріялу, що пробити його було годі! »Але ж чому?« — сам себе спитав Михайло і зразу ж відповів собі: — »Тому, що я здичавів, отупів і відвик від розумової праці! Ясно, що я не зможу виконати покладеної на мене праці, а це спричиниться до негайного повороту мене в обійми смерті — в забій!« І від самої лише згадки про клятий забій дивний холод численними гадюками пробіг попід шкірою його спини, і великі краплини холодного поту виступили рясним мереживом на його чолі... А в голові, яка мусіла за всяку ціну працювати, переможно й непорушно стояв отой грубий, міцний мур, об який Михайло несамовито й без наслідків стукався. Він напинав усю свою волю, читав папірці зі стисненими кулаками й зі зціпленими зубами, але справа розуміння читаного не посувалася вперед ні на крок! Тоді Михайло вийшов на свіже повітря та почав глибоко й повільно дихати... І це не допомогло! І тоді вже страх запанував над ним: »Усе пропало! Я здичавів, я вже назавжди втратив мою колишню здібність аналізувати явища й робити висновки, і все це — наслідки пережитого!« Таку діагнозу Михайло поставив сам собі, коли без найменшого поступу вперед минув його перший робочий день у канцелярії... На конторській роботі в'язні працювали з восьмої години ранку до шостої години

вечора з перервою на одну годину для обіду, а потім з сьомої до одинадцятої години вечора, — всього чотирнадцять годин денно, але це був суцільний рай в порівнянні з працею в заборі! Рай, з якого Михайла ось-ось виженуть! Можливо, навіть завтра!

Ніч минула зовсім без сну, але з користю, бо Михайло не тільки шукав, але й знайшов рішення мудре. І саме це рішення й надавало йому якогось надприродного завзяття в боротьбі за своє «бути чи не бути»! Він твердо рішив припинити студіювання того, купами нагромадженого листування, а взятися за обдумування методи складання пляну постачання та організації обліку, взятися за розроблювання таких форм обліку, що допомогли б вийти зі стану хаосу в цій галузі.

Тримаючись за це рішення так цупко, як той, що потопає, за кинутий йому рятувальний кружок, Михайло перед виходом на роботу захотів чомусь глянути на себе в дзеркало. Той самий кусок розбитого дзеркала, який позавчора показував йому незнайому людину з довгим сивим волоссям і такою ж бородою, тепер показав щось інше... Чисто поголене обличчя з промовистими півколами опухів під вицвілими очима, набряклі, неначебно водою наляті, щоки, але... крізь цю неприродну й бідою накинута опухлість, неначе крізь густий туман, Михайло раптом і радісно пізнав себе! Хоч і запорошені вже снігом, але це все ж таки були його власні, виразно окреслені й уперті брови, хоч і пооране рясними борознами зморщок, але це було його власне високе чоло, його власний, надто чітко окреслений ніс, що його колись давно Наталочка прозвала соколиним, і... навіть (чи це, бува, не чудо?!) це був так властивий йому вираз непохитної рішучості! Той незабутній погляд у дзеркало, в яким він крізь туман опухлості все ж таки

пізнав себе, вмить роздмухав присипану попелом днів під'яремних іскру надії, що не погасла, а ввесь час жила в таємничих глибинах його ества, віщуючи порятунок. Невмируща іскра!

Упевненим, бадьорим кроком зайшов Михайло до канцелярії, упевнено сів за свій стіл: він уже знав, щó робити, знав, куди слід спрямовувати свої очі, чим затруднити руки... Рішучим жестом відсунув купу листування набік (цур їй тричі!) і взявся за перегляд форм обліку та звітності: вони були явно незадовільні, і Михайло швидко ї радісно збагнув, у чому полягає суть їх незадовільності. Отже, взявшись за складання нових форм, у голові своїй вже снував методу складання пляну постачання... Щоправда, не зовсім іще виразно, але він уже поспішав записати собі те »щось«, до якого він спромігся додуматись, щоб, бува, не вискочило воно з не раз уже побитої голови геть! Він міцно тримав синю птицю свого думального процесу за хвіст! З ніколи ще незнаною насолодою прислухувався він до того, як гойдається той грубий мур розумової нездібности, обміцний спротив якого він ще вчора так безнадійно спотикався. Сьогодні той ганебний мур не тільки гойдався, але й тріщав! А щó станеться з тим муrom, коли Михайло наступної ночі ще ї поспить на пишнім солом'янім матраці, на такій же пишній подушці та ще ї у бараці з... дахом! Завтра той мур проклятий, можливо, зовсім упаде! О, радосте! Не даремне ж бо він пізнав себе сьогодні в дзеркалі! Не даремне ж бо так владно озвалася та іскра-віщунка, що спромоглася не погаснути навіть і під навалою сірого попелу численних днів під'яремних!

Протягом тижня Михайло привів до порядку всі справи, склав добре обґрунтованого пляна, розробив нові форми обліку та звітності і... про все це

доповів своєму молодцюватому начальникові в уніформі НКВД. Той слухав спочатку звисока й недбало, але з гоном хвилин щодалі уважніше й з очевидним зацікавленням. Деякі вирази, як наприклад, «коефіцієнт» або «пересічна зважена» були для цього начальника незрозумілими, і Михайло спромігся тактовно пояснити значення цих термінів у дуже популярній формі, нібито між іншим... Начальник уже слухав так уважно, що навіть і рота роззявив, і його специфічно-енкаведівська пиха кудись відлетіла тимчасово... Він був помітно задоволений, хоч жодним словом не висловив свого задоволення, але з пляном, що його склав контрик, погодився...

Як правило, контриків допускали до канцелярської праці лише при цілковитій відсутності битовика відповідної кваліфікації. Трохи згодом Михайло дізнався, що всі розшуки за битовиком, який міг би направити запущену справу плянування та обліку операцій постачання, виявилися марними. І саме завдяки такому збігові обставин уже приречений до загибелі Гринь знову повернувся до життя!

Становище Михайла на новій посаді з кожним днем закріплювалося, поступово поверталася назад колишня певність у власних знаннях і здібностях, а рівнобіжно з цим почала прибувати й фізична сила. Для пересування свого тіла з місця на місце вже непотрібно було колишнього друга-дрючка. Задоволений Михайловою працею начальник часом підкидав йому то шматок хліба, то пару грудочок цукру або навіть і кусочок масла...

Отак щасливо минув для Михайла грудень 1939 року та почався січень 1940 року, себто саме той грізний час, коли, згідно з цілком підставними передбаченнями, він мав би вже вмерти від голоду й холоду, що ходили по Колимі-плянеті, дружньо

обнявшись та ретельно допомагаючи совладі виконувати плян винищування ворогів народу.

Глиbokі сніги щедро вкрили Колиму-плянету: всі її сопки, хребти, перевали й золотонсні долини рік, міцно скованих всевладним воеволою-морозом... Ця моторошно-біла плянета з блискучо-жовтим металом у своїх надрах була відокремлена від Харкова величезними просторами (14.000 кілометрів!), що відділяли Михайла від його маленької родини... Щó там робиться з ними? Чи всі живі й здорові? І як посувається справа про перегляд рішення трійки НКВД, що її так необачно вдруге порушила Наталя своєю власною заявою? Навіщо вона це зробила? Незабаром прийде сюди друга відмова Верховної Прокуратури ССРСР, і тоді виженуть Михайла з цієї канцелярії в... забій! На загибель! О, навіщо, навіщо вона порушила справу вдруге, не порозумівшись із ним, з Михайлом! А він же, напевно, заборонив би їй це робити! Ну, і прожив би ще якийсь час, працюючи економістом-пляновиком золотокопні «Одинокий». А так...

Сніги... Морози... і... біла, як сніг, мовчанка, на тлі якої, хоч би й як напружував зір, — нічого не прочитаєш! Цілковита відрізаність від світу, проти якої старенька посередниця-пошта безсила! Її цінних послуг нема й не буде аж до літа... Колима — плянета! Десять місяців зима, а вся решта — літо!

РОЗДІЛ П'ЯТДЕСЯТИЙ

НА ТУРВАЛЬСУ

А тепер, Шановний Читачу, нехай мчить наш могутній літак назад, до Харкова, бо на овіяній пургою плянеті нам без перепусток НКВД небезпечно залишатись: ще, чого доброго, зарахують нас до категорії контриків та пішлють бурки довбати! Отож, нумо летіти назад, до Харкова, де й спецперепусток непотрібно, де й сніги не такі глибокі, де й морози не такі люті, а замість клятої пурги лише інколи завірюха на якийсь час загостить! І то не дуже сердита, а наша люба українська завірюшка з казковою ласкавою метелицею та скрипучим сніжком під ногами! Згода? Полетіли!

* *
*

Чи доводилося Вам, Шановний Читачу, хоч будь-коли, чогось дуже довго й дуже спрагло очікувати? Чогось виключно важливого, що має, нарешті, поставити довгоочікувану крапку над »і« та виголосити вирок »бути чи... не бути« комусь із Ваших найдорожчих?

День за днем минув листопад 1939 року, нудно-повільним кроком уже доплентався й грудень-дідуган лихий до свого zenіту, а так спрагло очікуваної вістки з Москви не було! А тим часом замерзла Бухта Ногаєво, і припинився поштовий зв'язок із Колимою-плянетою: протягом довгих восьми місяців треба було обмежуватися лише дуже виснажливими для кишені послугами телеграфу. Останній Михайлів лист, що проскочив іще до закриття навігації, був неприродно короткий і такий промовистий здогадним змістом ненаписа-

них слів, що Наталя, вивчивши його напам'ять, продовжувала знаходити в ньому все нові й нові докази Михайлової передсмертної вже агонії: »Можливо, я не напишу тобі, то ти, Наталочко, не журись за мною! Мабуть, така вже моя доля!« А потім прийшла надто коротка телеграма: »Пакунок і гроші одержав. Дякую. Збережи сина. Михайло.« Ні слова про себе, і саме це й турбувало Наталю: доживе чи не доживе Михайло до розв'язання його справи в Москві? Оце подвійне очікування вісток (з Москви й з Колими) виснажувало Наталю, мабуть, більше, ніж надмірна праця надголодь: вона вся висохла, почорніла, і тільки її ясно-карі очі здавалися тепер іще більшими й глибшими, втративши, однак, властиву їм іскристість. У кінці грудня її знову запрошено на другу (вечірню) зміну до Пляново-Виробничого Відділу для складання річного звіту про діяльність тресту. Надурочна праця оплачувалася досить добре, і Наталя мала нагоду знову, як і в минулому році, заробити коло тисячі карбованців поверх своєї щомісячної »ставки«. Отож, працювала по дві зміни без вихідних днів, спрагло чекаючи вісток із Москви та з плянети, а їх не було! Мовчанка!

— Як ти думаєш, мамо, чи не розписалася, бува, наша »мила« Охліна в одержанні телеграми на мое ім'я?

— Дуже можливо! — відповіла мати: — Якщо Охліна могла перехопити записку в грудні 1937 року, то чому б їй не прочитати адресованої нам телеграми?

Це підозріння, оселившись у Наталиній душі, пустило корінці, а незабаром обернулося в переконання, що Охліна таки й справді перехопила Михайлову телеграму, назвавшись дружиною Гриня. А чому ж би й ні? Так Наталя розгадала собі загадку Михайлової мовчанки. Щождо мовчанки

з Москви, то і їй теж треба було якось самій собі пояснювати. Отож, думаючи над цією загадкою вночі, Наталя додумалася, нарешті, ось до якого пояснення: рішення в справі Гриня давно вже є, але воно негативного змісту, і тому секретаріат Верховної Прокуратури ССРСР не дуже поспішає інформувати її особисто та й усіх тих, кому теж відмовлено. Це був один варіант розгадки, а другий бринів ще більш переконливо: Рожновський давно вже має папірця з Москви про те, що їй у перегляді справи чоловіка відмовлено, але, як добра людина, він не поспішає вдарити їй такою новиною, що дорівнює смертному вироківі для його клієнта Гриня.

Зробивши собі такі припущення, Наталя незабаром відчула, що вони теж пускають корінці, закріплюються й перетворюються в переконання: Михайлові нема вже порятунку! Кінець! Вона не зберегла Славка, не врятувала Михайла, а систематичним голодуванням штовхає матір в обійми смерті! Яка безглузда витрата її власного здоров'я, енергії, часу, завзяття й грошей!

Минали одноманітні дні, насичені працею аж по самі вінця людської спроможности. Цього року праці над річним звітом було більше, як минулого року, бо й обсяг діяльності тресту збільшився. Наталя працювала вже не по дві, а по дві й пів зміни щодня: від дев'ятої до четвертої в своєму відділі, а з четвертої години дня до дванадцятої години ночі в Пляновому відділі. Додому поверталася ледве живою після першої години ночі, тоді вже обідала й вечеряла одним заходом. Спати лягала після другої, а в шостій вставала, щоб... Щоб знову ж таки бігти до трамвайної зупинки та їхати до тресту! І так щодня!

Десь, мабуть, у середині січня Наталя здивовано зауважила, що їй постійна лихоманка подвійного

очікування кудись раптом зникла: вичахла, як той огонь, що горів-палав і... погас! Наталя вже не очікувала нічого, бо їй до всього стало байдуже, але за кулісами цієї байдужості грізною примарою стояв розпач перед остаточним крахом усіх її сподівань. Саме в такому-от стані дожила вона до 20 січня 1940 року... Увечері цього дня вона, як звичайно, працювала над річним звітом у Плянновому відділі разом з іншими співробітниками, коли раптом десь коло сьомої години...

— Гринь! До телефону! — сказав начальник відділу.

— Слухаю! — озвалася Наталя, взявши рурку.

— Чи це справді ви, товаришко Гринь? — грайливо спитав басовитий голос.

— Так, це я!

— Якщо це ви, то... танцюйте! Запрошую вас на тур вальсу! — вів далі басовитий голос у тому ж сміхотливо-грайливому тоні: — Сподіваюсь, що мені ви не відмовите! Отже, на тур вальсу! Раз, два, три! Раз, два, три! Ви який вальс любите? Штравса чи, може...

— Слухайте, товаришу, якщо ви маєте до мене якусь справу, то сховайте собі до кишені ваші грайливі дотепи! Розмовляйте серйозно!

— Ой, яка ж ви сувора! — сміючись, відповів власник басовитого голосу: — А ви краще сховайте вашу суворість собі до кишені та послухайте моїх дотепів! Вони...

Наталя рішучим жестом повісила рурку, сіла на своє місце та й знову потонула в хвилях думання над працею.

— Гринь! До телефону!

Рвучко підвелася, схопила рурку з бажанням відповісти щось справді гостре цьому нахабі з басовитим голосом, але...

— Признаюсь, що такого гарбуза я від вас ніяк

не очікував! — сказав уже дещо серйозніше той самий басовитий голос: — Я — Рожновський. Невже ви не пізнали мене?

— Ой, вибачте мені мою нетактовність! Я справді не пізнала вашого голосу! — засоромлено озвалася Наталя, щільніше притискаючи собі до вуха слухавку: як могла вона забути про те, що Рожновський на всякий випадок записав собі число телефона її вечірньої зміни?!

— Я вже маю повідомлення Верховної Прокуратури ССРСР у справі вашого чоловіка. Слухайте уважно! Я читаю: »Вирок трійки НКВД в справі обвинувачення Гриня Михайла Івановича ... скасований! Справу закрито, згідно з артикулом 197, частина друга Карного Процесуального Кодексу. До Управління Північно-Східних таборів НКВД післано розпорядження про негайне звільнення його з-під варті.« — Тут Рожновський замовк, чекаючи, що ж скаже тепер одна з його численних клієнток, але вона не сказала нічого... Рурка вислизнула з її тремтячих пальців і, стукнувшись об край стола, повисла в повітрі, розгойдуючись...

Усі співробітники, здригнувшись, рвучко підвели свої голови від праці, а та дивачка Гринь, не подбавши навіть і про те, щоб повісити рурку на своє місце, прожогом вибігла з кімнати геть... Що з нею?!

— Не інакше, як мужа її вже розстріляли! — сказала одна співробітниця другій на вушко, але таким дзвінким шепотом, що чули всі...

А Наталя тим часом подріботіла сходами нагору: все вище й вище! Подекуди на поверхах іще були люди: очевидно, ті, що складали річні звіти установ... Доти бігла вгору, аж поки не знайшла зовсім порожнього коридора. Там зупинилася в темному куточку біля вікна і... почала пригадувати

собі, щó ж саме сказав їй щойно Рожновський... Він читав текст одержаного з Москви папірця, згадував там якісь артикули, але відома своєю виключною пам'яттю Наталя Гринь неспроможна була повторити тих кількох, щойно прослуханих рядків: забула! Лише два слова виплили з того тексту нагору, відкарбувавшись в її пам'яті, і їх вона тепер вимовляла повільно, вслухуючись у їх звучання: »в и р о к с к а с о в а н о!« Усвідомивши собі їх великий зміст, стрілою помчала сходами вниз, назад до Пляногого відділу...

— Я почуваю себе зле... Я не можу працювати сьогодні до дванадцятої! — сказала вона начальникові: — Дозвольте мені піти зараз додому!

Начальник відділу, підозріло вдивляючись у її обличчя, процідив крізь зуби:

— Я, розуміється, не можу вас затримувати, якщо ви... раптом захворіли, але, якщо ваша хвороба виявиться затяжною, то прошу вас мене завтра зранку про це поінформувати! Я примушений буду підшукати собі когось іншого замість вас, бо... річний звіт не може чекати! Ви це розумієте?

— Я це дуже добре розумію! Я... сподіваюся завтра зробити все те, чого я не зробила сьогодні! — з цими словами Наталя похапцем сховала свої папери до шухляди стола, похапцем одягнулася і, кинувши всім присутнім уривчасте »До побачення!«, зникла в отворі дверей...

— Не інакше, як її мужа розстріляно! — упевнено обізвалася одна співробітниця з числа тих дам, які завжди все про всіх знають: — Чи ви зауважили, як вона потрясена? А які в неї очі? Тому й рурки на місце не повісила! Тому й утекла, як опечена! О, будьте певні, я маю тé око! Бачу людей наскрізь!

Наталю несла на крилах якась непереможна сила з установи на вулицю, а з вулиці навпростець до трамвайної зупинки... І здавалося їй, що трам-

вай лізе черепахою, а їй же треба мерщій додому! Доповісти старенькій про те, що вирок у справі Михайла скасований! Ска-со-ва-ний! Яке ж бо це чудове слово!

* * *

*

Рожновський мав щодня так багато клієнтів, що інші адвокати, які приймали в тій же консультації одночасово з Рожновським, були позбавлені можливості забезпечити сидячі місця для своїх клієнтів у спільній для всіх почекальні. Мабуть, інші адвокати дорікали Рожновському, бо... він почав щодня розріджувати чергу до себе... 21 січня 1940 року, прийшовши з суду до консультації та побачивши, крім сидячих, ще й цілий натовп стоячих, зразу ж почав розріджувати:

— Вам, — звернувся він одразу до високої блондинки, — нема чого чекати, бо я ще не встиг написати заяви. Прийдіть, будь ласка, завтра!

— Вам дасть відповідь секретарка, бо справу вже закінчено! — сказав він одній старенькій...

Отак усунувши з черги до десятка жінок, звернувся, нарешті, до Наталі:

— Вас, товаришко Гринь, я приймаю сьогодні без черги, бо ж ви — іменинниця!

— Як?! Чому?! — загули жінки довкола: — Яке це має значення, що вона — іменинниця?! Я, може, теж... А я дома хвору дитину покинула! А я сама хвора! А я...

— Ш-ш-ш! Не всі нараз! — підніс угору руку Рожновський: — Товаришку Гринь я називаю іменинницею тому, що вона одержує сьогодні від мене маленького, але гарненького папірця з Верховної Прокуратури СРСР про скасування вироку трійки НКВД та про звільнення її чоловіка з-під варті! Зрозуміло?

У натовпі вмить запанувала мертва тиша; усі жадібно їли очима тих двох: свого високого, ставного, добре вдягненого адвоката і цю молоду клієнтку з виснаженим обличчям у чорній, без жодних прикрас шапочці...

— Кожну з вас покличу до кабінки без черги, коли й у вашім житті настане така врочиста хвилина! — вів далі басовитим голосом Рожновський: — Прощу, товаришко Гринь, заходьте! Сьогодні ви у нас на першому місці!

І чемно пропускаючи цю вбого вдягнену клієнтку вперед, поставний, міцно збудований адвокат слідом за нею пішов до своєї кабінки...

Наталя схопила його велику правицю своїми обома руками, щосили стиснула її, хотіла щось сказати, але слів раптом забракло: вона заїкалася, чого з нею ніколи за все життя не було...

— Тепер дякуєте, а вчора, коли я вас так щиро й радісно на тур вальсу запросив, то від вас гарбуза дістав!

— Вибачте! Ви говорили, сміючись, і, мабуть, саме сміх змінив звучання вашого голосу. Я не пізнала вас... Не гнівайтесь!

Не минуло й хвилини, як у тонких Наталіних пальцях уже тремтів продовгастий папірець-повідомлення, в якому чорним по білому було надруковане все те, що їй вчора прочитав телефоном Рожновський...

— Усе це — знаменито, але... — діловим тоном почав він, сідаючи за свій письмовий стіл напроти Наталі.

— Ой, — зойкнула Наталя, неначе від болю: — Благаю вас, хоча б сьогодні, без «але»! Я вже казала вам колись, що я дочка адвоката і саме тому знаю ціну адвокатським «але»! Виходить, що не було причин танцювати, якщо «але» існують!

— «Але» завжди існують! Таке життя! А танцю-

вати час від часу треба, щоб легше всі ті «але» поборювати! Шкода, що ми з вами не маємо можливості потанцювати трохи з нагоди нашої спільної радості! Ви б тоді легше сприймали тягар моїх, досить таки обґрунтованих «але»!

Наталя мовчки очікувала, коли, нарешті, покладе Рожновський на її плечі весь тягар своїх обґрунтованих «але»... І він поклав!

— Поштового зв'язку між Москвою і Колимою тепер нема. Адміністрація табору мусить мати папірця про скасування вироку трійки Верховною Прокуратурою ССРСР. Телеграфне розпорядження не може бути підставою для звільнення в'язня з-під варти. Ще пару місяців Гринь мусить залишатися під вартою на становищі в'язня.

— Ще... пару місяців?! — перепитала Наталя: — Він... не доживе! А коли прийде на Колиму «папірець», то вже нікого буде звільняти! Що ж зробити? Ой, вибачте! Ви так приголомшили мене тим «але», що я забула... Вибачте! Ось я зараз... Метушливо розгорнувши на колінах свого старенького портфелика, Наталя виїняла чималу купку асигнацій і поклала їх Рожновському на стіл.

— Що це? — спитав він.

— Це те, що я мала вам заплатити в разі щасливого закінчення справи.

— Але ж справу ще не закінчено! Її буде закінчено тільки тоді, коли чоловіка вашого фактично звільнять з-під варти! Зрозуміло? А тепер ми з вами порадимось, щоб саме треба зробити, щоб... звільнення прийшло до нього ще вчасно. З мого боку... я спробую натиснути на деякі педалі, щоб розпорядження про звільнення прийшло на Колиму ще до початку навігації. Я подбаю про те, щоб те розпорядження вже в лютому йшло з Москви до Владивостоку, а звідтам на Колиму разом із особливо важливою державною поштою при першій же

можливості літаком. Як я це зроблю, то вже моя справа!

— Дякую! А коли... можна буде сподіватися звільнення?

— Не можу вам точно сказати, бо не знаю ще, коли саме я поїду до Москви, але... не пізніше середини лютого! Отож, ураховуючи час на просування особливо важливої пошти, яка чейже у Владивостоці теж полежить якийсь час, поки погода дозволить літакові на Колиму мандрувати, можна сподіватися звільнення десь у березні... Ваша справа — підтримувати його матеріяльно й духово, щоб він дожив до кінця березня! — тут Рожновський зробив павзу і, зиркнувши на покладену перед ним купку асигнацій, спитав: — Скільки тут?

— Триста.

— Добре! Цих триста ви сьогодні ж таки пересилаєте вашому чоловікові телеграфом, щоб він міг там купувати собі харчі! Бо ж пакунки не йтимуть аж до травня!

— Я забезпечила його на зиму кількома пакунками, але він чомусь одержав тільки два! Один з моїх пакунків вернувся назад пограбований...

— Тим більше треба поспішити з надсилкою цих трьох соток телеграфом! — властивою йому владною скоромовкою вів далі Рожновський: — Це буде матеріяльна підтримка! А щодо духової, то... сьогодні ж таки пішлїть йому телеграму-блискавку про те, що вирок трійки вже скасований...

— Як?! З моїм лише підписом?! Яка ж ціна подібній телеграмі?

— Так, з вашим лише підписом! На підставі вашої телеграми його не звільнять, але адміністрація табору вже знатиме, що він оправданий, і... може, дасть йому яку легшу роботу! Це раз! А подруге, він сам знатиме, що незабаром його звільнять, і ця надія...

— Розумію, розумію! О, як же я вам вдячна! Нема в мене слів... Бракує їх, щоб... А »300« я принесу вам цілком певно в лютому, як тільки одержу гроші за мою щоденну надурочну працю!

— Не турбуйтеся! Це не грає ролі! Я й без ваших грошей не голодую.

Самі ноги несли її на телеграф, але... телеграф був далеко, та й грошей не було в кишені... До того ж начальник Пляногового відділу міг на неї загнуватись за її тривалу відсутність під час вечірньої зміни та покликати когось іншого на її місце. І... щó тоді?! Прощай, мріє про 1000 карбованців! Ні, ні! На телеграф — завтра! А сьогодні на вечірню працю!

Трудно було працювати того вечора! Раз-у-раз ловила сама себе на помилках, бо мозок не підкорявся наказам волі... Співробітники були чомусь особливо сухі в стосунках із нею, а дехто навіть відвертався, неначе від якоїсь гадини... Гм... Що за мана? Але їй треба було виконати не тільки всю сьогоднішню працю, але ще й надолжити прогаяний вчора час, а тому всю її увагу ковтала праця, а до квасних мін співробітників їй було байдуже...

22 січня — день смерти Леніна, день жалоби в СРСР: установи не сміли працювати, але телеграф працював! А тому все складалося якнайкраще для Наталі: вона мала зовсім вільний від службової праці день, і... все інше, крім телеграфу, перестало існувати! Просто зникло з обличчя землі! Існував лише телеграф і... вона! Хвилюючись, подала у віконце акуратно написаний текст бланківки на Колиму-плянету: »Вирок твоїй справі скасовано Справу закрито Післано розпорядження про звільнення тебе Посилаю триста Вітаю Відповідай Наталая«. Хоч текст цей було складено без зайвих слів, без жодної крапки чи коми, але заплатити за

такий текст блискавкою довелось... 35 карб.! І Наталя з легкою душею радісно заплатила позиченими в Мухи грошима, а в сусіднє віконце зразу ж здала звичайним телеграфним переказом тих »300«, які їй так великодушно залишив Рожновський.

Коли все це виконала й заховала квитанції, то раптом відчула непереможну втому. А треба ж було йти на базар, щоб за решту позичених грошей купити якихось жалюгідних харчів для матері й для себе на час аж до 10-го лютого! Бо ж ці 20 днів, що відокремлювали її від 10-го лютого, будуть суцільним робочим днем без жодних перерв і днів відпочинку! Як не купити харчів сьогодні, то... коли ж?

— Що з тобою, Наталочко? Ти хвора? — спитала старенька, як тільки глянула на свою одиначку.

— Я й сама не знаю... Щось мені недобре... Я... приляжу, а може, й засну! У помешканні, здається, тихо? А харчів я не купила! Лише блискавку й »300« післала!

— Це добре! А про харчі не журись! Онде, бачиш, у торбині на гвіздку висять сухарі, що не вмістилися в останній пакунок Михайлові. Ми з тобою ось зараз чайку з сухарями нап'ємося, бо й сахарин у нас іще є!

РОЗДІЛ П'ЯТДЕСЯТ ПЕРШИЙ

ПРИЄМНО УСМІХНЕНІ

Минуло кілька днів. Наталя почала вже звикатися з думкою про те, що вирок у справі Михайла таки й справді скасовано. Про це знало тільки троє:

вона сама, її мати й Рожновський. Кому розповісти про цю велику радість? Усім тим, що з моменту Михайлового арешту відверталися від неї?! Усім тим, що не подавали їй руки, а при зустрічі робили вигляд, ніби не бачать?! Навіщо?! Вона вже звикла тримати в собі всі свої переживання, не шукаючи співчуття, вона вже звикла бути самотньою у великому гурті добре знайомих людей! Вони всі бокували від неї роками, то нехай і далі бокують!

Останніми днями їй здалося, ніби лід у ставленні співробітників до неї став твердішим, іще цупкішим, ніж був раніше, але вона не дуже тим переймалася і зовсім не дошукувалася причини... І нехай існує лід у ставленні співробітників до неї! Хай і далі живе її осамітненість! Але, коли вона мимохіть зауважила, що навіть добросердечна дівчина Валя Мар'яш демонстративно підкреслює свою відмежованість, їй стало так боляче, як буває при втраті друга...

Коли 12 лютого вона прибігла до Рожновського, щоб заплатити належні йому »300«, то він повідомив її, що за тиждень їде до Москви, де й натисне на педалі, щоб Гринь був звільнений якнайшвидше...

— А як же там у вашому тресті? Чи змінилося вже ставлення до вас трикутника й співробітників?

— Так, змінилося! На гірше! Суцільний лід! Крига! Льодовик!

— Це вже, мабуть, ваші вкрай виснажені нерви вам ту кригу малюють, бо...

— Жодних нервів! Я вже знаю ціну людській прихильності, а тому й лід той не дотикається мені до нервів.

— Добре, якщо так! — похвалив її Рожновський і спинив уважний погляд своїх сірих із сталевим відблиском очей на восковому обличчі своєї клієнтки та на чорній, без жодних прикрас шапочці,

яку він знав так довго, як довго знав Наталю Гринь: — А чи повідомили ви вашого секретаря парторганізації про скасування вироку?

— Ні!

— Як?! Чому?! — сірі очі адвоката наллялися здивованням по самі вінця.

— Ви, я та мати моя, — ось ті троє, що знають про цю подію! Я не поспішаю...

— І надаремне не поспішаєте! Я, повірте, розумію вас і співчуваю, але... Незалежно від ваших настроїв, ви м у с и т е офіційно повідомити секретаря парторганізації тресту про те, що вирок у справі вашого чоловіка скасовано.

— Добре! Дякую. Я вже звикла вас слухатися!

Наступного дня зранку Наталя мала нагоду опинитися в кабінеті Івана Павловича: принесла йому на підпис нею написані листи. Як тільки розмова на службові теми вичерпалася, Іван Павлович зразу ж занурив своє свіже, чисто поголене обличчя в свіжий часопис «Комуніст»...

— Вибачте, що відірву вас від читання, але я маю сказати вам кілька офіційних слів! — Наталине воскове обличчя раптом зарум'янилось...

— Що саме? — недбало кинув Іван Павлович, не вриваючи процесу читання: — Кажіть!

— Верховна Прокуратура ССРСР скасувала вирок трійки НКВД у справі мого чоловіка. Справу закрито і вже дано розпорядження про звільнення його з-під варті.

— Це, мабуть, якась неперевірена чутка! — озвався Іван Павлович після тривалої павзи, удаючи, ніби він і далі читає «Комуніста»: — Ви спочатку перевірте як слід, а тоді вже мене інформуйте! Зрозуміло?

Наталя мовчки вийняла з кишеньки сукні продовгастого папірця, без поспіху розгорнула його і... поклала на стіл... Вона бачила, як меткі

зеленкуваті очі миттю урвали удаваний контакт з якоюсь статтею, як біла випечена рука рвучко схопила папірець... Вона бачила, як ті зеленкуваті очі, розширившись під здивовано піднесеними вгору бровами, жадібно побігли з рядка в рядок... Що це? Ті очі вдруге повільніше побігли з рядка в рядок, а потім ще й окремо спинилися на штампі, печатці й підписах...

— Ну, що ж... Добре те, що добре кінчається! — з добре удаваною байдужістю процідив крізь зуби Іван Павлович, повертаючи папірця і знову занурюючись у часопис. Його свіже обличчя кольору блідорожевого мармуру вмить придбало застиглу нерухомість справжнього мармуру. Він був, як завжди, гарно вдягнений і свіжий, як щойно знятий з грядки огірок.

Хотілося пригадати цьому партвельможі з прізвищем «Гаєвіч» і про звільнення її з роботи в зв'язку з арештом чоловіка, і про його пропозицію зректися чоловіка, і про його регіт загонистий і голосний у відповідь на її слова, що вона сподівається виправдання... І багато ще дечого могла б пригадати своєму пишному начальникові ця вбога з вигляду жінка! Гострі слова свавільними птицями рвалися з клітки грудей назовні, а речення склалися в голові бездоганно й влучно, але... Якою ціною довелось б заплатити за дозволу собі розкіш сказати? Напевно, довелось б самій опинитися в ролі арештантки саме тоді, коли Михайла виправдано! З кабінету Івана Павловича Наталя пішла до Мухи — її єдиної, справді щирої приятельки. На щастя, застала її саму...

У білій пухнастій блюзці Муха була дуже подібна до «мухи в сметані»: смаглява, чорноока, чорнобрива, з майже римським носиком на бездоганно вирізьбленім обличчі, вона збільшувала свою

привабливість ще й отим контрастом між личком і блюзкою...

— Добре зробили, що до мене забігли! Я лише другий день по грипі працюю, а вже так наслухалася про вашу біду, що аж голова болить!

— Про мою... біду?! Яку?! — Наталині очі аж круглими від здивовання.

— Не грайте зі мною в піжмурки, Талочко! Карти на стіл! Бо зараз хтось прийде, і розмова наша урветься! Кажіть, щó сталося з вашим чоловіком!

— А чому ви думаєте, що з ним щось сталося?

— Ой, не нервуйте мене, якщо хочете й далі в моїй особі друга мати! Вся установа вже знає вашу таємницю. Та й ви ж, мабуть, зауважили вже, що ставлення до вас погіршилося, і що тепер уже всі від вас, як від чуми, тікають!

— Так, я це зауважила останніми днями, але не знаю причини...

— Ви... не знаєте причини?! Це мені страшенно подобається!

— Не знаю! — твердо відповіла Наталя, а її яснокарі очі, розплющившись, ще й від себе додали, що вона таки й справді не знає причини, і Муха правдивість того ясного погляду відчула...

— Ось щó розказують про вас пошепки по кутках: кілька днів тому вам було сказано телефоном, що чоловіка вашого розстріляно; почувши це, ви кинули руркою об стіл начальника і стрімголов вибігли геть, але незабаром повернулися назад із червоними від сліз очима; ви не змогли працювати далі й побігли додому, не закінчивши вечірньої зміни в Пляновому відділі... Правда це чи ні? — з властивою їй діловитістю спитала Муха.

— Тут не все правда! Моя поведінка, хоч і з деяким перебільшенням, але подана досить правдиво, але... телефоном мені було сказано, що чоловіка мого ви правдано! — з цими словами

Наталя вдруде витягла з кишеньки сукні дорожнього папірця та подала його Мусі.

Та жадібно пробігла очима по рядках, спинилася на штампі, печатці й підписах і... схопила Наталю в свої обійми...

— Талочко, серденько, вітаю вас! Ось зараз я головному інженерові про це доповім, а всім тим бабам-пліткаркам і зокрема головній, сьогодні ж таки на їхні мозолі так наступлю, що вони не знатимуть, де й подітися! Вмить маленькими стануть!

— Дз-з-з! — озвався телефон, нагадуючи обом приятелькам про вимоги робочого дня.

— Так, це я! Зараз! Добре! Приходьте! — поклавши рурку, Муха ще раз стискає Наталю в своїх обіймах: — А тепер тікайте, Талочко, бо сюди вже йдуть начальники всіх відділів, а в тому числі й ваш! Нарада в головного інженера рівно в десятій! Він не любить, щоб спізнювалися, і всі це знають...

До перерви залишалось тільки дві години, а під час перерви вже всі співробітники тресту знали новину: чоловіка Наталі Іванівни Гринь не розстріляно, а виправдано, і вона про це документ має! Вона вже перестала бути дружиною »ворога народу«! Он що! А ви кажете!

— Та я нічого не кажу! — гарячково виправдується кожен і кожна: — Я тільки дивуюся, який це остолоп пустив тиждень тому чутку, ніби чоловіка її розстріляно! Хто це з пальця висмоктав? — це питання чується то тут, то там, то в коридорах, то в кімнатах, то в черзі до буфету під час перерви, де десятки пар людських очей спрагло шукають за Наталею... І її знаходять, дарма що в буфеті вона, як звичайно, нічого не купує...

Десятки людей, використовуючи перерву, поспішають привітати цю вбогого вигляду жінку з

коротким прізвищем, поспішають стиснути її правицю і дуже приємно усміхнутися з нагоди такої несподіваної новини... Колишні приятельки обціловують її воскове обличчя з усіх боків, пригортаються до неї ніжно, обнімають її, обсипаючи водночас рясним дощем зовсім зайвих запитань... Чоловіки, щоправда, дещо спокійніше висловлюють свою прихильність: стискаючи Наталину руку, запевняють її в своїй постійній до неї пошані, а дехто навіть співає дитирамби її здібностям... І все це були ті самі люди, які ще цього ж таки ранку робили вигляд, що не пізнають її, які роками не подавали їй руки, відвертаючись від неї, як від прокаженої!

Минуло ще два дні, протягом яких усі наввипередки продовжували обсипати Наталю виявами своєї пошани, симпатії, ба навіть подиву й любови... Неначебто домовившись, вони всі хотіли тепер компенсувати Наталю за довгі роки їх підкресленої зневаги й бойкотування. Це виглядало на зразок обгодовування ласощами того, кого довгими роками морили голодом. Наталя сприймала всі ці ласощі з гіркою, як полин, відразою: вислуховувала всі ті солодкі слова мовчки з кам'яним обличчям, бо ніяк не могла змусити себе до фальшивих усмішок... І така її постава вже кинулася декому в око, а дами почали дзвонити по установі, що »Гринь — гордячка«, що вона »задається«, тощо...

Тим часом з'явився наказ із підписом головного інженера про те, що Наталю Іванівну Гринь призначено на посаду старшого інженера-економіста з платнею 700 карб. на місяць, а в списках ударників, проголошених трикутником, було вже і її прізвище...

Неначе в казці або в сні, поверталось назад її становище всіми шанованого працівника, і про це все вона, розуміється, доповіла своїй старенькій...

— Скажи мені, матусе, хто примушував їх усіх зневажати мене роками, і хто примушує їх тепер, неначе по команді, обсипати мене виявами їхньої прихильности? Це ж не люди, а людоподібні ходячі манекени! Де їх власне обличчя? Де людська гідність?!

— На плянеті рабів так і має бути! — сухо відрубала стара вчителька, звівши до купи дуги своїх ще й досі несивих брів.

— Ти, властиво, про щó говориш, мамо? Якщо про Колиму, де білі раби добувають жовте золото, то це не зовсім на тему, а ти ж мене завжди вчила логічно думати!

— Хоч Колима і є плянетою рабів у всіх можливих сенсах, але я в даному разі назвала плянетою рабів увесь ССРСР: це дбайливо ізольована від решти світу планета рабства людського духу.

РОЗДІЛ П'ЯТДЕСЯТ ДРУГИЙ

ПЕРЕМОГА НАД ВІДДАЛЛЮ Й ЧАСОМ

»Є багато таємниць, Гораціо,
Які й не снились нашим мудрецам!«
Шекспір.

Глибокі сніги вкривають Колиму-плянету, мете й віє, гуде й виє пурга над нею... Моторошно-біла планета з блискучо-жовтим металом у її нутрі відрізана від світу, і старенька посередниця-пошта, що так сумлінно допомагає людям перемагати віддаль і час, безсила взимку на Колімі-плянеті. Частково виконує функцію пошти її молодший

брат-телеграф, але послуги його виснажливі для кишені та надто обмежені й скупі в словах! А кожній людській істоті, що проти волі опинилася на планеті, до божевілля кортить перемогти простір і час, щоб таки дізнатися, що ж робиться на материку, де ще живуть (або й не живуть) її найдорожчі. Яким чином розірвати суцільне полотно моторошно-білої мовчанки, щоб усупереч усім перешкодам побачити, що ж діється в цей самий час у точці, віддаленій кільканадцятьма тисячами кілометрів суходолу й води? Наші правнуки, мабуть, матимуть такі телевізійні апарати, / 1 розв'яжуть цю проблему, але покищо...

1 січня 1940 року, лягаючи спати на свій пишний солом'яний матрац і таку ж пишну подушку в бараці з дахом (!), Михайло спрагло дивився в ту далечінь, що відокремлювала його від Харкова та нараховувала 14.000 клм. А перешкодою на цім шляху була ще й відсутність навігації аж до травня включно! Михайло спрагло вдивлявся в ту далечінь, а щоб краще бачити, заплющив очі... Тоді прибіг до нього смагливий хлопчина — молодший брат смерті — дмухнув-хухнув і глянув, а коли переконався, що Михайлові очі вже як слід заплющені, то взяв його владно за руку і... повів, куди сам знав...

Зникла Колима-планета, і з'явився Харків; зникли сніги й морози, а з'явилося ласкаве й пестливе сонце... По-арештантському вдягнений Михайло йшов добре знайомими вулицями Харкова... Ішов, усвідомлюючи, що він уже врятований, і саме тому й поспішав...

Прийшовши, нарешті, до трьохповерхового будинку, що мав довкола себе великий зелений сад, Михайло пригадав собі, що це ж якраз і є той будинок, в якому він колись мешкав. Крізь ворота пройшов до протилежного боку будинку, але

чомусь у двері не зайшов, а попрямував у сад, щоб звідтам глянути нишком на своє помешкання... Зробив кроків двадцять доріжкою саду вбік, спинився й глянув угору, на будинок: там, на третьому поверсі побачив він балкон, на якому було багато саме тих кімнатних квітів, які любила тримати в хаті його Наталя, — фікусів, олеандер, пальм... Крізь мережане листя розлогих пальм Михайло спромігся побачити, що коло квітів на балконі господарює жінка в українському вбранні, і це була... Наталя! »Я вже тут!« — крикнув він до неї на всю міць своїх легенів.

— Ти чево крічиш, как резаний?! — це висловлював своє незадоволення сусід по нарах, і саме він і повернув Михайла з неба на землю, із сонцем загітото Харкова на закутану в снігові пелюшки Колиму-плянету...

Днів два або й три Михайло ходив під враженням цього сну, а далі це враження почало вкриватися першим дотиком порошу днів під'яремних...

28 січня 1940 року Михайла Гриня раптом покликано до кабінету начальника табору... »Не інакше, як для оголошення мені другої вже відмови в перегляді справи«, — блискавкою промчав здогад крізь мозок: — »Пропав я! Знову пішлють у забій!«

З трудом пересуваючи ногами, що стали враз надто тяжкими, переступив поріг застрашливого кабінету. Начальник табору в уніформі НКВД сидів за столом, а поруч із ним Михайло пізнав свого безпосереднього начальника відділу постачання, і це ще більше зміцнило його переконання в тому, що він пропав... Спинився біля дверей...

— Твоє прізвище Гринь? — голосно спитав начальник табору.

— Так.

— А де живе твоя дружина?

— У Харкові.

— Її ім'я?

— Наталя...

Ці запитання про дружину з уст начальника табору здалися Михайлові такими неймовірними, що після них він уже остаточно втратив здібність будь-що розуміти. Якщо його дружину вже арештовано, то вона мала б бути в жіночому таборі, але ж не тут! Але ж начальник спитав «де живе?», то, нібито, її ще не арештовано! А якщо так, то навіщо цьому грізному начальникові якісь відомості про Наталю Гринь — дружину одного з багатьох тисяч арештантів?!

— Підійди до стола ближче! — скомандував начальник табору: — Отак! А тепер слухай уважно, що я тобі прочитаю! »Блискавка. ДВК. Хатиннах. Золоті копня »Одинокий« Михайлові Гринь. Вирок твоєї праві...

Начальник читав голосно й виразно, тримаючи в руках якогось маленького папірця, а крізь Михайлів сполоханий мозок блискавкою мчали страхом підперті думки:

»О, Боже, та це ж знову те саме: остаточно вже відмова Верховної Прокуратури! Завтра або ще й сьогодні мене пішлють назад у забій! Кінець! О, навіщо подала Наталя без моєї згоди ту другу злочасну заяву про перегляд моєї справи?! Працюючи в цьому відділі постачання, я б іще прожив трохи, а так...«

Тим часом начальник, карбуючи слова, уже закінчував читання телеграми-блискавки, а Михайло розумів лише те, що тепер він уже остаточно приречений до загибелі. Мозок його спромігся схопити лише останнє слово з прочитаного тексту »Наталя«... Він стояв мовчки, охопивши свою сиву голову руками, а обидва енкаведисти розглядали його, як цікавий експонат...

— Ти... зрозумів?! — спитав начальник табору після тривалої павзи.

— Ні. Я прошу вас прочитати мені ще раз!

Тоді начальник дав Михайлові телеграму, а сам з цікавістю спостерігав за тим, як дрібно тряслися набряклі руки цього арештанта, як цупко тримали його пальці телеграфний бланк, як метушливо й сполохано бігали його вицвілі очі з рядка в рядок і раз-у-раз знову верталися назад до початку тексту... Обидва енкаведисти переглянулися... Їм було незрозуміло...

Михайлові очі бігли від слова до слова аж так жадібно й швидко, що сполоханий мозок не встигав сполучити ті слова в речення, щоб схопити зміст, що тікав, вислизаючи, неначе в'юн... Зціпивши зуби, Михайло наказав собі ще раз читати з самого початку повільно та не бігти очима до наступного слова, поки ще не схопив змісту попереднього. Така мобілізація всіх сил організму і така самоконтроля дали бажані наслідки: Михайло зрозумів, що вирок трійки НКВД в його справі скасовано, і що вже післано розпорядження про звільнення його з-під варті... Він зрозумів також і те, що Наталя післала йому телеграфом 300 карбованців... А коли весь зміст цієї чудо-блискавки гарячим струмом влився йому в голову, то він охопив ту обтяжену голову руками, похитнувся й упав на стіл начальника табору, а з грудей його свавільним птахом вирвався зойк нестерпної, надмірної, несказанної радості... Та радість межувала з божевіллям і рвалася з його грудей назовні з такою несамовитою силою, що стримати себе було годі! У такій його поведінці, можливо, було пониження своєї людської гідності перед клятими ворогами-енкаведистами, але в тій хвилині Михайло не пам'ятав нічого, крім змісту тієї чудо-блискавки, що пронизував його ество наскрізь.

Він... схаменувся: він пригадав собі, що офіційно він іще раб, і що присутні тут енкаведисти покищо є владарями його життя. Рвучко підвівшись, перепросився і стримано подякував за радісну вістку. Це й справді була лише вістка про волю, але ще не воля!

— Нема за що дякувати! — сказав начальник табору: — Бо твоя жінка могла дати таку телеграму легковажно на підставі якоїсь неперевіреної чутки.

— О, ні! — упевнено відповів арештант: — Ні! Я надто добре знаю мою дружину! Вона освічена, розумна й обережна. Подібну телеграму вона могла дати лише на підставі одержаного вже документу!

У цьому Михайло й справді не сумнівався, і саме тому радість його не знала меж.

Сидячи вже за своїм робочим столом у відділі постачання, він раз-у-раз виймав маленького папірця з кишені, щоб іще раз на нього глянути, іще раз упевнитися, що це не сон, іще раз випити життєдайний нектар тих незабутніх слів!

— Ні, це не сон! — сам собі пошепки сказав Михайло і саме в цій хвилині пригадав собі свій сон під 22 січня, що забрав його з Колими до Харкова та пообіцяв йому радість звільнення. Ще раз рвучко вийняв дорогоцінну блискавку і глянув на час тату надання в Харкові: 22 січня 1940 р., 9 год... а ранку! Якась, покищо невідома ще людській силі перемогла віддаль і час, бо ж Михайлові приснився той сон саме тоді, коли родина його переживала радість його виправдання! А технічно найшвидшій телеграмі-блискавці потрібно було тиждень часу, щоб досягнути Колими-планети!

Тієї ночі Михайло майже не спав: пригадавши собі ще й той сон-галюцинацію, що за 18 років наперед віщував йому Колиму-планету і... порятунком, він молився...

РОЗДІЛ П'ЯТДЕСЯТ ТРЕТІЙ

ЩЕ ОДИН МАЛЕНЬКИЙ ПАПІРЕЦЬ

Вістка про блискавку дружини контрика Гриня моторною ластівкою-щебетушечкою облетіла весь табір. Текст блискавки, перелітаючи від уст до уст, обростав ще й тими словами, яких у тій телеграмі не було зовсім, але основне зерно «вирик скасовано, і справу закрито» залишалось без змін, бо його дбайливо зберезувано недоторканим! Арештанти жваво обговорювали новину і, розуміється, заздрили...

Ставлення адміністрації табору до Гриня трохи змінилося на краще, хоч телеграма від дружини не грала ролі офіційного повідомлення: його можна було очікувати лише з початком навігації, себто не раніше кінця травня! Чули арештанти від канцеляристів, що якась особливо-важлива пошта приходить л і т а к о м, але... хіба з точки погляду Верховної Прокуратури СРСР розпорядження про звільнення з-під варти якогось там контрика може розцінюватися, як «особливо-важливе»? Де там! Отож, тверезо думаючи, треба було очікувати звільнення ще цілих 4 місяці! На всякий випадок Михайло запитав листовно районний центр Хатиннах та крайовий — Магадан, чи не надійшов, бува, до них який документ у його справі, і відповідь була негативна. Але Михайлові до нестями хотілося вірити в чудо, що звільнить його раніше! Він спрагло прислухувався до розповідей арештантів про те, що однієї зими льодоріз «Красін» пробився з караваном пароплавів аж до Бухти Ногаєво, і що, нібито, хтось казав, що й цієї зими Красін теж прибуде до Ногаєва... О, якби ж і справді прибув!

Наталина блискавка обернула контрика Гриня в унікал, в екземпляр, відмінний від усіх! Його ж бо не можна було трактувати на однім рівні з усіма рабами-контриками, але ж і до категорії вольних його теж не можна було зарахувати! Хтось із адміністрації назвав його «полувольним», себто напіввольним, і ця влучна етикетка до нього прилипла й присохла.

Минуло кілька днів, і Михайло усвідомив собі, що його унікальне становище полувольного таїть у собі зерно великої небезпеки. Наявність маси задрісних довкола примушувала його весь час бути на сторожі, пам'ятаючи про те, що НКВД вживає всіх можливих заходів, щоб не випустити живого ще «язика» з плянети на континент. Досить було, щоб хтось із отих задрісних доніс, ніби він чув, що полувольний Гринь висловлював якийсь (хоча б найменше!) незадоволення плянетними «порядками», як місцева трійка НКВД негайно засудила б його знову на 10 років, бо ж менше в той час не давали!

Під особливим наглядом НКВД були всі ті, що мали незабаром звільнитися з таборів, — чи то в наслідок закінчення терміну кари (до Єжовщини часто засуджували на яких 3-4-5 років), чи то в наслідок скасування вироку. На такого щасливого завжди чатувала пастка: за ним стежили численні шпигуни, і йому легко «пришивали» справу: за агітацію проти совлади, за шкідництво, що виявилось... хоча б у навмисному псуванні робочого інструмента, то! ... А якщо справу було пришито, то... поновний рік на 10 років був забезпечений! Усе це Михайло знав і раніше, але раніше всі ці пастки НКВД чатували й полювали не за ним, рядовим контриком, та ще й доходягою. А тепер... О, тепер треба було добре зважувати кожне слово раніше, ніж воно злігало з уст! І Михайло це

робив. До нього тепер раз-у-раз приставали з розмовами...

— Додому поїдеш чи, може, на Колимі лишишся капітали*) заробляти?

— Я й сам не знаю! — відповідав Михайло: — Ось як відновиться поштовий зв'язок, то пораджуся з дружиною... Не знати, що вона на це скаже!

Якщо ж настирливий співрозмовник іще й далі допитувався, то Михайло дуже логічно нанизував ще й інші міркування на користь залишення тут:

— Ти ж тільки глянь на мене, який я обідраний! Не можу ж я отак-от їхати!

— Та воно, конечно! — погоджувався співрозмовник: — Але ж за місяць праці по вольному найму ти собі на костюм і пальто заробиш! А тоді щó ж ти робитимеш?

— А тоді треба ж і про дружину подумати! Вона, бідачка, рятуючи мене, в борги влізла... То хтó ж має тепер ті борги платити? Пушкін чи я?

— Та ті ж, конечно! Не я і не Пушкін!

— Ну, то так воно й виходить, що треба мені тут на довший час лишитися!

Після такого логічного висновку з уст Гриня співрозмовник звичайно залишав полувольного в спокої, але незабаром із тими ж самими запитаннями з'являвся інший... У кожному з них Михайло вбачав шпигуна і кожному відповідав, згідно з виробленим уже стандартом, а сам у глибині душі плекав гарячу мрію тікати з цієї клятої плянети якнайшвидше. Телеграмою попросив Наталю ще раз перевірити, чи справді післано вже розпорядження на Колиму про звільнення його з-під варти, а при цьому й подякував їй за турботи. Але від Наталі, крім згаданих у блискавці »300«, не було нічого: вона, мабуть, аж так

*) Вольним на Колимі платили добре.

виснажилася матеріально, що не могла вже дозволити собі розкошів у вигляді частих телеграм.

Доручену йому працю Михайло виконував тепер із подвійною увагою, бо ж і тут за ним стежили гострі енкаведівські очі! Аби лиш зловити його на якійсь випадковій помилці! А зловивши, проголосити ту помилку навмисною та пришити справу зриву плянів постачання й шкідництва, а за це тодішньої мінімальної кари було б замало, — отже, дали б більше десяти років або й шльопнули б!*)

Життя полувольного Гриня було аж так просякнуте обережністю і на праці, і поза нею, що йому почало вже здаватися, ніби його весь час примушують ходити босими ногами по дрібно побитому склі, і його метою було ступати так, щоб босі ноги лишилися без ран, а це вимагало невпинного напняття нервів.

Спав Гринь далі на тому ж пишному матраці з соломи в бараці з дахом і їв дещо краще, але придбані за час голодування опухи на тілі й обличчі не поспішали зникати: лише трошечки спласли... Проблема впертості голодових опухів цікавила Михайла якнайменше, бо всю його увагу ковтало щось інше й зовсім відмінне. Він спрагло очікував навігації, з пекучою насолодою відпихаючи ногами геть кожний прожитий день. А днів же тих до кінця травня було ще дуже багато, і кожного дня треба було ходити босими ногами по дрібно побитому склі, виявляючи при цьому звинність справжнього акробата.

Отак минув лютий, березень, і почався вже й квітень, а змін у становищі полувольного не було жодних, і до початку навігації було ще майже два місяці! Ті два місяці здавалися Михайлові довгими, ніж ті роки, що проминули вже з дня його

*) »Шльопнути« на в'язнично-таборовому діалекті значить — розстріляти.

арешту... Тоді був 1937 рік, а тепер уже 1940! Мабуть, виріс уже його синок Славко! Чи не товаришує він, бува, з поганими хлопцями довкілля? Славка доглядати нікому: бабуся його хвора, мама працює по дві зміни, щоб кінці з кінцями зійшлися, а тато в золотих кайданах на Колими-плянети покутує свої провини перед батьківщиною соціалізму... І як вони всі троє живуть там, у тих холодних сінях?! Боже, врятуй їх! Боже, почуй мене! З'єднай нас!

* *
*

14 квітня 1940 року Михайлові наказано збиратися: адміністрація табору одержала телефонограму з Хатиннаху — негайно відправити Михайла Гриня в розпорядження райцентру...

«Хто прийде, щоб відпроваджувати мене до райцентру?» — думав Михайло, збираючи свої речі та щохвилини оглядаючись на вхідні двері бараку: «Ще ж до початку навігації далеко, а мене ось зараз поволочать до Хатиннаху! Не інакше, як у зв'язку з пришиванням мені якоїсь нової справи! А далі — вирок місцевої трійки НКВД на 10 років або й більше! Усе піде, як по нотах!»

Рипнули вхідні двері, увійшов енкаведист (о, щастя!) без «свічки»*), лише з наганом! Якщо так, то... це не арешт! Бо у випадку арешту в зв'язку з пришиванням нової справи вартових було б більше, і всі вони були б зі свічками! Михайло зідхнув з полегшенням.

Пішли: Михайло вперед з окулячком за плечима й дрючком у руці, а вартовий з наганом за ним... Ішли вдвох засніженими просторами Коліми-плянети: то дикими долинами, то безлісними сопками, часом санною дорогою, а часом ледь-

*) «Свічка» на арештантським діалекті — рушниця.

ледь помітними слідами якоїсь людини, що йшла тут, може, тиждень тому. Енкаведист, очевидно, добре знав цю дорогу, бо, ідучи ззаду, він раз-у-раз кидав уривчасту упевнену команду: »праворуч, ліворуч, прямо, на сопку«, тощо... І Михайло йшов, згідно з його командою... Отак удвох перемогали вони чималу віддаль між золотокопнею »Одинокий« та райцентром Хатиннах, що нараховує 70 кілометрів, і навіть цілковита безлюдність довкілля не спонукала цих двох людей до розмови! Чому? Михайло не починав розмови, щоб не почути так добре знайомого крику вартового »замолчать!« Але, якби енкаведист почав якусь розмову, то Михайло, мабуть, підтримав би її, бо ця мовчанка їх обох на тлі моторошно-білих просторів плянети здавалася йому якоюсь застрашливою, а хвилинами навіть нестерпною. Однак, енкаведист обмежувався тільки уривчастою командою, а поза нею — ні звука! Очевидно, не хотів понижувати своєї гідності енкаведиста й »друга народу« розмовою з контриком — »ворогом народу«.

Ідучи отак мовчки, Михайло думав... І щό, властиво, робить біля нього цей »друг народу« з наганом?! Навіщо тут він і його наган, якщо Гриня вже виправдано?! Ці два питання, не одержавши від Гриня відповіді, швидко протоптали стежку до цілком обґрунтованого припущення, що його »транспортують« отаким-от чемним способом до райцентру не для звільнення, а для повернення його назад, на материк, спочатку до Москви-матушки, а потім до Харкова для перегляду справи. Судівництво НКВД тому й закритє, що воно не рахується з законами, і від нього завжди можна сподіватися якихось викрутасів! Навіть і після постанови про закриття справи арештанта можуть викликати на додаткове слідство: такі випадки бували з іншими в'язнями під час Михайлового

перебування в Маріїнську, то... чому ж би й з Михайлом не могло статися те саме?! Така перспектива загрожувала муками довготривалого етапу й тортурами слідства за мурами НКВД. Але... нехай! Усе ж таки повезуть його етапом ближче до рідної землі, а може, навіть і до самого Харкова! Краще все ж таки вмерти на рідній землі, ніж на цій проклятій планеті!

Ішли вдвох мовчки цілий день до глибокої ночі, а Хатиннаху таки не досягнули, і тому довелося їм переночувати на золотокопні «Партизан». Зранку знову рушили в дорогу, і тільки після другої години дня 15 квітня Михайлів мовчазний охоронець здав його разом із якимись документами варті розподільного табору в Хатиннах...

Один із вартових зразу ж повів Михайла табором кудись далі... Але... куди?!

Михайло йшов, відчуваючи, як голосно гупає ув'язнене в грудях серце: ось і прийшов уже той момент, що розв'яже, нарешті, всі його побоювання, припущення й сумніви! Йому хотілося на порозі цього вирішального моменту хоч на хвилинку спинитися, схопити більше повітря в груди, але... Швидким кроком привівши Михайла до малого будиночку з написом «УРЧ»*), вартовий здав його разом із документами якомусь енкаведистові в кімнаті, а сам вийшов. Енкаведист зразу ж занурився в подані йому документи і, переглянувши їх уважно, спитав прізвище, ім'я, по-батькові та рік народження, перевіряючи водночас тотожність відповідей з даними документів... Нарешті, підвівся і, пильно зиркнувши в Михайлове обличчя, вийшов, тримаючи всі документи в руці...

Енкаведист залишив арештанта в кімнаті с а м о

*) «Учотно-разпределительная часть» — по-російськи, а по-українськи «Обліково-розподільна частина».

го!!! Ще не встигли замовкнути кроки енкаведиста в коридорі, як Михайло збагнув значення цього промовистого факту, і... стало йому враз замало повітря в кімнаті, а серце почало гупати в грудях так несамовито й так сполохано, як щойно зловлений і посаджений в клітку дикий птах... І як довго був відсутній той енкаведист, не міг би Михайло сказати: може, дві хвилини, а може, двадцять! Але, як зформулював той енкаведист своє речення, повернувшись назад, то це відкарбувалося вогняними літерами в Михайловій пам'яті назавжди:

— Залишіть усі ваші речі тут і ходіть зі мною! Енкаведист звернувся до контрика на «ви»!!! Це справді було «щось» до такої міри нечуване й неймовірне, що могло кожного контрика приголомшити, бо ж «ви» — це вияв пошани до людини! Нехай і мінімальної, а все ж таки пошани!

Енкаведист завів Михайла до гарно вмебльованої кімнати (щось на зразок почекальні), а з цієї останньої ще до кращої... Завів і вийшов, удруге лишивши Михайла самого! Минуло кілька довгих, як години, хвилин, і нараз відчинилися бічні двері, і на порозі цього пишно вмебльованого кабінету з'явився начальник Північного Управління таборів НКВД, капітан Літвіненко*, високий здоровий самовпевнений чоловік років сорока в гарно припасованій до його постаті уніформі НКВД. Михайло бачив його пару разів, коли він приїздив на золотокопню «Одинокий», і відразу пізнав його.

— Добрий день, громадянине Гринь! — невимушено-весело сказав Літвіненко (розуміється, по-російськи).

*) Прізвище — справжнє. Подаємо його в тій транскрипції, яка відповідає вимові в часі й місці, коли й де відбувалася дія.

Дуже вбого вдягнений, але не обідраний*) Гринь з опухлим обличчям і тавром утоми від усього пережитого та від щойно відбутої подорожі стримано й мовчки поклонився.

— Сідайте! — запросив Літвіненко, сідаючи сам і показуючи рукою на стілець біля свого пишного, критого червоним сукном стола.

Михайло сів. Тепер лише стіл розділював цих двох: раба й верховного рабовласника. Але той стіл і еднав їх справою, про яку мова мовилася в маленькому папірці, що його взяв зі стола й пробіг очима Літвіненко...

— Так ось що, громадянине Гринь, — советська влада рішила простити вам ваші колишні провини і справу проти вас закрити. Ви вільні з 10 квітня 1940 року! Ось вам тимчасова довідка, на підставі якої вас випустять із табору й з-під варти. Тепер ви можете поступити до нас на роботу за вільним наймом, працювати за фахом і одержувати добрі гроші. Зрозуміло? Сьогодні ви переночуєте в гуртожитку в Хатиннах, а завтра зранку зголоситесь до відділу кадрів Північного Управління для одержання праці за фахом! — з цими словами капітан Літвіненко простягнув Михайлові маленького папірця.

— Чи можу я йти?

— М о ж е т е ! — відповів верховний рабовласник.

Підвівшись, Михайло стримано й мовчки поклонився. Але, опинившись за межами кабінету Літвіненка, прожогом побіг до кімнати, де залишив свої речі. Схопивши однією рукою свій клунок і цупко тримаючи маленького папірця пальцями другої руки, побіг щосили до виходу з «УРЧ», по дорозі мало-мало не збивши з ніг якогось енкаве-

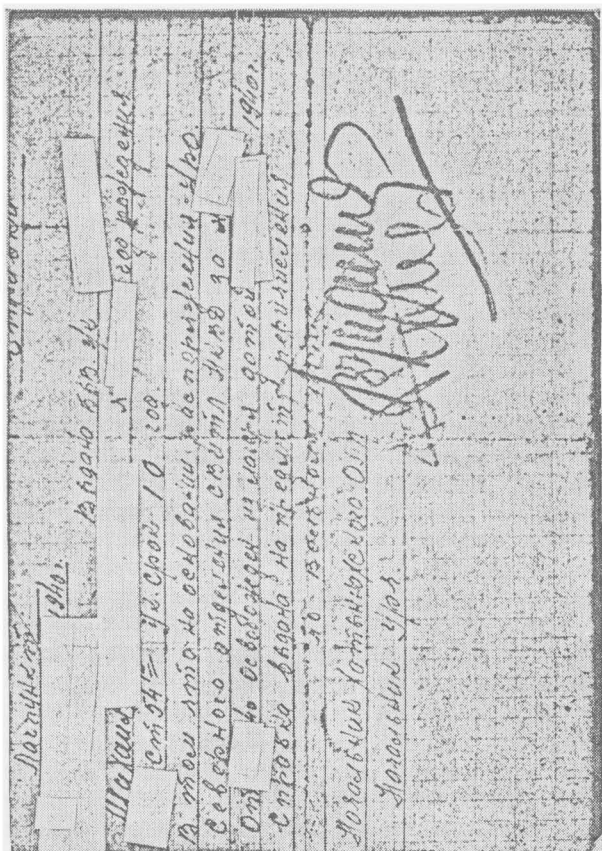
*) Свою знамениту чемерку з різнокольоровими латками та шапку-баняк Михайло, розуміється, залишив там, де й оклунок.

диста... Швидше! Швидше! Швидше до воріт із невільничого табору! Швидше опинитися за його межами! Іти туди, куди забажається! Робити те, що захочеться! І вільно дихати! Воля! Воля!

Михайло почуває себе таким легким, як той пух, і таким пружним, як той десятирічний хлопчина. Де поділася втома від щойно відбутої подорожі пішки? Де поділося накопичуване роками виснаження від щойно скінченої советської каторги? Він мчить стрімголов тереном табору до воріт, минає бараки, минає якихось людей... Швидше! Швидше! А ось, нарешті, й ворота, а біля них тричі проклята й уже остання на його шляху свічка! Захеканий і спітнілий, з переможним сяйвом у широко розплющених вицвілих очах, тикає Михайло свічці до рук маленького дорожнього папірця. Свічка читає, а прочитавши, повертає назад і... відмикає та ще й відчиняє хвіртку з табору невільничої праці на...
в о л ю!

Сталося! Михайло вже за ворітьми ганебного табору! О, як же надзвичайно-ясно світить йому сьогодні велике врочисте сонце! І як сліпучо-яскраво відбиває сніг те сяйво сонця! Як глибоко, як легко дихається! Куди ж би піти тепер? Кудись убік, геть від людей! Кудись якнайдалше від клятого табору! Щоб можна було заховатися й тишитися на самоті своїм нестерпно-великим щастям, щоб ніхто не в заваджати! Михайло біжить, а сонцем просякнута морозна повітря обвіває-пестить його розгарячене обличчя. Швидше-швидше! Ось уже й остання хата, а за нею горбочок... Отам, за тим горбочком, уже напевно, нікого нема! Швидше туди!

За горбочком Михайло спиняється: жадібно й уважно читає маленького папірця, їсть очима кожне слово і легко сполучує окремі слова в речення. Так, це правда: він вільний! Він скаче у

Переклад I-го документу:

ДОВІДКА

Видано колишньому в'язневі... Михайлові... №..., рік народження..., стаття 54¹⁰ Кримінального Кодексу, термін 10 років, у тому, що він на підставі розпорядження Обліково-Розподільного Відділу Північного Відділення Півн.-Східн. Поправно-Трудових Таборів НКВД за №... з ... 40 р. звільнений з табору датою... 1940 р.

Довідку видано з метою переведення на роботу за вільним наймом.

Підписи:

височінь, як хлопцем, бувало, скавав... Він падає в сніг і качається в його пухнастих хвилях... Він кричить-співає, він плаче-сміється і, раптом спинившись, молиться... Він дякує Богові голосно гарячими, нестриманими словами і за порятунок, і за той сон пророчий, що віщував йому Колиму-планету й порятунок! Бо ж саме сон той, живучи в таємничих глибинах його духового ества, завжди підтримував ту іскру віри, що допомогла йому все витерпіти й дожити до... сьогоднішнього, неперевершеного своїм глибоким змістом дня!

Помолившись, Михайло трохи опам'ятовується і починає думати... Що ж далі? Треба негайно дати телеграму Наталочці! Зараз же! Отже, назад до Хатиннаху й на телеграф! Але... де ж оклунок із його речами? Відкотившись убік, він лежав, ледь-ледь висолопивши своє «вухо» з-під снігу: мовляв, ось я! Ну, добре! А де ж маленький папірець?! Ось він! Він, щоправда, трошечки зім'ятий, але цупко стиснутий пальцями правої руки! Виходить, отже, що Михайло скавав і в снігу качався, увесь час того маленького папірця в правій руці тримаючи! Та ще й угору тримаючи, бо ж папірець той не змокрів від снігу! Знаменито!

Питаючи в людей, де тут телеграф, Михайло підтюпцем біжить туди... Одержавши бланк, з трудом примушує себе шукати потрібних для телеграфного тексту скупих і багатих змістом слів... Нарешті, цю фортецю здобуто, і у віконце подається блискавку такого змісту:

»Звільнений 15 квітня Одержав триста Приїду першій можливості Дякую рятівникам Вільний Михайло«.

* * *

*

Вийшовши з будинку телеграфу, Михайло повільним кроком ходив вулицями райцентру, глибоко дихаючи міцним повітрям і новими вільни-

ми очима оглядаючи цей виселок... А зовсім недалеко від виселку, в долині, де містилася золотокопня імени Водоп'янова, чулися так знайомі Михайлові вибухи амоналу. Там ішла підготовча робота до нового виробничого сезону добування золота... Михайло спинився й прислухався, а його злагіднене й усміхнене обличчя враз придбало вираз напруженого очікування якихось дальших звуків: зійшлися до купи позначені сивиною брови, поглибилися зморшки на чолі, а очі стали гострі, як свердлики... З долини дув вітер і хвилинами приносив на своїх крилах відому російську лайку бригадирів та їхні вигуки, що мали підбадьорювати рабів... Тих рабів було багато, але їх не було чути, бо вони мовчки терпіли всі знущання, добуваючи так потрібний для батьківщини соціалізму жовтий метал із вічно-промерзлого ґрунту Колими-плянети. Михайло бачив їх зігнуті над золотоносним ґрунтом спини в самих лише сорочках, без верхнього одягу, бо »робота пот любіт!« »Білі раби Советського Союзу! Хто й коли допоможе Вам? Хто й коли подбає про скасування рабства на батьківщині соціалізму? Чи знайдеться така сила, яка змела б ваших гнобителів з їх високих становищ у Московському Кремлі та поставила б їх перед судом сумління людства?

»Відомо, що людський організм сам виробляє в собі так потрібний йому імунітет проти хвороби і... поборює її, щоб жити далі! Чи ж спроможеться людство зрозуміти, яку грізну небезпеку несе світові озвіріла московсько-большевицька згряя? А усвідомивши, чи спроможеться людство виділити з себе таку потужну силу, яка знищила б дику червону систему поневолення людського духу й тіла?

«Я вірю, що знайдеться така сила! Мусить знайтися! І вона знищить большевизм-комунізм на кулі земній і засудить його, як явище в такій же мірі

ганебне, як і ота широко відома непристійна лайка, що є монопольним і безспірним винаходом російського генія! І та сила поставить кремлівських можновладців перед судом сумління всесвіту! І вона визволить мільйони білих рабів советської системи з їх червоного (кольору крови) ярма! Я вірю в це.

»Допоможи ж мені, Боже Всесильний, вирватися з цієї плянети золота й рабів, щоб розповісти про неї людству і таким чином покласти також і мою цеглинку для будування величної справи знищення большевизму-комунізму на кулі земній!«

Вчорашній раб Гринь стояв за виселком Хатинах на горбику, пильно вдивляючись у далечинь у південно-західньому напрямку. Саме цю далечинь пестило Колимське сонце першими, несміливими ще цілунками північної провесни. Чітко окреслений профіль вчорашнього раба був сповнений волі, а його гострі очі не здавалися вже вицвілими: під миготливим блиском соняшних промінчиків ті очі знову набували так властивого їм вигляду сіро-зеленого оксамиту. Ті очі вже бачили в далечині Харків, синка, що вже, мабуть, виріс нівроку, дружину Наталю, що виявила себе справжнім другом, та її стареньку вже маму, ідеалістку-народницю... А трохи далі на захід ті очі вже бачили Галичину й давно залишену рідну стріху... Ті очі схоплювали Україну в її цілості, без штучних кордонів... До скорого побачення!

ДИШЕЛЬ

У перших числах лютого 1940 року Наталя одержала від Михайла телеграму такого змісту: »Блискавку одержав Щасливий Дякую Очікую постанови Прокуратури про звільнення Перевір чи її справді післано Першої можливості вернуса додому Михайло«

Далеко за північ гомоніли ті дві, що мешкали в сінях. Не спалося, бо розбурхана телеграмою фантазія послужливо малювала їм, як і коли Михайло додому повернеться... Згідно з дуже сумлінно зробленими підрахунками, виходило, що Михайло може бути дома ніяк не раніше кінця липня: навігація ж бо почнеться тільки з кінця травня, а подорож морями до Владивостоку та суходолом від Владивостоку до Харкова забере тижнів вісім або й дев'ять.

Вийнявши стінну мапу ССРСР, якій не було місця в цих жалюгідних сінях, розгорнули її на столі. Їли очима той простір, що відокремлював Михайла від них, і поворот його назад здавався їм чудом. Чотирнадцять тисяч кілометрів плюс загороджувальні кордони енкаведівської охорони, що йдуть у парі з кліматом та природною ізоляцією Колими від решти Советського Союзу!

Наталя задумалась...

— Ну, добре! Золоті кайдани йому ось-ось уже знімуть, а літо розтопить лід довкільного моря! Залишиться тільки перемогти простори води й суходолу за допомогою транспорту! Гроші він має і ще щось заробить до кінця травня, поки навігація відкриється, але... куди ж він повернеться?

— Сюди! — відповіла мати, показуючи рукою

на сіни, з яких двері виходили впрост надвір... На склі малого віконця в дверях понамерзав снігом припорошений лід, а на стінах лежав іній...

— Люба моя вчителько! Саме ти навчила мене логічно думати, а тому... вислухай тепер уважно все те, що я тобі казатиму! А вислухавши, оціни, чи є в моїх словах логіка! Добре?

— Добре, доню! Кажи, моя ясна!

— Нашу єдину кімнату забрано в нас тому, що Михайла арештовано. Так чи ні? Бачу, ти притакуєш головою, моя старенька! Ну, а якщо Михайла вже виправдано, то, очевидно, і кімната має повернутися нам назад, бо ж я трудяща жінка з чималим уже стажем, а ти теж трудовий елемент! Так чи ні? Ти кажеш, що так... Добре! А тепер слідкуй за дальшим ходом моїх думок! Якщо повернулося мені назад моє колишнє становище в тресті, не зважаючи на ворожість такого шахматного короля, як Іван Павлович, то, логічно думаючи, в зв'язку з виправданням чоловіка, мені мають повернутися назад усі мої права, як громадянки, а в першу чергу моє право на житлову площу. Рівно ж і тобі мають повернутися всі права, згідно з конституцією, а зокрема право на житлову площу. Якщо ми з тобою не подбаємо протягом двох-трьох наступних місяців про повернення нам назад нашої єдиної теплої кімнати, то... під осінь Михайло приїде сюди, а наступної зими ми всі троє будемо пропадати в цих клятих сінях! А в нашій кімнаті далі житиме...

— Той, хто самочинно захопив цю кімнату! Не забувай, Наталочко, що Славко ще жив, коли вселився Найдіс! Дитина в советському суспільстві має свої власні юридичні права, які було брутально зневажено, і наслідком цих його зневажених діячих прав була його смерть! Про це навіть і доктор Сукачівський може довідку дати! — невеликі

карі очі старої вчительки під дугами ще й досі не сивих брів горіли завзяттям і наказували так владно, як колись: — Ти маєш негайно подбати про повернення нам нашої кімнати назад!

Думка про виселення Найдіса з кімнати, в якій він оселився самочинно, як енкаведист, вогнем опекла Наталин, вже дещо заспокоєний мозок. Тієї ночі вона не спала зовсім, з трудом дочекалася ранку і стрілою помчала до Рожновського. З перших двох речень він миттю збагнув суть справи...

— Ви маєте тепер законні підстави, щоб виселити Найдіса, але ж я не веду квартирних справ... Якби Соломон був живий, то...

— О, Соломон радо взявся б за цю справу! Він боронив би мене з ентузіазмом не диктованим, а власним, щирим!

Глянувши уважно в Наталині іскристі очі, що горіли вогнем завзяття, Рожновський подумав хвилину...

— У мене є приятель — фахівець квартирних справ і блискучий промовець Колінський.

— Чула я це прізвище! — скептично озвалася Наталя: — Це адвокат з іменем і тому візьме дорого! А я виснажена щодо грошей! Я.. я хочу сама проти Найдіса виступати! Чи не були б ви так ласкаві попросити Колінського, щоб він мене проінструктував як слід, а я після одержання його вказівок складу собі текст мого виступу з покликанням на відповідні параграфи... За інструктаж я, розуміється, заплачу, але виступатиму сама і, повірте, не злякаюся!

Ще мить, і Рожновський, набравши число, вже говорить із кимось телефоном:

— Це ти, мій полум'яний промовцю? Де ти завтра виступаєш? В облсуді? Чудово! Я теж там буду

в десятій ранку і поговорю з тобою в одній справі. Згода?

— Завтра зателефонуйте до мене в годинах мого вечірнього прийому, щоб дізнатися про час і місце вашого побачення з Колінським. Ідея у вас чудова! Я теж тієї думки, що ви можете виступати самі у вашій справі! У вас є здібність плинно будувати речення, логічно нанизуючи їх на нитку даної теми!

— Дякую. До побачення!

* * *

*

Заля суду Ленінського району міста Харкова. Президію суду впевнено очолює суддя-жінка років сорока з гаком. Вона — брунетка з досить правильним, майже римським обличчям, з гострими чорними очима й великою бородавкою біля носа. Два народні засідателі (нарзаси) поважно сидять обабіч: один підстаркуватий і лисий з мозолястими руками робітника, другий молодий і сопливий (мабуть, щойно застудився) з білими, без мозолів руками... Над президією усміхнені обличчя Леніна й Сталіна. Ще недавно в одній з ними «кумпанії» красувався тут Єжов Ніколай, але тепер його вже знято: нема! Мабуть, десь на горищі порохом укривається!

У залі багато народу, і справу слухають усі з очевидним зацікавленням: на передніх лавках скупчення, посідали тісно один біля одного, щоб бути до президії ближче й усе чути... Ви ж тільки уявіть собі! Ота безпартійна позивачка в чорній безжодних прикрас шапочці й такій же сукні (лише з білим комірцем довкола шиї) наслідкується судитися за кімнату з... уніформованим енкаведистом! Позивачка щось дуже бліда, але говорить плинно, упевнено й дзвінко. Вона вже встигла розповісти

про те, що агенти НКВД арештували її чоловіка в листопаді 1937 року, а їхню єдину теплу кімнату запечатали, викинувши їх трьох (її саму, матір — колишню вчительку й сінка восьми років) до холодних сіней, з яких двері виходять надвір!

— До справи ближче! — спиняє позивачку суддя: — Вигляд сіней ролі не грає!

— Деяку ролю грає, бо ж у них ми всі троє примушені були жити, і саме ці сіни були причиною смерти мого сина! Ось довідка лікаря про його хворобу й смерть! А мій син, як дитина, і я, як трудяща жінка, і мати моя, як трудовий елемент, — усі ми троє мали і маємо право на житлову площу, яку від нас незаконно забрано! Крім того, згідно з параграфом...

— Ви нас не вчіть, бо про параграфи ми й без вас знаємо! — гостро обірвала позивачку суддя і, пошкробавши свою бородавку під носом, додала повчально: — Ви краще розкажіть нам, як ви познайомились з оцим цікавим мужчиною!

Грайливо усміхнувшись, суддя мотнула головою в бік відповідача, невеличкого росту молодого чоловіка в уніформі НКВД з неприродно високою шевелюрою густого, вгору настобурченого волосся. Енкаведист усміхнувся, народ присунувся ще ближче, збільшуючи тиск людських тіл у передніх рядах, а бліде обличчя позивачки стало враз білим, як та крейда...

— Відповідач Найдіс вселився в нашу теплу кімнату в час моєї відсутности. За недоторканість печаток НКВД на дверях нашої кімнати відповідала особисто я, бо саме від мене взято було відповідну розписку, а тим часом... ці печатки було зірвано в час моєї відсутности, і хто це

зробив, я не бачила... Коли прийшла з роботи додому, то застала наші речі викинутими з теплої кімнати до сіней, піяніно поламаним, а стіл покладеним угору ногами на мою тяжко хвору матір, що лежала в ліжку...

— Усе це зайві деталі! — позіхаючи, сказала суддя: — Чому ви взагалі вважаєте цю квартиру своєю? На чие ім'я була записана квартира в момент арешту чоловіка?

— На ім'я мого чоловіка Михайла Гриня, як голови нашої родини.

— Ну, то чому ж ви вважаєте цю квартиру вашою? Як ваше ім'я?

— Я вже казала вам моє ім'я, повторюю його ще раз: Наталка Гринь! — з неприхованим викликом відповіла позивачка, і її білі, як крейда, щоки враз зацвіли рум'янцем: — Я вважаю квартиру мою на підставі советського закону, який твердить, що в разі відсутності чи раптового зникнення чоловіка через смерть, божевілля, каліцтво чи арешт, усі права на квартиру зразу ж переходять до його дружини. Ви не схотіли чути про параграф цього важливого советського закону, то я подаю його вам без зазначення параграфа!

Суддя переглянулася з нарзасами, але не сказала нічого, а позивачка, набравши повні груди повітря, упевнено вела далі:

— Мої законні права на житлоплощу брутално перекреслено: не взято до уваги ні мене, як дружини, ні мене, як трудящої жінки! Зігноровано також права моєї дитини в той час, коли советська влада так дбайливо піклується про щастя й здоров'я дітей! Але й цього ще замало, бо зігноровано ще й право на площу моєї старої вже матері, яка була вчителькою протягом 35 років і тому має трактуватися, як трудовий елемент. Усіх нас трьох

з чиеїсь ласки зроблено безправними й виселено в непригідні для житла сіни, що спричинилися до смерти мого... сінка! Може, на думку советського народного суду, це зайві деталі, що не мають відношення до справи, але я на підставі советського закону заявляю, що ми всі трое навіть і в період ув'язнення чоловіка мого мали повне право на житлоплощу, а тим більше маємо ми це право тепер, коли чоловіка мого вже виправдано! Так, вирок трійки НКВД вже скасовано, справу закрито й післано розпорядження Верховної Прокуратури про звільнення його з-під варти! Ось довідка офіційна з відповідними підписами, печаткою і штампом!

У залі шерех... Суддя жадібно ковтає очима зміст довідки, і те ж саме роблять, витягнувши шиї, обидва нарзаси...

— Формулюйте коротко, чого ви просите від суду! — каже суддя, повертаючи довідку...

— Я прошу суд повернути мені та моїй родині нашу єдину, незаконно забрану від нас кімнату, взявши до уваги, що чоловіка мого вже виправдано, що всі ми — трудовий елемент і тому є рівноправними членами советського суспільства!

— А може, ваш чоловік ніколи до вас не повернеться? — з чималою домішкою соли питає суддя: — Може, він там, на Півночі молоденьку самоїдочку собі знайшов?

— Якщо б чоловік мій з будь-яких причин не повернувся назад, то я і мати моя, як трудовий елемент, маємо повне право на повернення нам нашої кімнати, яка розміром своїм (12 квадратних метрів) не перевершує норм Горсовету на двох осіб. Але чоловік мій повернеться! Ось свіжої дати телеграма, що заперечує припущення товаришки судді щодо молодой самоїдочки!

І знову суддя читає телеграму, вгризаючись очима в її текст, і те ж саме роблять нарзаси, витягнувши свої шиї, неначе ті два гусаки до спільної з гускою миски з їдженням.

— У телеграмі є слова «Першій можливості повернуся додому», які говорять самі за себе! — підсумовує позивачка в чорній без жодних прикрас шапочці.

— Я вам слова не давала! — обриває її суддя і в ту ж таки мить, змінивши суворий вираз свого обличчя на ласкаво-усміхнений, звертається до низькорослого відповідача в новенькій уніформі НКВД: — Ваше ім'я й прізвище Рафаїл Найдіс?

І ви, розуміється, член партії? З якого року?

— З 1935-го.

— Де працюєте?

— В Облуправлінні НКВД.

— Що ви можете сказати з приводу претенсій до вас з боку позивачки Гринь?

— Претенсії безпідставні... Я вступив до комсомолу, ще будучи вояком доблесної червоної армії... — раз-у-раз розчісуючи своє пишне волосся п'ятьма пальцями правої руки, Найдіс почав розповідати про свій вояцький, комсомольський, а потім іще й партійний стаж та про свою працю в органах НКВД батьківщині соціалізму на користь...

Суддя слухала його з виглядом слухняної школярки, що дивиться побожно в рот свого красномовного вчителя. Суддя ні разу не нагадала йому про потребу підійти ближче до теми дня, а він, захопившись розповіддю про власні заслуги перед соввладою, як видно, про тему дня забув... Так

тривало хвилин двадцять, і народ почав тікати з залі в коридор, щоб там покурити та кості розім'яти. Коли ж відповідач, нарешті, вичерпав свою біографію до дна, суддя спитала його солодким голосом:

— Чи забрали ви помешкання від громадянки Гринь?

— Ні! З Далекого Сходу я дістав призначення до Харкова на початку 1938 року. Я не мав іще мешкання, і мені дали спрямування на квартиру репресованого ворога народу Михайла Гриня. Жодної Наталі Гринь я не знав, але вона нахабно оселилася в сінях мого мешкання і там іще й досі живе зі своєю матір'ю. Я б міг їх виселити, якби захотів!

Позивачка рвучко підносить руку вгору...

— Дозвольте поставити запитання відповідачеві!

— Ставте! Лише ділово й коротко! — дозволяє суддя, порадившись із нарзасами.

— Хто платить квартплату за сіни, — я чи ви?

— Я не плачú за них, бо я не користуюсь ними, але вони — мої!

— Якщо плачú за них я, то яким же чином вони ваші, товарищу Найдісе? Скажіть судові, **кого** ви застали в тих сінях, коли вперше прийшли займати запечатану кімнату?

— У тих сінях були деякі меблі, на ліжку лежала старушонка, і був іще хлопчина років семи...

— Виходить, отже, що я «нахабно вселилася» у «ваші» сіни ще дó вашого першого приходу в будинок і, напевно, ще дó вашого приїзду в Харків!

У залі сміх... Суддя стукає олівцем об склянку з водою...

— Хто дав вам спрямування на мою запечатану кімнату?

— Наївне питання! Розуміється НКВД! А хто ж?!

— Прошу цю відповідь дослівно занести до протоколу! Заявляю, що у всіх містах ССРСР житлоплощею розпоряджається житловий відділ Горсовету, а не НКВД! Я тому й тверджу, що кімнату мою відповідач окупував незаконно! Ще одно питання...

— Замовчіть! — грізно озивається суддя: — Я вам дозволила поставити одно питання, а ви вже поставили їх десять! Закликаю вас, громадянко Гринь, до порядку! Отже, продовжуємо нашу розправу! Ви, товаришу Найдісе, твердите, що живете в кімнаті відсутнього ворога народу... Гриня! Так чи ні?

— Перепрошую, товаришко суддя, ви вже не маєте підстав називати мого чоловіка ворогом народу, бо я поклала вам на стіл документ про його виправдання!

— Так, але в момент вселення товариша Найдіса чоловік ваш був офіційно ворогом народу! Замовчіть, громадянко Гринь, я вам слова не давала!

— Цілком вірно, товаришу суддя! — каже відповідач, вчасно схопивши киненого йому »м'яча«: — Я оселився в кімнаті відсутнього арештанта. Якщо навіть його тепер виправдано, то це ще не значить, що він сюди повернеться! Він ще й сьогодні відсутній! А ця ось громадяночка з телячою наївністю домагається від суду, щоб мене з родиною виселили й зробили помешкання по-рожнім для людини, яка, може, й не приїде ніколи до Харкова! Хіба ж не абсурд?

Позивачка рвучко підносить руку...

— Я протестую, товаришко суддя! Ви дозволяєте відповідачеві прилюдно ображати мене такими виразами як »з телячою наївністю домагається«. Прошу занести цей вираз на мою адресу і мій протест до протоколу! Крім того заявляю, що відповідач навмисне спотворив мое прохання до суду: я зовсім не просила »зробити помешкання порожнім«, а я просила віддати його назад мені й моїй матері, як двом трудящим жінкам, що живуть...

— Замовчіть! Слово тепер має товариш Найдіс! Зформулюйте, будь ласка, щó ви просите від суду! Та подайте в двох словах підставу для вашого прохання!

— Я прошу залишити мене з родиною там, де мене законно вселено в помешканні арештанта, який не знати, чи вернеться будь-коли... Підстава: відсутність хазяїна квартири і наявність у мене малої дитини, інтереси якої мусять бути на першому місці!

Позивачка: — А чому ви, як член компартії, не брали під увагу інтересів дитини тоді, коли викидали мого сина... на вірну смерть... у холодні сіни? Чому...

Суддя грізно: — Я вам слова не давала! Слухання цієї справи вичерпано! Приступаємо до наступної!

* *
*

У третій годині дня народ у залі суду спрагло чекає вироків по справах, заслуханих сьогодні... Гомонять, поглядаючи раз-у-раз на годинника, рахують хвилини по третій, а їх уже 18 минуло! Пора б уже й додому йти! І їсти ж хочеться!

— Встати! Суд іде! — голосить секретар, і всі рвучко підводяться...

Першою іде суддя з майже римським обличчям і бородавкою біля носа, а за нею маршують обидва нарзаси: підстаркуватий і лисий робітник із мозолястими руками і молодий сопливий інтелігент-білоручка... Суддя стає за столом у центрі, а нарзаси обабіч, як два її охоронці... На тлі нашорошеної тиші всіх присутніх суддя зачитує піднесеним голосом вирокі дня:

»Іменем Української Советської Соціалістичної Республіки*)... громадянки Наталі Гринь у позові її до громадянина Рафаїла Найдіса в і д м о в и т и. Кімнату залишити надалі в законнім користуванні за громадянином Найдісом і його родиною. Підстава: в момент арешту Гриня квартира була записана на його ім'я, а не на ім'я позивачки.

Далі йдуть вирокі в інших справах, винесені того ж таки дня іменем УССР...

* *
*

— Ну, матусе рідна, сьогодні таткова мрія здійснилася: я виступала в обороні покривджених, я була вдягнена в чорну без жодних прикрас сукню з білим комірцем довкола шиї та в чорну без жодних прикрас шапочку, я ввесь час стежила за тим, щоб бездоганно нанизувати намистини логічно побудованих речень на нитку теми, і я спромоглася не губити нитки моєї теми навіть і тоді, коли суддя раз-у-раз ту нитку теми навмисне розривала. Я говорила плинно, не лазила за словом до кишені та не допомагала собі вимахуванням

*) Судова розправа велася рос. мовою, і тільки вирокі писалися й виголошувалися укр. мовою.

рук у повітрі... Одним словом, матусе, я виступала саме так, як учив мене колись татко і як інструктував тепер Колінський! І все ж таки...

— І все ж таки, — урвала мати нитку Наталиної розповіді: — Ти суд програла, а Найдіс, який, напевно, допомагав собі руками, виграв!

— Звідки ти знаєш?! — Наталині звичайно бліді щоки цвіли сьогодні рум'янцями, а широко розплющені яснокарі очі палажкотіли вогнем...

— Знаю, бо наша мила Охліна сиділа серед публіки, все чула й прибігла додому вже хвилин п'ятнадцять тому... З великим захопленням розказує про »справедливий«
советський суд, про чудову жінку в ролі судді та про вирок...

— Чекай, мамо! Ти, хоч і вчителька, а доповідаєш так, що я не втну, ко м у ж Охліна про це все розказує... Не тобі ж?

— Іді, яка сьогодні трохи раніше з роботи прийшла, і вони обидві регочуться так загонисто, що мені аж у вухах тріскотить! Охліна радить Іді не терпіти нас далі в своїх сінях, а подати в суд на виселення! Це вони замовкли, як ти увійшла.

— Короткі руки! — дзвінко огризулася Наталя: — Ось я завтра до обох адвокатів піду! Ось я до Облсуду касацію подам, і буде виступати Колінський, а не я! Ось...

— Ш-ш-ш! Не так голосно! Схаменися!

— Ти ж подумай тільки: вирок про те, що я, як трудяща жінка, і ти, як учителька з 35-річним стажем, — обидві разом узяті жодного права на нашу єдину кімнату не маємо, винесено в країні, де трудяща жінка має повну рівноправність із чоловіком!

— Тихше, Наталочко! Тихше! Ти ще гориш тим напняттям, яким у суді горіла! Я тебе розумію,

але... схаменися й не вигукуй твоїх думок і плянів дальшої боротьби на весь голос, бо Іда й Охліна саме для того й припишкли, щоб тебе вислухати! Невже ти цього не розумієш?!

— Ро-зу-мі-ю, мамо! — ледве чутно прошепотіла Наталя і... зів'яла, як та нещаслива рослинка, яку зірвано й кинуто під пекуче сонце...

Наступного дня Наталя відвідала обох своїх адвокатів. Колінський далекими натяками дав їй зрозуміти, що в СРСР з енкаведистами й комуністами краще не судитись, а Рожновський, виглянувши до почекальні та переконавшись, що вона вже зовсім порожня, продеклямував загальновідому російську приповідку:

»Советский закон, как дишло*):
Куда поверньош, туда і вишло!«

— Чудова констатація з уст совадвоката! Хіба ж ви раніше цього не знали?! Чому ж не натякнули мені про те, що з найдісами боротьба неможлива?!

— Не хвилюйтесь! Тоді зрозумієте! Совсуддя судить на підставі совзакону, згідно зі своїм революційним сумлінням. А оте »ревсумління« якраз і дозволяє обертати дишель закону в різні сторони: ось чому трудно виграти справу, коли вашим противником є енкаведист або комуніст! Однак, основним цвяхом вашого процесу був факт виправдання вашого чоловіка Верховною Прокуратурою СРСР, і саме тому советський закон про право дружини й трудящої жінки на житлову площу мусів бути обернений дишлем на вашу користь! Ви, як дружина виправданого, є покищо першою ластівкою в Харкові, і тому суддя Ленінського району могла ще не знати, на яку їй краще ступити! До того ж вона, очевидно, розгубилася

*) »Дишло« — по-російськи, а по-українськи »дишель«.

перед уніформованим енкаведистом... Ось я поговорю з Колінським і, може, він погодиться виступити в Облсуді з касацією, якщо ви цього бажаєте. Усе, що я вам на чотири очі сказав сьогодні, хай залишиться між нами! Добре?

— Добре! Дякую. Прошу вас поговорити з Колінським! Я вже якось заплачу йому за виступ!

* *
*

Колінський не тільки погодився виступити в Облсуді, але навіть і загорівся Наталиною справою... Він виступав так красномовно, що Наталя мимоволі заслухалася...

Колінському було вже не менше п'ятидесяти, і хвилинами Наталі здавалося, що це сам татко воскрес і, не вимахуючи в повітрі руками, переконливо (як два рази два) доводить, що після виправдання чоловіка дружині колишнього репресованого повертаються всі права і в першу чергу право на житлоплощу! Її ж бо забрано в момент арешту і в наслідок арешту! Описуючи вселення енкаведиста Найдіса в єдину теплу кімнату Гринів, Колінський згадав і поламане піяніно, і стіл, кинутий на хвору матір, що лежала в ліжку...

— Так поводитися колись з євреями під час погромів! Щоправда, випускали ще й пір'я з перин, але товариш Найдіс не зробив цього, мабуть, тільки тому, що громадянка Гринь не мала перини...

Коли ж Колінський в скупих, але сильних словах розказував про Славкову смерть, то переповнена зала Облсуду принішкла, з'їдаючи очима Наталю, що стояла в чорній сукні з Колінським поруч...

— І Сталінська конституція, і закон на боці тяжко покривдженої громадянки Гринь! — закінчив свою промову Колінський: — Я прошу скасувати неправильне рішення суду Ленінського району та передати справу на розгляд суду іншого району!

Довелося чекати ще пару нестерпно довгих годин, аж поки всі справи дня було вичерпано, а потім іще пару годин, поки суд, відокремившись, нараджувався й виносив вироки. Колінський, розуміється, помчав кудись інде залагоджувати інші болячки своїх численних клієнтів, а в залі Облсуду разом із багатьма іншими чекали: молода жінка в чорній без жодних прикрас шапочці та невеличкого росту уніформований енкаведист із надто високою шевелюрою густого розкуйовдженого волосся...

— Встати! Суд іде!

На тлі нашорошеної тиші багатьох присутніх вироки зачитувалися монотонно-нудним рівним голосом, без жодних інтонацій: один, другий третій...

— Громадянці Гринь Наталі Іванівні в касації вироку суду Ленінського району відмовити... Вирок суду Ленінського району визнати правильним.

У цій хвилині Наталя зустрілася очима з Найдісом: він, мабуть, дивився на неї, бажаючи такої зустрічі очима, бо... сміявся глузливо й загрозливо...

* *
*

Ще в січні, після виправдання чоловіка Наталя відновила користування спільною кухнею, і обоє Найдіси та Охліна демонстрували мовчазну ворожість, не ображаючи Наталиної матері словами

або дією, але... Після того, як Наталя програла суд в обох інстанціях, почалися одверті знуцання однодушної трійці з недобитків революції Гринів. На цей раз об'єктом їх знуцань зробилася старенька Наталина мати: вона ж бо завжди була дома, вона варила щодня обід на своїм столику в спільній кухні та повним келихом щодня пила отруту невпинних образ, насмішок, ба навіть і позбавлення її прав дією... То їй гасили примуса, то виливали на землю вистояну в довгій черзі нафту, то обливали нафтою картоплю Гринів, то штурхали стареньку з такою силою, що вона падала, чим і давала нагоду для дружнього заго-нистого реготу Іди й Охліної... А коли Наталя звернулася до Найдіса з чемним проханням повпливати на обох дам та закликати їх до культурности в побуті, згідно з найновішими настановами ЦК компартії, то... одержала таку відповідь:

— Як вам не подобається наша поведінка в помешканні, то ви подайте всіх нас трьох у суд! Дорогу до суду ви знаєте і... виступати вмієте!

— Ти! Стара Торбо! — вигукували наступного дня обидві совдами на адресу Наталиної матері: — Занудо інтелігентна! Тобі, здається, не подобається, як ми поводимося з тобою?! То ти скажи своїй дочці, нехай на нас у суд подасть! Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!

Наталя весь час думала над цією проблемою, і їй було нестерпно соромно за себе, бо вона неспроможна була забезпечити своїй матері бодай хоч оборони від знуцань...

Подавати в суд? Рожновський не радив цього робити, бо для доказу фактів знуцання потрібен був бодай хоч один свідок. А хто міг бути свідком? Охліна проти Найдісів? Чи Найдіси проти Охліної?

— А якщо я знайду свідка? — спитала Наталя: — Запрошу до себе одну співробітницю (мала тут на увазі Муху), вона сидітиме тихо в наших сінях, а мати вийде в кухню, совдами почнуть знущатися, а тоді та співробітниця з'явиться на порозі кухні...

— Незле придумано! — похвалив її Рожновський: — Але все одно в суді ви програєте, бо відомий вам дишель совзакону суддя оберне на користь енкаведиста й комуніста і проти вас! Це, розуміється, між нами!

А старенька тим часом з подивугідним стоїцизмом щодня варила в спільній кухні.

— Мамо! — сказала Наталя рішучим тоном: — Варення в кухні треба припинити, бо... наші совдами, мабуть, і плюють нам у борщ або в молоко в моментах твоєї тимчасової відсутности! А можливо, що й щось гірше туди... вливають!

— Ой, Наталочко! — зойкнула старенька: — Хвилинами й мені це спадало на думку, але я гнала таке припущення геть. Якщо ж і ти таку можливість припускаєш, то...

— Нумо, матусе, варити знову в наших сінях! — і з цими словами Наталя пішла до кухні, забрала звідтам свої харчі, нафту, потрібніший посуд і...

— Більше ти, мамо, до кухні не ходиш! Там лишився наш столик і менш потрібний посуд. Якщо наші дами все це викинуть надвір, то... невелике лихо! Незабаром весна, і ми знову поставимо собі літню піч у городчику, а в кінці літа Михайло приїде, і тоді втрьох порадимося, як боротися за наше існування далі!

* *
*

Лютий, березень і квітень 1940 року були нестерпно тяжкими для Наталі: вона програла суд в обох інстанціях, зазнавши на собі силу дицля совзакону, завжди спрямованого на користь комуністів і енкаведистів; вона неспроможна була оборонити свою матір від знущань і неспроможна була прискорити звільнення Михайла з-під варти... А від нього раз-у-раз приходили телеграми однакового змісту: «Постанови Прокуратури про звільнення досі нема Довідайся причину Михайло». За окремі гроші дістала офіційну довідку про те, що розпорядження про звільнення післано з Москви ще в лютому, повідомила про це Михайла, а все ж таки... він знову телеграфував їй про те, що «розпорядження про звільнення нема»... Наталя розуміла його: він вичерпався, йому вже вривався терпець чекати! Але й вона вже теж вичерпалась, утомилася чекати так довго й так спрагло очікуваного звільнення, а її сні після програного суду зробилися чимось на зразок в'язниці... не тільки для її матері, але й для неї!

22 квітня поверталася додому, почувавши себе остаточно заломленою, знищеною... Свою стареньку застала в городчику біля печі. Невеличкі карі очі під дугами ледь-ледь засніжених брів палахкотіли вогниками завзяття й перемоги, а обличчя здавалося оновленим і відмолодженим років на двадцять...

— Ось маєш телеграму, читай! Лише тихенько, без вигуків! Нехай не знають наші вороги про нашу перемогу!

Кинувши свого портфелика на землю, Наталя рвучко розгортає маленького сіренького, вчетверо згорненого папірця, і очі її, заіскрившись, стають круглими й вологими, ще раз і ще раз пробігаючи по рядках блискавки з... Хатиннаху:

»Звільнений 15 квітня Одержав триста Приїду

першій можливості Дякую рятівникам Вільний Михайло».

— Сховай і бережи цю телеграму, Наталочко! Це ж бо те найцінніше, що ти покищо зробила протягом твого життя! — шепоче стара вчителька своїй одиначці на вухо.

Вони не поспішають ділитися своєю великою радістю з сусідами...

РОЗДІЛ П'ЯТДЕСЯТ П'ЯТИЙ

К Р І З Ь В У Ш К О Г О Л К И

У гуртожитку Михайло познайомився й розговорився з одним колишнім контриком, який ще два роки тому закінчив відбування призначених йому років кари, але додому повернутися не міг, бо мусів відбути ще три роки позбавлення громадянських прав. З такою «плямою» він не міг би одержати праці на континенті, але з цією ж самою «плямою» він працював за своїм фахом інженера-геолога, як вольний, на Колимі, одержував добрі гроші та вже встиг зложити собі не абияку копійку. Це був чоловік років сорока з гаком, високий, міцно збудований з розумними темнокарими очима та посипаною рясним снігом чорною буйною чуприною. Протягом років відбування кари йому довелося побувати в кількох невільничих таборах СРСР, у тому числі й на будівництві сумної слави Біломорського каналу. Лише останній рік кари відбув на Колимі, де його, розуміється, залишили для використання, як фахівця геолого-розвідної справи протягом років позбавлення прав. Оці додаткові роки позбавлення громадянських прав

були тоді дуже поширеним способом невипускання язика на континент...

Новий Михайлів знайомий виявився українцем, земляком: він був родом із Слов'янського і, не пишаючись своїми великими заробітками, фахом і обізнаністю, виявив жвавий інтерес до Михайлової історії та іскру справжньої людяности. Дізнавшись, що Михайло, щойно звільнившись з-під варті, вже хоче додому їхати, земляк похитав головою скептично, подумав хвилинку й сказав:

— Не вийде діло! Не пустять! Їм, бачите, вільні працівники (а тим більше з освітою!) дуже потрібні! І я вам не раджу настоювати на негайнім виїзді, бо вас тоді, напевно, візьмуть на мушку і... »попросять« залишитися! А тоді вже не вирветесь! Ви, сподіваюсь, не виявляли ще ваших настроїв і мрій?!

— Ні, я був обережний.

— Ну, то добре! Тримайте ж вашого язика за зубами й далі! До початку навігації жодних перепусток до Магадану не даватимуть, а відділ кадрів тим часом призначить вас кудись на роботу за фахом, як вольного, а тоді вже вирватися буде трудно... Вірте мені, — я вже тут третій калач, усі входи й виходи знаю! — тут земляк зробив павзу і, подумавши хвилинку, додав: — Запишіть собі адресу моєї служби і, коли відчуєте нюхом, що вирватися неможливо, попросіть, щоб вас направили на роботу до геолого-розвідчого управління, себто до мене. Нам такі фахівці потрібні, відділ кадрів про це знає і не відмовить вам. А коли почнеться навігація, то, може, мені й пощастить допомогти такому верблюдові, як ви, крізь вушко голки проскочити. А ви тим часом грошей собі на дорогу заробите!

Скупими, але сердечними словами подякував Михайло землякові за мудру пораду. Світ усе ж

таки не без добрих людей! А наступного дня зранку пішов до відділу кадрів, де й переконався наочно, що всі землякові передбачення були підставні.

Жодних перепусток на виїзд до Магадану нікому не давали, треба було поступати на роботу за фахом туди, куди спрямує відділ кадрів. Михайлове прохання задовольнили і післали його до геолого-розвідчого управління в Хатиннах на працю за фахом інженера-економіста.

— Що ж далі? — схвильовано спитав Михайло земляка, коли той встиг уже прочитати його спрямування на працю.

— Усе в порядку! Заробляйте покищо гроші, а там видно буде! Не поїдете ж ви до дружини отаким-от убого вдягненим, опухлим і занедбаним!

Отак почав Михайло працювати за фахом інженера-економіста, як вольний, та заробляти «длинний рубль» на Колимі-плянєті. У своїй заяві він на всякий випадок зазначив, що має дома тяжко хвору матір і прагне з нею ще до її смерти побачитись. Це для того, щоб пізніше було за що зачепитися: мовляв, поступаючи на роботу, він попередив про свою потребу виїхати. Наталочці листом дав зрозуміти, що становище складне, і натяком порадив їй дати йому телеграму, що мати вмирає і хоче з ним попрощатися. Цього листа не кидав на пошті в Хатиннах, а передав його до Магадану шофером легкового авта, який за невеличку винагороду пообіцяв відправити того листа першим пароплавом на Владивосток. Після цього залишалося тільки працювати, оформляючи потрібні документи, та чекати нагоди для здійснення свого вимріяного лету додому. »Ех, чому ж я не сокіл?«

Минали дні за днями: одноманітні, сірі, невеселі... І так скінчився квітень, минув травень, і червень уже досягнув свого зеніту... По долинах плянєти

зникали вже рештки снігу, і куце колимське літо озивалося вже ласкавим подихом до так спраглих за теплом колимчан, що опинилися тут не по своїй волі. Будучи вже офіційно вольним, Михайло все ж таки залишався невільником, бо не мав свободи рухів, і жодних змін у його становищі не передбачалося...

Як тільки почалася навігація, Михайло зайшов до бюро перепусток і там дізнався, що нікому перепусток не видають у зв'язку з початком літніх робіт.

— А коли дозволений буде виїзд? — спитав Михайло.

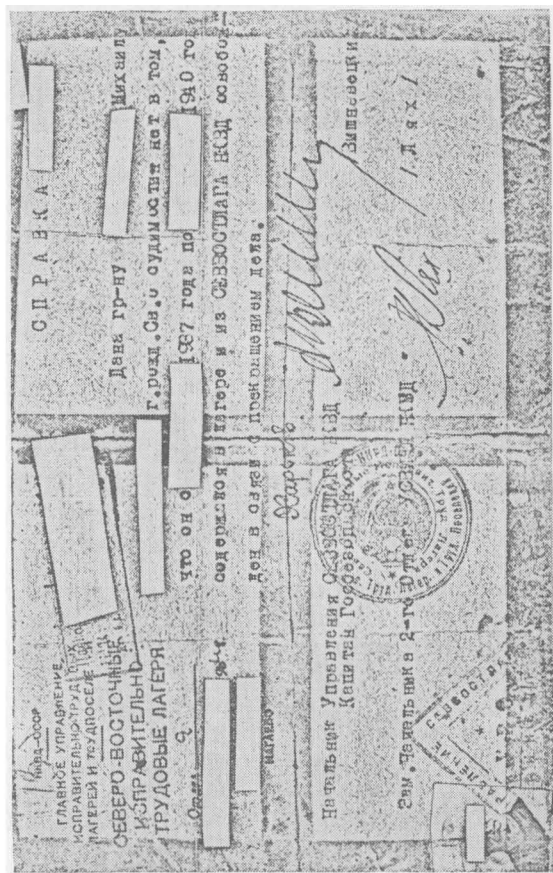
— Осенью! — відповіли йому.

»Стране нужен металл«, — пригадав собі Михайло остогидлий плякат і далі не розпитував... Він знав, що восени виїзд теж буде неможливим, бо закритється навігація з наказу колимської природи. А тому треба було за всяку ціну шукати того вушка голки, крізь яке можна було б на пароплав ще до осени сісти!

Почав обережно розвідувати, які умови переїзду з Хатиннаху до Магадану і далі з Магадану до пароплава. Одержані відомості лишали щілинку для надії...

Документи — пашпорт і »справку« від Головного Управління в Магадані про звільнення з таборів НКВД він уже мав.

Основне й найтрудніше завдання полягало тепер в одержанні довідки про звільнення з місця праці, бо за самовільне залишення праці була сувора кара. Цей поріг Михайло сподівався переступити при допомозі симпатичного земляка з Слов'янського. З таким документом можна було вже дещо безпечніше сісти на пароплав. Але... яким чином перемогти віддаль 900 клм., що відокремлювала Хатиннах від Магадану? Для цього переїзду треба

Переклад II-го документу:

ДОВІДКА

Видано громадянину... Михайлові... рік народження, відомостей про су-
димість нема, в тому, що його від... 1937 року по... 1940 року тримано в таборі
та з Півн-Східн. Табору НКВД звільнено в зв'язку з припиненням справи.
Підписи:

було мати перепустку від Північного Управління таборами в Хатиннах, бо на шляху стояли енкаведівські пости, що перевіряли документи. І цієї перепустки Михайло не міг одержати, бо їх у той час не видавали.

Після деяких вагань почав шукати можливості нелегального переїзду. Шукав повільно й обережно і, нарешті, знайшов: із Хатиннаху до Магадану ходили інколи вантажні авта, і один шофер такого авта за чималу винагороду погодився оформити Михайла в своїх подорожніх документах, як свого помічника, а свого справжнього помічника заховати на час подорожі десь у Хатиннах.

Озброївшись довідкою про звільнення з місця праці та подякувавши незабутньому землякові, Михайло раптом відчув, що непоборне внутрішнє хвилювання запанувало над ним: може, хтось уже доніс НКВД про його недозволений виїзд? А може, це зробив сам шофер? А що як у дорозі піймають?!

Грізної вирішальної ночі Михайло не міг заснути, хоч і наказував собі спати... Чомусь усе думав про вуйка дружини, який ще років сім або й вісім тому рішив за всяку ціну втекти за кордон, щоб закінчувати своє життя в монастирі. Це діялося в Батумі року Божого 1933-го. Вуйко, як старий чоловік, напевно, не довірявся наосліп першому-ліпшому! Він, напевно, довго й обережно шукав відповідної людини, яка за винагороду перепроводила б його через кордон до Туреччини. Шукав і знайшов! Знайшов типа, що спромігся викликати до себе довір'я... Вирішальна ніч для вуйка настала. З чималою кількістю успадкованих від Наталчиної бабусі (а його матері) червінців Наталчин вуйко посувався крок за кроком уперед за своїм провідником слідом; ішов і шепотів слова молитви, мріючи про те, що він ось-ось опиниться по той бік кордону безбожної советської країни...

Коли раптом... »Стой! Кто ідьот?« — »Свої!« — спокійно відповів провідник. Він привів Наталчиного вуйка просто в пастку советської прикордонної сторожі... Якийсь час вуйко сидів у Батумській в'язниці, де й був розстріляний.

»І чому я уявив собі, що цей шофер не видасть мене?!« — сам себе питає Михайло: — »Де підстава, щоб вірити йому?!«

Михайлові не спалось, хоч він і наказував собі спати... Рівно в третій він підвівся, одягнувся й вийшов надвір. Просякнуте бадьорим холодком повітря колимської літньої ночі відсвіжило його: кудись провалився спогад про те, як не перейшов советського кордону старий Наталчин вуйко, і натомість владно нагадали про себе промовисті звуки Колими-плянети... Внизу, в долині річки Хатинах, на золотокопні імени Водоп'янова гуркотіли мотори бутар та чулися вигуки й лайка наглядачів, а внутрішнім слухом учорашнього раба Михайло чув іще й зойки та стогін рабів...

Далі, за цією долиною є гірський перевал і сопки, а за ними знову невірничі табори, гуркіт моторів, знуцання наглядачів та зойки рабів... І так скрізь по всій Колими-плянети!

»Дика плянето! Чи ж є на твоїх просторах куточок, де б не чути було зойків невірників? Минуть роки, і недобрим словом згадає тебе історія! Заховане в твоїй утробі золото ти віддаєш лише взамін за мільйони людських трупів! Ти постачаєш виключно дешеве золото для покриття витрат комуністичної пропаганди на всій кулі земній! Я проклинаю тебе, плянето золота й рабів!

»Невже?! О, невже це правда, що цієї ночі проб'є мені дванадцята година на цій плянеті?! Невже я вирвуся живим із крижано-холодних і цупких обіймів цієї плянети?! Невже?! О, Боже Всесильний, врятуй мене!«

Повільним кроком повернувся Михайло назад до кімнати і, як був одягнений, так і повалився на ліжку... Він уже не наказував собі спати, а просто лежав, і на все тіло його почала легесенько насуватися приємна, як колискова пісня, утома... На її ласкавих хвилях гоїдалося його тіло, яке вже не важило нічого, бо стало враз легким, як пух... Стук-стук! Стук-стук! Це в двері! Боже мій, хто ж це?! Увійшов досить молодий ще чоловік із знайомим обличчям... Переступивши поріг, відразу ж заговорив... Він поспішав... Він казав, що його готова вже для подорожі машина стоїть на віддалі ста метрів за виселком... А Михайло пильно дивився йому в самі очі з невимовленим запитанням, яке так боляче опікало уста: »А ти мене не обманюєш? Там, у твоїй машині нема засідки енкаведистів?«

Надягнувши рюкзака на плечі, Михайло стрімголов побіг за шофером... Ішли вдвох: шофер на два кроки вперед, а Михайло за ним, відчуваючи, як гупає в грудях його власне тяжке й велике серце... Отак само й вуйко Наталчин колись ішов уночі за своїм провідником, ішов так слухняно, як та нитка за голкою, щоб... Тепер, коли Михайлові самому довелося отак слухняно йти вночі за майже незнайомою людиною і припускати, що та людина ось-ось віддасть його енкаведівським псам у зуби, щире співчуття до старого Наталчиного вуйка заговорило з дивною, незною силою. Бідний вуйко! Він, щоправда, на думку Михайла, був диваком, але... мав же він, зрештою, право розпорядитися останніми роками свого життя! Якщо хотів умерти в монастирі, то... мусів за кордон тікати! Іншого виходу не було! І Михайлові ж ось нема іншого виходу, як іти слухняно за майже незнайомою людиною слідком! За виселком у полі чітко вирізьблювалася на тлі світанку чорна сило-

ета самотньої машини... Наблизились... Ні душі! Лише їх двоє! Сіли мовчки... Загуркотів мотор, і... побігли назад (геть від Михайла!) кущі, телеграфні стовпи, долини, сопки... І саме в тому факті, що все це бігло назад, була перемога!

РОЗДІЛ П'ЯТДЕСЯТ ШОСТИЙ

ПРОЩАЙ, ПЛАНЕТО!

Ось стрімкий перевал, і гадюкою в'ється-пнеться вгору дорога-серпантинка, що еднає долину річки Хатиннах із долиною річки Ат-Урях... Яким чином могло забігти сюди французьке слово »Serpent«, що вимовляється в ніс, »серпан« і значить по-нашому »змія«, »гадюка«? На це питання відповісти було трудно, але, посуваючись гадючими звиваннями тієї серпантинки все вгору та вгору, Михайло мусів визнати влучність цієї назви. Десь на половині тієї гадюки-серпантинки авто минає праворуч від свого шляху невелике заглиблення-долинку, а на ній три старих арештантських бараки без дахів... Їх обведено довкола надто густим колючим дротом, а сторожові будки на кутах та надто яскраве освітлення прожекторами промовляють без слів.

— Оце, очевидно, і є сумної слави Серпантинка? — питає Михайло.

— Так! — відповідає шофер, заповільнюючи хід авта: — Онде, бачите, в глибині долинки, під скелею невеличка будка? Біля неї розстрілюють! А в тій будці є старе авто, мотор якого гуркотить для заглушування звуків стрільби...

Цей невеличкий табір дістав назву «Серпантинка», очевидно, завдяки сусідству з гадюкоподібною дорогою. Це була свого роду районова в'язниця для всіх таборів Північного Управління, саме тут діяла безконтрольно місцева трійка НКВД. Питання «бути чи не бути?» вирішувалося тут на користь «не бути!»: жертву вели до будки під скелею і там під акомпаньямент гуркітливого мотора старого вантажного авта розстрілювали... У цім млинку смерти все було просто, коротко й переконливо: сказано — зроблено! Про Серпантинку знав кожен в'язень у таборах Північного Управління, і назва ця вимовлялася з жахом.

Начальник Дальстрою Горянін, як оповідали в'язні, час від часу після відвідин Хатиннаху та кількох склянок міцної горілки любив розважити себе ще й візитом на Серпантинку. Ускочивши до одного з бараків, кидався звірюкою на першого-ліпшого в'язня:

— Ти за что сідш?

З цим самим питанням звертався до другого, до третього, а інколи й до кожного.

Трудно сказати, щó саме робило негативне враження на цього необмеженого володаря Колими, — чи то відповідь в'язня, чи то його зовнішній вигляд, але часто бувало так, що він без дальших розмов виймав свого друга-нагана і... клав щойно запитаного трупом на місці... Тоді йшов далі, знову питав «Ти за что сідш?» і знову залишав по собі трупа. Закінчивши «суд і розправу» в одному бараці, йшов до іншого... Задовольнивши свій голод садиста, цей намісник «найгеніяльнішого й найулюбленішого батька всіх трудящих» — Сталіна прямував до кімнати варті, щоб задовольнити ще й свою спрагу... Там він дудлив горілку просто з пляшки, а недопиту решту жестом щедрого короля віддавав вартовим, вигукуючи повчально: «Бді-

тельность, ребята! Бдительность і дисципліна!» Після цього втомлений виконанням службових обов'язків самодержець Колими-плянети падав у своє авто, а його добре дисциплінований шофер уже віз його кудись під три чорти*)...

Згадуючи про Серпантинку й Горяніна, Михайло не зауважив, як і коли досягнуто було вершини перевалу... Останній, прощальний погляд на Хатиннах, і... авто легко помчало вниз лагідним схилом перевалу в долину річки Ат-Урях...

А ось і долина! Ось ліворуч пішла долиною знайома Михайлові дорога на золотокопні «Партизан», «Верхній», а далі й «Нижній Ат-Урях». А там десь далеко за отими сопками так добре зная золотокопня «Одинокий»! До болно знайомі місця! Скільки фізичних і духових терпінь! І яка глибина пониження людської гідності зв'язана з вами! Прощайте! Прощайте, щоб не бачити вас більше ніколи!

Авто тим часом м'яко вибігає на ще один високий перевал: це водорозділ між річками Хатиннах і Ат-Урях з їх притоками, що течуть на північ, і річкою Дебін з її притоками, що тече на схід до ріки Колими. З вершини цього перевалу Михайло спрагло вдивляється в далечінь довкола себе і, фотографуючи видовище зором, ховає його до найглибших і найпевніших закладинок мозку, щоб те видовище, бува, не стерлося з гоном років... Далеко-далеко навкруги розпростираються золотоносні долини Колимських річок, і безсило пнуться вгору тупі, неначебно втяті вершини похмурих сопок, подекуди ще й досі вкриті снігом... Ми-

*) На пості Нач. Дальстрою Горянін змінив Берзіна, який розбудував на Колимі невідільничу систему для політв'язнів від бараків без дахів почавши і аж до Серпантинки включно. А в «Укр. Малій Енциклопедії» Є. Онацького сказано, ніби цей Берзін «мав... гуманне почуття до в'язнів». (книжка 5-та, ст. 676).

хайло вміє в цім ландшафті зорієнтуватись: ось там (уже, на щастя, позаду!) район діяльності Північного Управління, а онде праворуч — Західного Управління, а далі просто на південь — Південного. Неначе на власній долоні, бачить Михайло долини річок Ат-Урях і Хатиннах, а на них за сопками уявно невільничі табори: імени Водоп'янова біля Хатиннаху, 8-го марта *) і Штурмовой на захід, а Ледяной на схід від Хатиннаху в долині річки цієї ж назви; табори Партизан, Верхній та Нижній Ат-Урях і далеко й осамітнено від них розташований Одинокий — в долині річки Ат-Урях...

Що ж діється тепер у невільничих таборах Колими-плянети в оцих-от ранішніх годинах? Михайло і чує, і бачить усе до болю яскраво: гуркотять бутари, свистять у повітрі нагайки та кийки наглядців, і ганебна московська лайка раз-у-раз додає до цієї «симфонії» ще й своїх «два гроші»; а знівечені фізично й духово та мало подібні до людей істоти копають золотоносний ґрунт, вантажать його на тачки і, пхаючи їх, падають і гинуть, прощаючись із цим жорстоким советським світом та проклинаючи батька Сталіна за «щасливу жінку»... І так по всіх золотоносних долинах Колими-плянети!

«Стране нужен металл!» — це гасло з криваво-червоними прапорцями над ним висить, домінуючи над усіма золотоносними долинами: воно імперативне, воно наказує устами Московського Кремлю. І останнім акордом слухняного виконання цього наказу є золоті потоки. Дешеве Колимське золото пливе щоденно автами з Північного Управління цією ж таки самою дорогою, якою тепер їде Михайло... Пливе воно й з Південного та Захід-

*) 8 березня в ССРСР гучно відзначається міжнародній день жінки, але жінки 8 березня працюють.

нього Управлінь, пливе дисципліновано до Магадану, а там від Бухти Ногаєво пароплавом до Владивостоку, а від цього останнього потягами до Москви-матушки...

»Стране нужен металл!« Може, пливе це золото до Москви для підвищення життєвого рівня трудящих ССРСР? Ні! Трудящі ССРСР не тільки не одержують того, поллятого кров'ю мільйонів рабів золота, а ще й самі дають золото для тієї ж таки Москви-матушки! І робиться це геніяльно просто: Сталін випомповує з населення золото терором і голодом. Всевидюще око ГПУ-НКВД нишпорить за золотом по всіх закамарках советського громадянина, а таємниця закамарків розкривається тортурами вночі слідчими НКВД: »Где спрятал золото, контра?« Одного з Михайлових знайомих, який навіть і під тортурами вперто заперечував, що має сховане золото, занурили головою в парашу, і наслідки були блискучі: після такого купелю нещасливий розповів, де він тримає заховані на чорний день червінці! А що не на всіх громадян можна витратити дорогоцінний час енкаведистів, то... »геніяльний« покликав собі на службу ще й таку силу, як голод... Навіть і останній бідак-селянин у передсмертній агонії виймав тремтячою рукою материнського або ще й прабабусиноного хрестика з таємної схованки і... ніс його до пишної крамниці з написом »Торгсін«. Повністю ця симпатична назва бринить, як »Торговля с іностранцями«, себто з чужинцями, і в роках голоду в крамницях Торгсіну продавалося все в необмеженій кількості, але... виключно за золото або за чужу валюту. Оскільки ж чужої валюти советський громадянин не мав, то в корчах голоду ніс до Торгсіну поколіннями зберезувані пам'яткові золоті речі. Отже, під тиском терору та голоду трудящі ССРСР віддають Москві своє золото. Дає

його й Колима та інші золотоносні райони ССРСР, як наприклад район ріки Лени . . . А хто ж є одержувачем того дешевого московського золота?

Загальновідомо, що Москва прагне підкорити собі вселенню. »Пролетарії всіх стран, соединяйтесь! Долой капіталізм! Вся власть трудящимся! Кто бил нічем, тот станет всем! Вся земля — крестьянам! Фабрікі-заводи — рабочім! Да здравствует міровая революція!« — ось брехливі, підступні московські гасла! Але людям, необізнаним із московським підступством, ці гасла багато обіцяють, і при їх допомозі Москва прагне підкорити собі весь світ. Для успішного підпалювання пожежі в світовому масштабі потрібно багато золота: дорого обходиться утримування шпигунської агентури по всіх країнах світу, як рівно ж і організація там комуністичних партій-гнізд, що засівають червону отруту; недешево коштує постачання пропагандивної червоної літератури на всіх мовах світу, організація страйків, саботажів, голітичних убивств, тощо . . . Усе це разом узяте виглядає, як колодязь без дна, а тримати той колодязь виповненням золотом аж по самі вінця — конечно потреба Московського Кремлю.

Вільний, так званий »капіталістичний« світ давно вже визнав ССРСР і перебуває в сталих дипломатичних і торговельних стосунках із Москвою. Він надто егоїстичний і самовпевнений, а це риси, які межують із засліпленістю і невмінням за деревами побачити цілість лісу. Небезпека червоного московського імперіялізму не кладеться на вагу так, як вона того заслуговує, і навіть промовисті факти не беруться під увагу. Так наприклад, вільний світ не зауважив масового голоду, штучно організованого Москвою в Україні в 1932/33 рр.: пройшов повз 7.000.000 селянських трупів байдужим, ситим егоїстом, дарма що ці трупи лежали на вулицях усіх більших міст України! То хіба ж можна

сподіватися, щоб вільний світ почув зойки й стогін рабів на ізольованій Колимі-плянеті?! Москва дуже спритно використовує спричинену природою і кліматом ізольованість Колими та ще й додає до неї високий паркан колючої енкаведівської охорони. Вжито всіх заходів, щоб вільна людина того зойку раба-колимчанина ніколи не почула, щоб вона його надлюдських терпінь ніколи не побачила!

Колись, бувало, на лекціях географії Михайло здивовано спиняв свою дитячу увагу на Колимі, цікавився її подивугідною ізольованістю від решти світу... Пізніше читав, що була вона колись дном Льодового Океану, який з часом відступив до сучасних своїх берегів. Краще було б тій Колимі-плянеті на віки під водами Льодового Океану лишитись, аніж видовбатись на поверхню, щоб зробитися спільницею Московського Кремлю в злочинах плянового винищення мільйонів людей! Вивчаючи географію Колими, не передчував Михайло, що йому доведеться на цій ізольованій планеті жити в ранзі раба тієї країни, яка на весь світ вигукує про потребу негайної ліквідації рабства й визискування людини людиною! Тепер він пізнав Колиму-планету як слід! І з цінним багажем цього пізнання він ось-ось вирветься ще живим із цупких і крижано-холодних обіймів Колими-планети... Ось-ось!

А чи ж багато таких щасливих, як оце він? Лише одиниці! І згадалися Михайлові ті слова, якими, як правило, зустрічав кожного свіжого в'язня слідчий за мурами НКВД: »Хто потрапив сюди, той невинним звідци не виходить!« І це була правда, бо кожному пришивали вину. Шкода, що при в'їзді до пристані Ногаєво управління НКВД не виставило такого напису: »Хто потрапив на Колиму в ролі контрика, той живим назад не повернеться!« І це був би правдивий напис, що відбивав би зло-

чинну суть запроваджені на Колимі системи народовбивства.

Машина мчить щодуху, а в Михайловій голові настирливо снуються відомі фрази Сталіна щодо піклування про живу людину, а зокрема й особливо одна з них: »З усіх скарбів всесвіту найціннішим є людина.« Ось де здійснюється справжнє Сталінське піклування про живих іще людей! На Колимі-плянети! І Михайло ще раз охоплює очима весь ландшафт у його цілості...

»Прощайте, похмурі сопки! Прощайте, золотоносні долини, щодня щедро угноювані трупами рабів! Прощайте, раби-друзі, і простіть мені, що я покищо не можу допомогти В а м! Але я присягаю, що зроблю все від мене залежне, щоб таки донести до свідомости людства й потомства звуки Ваших зойків у процесі добування золота з вічно-промерзлого ґрунту Колимі-плянети! Якщо чомусь саме я лишився живим і ось-ось із крижаних об'ємів плянети вирвусь, то вільну від конечної праці решту мого життя я готовий присвятити виконанню моєї обітницї. Боже, допоможи мені!«

А машина тим часом мчить усе вперед і вперед... Ось вона вибігає з-за виступу гори, і перед очима Михайла враз відкривається видовище на золотоносну й трупами щодня угноювану долину річки Дебін... Досягнувши її, машина повертає ліворуч, мчить до виселка Ягодного і далі на Магадан... Прощай, плянето золота й рабів! Уже востаннє ти показуєш мені твоє ганебне, злочинне нутро! Михайло вже не дивиться ні назад, ні ліворуч, ні праворуч, а тільки вперед... Вперед! Швидше, швидше! Щоб, не дай Боже, якась нечиста сила у вигляді надто сумлінної контролі не завернула його назад! Але... хто це?! І як же їх ба г а т о!

Просто назустріч Михайлові, себто вглиб Колими, то окремими вантажними автами, то цілими вал-

ками їдуть в'язні... Свіжа рабсила на зміну тим, що лягли вже групами! Очевидно, щойно розвантажився пароплав у Бухті Ногаєво. Ці виснажені, з пожовклими бородатими обличчями в'язні звертають на себе увагу рештками одягу гарної якості, якого «щасливі» громадяни СРСР не мали щастя носити... Звідки ж ці люди, і хто вони? На зупинці Михайлові пощастило поговорити з ними. Це були латиші, естонці, литовці, поляки та... українці зі щойно окупованих советами країн. Ці люди вже встигли провинитися перед батьківщиною соціалізму і вже їхали спокутувати свої провини добуванням золота з вічно-промерзлого ґрунту Колими-плянети. «Стране нужен металл», і тому енкаведівський конвайер постачає рабсилу на м'ясорубки золотокопень по-стаханівськи: не встигають одних закопати, як другі (свіжі!) вже прибувають!

* *
*

Від знайомої вже читачеві пристані Ногаєво в далеку путь відчалює вантажний пароплав... На його помості лише душ двадцять чоловіків... Вони майже всі п'яні або п'яненькі, вони сміються, співають і жартують, вимахуючи в повітрі хусточками та вигукуючи прощальні слова на адресу тих, що стоять на березі...

— Скоро назад верньомся! До свіданія! Будьте здорови!

— Щасливою дарогі! Пріезжайте апать! Всево харошаво!

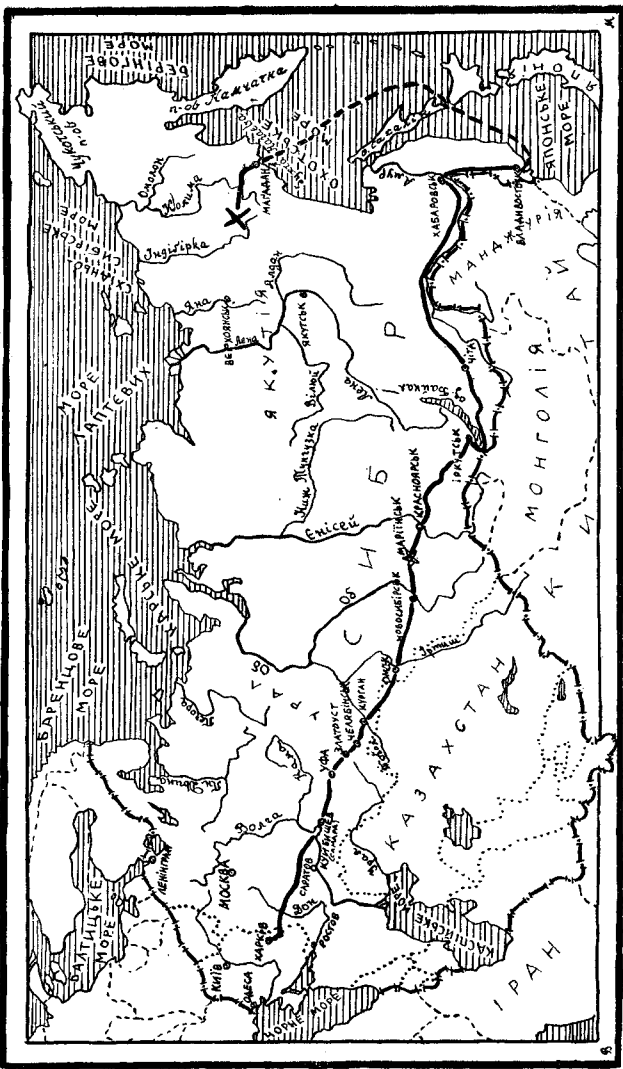
Це від'їжджають на континент так звані «вольнонайомні», яким уже скінчився передбачений умовою час на Колимі. Заробивши добрі гроші, вони їдуть тепер додому, щоб побачитися з родинами та знову заключити умови на 2-3 роки праці на Колимі... Це саме той сорт людей, що їдуть на

Колиму після відповідної перевірки НКВД за так званим «длинним рубльом» добровільно.

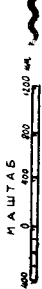
Осторонь від цієї веселої групи стоїть самотньо бідно вдягнений чоловік із різко окресленим і дещо припухлим обличчям. Він не бере участі у веселоцях товаришів подорожі; він, мабуть, і не чує їхніх жартів, а якщо й чує, то сприймає їх, як плескіт води об пароплав... Він весь у собі. Його зеленкувато-сірі очі під дугами чітко окреслених і впертих брів непорушно-пильно вдивляються в ту гору, що стоїть ліворуч від пристані... З боку моря ця гора вкрита дещо поріділим лісом, а з боку берега — гарною зеленою травою та квітами. Чоловік дивиться на цю гору так пильно, неначебто хоче зфотографувати її своїм зором так докладно, як зробив би це фотограф...

Не звертаючи найменшої уваги на своїх спів-подорожніх, чоловік щось шепоче... Сам до себе? До них? Ні! До Бога.

»Дякую Тобі, Боже, що післяв мені видження цієї гори Колимської ще понад 20 років тому, коли я був юнаком! Дякую Тобі, Боже, за те, що навчив мене тим сном назабутнім бути витривалим і духово сильним настільки, щоб навіть і під тортурами не взяти на себе вини! Дякую Тобі, Боже, ще і за те, що тим сном Ти вложив мені в душу негасиму іскру віри в чудо порятунку! Бо ж тільки завдяки фактові не підписання мною вини на себе пощастило моїй добрій дружині скасувати вирок, а завдяки тій іскрі віри пощастило мені перетерпіти все й таки дожити до цього неперевершено-чудового дня, коли я вже відпливаю від берега проклятої планети геть! Завдяки тому снові незабутньому я ввесь час вірив у чудо, і ось те чудо сталося: я повертаюся назад живим до моєї дорогої Родини й до моєї улюбленої і знедаленої Батьківщини-України! Єдине, про що я тепер прошу Тебе, Боже Всесильний, — це про дарування

Шлях етапу з Харкова до невеличких таборів —
Золотокопень на Колімі.

мені можливості розповісти світові правду про Колиму, де пляново й систематично відбувається злочин масового винищування людей!

»Прощай, плянето золота й рабів! Я вірю в те, що ти будеш темою моєї повісти!«

Ритмічно попихкуючи, вантажний пароплав, що мав лише невеличку групу пасажирів на своїм помості, збільшував швидкість ходу, а Колима-плянета з кожною хвилиною все відчутливіше відсувалася, щоб... зникнути з виднокола назавжди... З виднокола, але не з пам'яті вчорашнього раба-колимчанина!

РОЗДІЛ П'ЯТДЕСЯТ СЬОМИЙ

ПОТЯГ ЧИСЛО «51»

З неофіційних джерел Наталя знала, що НКВД винахідливо застосовує різних заходів, аби лиш не випустити «язика» на волю. «Язик»! Це справді дуже неприємна річ для советської, наскрізь брехливої системи панування над людьми, а для Московського Кремлю зокрема. «Язик» — це людина, яка сама особисто перейшла крізь усі «круги» не Дантівського, а енкаведівського пекла, яка на собі зазнала впливу советських слідчих та пізнала всі «гаразди» в'язниць, етапів і невірничих таборів. «Язик» — це людина, що випила чашу советського невірництва до дна і чудом опинилася на волі, маючи ще язика в роті та мозок у голові, за допомогою яких усе пережите не трудно розказати або покласти на папір... А все те пережите цікаве й цінне своєю типовістю для мільйонів советських невірників! Саме тому й так

званий «вільний світ» міг би оповіданням «язика» зацікавитись!

Наталя добре усвідомлювала, що вирватися з Колими — нелегке завдання, але вона знала також і те, що Михайло зробить усе можливе й неможливе, щоб таки вирватись! Він — вольова людина, він упертий і наполегливий в досягненні поставленої собі мети. А тому... треба чекати! Довго й терпеливо чекати!

Чи ж відомо Вам, Шановний Читачу, що таке очікування? Чи перейшли Ви, хоч будь-коли, крізь усю гаму (від «до» аж до «сі» включно!) надто довгого й надто спраглого очікування? Чи відомий Вам смак безнадійности в процесі очікування? Чи відомий Вам смак несміливих промінчиків надії на сірім тлі безнадії?

Сяк-так закінчився квітень, але слідом за ним повільним упевненим кроком продефілював рясно замаяний квітами травень, що мав тридцять і одну добу! Настав уже й червень-юнак, а Наталя знала лише те, що Михайло працює вже вільним і шукає можливостей виїзду... Які були ті можливості? Хіба ж міг він про них їй писати?! І мудро робив, що не писав! Червоним олівцем викреслювала дні на стіннім календарі, але, досягнувши 10 червня, перестала викреслювати: щось раптом у глибинах її духового ества урвалося! Він не приїде! Скінчено! Його не пустять! І тоді зникла пекуча спрага очікування, а натомість з'явилася холодна крига закам'янілої байдужости... І саме тоді бомбою впала їй на голову і розірвалася блискавкою телерама: «Виїду пароплавом кінці червня Плавання десять днів Владивостоку повідомлю Михайло.»

— Тепер рахуй днів 10-12 від кінця червня! — розпорядилася стара вчителька: — Лише після 12 липня починай очікувати вістки з Владивостоку! А зараз припини очікування, бо ж Михайло, гой-

даючись на хвилях Охотського та Японського морів, не може телеграфувати!

Це була мудра порада, і Наталя з новим зерном надії в душі перестала на яких днів 20 мучитись горінням очікування: повеселішала і навіть почала дбати про матір і про себе особисто... Але, коли вже й 20 липня без жодної вістки пішло в небуття, то... в її жалюгідні сні без стукоту прийшов і оселився логічно-обґрунтований відчай: ясна річ, що НКВД подбало про те, щоб «язик» прилип до Колими на вічно, до смерти... Михайло не досягнув Владивостоку, бо його не випустили з Магадану! А тут іще й Іван Павлович своїх «два гроші» додав:

— Ну, товаришко Гринь, як там? Приїхав чоловік чи ні? — спитав він привселюдно під час перерви: — Ні?! Не приїхав?! Ну, то вже й не приїде! Він собі там самоїдочку знайшов, — кращу й молодшу від вас! Це точно!

— Можливо! — з добре удаваним спокоем відповіла Наталя: — Але яке вам діло до амурних справ мого чоловіка? Я думаю, що до вас стосується лише факт його виправдання Верховною Прокуратурою ССРСР!

Відповіла, відрубала, але з власного серця неспокою не вигнала: можливо, що Івана Павловича, як секретаря парторганізації, вже поінформовано! Наталя не забула про те, що й суддя чомусь під час процесу про самоїдочку згадувала. Справа тут, очевидно, не в самоїдочці, а в тому, що за цими однаковими від різних, але близьких до влади осіб натяками криється щось небезпечне. І знову дні здавалися роками, а години тижнями... Рахувала ті дні й години сама, бо старенькій про натяки Івана Павловича не розказувала. Навіщо виснажувати зайвими хвилюваннями цей надто вже виснажений організм? Але старенька мала подивугідну інтуїцію:

— Не журись, моя ясна, не муч себе! — казала вона, пестячи Наталчине ще буйне, але вже помережане срібною ниткою волосся: — Журбою тяжкої завіси майбутнього не піднесеш! Станеться те, що станеться, зовсім незалежно від нашого очікування!

І... незабаром сталося! В останніх днях липня прийшла телеграма, подана з якоїсь невідомої станції Архари: »Виїхав поштовим Москву Приїзд Харкова повідомлю Затримаюсь Маріїнську Михайло.«

Нарешті! Таки вирвався з Колими! Читала ту телеграму то вкупі з мамою, то сама, а наступного ранку взяла її з собою на роботу... Сидячи за своїм письмовим столом, час від часу крадькома, щоб ніхто не зауважив, витягала ту чудову телеграму з кишеньки... Ще раз пробігши її очима, усміхалася щасливо і знову на саме дно кишеньки ту телеграму ховала і нікому про зміст її не казала! Ні, ні! Бо Наталя аж надто добре вже знала ціну виявам людської прихильності і навчилася горе й радість ділити тільки з матір'ю. Вона не забула про те, що протягом років Михайлового ув'язнення вона була в багатолюдній установі на становищі прокаженої, з якою, за винятком конечних суто-службових слів, не розмовляли зовсім і навіть і не віталися...

Наступної вістки постановила чекати аж у кінці серпня, підрахувавши холодним розумом час для їзди поштовим потягом через увесь Сибір — Урал і аж до Москви-матушки... І знову думка, чи не причепляться до Михайла в Москві та чи, бува, не завернуть його назад, чорною отрутою гаптувала напоєні сонцем дні серпня, який здавався безконечним, гірким і нудним, як полин, дарма що годував Наталю з матір'ю свіжими помідорами, яблуками, сливками, тощо...

27 серпня, повернувшись з роботи та глянувши в обличчя своєї старенької, Наталя вигукнула на весь голос:

— Показуй, мамо, телеграму, бо я вже бачу, що ти її маєш, і що вона...

— Ш-ш-ш, схаменися! Тобі треба, щоб вороги про нашу радість чули?! Ось телеграма! Читай! Лише без вигуків! І коли я, нарешті, навчу тебе бути стриманою?!

Ось що стояло на білих телеграфічних стьожечках, наліплених на сірий папірець: »Приїду п'ятдесят першим потягом Новосибірськ-Харків двадцять восьмого чотири ранку Михайло.«

— Рятуйте! — сполоханим шепотом озвалася Наталя: — Та це ж завтра — 28 серпня! А в нас і їсти нічого! Думай, матусе, щó купити! Щось дороге й виключне! Щось... Одним словом, командуй, а я вмить збігаю до Сеньки-м'ясника, і ми з тобою зараз же зваримо щось надзвичайне! І їстимемо завтра не вдвох, а втрох! Але... ми ж мали б їсти вчотирьох! О, муко моя! Цього вже для мене забагато! Я не можу сказати Михайлові про Славкову смерть! Не можу! Чуєш, мамо?

Наталині широко розплющені очі враз виповнилися сльозами... Давно вже вона не плакала! Дуже давно! Мати тихо пестила її ще й досі буйне, але вже помережане срібною ниткою волосся і щось думала, звівши свої брови докупи...

— Знаєш ти, щó я тобі пораджу, одиначко моя безталанна?! Завтра на станції, коли зустрінеш Михайла, то на його запитання про Славка скажи йому, що хлопчик якраз тепер у домі відпочинку, бо тобі пощастило дістати для нього путівку*)... Не треба нищити щастя зустрічі!

*) Документ, що дає право на перебування в санаторії або в домі відпочинку, називається під советами »путівкою«.

— Ну, а далі ж як? — ковтаючи сльози, спитала Наталя.

— А далі, якщо ти сама не спроможешся поставити Михайла перед фактом смерти вашого єдиного сина, то, з твого доручення, можу зробити це я... Хоч мені й тяжко буде... Зрештою, час покаже, як це зробити! А тепер іди вмийся та біжи до Сеньки по м'ясо, а то пізно буде, і ти нічого не купиш!

* * *

Свіжа, ущипливо-прохолодна серпнева ніч. Велике місто ще спить, і вулиці його майже зовсім порожні. Пів четвертої ранку. Катеринославською вулицею іде молода жінка в білому капелюшку та вовняному светрі поверх літньої сукні. «Цок-цок, цок-цок, цок-цок!» — це високі підбори її черевиків об асфальт стукотять, даючи надиво чіткий звук на тлі нічної тиші. Здається, ніби на порозі світанку на довгій-довгій Катеринославській вулиці немає інших звуків, окрім «цок-цок» того кроку жіночого. А інтервали між тими «цок-цок» зменшуються з кожною хвилиною, бо, чим ближче до вокзалу, тим швидше йде жінка в біленькому капелюшку, а привокзальний майдан перемагає навпростець підтюпцем... Ось вона підбігла до віконця, де заспана касирка продає перонові квитки, сказала дати собі одного, поклала паперового карбованця і, не забравши решти, побігла далі через вестибюль вокзалу... Опинившись на платформі, дзвінким, піднесеним голосом спитала залізничника:

— Де... на якій колії... зупиниться потяг число «51» з Новосибірську?

— Отутечки! — показує рукою залізничник і, позіхаючи, іде собі зі своїм ліхтарем далі... Йому байдуже! Він уже старий, відчуває тягар прожитих

років та своєї нічної служби, і єдина річ на кулі земній, до якої йому не байдуже, це можливість заснути...

Великий станційний годинник б'є четверту... Ледь-ледь сіріє-розріджується оксамитова темрява тієї далечі, з якої ось-ось має виринути потяг... Ось-ось! Але його чомусь нема, і жінка в біленькому капелюшку рвучко оглядається: ідеально кругле обличчя годинника, здається, глузує з неї, бо... показує лише одну хвилину по четвертій! Як?! Невже тільки одна хвилина минула?! А їй же здалося, що минула якась безодня часу, і що в тій безодні потонули й загинули всі її сподівання безповоротно!

Чи відомо Вам, Шановний Читачу, що таке очікування? Чи доводилося Вам хоч будь-коли перейти через усю гаму очікувальної спраги від »до« аж до »сі« включно? І чи пам'ятаєте ви смак останніх хвилин очікування? Чи пам'ятаєте Ви зойк Вашого власного серця в останній хвилині, коли бомбою вже летить і падає на Вас саме те, чого Ви так довго й так до болю спрагло очікували?

На ледь-ледь посірілім тлі оксамиту далечі з'являється яскраве око паротяга: до вокзалу Харків Пасажирський гуркітливо й невблаганно наближається потяг число »51« з Новосибірську...

Жінка в біленькому капелюшку стоїть збоку, майже при вході до приміщення вокзалу: на її думку, така позиція забезпечує можливість бачити всіх тих, хто зараз вийде з вагонів цього застрашлого потяга число »51«... Правою рукою вона цупко тримається за поруччя порожньої вагонетки, яка так до речі знайшлася поруч... Це — щоб не впасти!

А потяг число »51« вже й спинився, і... з його вагонів почали витрушуватися люди... Жінка вдивляється в потік людей, що пливе перед нею;

широко розплющеними очима в'їдається в рухливу течію сяк-так, по-советськи вдягнених, шукаючи серед них обідраного, серед поголених чоловіків бородатого, з усіх нужденних — найнужденнішого, з усіх затаврованих печаткою терпінь — найглибше затаврованого... А великий вокзальний ліхтар виконує свою функцію так сумлінно, течію пасажирів освітлює так яскраво, неначебто хоче догодити жінці в біленькому капелюшку... Але... Щоб з того, коли нема серед щойно прибулих потягом число »51« обідраного, бородатого, виключно-нужденного з найглибшим тавром терпінь на опухлим обличчі?! Нема! Не приїхав! Його, мабуть, затримали... арештували, бо... Ось уже й рідшає течія людей, а жінка в біленькому капелюшку, з відчаєм в'їдаючись в обличчя кожного, не знаходить того, кого так спрагло шукає... Останні пасажири пройшли повз неї, і їх уже проковтнув будинок вокзалу... Жіноча голова в біленькому капелюшку падає на груди підборіддям униз, і так ця жінка стоїть нерухома й відчужена, надмірно цупко тримаючись за поруччя порожньої вагонетки... Це — щоб не впасти!

Щось важке гупнуло на ту вагонетку з таким розгоном, що жінка мимоволі оглянулася... Перед нею стояв вище середнього росту чоловік невизначеного віку, бідно вдягнений, але не обідраний, свіжо поголений з опухлим, неначебто наллятим водою обличчям...

— Наталочко! — зойкнув він і, кинувши ще й решту речей на вагонетку, рвучко кинувся до неї: — Невже це ти?!

Кінець другого тому.

ЕПІЛОГ

Минув рік. Лише один! Але ж який надмірно перевантажений грізними подіями рік!

Пожежу війни, що спалахнула в Центрі та на Заході Європи, вітрами казкової потужности несло на Схід Європи — на терени, окуповані червоною Москвою під гучною назвою «СРСР»... Зокрема на терені України вже змагалися дві чужі українському народові сили — аж надто вже добре відома червоно-московська тиранія і... покищо зовсім іще невідома німецько-гітлерівська потуґа...

«Доблестная красная» армія «переможно» котилася на Схід, і народ наш щиро бажав якнайшвидшого краху московсько-большевицької потвори. «Нехай гірше, аби *інше!*» Та й хіба може бути людське життя ще гіршим, ніж було воно під советами?! — так думав майже кожен, чекаючи завтрішнього дня: — «А може, стане краще? Адже йде сюди культурна Європа, а разом із нею, безумовно, придуть і якісь наші національні сили з теренів, окупованих Польщею, Чехією та Румунією, як рівно ж і ті, що були примушені відступити за кордон після закінчення наших Збройних Визвольних Змагань!»

У той час кожне «завтра» було вагітне якимись виключними подіями, тривога очікування зростала, і німці вже щодоби бомбардували Харків... А хтось невідомий спокійно й упевнено, як і рік або й десять років тому, обтинав крила сонцем осяяних днів і тими мертвими вже обрізками спішно надлатував чорний саван ущіпливо-холодних ночей. Хтось невідомий дбайливо галтував золотом зелені однострої дерев і кущів у садах та парках, і виглядало те

золото на зеленім іще тлі, як та срібна нитка передчасної сивини на чорнім буйнім волоссі нашої скромної героїні.

Одного яскравого дня золотої осені 1941 року Наталя Гринь повільно йшла Сумською вулицею вздовж Профспілчанського Парку, не звертаючи жодної уваги на його прощальну, золотом підмальовану красу... Її широко розплющені яснокарі очі жадібно схоплювали щось інше: просто назустріч їй мчали вантажні й особові авта, надприродно переповнені різними валізами, кошиками, оклунками й речами хатнього вжитку, а на тих речах і поміж ними скупчено сиділи добре відгодовані й гарно вдягнені люди (мами, бабусі й дідусі, юнаки, школярі й немовлята) з тавром неприхованого страху на ситих обличчях; саме оця перестрашеність об'єднувала їх усіх в одну, спрямовану до спільної мети велику родину, — можливо навіть, надто велику, бо... отак перевантажені авта все мчали та й мчали, і не було тій валці кінця... А правили тими автами перелякані енкаведисти і лише подекуди по-цивільному вдягнені шофери. Щождо тих звичайних людей, які просто йшли собі Сумською вулицею, то вони раз-у-раз спинялися й стояли мовчки, супроводжуючи окремі авта довгими промовистими поглядами... Спинилася й Наталя, гостро в'їдаючись очима в цю справді цікаву валку, що мчала щодуху в напрямку до центру міста, а звідтам, очевидно, до вокзалу, щоб...

— Масовий драп!* — озвався над самим вухом Наталі знайомий чоловічий голос...

Рвучко оглянувшись, Наталя побачила адвоката Рожновського, вдягненого в демісезоновий, гарно припасований до його ставної постаті костюм, з портфелем у руці...

*) «Драп» на харківським діалекті — втеча.

— Так, драп уже справді зробився масовим! А... ви... не тікаєте?

— Ні! Не тікаю. Не маю в цьому найменшої потреби! — з цими словами Рожновський рішуче взяв свою колишню клієнтку під руку і, відвівши її трошки вбік, де не було вух, спитав заклопотано:

— Де ваш чоловік?

— Його мобілізовано на копання окопів, — відповіла Наталя.

— То, значить, він уже... за межами Харкова?

— Так! Але я не знаю, де саме... Нема вістки: як у воду провалився!

— Вітаю вас від душі! Вітаю! — швидко-швидко заговорив Рожновський, стискаючи водночас Наталину правицю з такою несамовитою силою, що аж кісточки хруснули: — Я дуже втішений тим, що його *тепер нема* в Харкові, і кличу вас тішитись!

— Тішитись?! — розгублено перепитала Наталя, вдивляючись у так добре знайоме обличчя адвоката, а зокрема в його сірі гострі очі, осяяні промінчиками непідроблено-щирої радості: — Я, вибачте, не зовсім вас розумію... Чим мала б я тішитися?! Тим, що чоловік мій десь окопи копає і... може, вже й неживий досі?! Бо ж німецькі літаки, напевно, бомбардують тих копачів нещасливих! Як думаєте?

— Я думаю, — поважно відповів Рожновський, — що чоловік ваш має там чимало шансів, щоб залишитися живим, а тут... він би не мав жодних шансів!

Після короткої павзи Рожновський вдруге взяв свою бідно вдягнену клієнтку під руку і владно кудись повів... Кілька хвилин ішли мовчки, аж поки не опинилися біля пошкодженого бомбардуванням будинку. Хвилинка вагання, нерішучості, і... раптом їхні ноги понесли їх саме туди — під захисне склепіння тут і там помережаного бомбами

будинку: о, під таким непевним дахом їхньої розмови, напевно, ніхто не підслухає!

Пильно дивлячись своїй клієнтці в очі, Рожновський шепотів ледве чутно:

— По лінії НКВД наказано арештувати (*ще до відступу*) всіх підозрілих, а зокрема й у першу чергу всіх колишніх в'язнів, яким пощастило опинитися на волі... Розумієте? Саме тепер їх арештовують удруге і...

— І...? — перепитала Наталя, а очі її враз стали круглими й вимогливими: — Кажіть!

— І... окремими групами виводять їх під вартою вночі за місто, де й розстрілюють... У зручних для цього місцях, розуміється! Це щоб не лишити по собі язика... Галичанина Барановича, якого я врятував, уже арештовано. Постукають і до вас, але ви не хвилюйтесь! Лише майте під рукою ту червону оповістку міліції про те, що чоловіка вашого справді мобілізовано на окопи! Чи маєте її? Чи, бува, не загубили?

— Маю!

— Добре! Усе, що я вам тут сказав, має бути між нами! — Рожновський міцно стиснув Наталіну правицю і зник, а вона довго ще стояла нерухомо, як свічка, дивлячись у його порожній вже слід...

* * *

*

Не лише масовий драп власників партквитків і зокрема енкаведистів, як явище справді цікаве, але багато ще й інших див можна було спостерігати в Харкові протягом останніх тижнів советського панування (вересень-жовтень 1941 р.). Німці бомбардували місто вдень і вночі; то тут, то там спалахували пожежі, то тут, то там лежали трупи, і було суворо заборонено ходити вулицями міста під час бомбардування: усіх примусово заганяли до бомбосховищ. У вечірніх та нічних годинах місто пото-

пало в пітьмі, бо вже не горіли вуличні ліхтарі, а скупі світла в будинках, згідно з наказом влади, ретельно затемнювалися коцями, килимами й ковдрами...

Наталя ще працювала в чисельно маленькій установі, що була жалюгідним залишком колишнього тресту. Праця вже шкандибала на всі чотири ноги, бо в службових годинах кожен поспішав розповісти всім усе те, що сам знав із фірми «обс» (одна баба сказала), яка спритно замінила в той час часопис. Ця всевидюща й всюдисуща баба-всезнайка казала дуже багато: що наступного тижня німці вже будуть у Харкові, що вони зовсім безкарно гвалтуватимуть жінок, бо Харків опиниться на лінії фронту, що вони вішатимуть комуністів на стовпах і заганятимуть жидів до гета, що тепер міліціонери на вулицях полюють за людьми, кидаючи їх силоміць до вантажних авт, які й везуть той живий вантаж невідомо куди... Що треба носити з собою офіційну довідку з місця праці про те, що ти сьогодні працюєш, бо лише така довідка може врятувати людину від вивозу за межі міста! А ще казала та баба всевидюща, що треба діставати харчів, бо буде голод, ну а що таке голод, підсоветські люди знали добре!

Кільканадцять співробітників колишнього тресту жили в цей час дружньо: для ока робили вигляд, що працюють, а фактично щодня займали черги за харчами і, один одного в тих чергах змінюючи, таки достоявалися до одержання кількох кілограмів борошна, пшона чи якихось консервів. А займати ті черги треба було ще від світанку, щоб мати щастя одержати щось іще до початку бомбардування, яке майже з педантичною акуратністю починалося щодня десь коло четвертої години...

Наталя не лінувалася: підскакувала з ліжка в четвертій ранку і бігла в чергу разом з іншою спів-

робітницею-сусідкою. Вони завжди стояли поруч і бігали до своєї установи не одночасово, а по черзі, щоб там показатися (мовляв, ось я!), а фактично ретельно пильнували своїх місць у кількатисячній черзі, бо ж кілограм пшона був тоді ціннішим від золота.

Одного жовтневого дня Наталі пощастило дістати борошна замість хліба на картку аж до кінця місяця. О, радосте! Навантаживши собі на плечі рюкзака з тим борошенцем, вона з труднощами витиснулася з муравлища людей, що заповнювали велике приміщення колишньої пекарні, на вулицю і... що це, Боже мій, рятуйте! Вона враз опинилася в цупких обіймах двох дебелих міліціонерів: один схопив її за плечі, другий за коліна і... обоє поволочили її до вже заповненого людьми вантажного авта... Довкола крик, галас і прокляття, на тлі яких Наталя сама не чує власного голосу, але несамовито пручається й щосили кричить у саме вухо того міліціонера, що цупко тримає її за плечі в кліщах своїх рук залізних.

— Куди ви мене волочите? Яке право маєте?!

— Так що, гражданка, усіх людей «активного возраста» приказано вивезти з Харкова! Поняла? — огризається міліціонер: — Тільки ті, що сьогодні працюють, можуть жити в Харкові!

— Та я ж сьогодні працювала! Я довідку сьогоднішньої дати маю! Я...

Обидва міліціонери, що вже готові були вкинути цю «гражданку» до переповненого «гражданами» вантажного авта, спиняються й ставлять свою жертву на землю...

— Дайош довідку, якщо маєш!

Наталя тріумфально виймає з портфеля довідку і, розгорнувши її, тримає перед очима обох міліціонерів...

— Так що, значить, ізвіняємось, гражданочка! Можете собі йти, куди хочете!

Наталя поспішно зникає, але, відбігши кроків 20, оглядається... Вона бачить, як переповнене людьми вантажне авто під охороною міліціонерів рушає з місця і... мчить, а натомість з'являється інше, порожнє... Вона бачить, як у це порожнє ще авто летять нові жертви: саме ті, що стояли за нею в приміщенні колишньої пекарні, а тепер, одержавши борошно, виходили один за одним на вулицю...

Зиркнувши на ручного годинника, що показував четверту, Наталя робить висновок, що до установи вже нема сенсу йти, а треба йти додому і то як-найшвидше! З трофеями на плечах! Розказати своїй старенькій, як вона сьогодні з пазурів фараонів вирвалась! Швидше! Швидше!

— Дз-дз-дз! Бах! Бабах-бабах! — де взялися літаки на ще ясному небі, і... почалося чергове бомбардування Харкова...

— Ей, громадянка! У бомбосховище! — кричить їй просто в обличчя дебели «бабкомша» з відзнаками Осоавіахіму на пишних грудях: — Ви не тікайте, коли я кличу! Бо я ось зараз міліціонера викличу, і тоді...

Бабкомша виймає свисток і... вже готова свистнути на всю силу своїх легенів, сигналізуючи таким чином про непослух...

— Ш-ш-ш! — лагідно звертається до неї Наталя: — Не свистіть! А краще гляньте на отой зелений дах на віддалі двадцятьох кроків!

— Ну, і яке мені діло до того зеленого даху? — грізно питає бабкомша.

— Я живу під тим дахом! Розумієте? Навіщо ж мені в бомбосховищі кілька годин голодною сидіти, коли я вже за пару хвилин у своїй квартирі буду?!

— А, ну, якщо аж так близько, то біжіть!

А фактично Наталі треба ще бльоків 20 додому бігти... І вона біжить щодуху під враженням зорових і слухових ефектів бомбардування. Рюкзак

із дорогоцінним борошенцем ритмічно підскакує на її спітнілій спині, а кожну дежурну бабкомшу вона красномовно запевняє в тому, що ось за пару хвилин вона вже досягне свого мешкання...

Нарешті!

— Здорова була, матусенько! Сьогодні я маю не абиякі досягнення! Ось зараз я тобі все за порядком доповім, і ти мене похвалиш, бо я, на правду, цього заслуговую. Але... що з тобою? Ти... хвора? Щось сталося?! Кажі!

— Зі мною особисто нічого не сталося, але... Ти пішла сьогодні в чергу десь коло п'ятої ранку, а пів шостої прийшли два енкаведисти, щоб Михайла арештувати! Я їм кажу, що його мобілізовано на окопи, а вони мені на це: »Красную повестку міліції маєте?«

— Ну, і ти їм, розуміється, показала ту червону оповістку!

— Ні, Наталочко! Я з переляку забула, де та клята оповістка лежить!

— Та ж ось, матусе, на піяніні, під нотами! Я тобі не раз її показувала! — з цими словами Наталя виймає з-під купки нот маленького червоного папірця: — Ось вона! Оповістка!

— Слухай далі, Наталочко! Бо це ще не все! Коли я не спромоглася покласти їм на стіл оповістку, то старший енкаведист розпорядився, щоб ти сьогодні ж таки з'явилася до ОблНКВД з оповісткою, бо... в противному разі ти будеш відповідальною за відсутнього чоловіка! Він не сказав, що тебе арештують, але це було ясно й без крапки над »і«!

— Боже мій, що ж я маю тепер робити?! — зойкнула Наталя: — Місто бомбардують, трамваї не ходять... Як же я тепер на Чернишевську побіжу?! Це ж кілометрів три, — не менше! Гм... А я ж зовсім недалеко від Чернишевської в черзі стояла

і борошно одержала! Ось воно! Гм... Дай мені щось із'їсти, і я... побіжу! Краще до тих чортів з'явитися з оповісткою, аніж чекати до завтра, щоб... вони по мене прийшли!

— А... чи ж повернешся ти назад? — питає мати, і голос її вривається...

* * *

*

Бомбардування, на щастя, затихло, і Наталя щасливо добігла до будинку ОблНКВД на Чернишевській. На прохідній назвала своє прізвище та прізвище того, до кого їй наказано було з'явитися з оповісткою... Дежурний енкаведист подзвонив, доповів комусь, у чому справа, а потім щось уважно вислухав, притакнув і, поклавши рурку на місце, буркнув:

— Ваш паспорт!

Наталя здригнулася, підлога загойдалася під її ногами, і їй стало моторошно...

— Ваш паспорт!

Мовчки подала паспорта у віконце, яке в ту ж таки мить зачинилось... Що мала вона робити далі? Ніхто не запрошував її сісти, але... постоявши пару хвилин, вона сіла, бо в цій прохідній печкальні стояло кілька стільців.

Сиділа дуже струнко, надмірно цупко тримаючи всіми пальцями обох рук свого досить таки нужденного портфеліка, що сумлінно беріг у своїм нутрі ту оповістку червону про мобілізацію Михайла на окопи. Перед її внутрішнім зором пропливала вся Михайлова арештантська минувшина, а разом із тим і її власна минувшина. Докотившись у своїх спогадах до смерті Славка, здригнулась і метушливо глянула на годинника. Що? Лише півгодини минуло?! Вона ж бо прийшла до ОблНКВД в сьомій, а тепер було пів на восьму. Як же повільно минає тут час! І чому її не викликають? І чи по-

вернуть їй паспорт? І чи не протримають її тут до ранку? І... що думатиме тоді її старенька?

Було вже по десятій, коли потворна морда з віконця, оскалившись, вигукнула:

— Гринь!

Струнко підвелась і, одержавши перепустку, пішла довгим коридором туди, куди сказано, а досягнувши потрібних дверей, постукала...

— Можна!

Увійшовши, побачила молодого пикатого енкаведиста років тридцяти, що сидів за великим письмовим столом, безладно заваленим якимись довжелезними друкованими списками. Пикатий довго й безцеремонно розглядав Наталю і, нарешті, буркнув:

— Сідайте! Де ваш чоловік?

— На окопах. Був мобілізований міліцією і з'явився, згідно з наказом, до цирку, де був збірний пункт для всіх мобілізованих на окопи. Я біля цирку з ним попрощалась і більше його не бачила...

— Маєте оповістку?

— Маю!

Пикатий перечитує оповістку тричі, а тоді починає без поспіху перегортати ті списки, що лежать у нього на столі: очевидно, чогось шукає... Нарешті, викреслює в списках цілий рядок, а на маргінесі проти викресленого рядка записує число й дату оповістки. Зробивши це, недбалим жестом кидає оповістку в напрямку до Наталі.

— У всьому завинили ви! Ви чому чоловіка не виявили, коли він виїхав із Харкова? Ви ж не вчора родились!

— А звідки я могла знати, що він виїхав із Харкова?! — гостро відповідає йому Наталя, відчуваючи, що на неї знаходить якийсь дивний «гедз» безстрашя: — А може, він під самим Харковом окопи рие?! Це поперше! А подруге: заявкою і виявкою громадян відає в нас міліція, яка й мобілі-

зувала мого чоловіка на окопи разом із багатьма іншими. То хіба мусіла я інформувати міліцію про те, що вона сама робить?! У часописах пишуть, що міліція — молодша сестра НКВД, і ця молодша сестра може й повинна вам відповісти на питання, де тепер знаходиться мій чоловік! А не я!

— Я не для того вас сюди покликав, щоб вислуховувати ваші »разсужденія«! — гаркнув енкаведист: — Ідіть додому і завтра ж таки зробіть виявку чоловіка!

— Добре! — Наталя підводиться і, заховавши собі до портфелика червону оповістку, питає: — А де мій паспорт?

Енкаведист виймає з шухляди паспорт, робить якусь карлючку на перепустці та віддає те й друге Наталі.

Одинадцята. Темними порожніми вулицями Харкова метушливо біжить кудись самотня жіноча постать...

* *
*

»Доблестная красная« не так відступала, як відступають під час воєн переможені армії! Вона пачіно котилася на Схід і, котячись, розпорощувалася... У жовтні 1941 р. на горищах будинків Харкова та по інших криївках масово переховувалися солдати й офіцери, і населення сприяло їм. Хоч як було трудно тоді з харчами, а жінки (по черзі) варили немудрої кулеші та заносили її вночі на горище, щоб нагодувати голодних. Цього мало! Кожен із тих голодних благав про будь-яке цивільне дрантя, щоб переодягнутися, і кожен те дрантя одержував, а скинувши остогидлий однострій червоної армії, спрагло очікував того дня, коли лінія фронту досягне Харкова...

Довго очікувати не довелось, бо в той час події

обганяли лет фантазії. Ті рештки совлади, що драпали з Харкова останніми, похапцем виконували ганебні завдання: обливали бензиною харчі в склепах, підпалювали державні будинки, тощо... Недалеко від мешкання Наталі горів завод «Червоний Жовтень», на майдані Дзержинського горіли такі велетні, як Дім Проектів і Держпром, а на Чернишевській — ганебної слави слідча в'язниця НКВД разом із замкненими в ній в'язнями. Зойки й благання спалюваних живцем розрізували повітря осінньої ночі, і люди з довкільних бльоків бігли туди, але вартові з рушницями напоготові не допускали близько...

Харків, що вже звук потопати в пітьмі, нараз був яскраво ілюмінований пожежами... Тієї ночі люди не спали. Наталя винесла мамі крісло надвір, а сама (слідом за іншими) вилізла на самий верх високої драбини, яку хтось приніс і припер до сусіднього трьохповерхового будинку. Схопивши очима осяяний блиском багатьох пожеж Харків у його цілості та обминувши всі інші пожежі, Наталя спинила свій погляд на охопленій полум'ям в'язниці НКВД на Чернишевській. Саме ця пожежа здавалася їй головною і центральною, від якої спалахував неповторними вогнями весь Харків...

Серед замкнених за ґратами в'язнів, що саме в цих хвиликах згоряли живцем, *не було Михайла!* Не було його, напевно, й серед тих, яких розстрілювано перед відступом «доблестной красной» за межі Харкова! Він бо копав тепер окопи десь разом з іншими мобілізованими! *І саме в цьому* Наталя вбачала *чудо*. Стоячи на самім вершку високої драбини, осяяна відблисками та іскрами від полум'я, що охоплювало завод «Червоний Жовтень», Наталя молилась...

А в цей же час... до Харкова вже наближалися німці, — визволителі, як мріялося, а насправді теж грабіжники й убивці, лише зі свастикою на червоному прапорі, як незабаром виявилось.

— К і н е ц ь —

ЗМІСТ ПЕРШОГО ТОМУ

ПОВІСТИ

» ВОРОГ НАРОДУ «

Стор.

ПОДОЛАВШИ В СОБІ БАЖАННЯ СМЕРТИ...

(Передмова — проф. В. Шаян) 5

Розділ I	НА МЛАЦІ	15
" II	А В ТОЙ ЖЕ ЧАС...	24
" III	ЗНАТИ ПАНА ПО ХАЛЯВАХ	27
" IV	БУЛО ЦЕ ПРИЛЮДНО	30
" V	ПЛЯНИ І ДІЙСНІСТЬ	35
" VI	КРИМ	51
" VII	РОЗДОРІЖЖЯ	57
" VIII	ДІЛА КОМУНІСТА УКРАЇНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ	72
" IX	СОН ЧИ ГАЛЮЦИНАЦІЯ?	77
" X	ДОЛЯ — НЕ ЗАВЖДИ МАЧУХА . .	81
" XI	МІШОЧНИКИ	89
" XII	ТРУДШКОЛА	96
" XIII	ІНСТИТУТ	109
" XIV	СКОК НА СТІЛ — ГІДНОСТІ НА- ЗУСТРІЧ	123

Розділ	XV	НЕСПІВЗВУЧНІ З ДОБОЮ	143
"	XVI	ЖИТЛОКООП	167
"	XVII	ОДНОГО ЛИШ РОКУ ЗАБРАКЛО	209
"	XVIII	СЕМЕНОВІ ПЕДАЛІ	220
"	XIX	ХЛІБ	266
"	XX	ЗУСТРІЧІ	285
"	XXI	»ЖИТИ СТАЛО КРАЩЕ, ЖИТИ СТАЛО ВЕСЕЛІШ...«	296
"	XXII	ЦЕ СТАЛОСЯ НА СВІТАНКУ	318
"	XXIII	ЄЖОВІ РУКАВИЦІ	333
"	XXIV	НАГОРОДА СТАХАНІВКИ	352
"	XXV	СЛІДСТВО	369
"	XXVI	БРЕХАЛІВКА І... ПЕРЕВИКОНАН- НЯ ПЛЯНУ	410
"	XXVII	ЗАЧАРОВАНЕ КОЛО	424
"	XXVIII	ЖАСМИН	441

ЗМІСТ ДРУГОГО ТОМУ

ПОВІСТИ

» ВОРОГ НАРОДУ «

		Стор.
Розділ	XXIX	НЕМА ЇМ МІСЦЯ ПІД СОНЦЕМ 5
"	XXX	ЛИХО В ПАРІ ХОДИТЬ . . . 19
"	XXXI	ЗАПИСКА 26
"	XXXII	ЕТАП 44
"	XXXIII	ЦЕНТР ТАБОРІВ СИБІРУ . . . 61
"	XXXIV	ЗРЕКТИСЯ? 74
"	XXXV	СОЛОМОН І МУХА 97
"	XXXVI	ЇЇ ЗДОВЖЕНА РУКА 129
"	XXXVII	ПЛИВУЧА В'ЯЗНИЦЯ 149
"	XXXVIII	З ВІРОЮ 162
"	XXXIX	ПРИРОДА І ЛЮДИ КОЛИМИ- ПЛЯНЕТИ 166
"	XL	ПЕРШІ ВРАЖЕННЯ 178
"	XLI	РОБОЧИЙ ДЕНЬ У ЗАБОЇ . . 187
"	XLII	ЛИШЕ ДЕЩО З ТОГО, 202
"	XLIII	БОРОТЬБА ЗА ЖИТТЯ . . . 243
"	XLIV	БОРОТЬБА ЗА ВОЛЮ 258
"	XLV	СЛАВКО І РОЗОЧКА 264

ПЕРЕЛІК ТВОРІВ

О. ЗВИЧАЙНОЇ

що їх видано книжками:

ЗОЛОТИЙ ПОТІЧОК

— повість із часів німецької окупації України (1941-43).

СЕЛЯНСЬКА САНАТОРІЯ

— повість із часів московсько-більшевицької окупації України (1933-37).

МИРГОРОДСЬКИЙ ЯРМАРОК

— нарис із часів великого голоду, штучно організованого в Україні червоною Московою в 1932-33 рр.

ОГЛЯНУВШИСЬ НАЗАД

— збірка оповідань і новель, що дають окремі картини з визвольної боротьби та життя українського народу під різними займанцями та на еміграції (1920-50).

СТРАХ

— роман у двох томах із часів Єжовщини в УССР (1937-38).

ВОРОГ НАРОДУ

— документальна двотомова повість, що охоплює час від початку ХХ-го сторіччя до 1941-го р. включно. Дія відбувається в різних місцевостях України і... на Далекій Півночі ССРСР. Раніше плянована назва — «У золотих кайданах Колими». Автори О. Звичайна та М. Млаковий.

Готуються до друку:

ДОЛЯР

— трилогія з сучасного американського життя. Авторка О. Звичайна.

ТИ

— повість із життя Києва на порозі 1-ої сталінської п'ятирічки. Авторка О. Звичайна.

ГОРИТЬ КОЛИМА

— кіносценарій (повість), базований на даних про умови життя та праці советських політв'язнів у таборах невільників праці на Колимі та відомостях про події там на порозі 2-ої світової війни. Автор М. Млаковий.

Дещо з відгуків на твори О. Звичайної:

»СЕЛЯНСЬКА САНАТОРІЯ«

»Український Голос« з 4. VI. 1952: »СС« полонила читача своєю невідкупною, подекуди навіть страшною правдою і показом живих, повнокровних людей, які, висловлюючись фігурально, ходять по сторінках«. Проф. Чапленко (журнал »Свобода« з 10. VIII. 1952): »Повість »СС« свідчить уже про певний літературний досвід авторки... В цілому повість »СС« можна вважати за цінне придбання нашої літератури«.

»МИРГОРОДСЬКИЙ ЯРМАРОК«

Проф. Онацький (»Наш Клич« з 6. VIII. 1953): »МЯ« — це болочий історичний контраст до »Сорочинського Ярмарку« Гоголя, — контраст свідомо поставлений і дуже переконливо розроблений. Це одна з небагатьох книжок, що вміє промовити і до розуму, і до душі, і до серця... Одночасовий вихід цієї книжки в двох різних виданнях (в Канаді та в Європі) в наших умовах сам по собі свідчить про вартість книжки«.

»ОГЛЯНУВШИСЬ НАЗАД« (збірка)

Проф. Г. Ващенко (передмова під назвою »Українська Бічер Стов«): »...хочеться вірити, що мистецька творчість О. Звичайної відіграє таку ж роллю в боротьбі демократичного світу з большевизмом, як »Хатинка дядька Тома« відіграла в боротьбі за звільнення з рабства негрів«.

»Світло« за січень 1955: »О. Звичайна виявляє себе добрим психологом людської душі. Її оповідання з одного боку цінні історичні матеріали про недавню українську дійсність, з другого ж боку — це високомистецькі твори, що захоплюють і потрясають душею читача«.

»СТРАХ«

Проф. д-р В. Державин (»Визвольний Шлях« за II-1959): »...літ. мова авторки є, щодо своєї граматичної та лексичної правильності, не лише бездоганна, але сливе взірцева. Як на наше письменство на еміграції, це справді рекорд«.

Проф. Г. Ващенко (»Шлях Перемоги« з 7. IV. 1957): »Як широка картина підсоветської дійсності, роман Звичайної нагадує »Мертві душі«... Гоголь у своїй славетній поемі всебічно змалював життя Росії до реформи 1861 р., а Звичайна в романі »Страх« дала таку ж всеохоплюючу картину життя підсоветського«.

Д-р Д. Бучинський (»Наш Клич« з 24. XI. 1960): »Страх«... ніколи не втрапить своєї історичної вартості. Це роман, що має перед собою майбутнє!« Лист до авторки з 4. IX. 1959: »Страх« абсолютно відповідає всім вимогам Нобелівської нагороди: твір високоморальний, мистецький, присвячений людським терпінням і боротьбі за людські права«. Критик С. Наумович (»Визв. Шлях« за II-1959): »Ніякий клясичний роман не посуває акції твору так швидко й легко, як це зробила О. Звичайна в »Страху«. Вона... ставить нам перед очі картину за картиною, наче у фільмі«.

Видавець і власник книгарні М. Денисюк (»Свобода« з 15. IV. 1959): »...після появи I тому »Страху« О. Звичайної читачі весь час запитують, чи нема II тому«.

»ВОРОГ НАРОДУ«

Юрій Клен (лист до авторів з 8. IV. 1947): »Я з великим зацікавленням перечитав увесь рукопис (перший варіант повісти), який, на мою думку, являє велику цінність. Я думаю, що навіть громадський обов'язок наказує Вам якнайшвидше видати цю річ«.